

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ

ԵՎ

ՌՈՒՍ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ
ԵՎ
ՌՈՒՍ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1984

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

АВИК ИСААКЯН

АВЕТИК
ИСААКЯН
И
РУССКАЯ
ЛИТЕРАТУРА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանաս. գիտ. թեկնածու
Վ. Մ. Մնացականյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանաս.
գիտ. դոկտոր Ն. Ա. Ալեխանյան, բանաս. գիտ. թեկնածու
Լ. Ա. Ասմաթյան

Իսահակյան Ավիկ

Ի755Ի Ավետիք Իսահակյանը և ռուս գրականությունը
/պատ խմբ.՝ Վ. Մ. Մնացականյան—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1984.—476 էջ, նկ. 1 վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ

Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ին-տ.

Գրքում լուսաբանվում է Ավետիք Իսահակյանի կյանքի և ստեղծագործության կապը ռուս իրականության հետ: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում բազմաթիվ անտիպ նյութեր ու ինքնագրեր բանաստեղծի գրական ժառանգությունից: Բացահայտվում են Իսահակյանի և մի շարք ռուս դասականների մտածողության ու ստեղծագործական սկզբունքների միջև եղած տիպաբանական ընդհանրությունները: Ուսումնասիրվում են բանաստեղծի թարգմանությունները ռուսական պոեզիայից, նրա հոգվածները, խնչպես նաև Իսահակյանի երկերը ռուսերեն, նրա գնահատականը ռուս գլխավորապես մտքի կողմից:

Նախատեսվում է գրականագետների, ինչպես նաև ընթերցողների լայն շրջանի համար:

4603010200
Ի 66—84
703(02)—83

ԳՄԻ83.3Հ1 83.30
ՏԱՐ1+ՏՐ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունն իր ներքին էությունով լինելով ազգային, միաժամանակ փիլիսոփայական ուղղվածությամբ, առաջադեմ ու հումանիստ ոգով, բանաստեղծական արվեստի կատարելությամբ պատկանում է համաշխարհային գրականությանը:

Այն բազում թելերով կապված է ուսու և արևմտաեվրոպական, Հին Արևելքի և անտիկ շրջանի գրականությունների հետ: Իր մարդկային խառնվածքով լինելով համոզված ինտերնացիոնալիստ, աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մշակույթներին և հոգևոր հարստություններին ծառայելով մարդ, նա շարունակ ձգտել է հարստացնել իր գիտելիքները, յուրացնել մարդկության ստեղծագործ մտքի նոր նվաճումները: Պատահական չէ, որ նրան համարել են ժամանակի հայ ամենակարդացած գրողը:

Բանաստեղծի հենց կյանքի ընթացքը, որ անցել էր աշխարհի տարբեր երկրներում, եվրոպական լեզուների փառլուն իմացությունը, անձնական ծանոթությունը մեր դարի մի շարք նշանավոր ստեղծագործողների հետ նույնպես պայմանավորել են նրա հոգեկան կապվածությունը համաշխարհային գրականության հետ:

Ներկա գրքում փորձ է արվում դիտել Իսահակյանի և համաշխարհային գրականության առնչությունները սոսկ մեկ ասպեկտով՝ Իսահակյանը և ուսու գրականությունը: Քանզի մեր խոր համոզմամբ ուսու գրականությունը եղել է այն ժողովրդի գրականությունը, որի հետ կապված է եղել հայ ժողովրդի և Իսահակյանի ճակատագիրը:

Այս առումով մենք զննել ենք բազմաթիվ նոր նյութեր բանաստեղծի գրական ժառանգությունից՝ անտիպ ծոցատետրեր և օրագրեր, հոգվածներ ու գրառումներ, նամականիւն և անձնական գրադարանը, ժամանակակիցների հուշերն ու գրաքննադատական հոգվածները: Ինչպես նաև ուսումնասիրություններ ենք կատարել Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, Իսահակյանի երեւոյան և լենինականյան տուն-թանգարաններում, Օդեսայի մարզի պետական արխիվում, Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվում, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ռուս գրականության ինստիտուտի (Պուշկինյան տուն) արխիվում, ՍՍՀՄ գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում:

Իսահակյանի կյանքի բազում էական անցքերը (բանտարկություններն ու աքսորը, ոստիկանության հետապնդումներն ու քաղաքական վտարանդիությունը, հայրենիք վերադարձը, Հայրենական պատերազմի տարիների գործունեությունը), դուգահեռաբար, միշտ կապված են եղել Ռուսաստանի իրականության հետ:

Գրքի երկրորդ մասը վերաբերում է Իսահակյանի և ռուս դասական գրականության աղերսներին: Այդ մասին շատ է գրված, և լավ է գրված: Ռուսներից առաջինը այդ առթիվ գրել է Յուրի Վեսելովսկին: Իսկ Բլոկը և Բրյուսովը, ռուս մեծ բանաստեղծներից առաջինը պարզեցին Իսահակյանի տեղը համաշխարհային գրականության պատմության մեջ:

Հայ գրականագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է այդ հարցին: Դրան է նվիրված Լևոն Մկրտչյանի մենագրությունը (1963), ուր հիմնական շեշտը դրված է Իսահակյանի պոեզիայի ռուսերեն թարգմանությունների բացահայտման վրա, Կամսար Գրիգորյանի ուսումնասիրությունները՝ կապված Բլոկի և Բրյուսովի հետ, Պ. Մակինցյանի, Ա. Ինճիկյանի, Գ. Հովնանի, Հ. Ղանալանյանի, էդ. Զրբաշյանի, Գ. Հովհաննիսյանի մի շարք հոգվածները:

Իսահակյան—ռուս գրականություն ինդիրը ուսումնասիրել ենք հիմնականում ռուս դասական գրականության

նյութի վրա, ձգտել ենք ի հայտ բերել, թե ինչ ընդհանուր եզրեր կան Իսահակյանի և ուսման մեծ հեղինակների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տոլստոյի, Չեխովի, Գորկու, Բլոկի մտածողության և ստեղծագործական սկզբունքների միջև: Զգտել ենք պարզել այն ներգործությունը, որ թողել է ուսման դասական գրականությունը Իսահակյանի «հոգու, գրական ճաշակի ու հայացքների վրա»: Զգտել ենք գտնել այն «ստորերկրյա հաղորդալարերը», որ ընկած են Իսահակյանի և ուսման դասականների միջև:

Վերլուծության ենք ենթարկել Իսահակյանի, Պուշկինի, Լերմոնտովի և Բլոկի մի շարք պոետական ստեղծագործությունները՝ հիմք ընդունելով համեմատական-տիպաբանական մեթոդը, որը, ինչպես բնութագրել է Ա. Ն. Վեսելովսկին, «բացահայտում է պոեզիայում բոլորովին նոր խնդիր՝ հետազոտել, թե ինչպես է կյանքի նոր բովանդակությունը, ազատության այդ տարրը, զարգանալով ամեն մի նոր սերնդի հետ, թափանցում հին պատկերների մեջ՝ այն անհրաժեշտ ձևերի մեջ, որ ընդունել է անխուսափելիորեն ամեն մի նախորդ զարգացում»¹:

Միաժամանակ վերլուծել ենք Իսահակյանի թարգմանությունները ուսական պոեզիայից և նրա տարբեր տարիների հոդվածներն ու գրառումները ուսման գրականության վերաբերյալ:

Առանձնակի տեղ է հատկացված գրքում այն հարցին, թե Իսահակյանն իր հերթին ինչ ներգործություն է ունեցել XX դարի ուսման պոեզիայի վրա, որ դարձել է սիրելի ու նվիրական անուն՝ Բլոկից, Բրյուսովից սկսած մինչև ժամանակակից ուսման բանաստեղծները, և նաև, թե ինչպես են նրա ստեղծագործությունները գնահատվել ու մեկնաբանվել ուսման գրաքննադատական մտքի կողմից:

Մեր գրքի համար թերևս լավագույն բնաբանը կարող է հանդիսանալ Իսահակյանի խոսքը Միքայել Նալբանդյանի

¹ А. Н. Веселовский, Историческая поэтика, „Художественная литература“, Л., 1940, с. 52.

մասին, որն իրավամբ կարելի է վերագրել և իրեն՝ Իսահակյանին.

«Նա բազմաթիվ թելերով կապված էր ոուս մեծ ժողովրդի կյանքի հետ: Ռուսական մեծածավալ օվկիանոսի փոթորկումներն ու ելևէջները անցնում էին նրա սրտի միջով: Նա իմաստուն պայծառատեսությամբ ըմբռնեց, որ հայ ժողովրդի ազատությունը և բարգավաճումը ոուս ժողովրդի ազատության մի մասն է, և՛ պատմականորեն, և՛ տրամաբանորեն կապված է Ռուսաստանի հետ: Եվ զինվորագրվեց այն հզոր, ըմբոստ, աննահանջելի պայքարին...» (V, 250):

*
* *

Ավ. Իսահակյանի երկերի մեջբերումները մենագրության տեքստում հիմնականում տալիս ենք՝ Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու վեց հատորով (Երևան, «Սովետական գրող», 1973—1979) հրատարակությունից, նշելով փակագծում հոմեական թվանշաններով՝ հատորը, արաբականով՝ էջը, իսկ Ավ. Իսահակյան, «Հիշատակարան» (Երևան, «Սովետական գրող», 1977) գիրքը՝ Հ. տառով:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԺԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

Հին Գյումրիի թաղերով շրջելիս, երբ ականջիդ են հասնում նրանց հին անունները՝ Կազաչի պոստ, Խոլմ չեստի, Սենքսկի, Սլոբոդկա, Գորկա, ակամա զգում ես հայկական այդ հինավուրց քաղաքի կապը Ռուսաստանի հետ:

Եվ դա բնական է: Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը դարից ի վեր եղել է ռուսական կալստության հարավի զորեղ առաջապահը: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորվելուց դեռևս քառորդ դար առաջ՝ 1804 թվականից, երբ ռուսական զորքերը մտան Գյումրի, այնտեղ կենտրոնացվել էին ռուսական ռազմական ուժերը թուրքական սահմանի վրա: Այդտեղից է եկել շարունակական օգնությունը Երևանի բերդը գրոհող ռուսական զորքերին ու հայկական կամավորական ջոկատներին: Իսկ 1828 թ., երբ Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին, Արևմտյան Հայաստանի գավառներից Գյումրի և Շիրակի դաշտավայր գաղթեցին մեծ թվով հայեր: Բայազետի գաղթականների քարավանի ղեկավարներից մեկը Նիկողայոս Իսահակյանն էր՝ ապագա բանաստեղծի պապը: Եվ այդ ժամանակից էլ Իսահակյանների անվանի տոհմը հիմնվեց Գյումրիում: Քաղաքի Գեներալսկայա փողոցում Սահակ որդու համար Նիկողայոս աղայի կառուցած սրբաբառաշ սև տուֆաքարե տանն է ծնվել 1875 թ. Ավետիք Իսահակյանը (ներկայումս այդ տունը բանաստեղծի թանգարանն է):

Բանակի հետ հետզհետե Գյումրիում սկսեց գոյանալ ռուսական ոչ մեծաթիվ համայնքը՝ իր կենցաղով ու սովո-

րություններով: Գյումրին սիրեց ռուսին, ընդունեց նրան որպես հարազատի, և ռուսն էլ իր հերթին սիրեց Հայաստանի հյուսիսում ընկած այդ քաղաքը, որի թե՛ լայնսիրտ ու կատակասեր մարդիկ և թե՛ ցուրտ ու դաժան բնությունը հիշեցնում էին իր հայրենիքը: Հայ վարպետ շինարարները եկեղեցիներով հարուստ Գյումրիում կառուցեցին սպիտակագմբեթ ռուսական եկեղեցին՝ «Պլպլան ժամը», բանակի կալազորի աշտարակավոր պարսպապատ ամրոց-բերդը, իսկ հետագայում՝ զինվորական ավաններ ու զորանոցներ՝ «Կազաչի պոստ», «Սևերսկի», «Պոլիգոններ», որոնք սև տուֆից կառուցած ալնվատես երկհարկանի շինություններ էին: Ալեքսանդրապոլում (1837 թ. այդպես սկսեց կոչվել Գյումրին ի պատիվ նույն թվականին Գյումրի այցելած ռուսական կայսր Նիկոլայ I-ի կնոջ՝ Ալեքսանդրայի) գործում էին ռուսական ակումբը, երգախումբը և սիրողական թատերախումբը, որի առաջին ներկայացումը եղավ Գոգոլի «Ռևիզորը» (1865): Ժամանակի ընթացքում գոյացավ թուրքերի դեմ մղած մարտերում հերոսաբար զոհված հայ և ռուս սպաների գերեզմանոցը՝ «Խուլմ չեստի» (այստեղ 1916 թ. հողին է հանձնվել էրզրումի գրոհի ժամանակ հերոսաբար ընկած բանաստեղծ Իսահակ Իսահակյանի՝ Ավ. Իսահակյանի եղբորորդու դին):

Դարավերջին քաղաքն ունեցավ իր ուրույն ճարտարապետական տեսքը, ուր հիանալի ներդաշնակվում էին հայ միջնադարի և ռուսական կլասիցիզմի ոճով կառուցված շենքերը:

Ալեքսանդրապոլի առաջին պարբերականը եղավ «Ալեքսանդրապոլսկիյե օբլավլենիյա» շաբաթաթերթը (լույս է տեսել 1902—1907 թթ., խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. Ափինյան): Քաղաքի առաջին՝ Գ. Սանոյանի հիմնադրած տպարանում (1876) տպագրվել են գրքեր՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Իսկ 1897 թ., երբ սկսեց գործել Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային հանգույցը, առանց հապաղման քաղաք էին հասնում ռուսական գիրքն ու պարբերական մամուլը, քաղաքում կային ռուսական գրավաճառանոց և գրադարան:

Անվարան կարելի էր ասել, որ դարավերջի Ալեքսանդրապոլը՝ Արեւելյան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքն ու մշակութային կենտրոնը, Հայաստանի քաղաքներից ամենից շատն էր կապված Ռուսաստանի հետ:

Իր Իսահակյանը ծնվեց, Ալեքսանդրապոլում արդեն կար բավական ուրույն ոռոսական մթնոլորտ: Ապագա բանաստեղծը վաղ հասակից է ճանաչում ուսմարդուն ու ուսաց լեզուն: Նրա արխիվում պահպանված ինքնակենսագրական գրառումներից մեկից տեղեկանում ենք. «Սկզբնական կրթությունս ստացել եմ մայրենի քաղաքիս հայկական դպրոցում, որի փակումից հետո՝ 1885 թ., անցել եմ պետական քաղաքային դպրոցը, ուր դասերը տարվում էին ռուսերեն լեզվով, միայն կրոնի դասն էր հայերեն: Մեկ տարի այստեղ մնալուց հետո գնացել եմ Ղփչաղ գյուղի Հառիճա վանքի երկդասյան դպրոցը, որ էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի նախադուռն էր»:

Ինչպես պարզորոշ երևում է այս գրառումից, մանուկ Ավետիքը ռուսերեն գիրն ու գրականությունը ճանաչել է շատ վաղ՝ 10 տարեկան հասակից: Հայերենից հետո երկրորդ լեզուն, որին տիրապետել է Իսահակյանը, ռուսերենն էր (հետագայում նա տիրապետում է նաև լատիներեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն լեզուներին): Ռուսերենը նա սերտում է հեշտ և արագ. նա հաճախ լսում էր տանը ռուսերեն դասերը սովորող իր մեծ եղբայրներին ու քույրերին, որոնք ստիպված էին ռուսական դպրոց հաճախել, քանի որ այդ տարիներին ցարական իշխանությունները փակել էին հայկական դպրոցները:

Ալեքսանդրապոլում նա ընկերություն է արել ուս երեխաների հետ, լսել նրանցից ոռոսական հեքիաթներ ու բանաստեղծություններ:

Հայերեն գրքից հետո հաջորդ գիրքը, որ բաց է արել պատանի Ավետիքը, եղել է դարձյալ ռուսերեն գիրքը: Դրանք պարզաճաշակ, լուբոկային նկարագրողումներով այբբենաբաններ և դասագրքեր էին (1870—1880 թթ. հրատարակու-

թյուն), որոնց էջերում ղետեղված էին հատվածներ ուս դասականներից:

Ալեքսանդրապոլի կայսզորի ուսական սիրողական թատերախմբի ներկայացումների շնորհիվ նա ծանոթանում է Գրիբոյեդովի, Պուշկինի, Օստրովսկու ստեղծագործություններին: Պապենական տան գրադարանի հավաքածուում, որի հիմքը դրել էին նրա պապը՝ Նիկողայոսը և հայրը՝ Սահակը, զարգացած, գիր ու գրականության սիրահար մարդիկ, կալին նաև ուս հեղինակներ՝ Ֆոնվիզին, Կարամզին, Դերժավին, Գոգոլ, Պուշկին, Լեմոնտով, Տյուտչև. այդ գրքերից մի քանիսը մինչև օրս պահվում են բանաստեղծի անձնական գրադարանում:

Ինքը՝ պատանի Ավետիքը ևս, վաղ հասակից սկսել է հավաքել իր գրադարանը: Գյումրիում՝ քարավանահանգույց ու բազմազգ այդ քաղաքում, վաճառվում էին և՛ հայկական կրոնական գրքեր ու ազգագրական ձեռագիր մասունքներ, և՛ ուսներեն ավետարաններ ու Կարամզինի ուսաց պատմության հատորները, և՛ պարսկերեն, արաբերեն հինավուրց գրքեր:

Իսահակյանն առանձին սիրով ձեռք է բերում ուս բանաստեղծների, փիլիսոփաների ու պատմիչների իրեն հետաքրքրող մի շարք երկեր:

1941-ին Մոսկվայում կայանալիք հայ գրականության ու արվեստի տասնօրյակի առթիվ գրած հոդվածում Իսահակյանը վերհիշել է իր հոգևոր զարգացման այդ հեռավոր շրջանը. «Մայրս սովորեցնում էր սիրել ամբողջ աշխատավոր մարդկությունը, սիրել հայրենի երկիրը, նրա բնությունը: Եվ հայ գրականության հուշարձանները իմ մեջ սեր էին դաստիարակում ղեպի հայրենիքը, դաստիարակում էին քաղաքացիական գիտակցականություն: Համաշխարհային և ուսական առաջավոր գրականությունը բերում էր հումանիզմի, ժողովրդայնության նույն այդ դադափարները» (V, 195):

Մինչև Գերմանիա մեկնելը աշխարհի շատ ու շատ գրական կոթողների հետ նա հաղորդակցվել է հենց ուսերեն լեզվով: Այսպիսով, հայերենի հետ ուսերենը ևս դառնում է

նրա համար յուրօրինակ մի պատուհան՝ դիտելու աշխարհի փիլիսոփայական և գրական մտքի մեծ նվաճումները։ Առաջին անգամ ռուսերենով է նա կարդում հայերի հարեան կովկասյան ժողովուրդների՝ վրացիների և ադրբեջանցիների գրական և բանահյուսական մի շարք կոթողներ։

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիներին ավելի են ընդլայնվում Իսահակյանի հոգևոր զարգացման հնարավորությունները. այստեղ նա սովորում է լատիներեն, գերմաներեն, ծանոթանում համաշխարհային դիցաբանության և գրականության պատմությանը։ Ճեմարանն ուներ հարուստ գրադարան, ուր օրեր ու գիշերներ էր անցկացնում «կյանքը գիտությանը նվիրել» ուխտած երիտասարդ բանաստեղծը։ Այդ շրջանում կարդացած ռուսերեն գրքերի վերաբերյալ բանաստեղծը մի շարք գրառումներ է թողել իր «Հիշատակարանում».

«1891, դեկտեմբերի 28... Այսօր կարդում էի «Карамзин как оптимист»². այս հոդվածի մեջ դուրս է բերած, որ բնության մեջ ամեն բան բարի է՝ կյանքը, մարդիկ և բոլորը։

1892, հունիսի 4... այս օրերս կարդացի Шопенгауэр փիլիսոփայի կյանքն ու փիլիսոփայության թեորիան³։ Նա, որպես պեսիմիստ փիլիսոփա, սաստիկ (մի քանի մտքերի կողմերից) դուր եկավ. հետո կարդացի «Карамзин как оптимист» հոդվածը. սա հակառակ էր իմ ուղղությանը. հետո կարդացի Макс Нордау⁴-ի «Пессимизм или оптимизм» գլուխը... այս բոլորը, սրանց մտքերը ինձ այժմ շատ են զբաղեցնում» (Հ. 25, 31)։

² Իսահակյանը նկատի ունի ռուս գրականագետ Ա. Դ. Գալախովի հոդվածը, տե՛ս «Отечественные записки» (1852, №1, с. 107—146)։

³ Իսահակյանը նկատի ունի А. Шопенгауэр, Мир как воля и представление, в 2-х т. СПб., 1891; Д. Цертелев, Эстетика Шопенгауэра, СПб., 1890, գրքերը։

⁴ Մաքս Նորդաու (Մաքս Զիդֆելդ) — գերմանական գրող, հոգեբան։ Իսահակյանի վերոհիշյալ հոդվածը վերաբերում է նրա «В поисках за истиной» («Парадоксы») գրքին, СПб., 1891։

Ռուսաց լեզուն բանաստեղծի համար մի նոր զենք էր «տիրապետելու» գրքերի անհայտ աշխարհները, մարդկային մտքի նվաճումները:

Բայց պատանի Իսահակյանին առավել մոտ ու սիրելի էր ռուսական պոեզիան՝ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Տյուտչևը, Ֆետը, Նադսոնը: Սրանք պատանու ամենասիրելի հեղինակներն էին:

Իր առաջին սեր՝ Շուշանիկ Մատակյանին ուղղած նամակում (1893, մարտի 28, էջմիածին) նա իր հոգեվիճակն արտահայտում է Նադսոնի՝ պատանության շրջանի իր սիրելի բանաստեղծի խոսքերով.

Я вновь один, и вновь кругом
Всё та же ночь и мрак унылый,
И я в раздумье роковым
Стою над свежей могилой:
Чего мне ждать, к чему мне жить,
К чему бороться и трудиться:
Мне больше некого любить,
Мне больше некому молиться!..

էջմիածնում Իսահակյանին գրականություն էր դասավանդում հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որը եղավ պատանի Ավետիքի բանաստեղծական նախահովիվն ու խորհրդատուն: Հովհաննիսյանը հայտնի էր նաև որպես գերազանց թարգմանիչ ռուս և եվրոպական գրականություններից. նա առանձնահատուկ սեր է տածել Պուշկինի, Միցկևիչի, Նեկրասովի պոեզիայի հանդեպ: Բնական է, որ իր սիրելի աշակերտին՝ Ավետիքին, որը մշտապես օգտվում էր Հովհաննիսյանի անձնական գրադարանից, Հովհաննիսյանը աջակցել է ծանոթանալու ռուս մեծ հեղինակների ստեղծագործություններին, ընթերցել է իր կատարած թարգմանությունները և նրանց բնագրերը:

էջմիածնի ճեմարանում ուսանելու տարիներին (1889—1893), զարմանալի կարճ ժամանակահատվածում, Իսահակյանը գրել է հարյուրից ավելի բանաստեղծություններ, հետաքրքրազույն չափածո և աղձակ մանրապատումների ու

մտորումների շարք՝ «Թիթեո մտքեր» և «Mosaik», հիշատակարանային մի շարք գրառումներ, խտացումներ, մի քանի հոդվածներ, ինչպես նաև կատարել է թարգմանություններ:

Ալեքսանդրապոլի հայրական տանը և Ղազարապատի իր աշխատասենյակում հավաքում է պատկանելի մի գրադարան: Այդ գրադարանի մի շարք գրքերի հիման վրա Իսահակյանի Գևորգ եղբոր որդին՝ ապագա բանաստեղծ Իսահակ Իսահակյանը, կազմել է ռուսական գրքերի մի հետաքրքիր ձեռնարկ-մատենացանկ՝ ինքնակրթությամբ զբաղվող երիտասարդների համար: Այդ ցանկը հիմնականում կազմված է ռուս դասական հեղինակների և ռուսերեն լույս տեսած եվրոպական դասական փոխոստիանների գործերից: Այնտեղ մենք հանդիպում ենք Դերժավինի, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Գոգոլի, Ֆետի, Տյուաչևի, Գերցենի, Գրիբոյեդովի, Բելինսկու, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Տոլստոյի և այլոց անուններին:

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում սովորելու ընթացքում, գրքերի միջոցով շփվելով «դսի աշխարհների» հետ, հայացքը հառելով երկնքին և խորամուխ լինելով «աշխարհի և իրի» առեղծվածին, բնականորեն նրա մեջ արթնանում է տիեզերքը, մարդն ու աշխարհը ճանաչելու զորեղ ցանկությունը:

*
* *
*

1893 թ. ամռանը երիտասարդ Իսահակյանը, բռնկված գիտելիքներ ձեռք բերելու ֆաուստյան տենչով, մեկնում է Գերմանիա՝ ուսումը շարունակելու Լայպցիգի հռչակավոր համալսարանում:

Սա Իսահակյանի առաջին ճամփորդությունն էր և՛ միանգամից Արևմտյան եվրոպա: Իսահակյանը նավով Բաթումից դուրս է գալիս հուլիսի 20-ին, կեսգիշերով, իսկ հուլիսի 21-ին Սև ծովի վրա գրում է «Ընկե՛ր, միշտ հառա՛ջ...» նշանավոր բանաստեղծությունը, որով ասես կանխագուշակում է իր ուղին: Հուլիսի 24-ին նավը խարիսխ է նետում Յալթայում:

Ղրիմի սքանչելի բնապատկերը ոգեշնչել է բանաստեղծին, և նա իր կարճատև կանգառը անմահացրել է «Մութը գրկած գետ ու գետին» բանաստեղծությամբ: Ի դեպ, այս բանաստեղծության շմշկած առաջին տարբերակը, որի տակ կա «Յալթա, 1893, Հուլիսի 24» նշումը, ունի «Նվեր օր. Շ. Մ.-ին» վերնագիրը, իսկ բանաստեղծությունը սկսվում է հետևյալ տողերով.

Մութը գրկած ծով ու գետին
Հով ու ալիք կը՝ ծփան,
Երկինք գրկած աստղ ու լուսին—
Լուռ ննջում է կիվադիան³:

Լիվադիայի հիասքանչ պատկերը հուզել է բանաստեղծին և առաջին տարբերակում այն մնացել է որպես ոգեշնչման վավերագիր:

Բանաստեղծի առաջին կանգառը Օդեսա խիստ կարճատև եղավ՝ ընդամենը երկու օր: Կարո՞ղ էր արդյոք անցնել բանաստեղծի մտքով, որ հինգ տարի հետո, ամբողջ մեկ տարի պետք է հանգրվաններ այդ քաղաքում:

Օդեսայից Իսահակյանը դուրս է գալիս հուլիսի 26-ին և հուլիսի 29-ին ժամանում Վիեննա: Այստեղ նա մնում է մոտ երկու ամիս և ինչպես գրել է ինքնակենսագրականում. «Վիեննայի անտրոպոլոգների մուզեում աշխատել եմ և լսել անտրոպոլոգիայի դասընթացները: Ապա տեղափոխվել եմ Լայպցիգ»:

Իսահակյանը Լայպցիգ է ժամանում 1893-ի սեպտեմբերին: Նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին նա նամակ է գրել իր ճեմարանյան ուսուցիչ Ստեփան Լիսիցյանին. «Վերջապես որոշեցի այս երկու սեմեստրը գոնե անցկացնել այստեղ, իսկ մյուսներն—այդ ժամանակը ինձնից լավ կտնօրինե:

...Այստեղ կան մոտ 16 ուսանող—հները բոլորը վարդապետող, խրատող և փիլիսոփայող մարդիկ են—այսինքն «ի նոցանէ» («Նոր-դարական») են: Մեր մեջ չկան այն ընկերական կուպերը, ինչպես Ռուսաստանի ուսանողների մեջ...

³ Տե՛ս ԳԱՔ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 259—1:

«Հայկական ճեմարան-ակադեմիական» մեծանունը ընկերությունը յուր սենյակը մեզ միայն զարեջուր խմելու համար է հատկացրել... Ցավալի Երևույթ է...» (VI, 16, 17):

Մի այլ նամակում, նույնպես ուղղված Ստեփան Լիսիցյանին, Իսահակյանը թվարկում է իր կարգացած գրքերը ժողովրդական դյուցազններգությունից, որոնց թվում հիշատակում է նաև Իլյա Մուրոմեցի դյուցազններգը, Պուշկինի և Բուսյանի գրքերը:

Լայպցիգում Իսահակյանի ուսումնասիրության հիմնական առարկան գերմանական դասական պոեզիան և փիլիսոփայությունն էր: 1893—1895 թվականները պետք է համարել Իսահակյանի կրթության և ինքնակրթության ամենախնտենսիվ տարիները: Լայպցիգի համալսարանի անվանի դասախոսներին ունկնդրելուց բացի, նա սուզվում է գրքերի աշխարհը. գիշեր ու զօր կարդում է ու կարդում: Պահպանվել են Իսահակյանի ձեռքով լրացրած լայպցիգյան հանրային գրադարանի տասնյակ պատվիրաթերթիկները (հիմնական մասը, բնական է, գտնվում է գրադարանի ֆոնդերում): Լայպցիգում, գրքի տպագրության այդ նշանավոր կենտրոնում, նա խանդավառությամբ հիմք է դրել եվրոպական գրքի իր գրադարանին, թեև, հարկ է ասել, որ ինքը նյութական ժանր պայմաններում էր գտնվում: Այդ առթիվ նա 1899 թ. բանաստեղծությունների տետրում գրել է. «Ես երկու տարի Գերմանիայում, անցագրով, երկու կողմի գնալ-գալի ճանապարհածախսով, գրքերի գնումով և տեղափոխման վճարով— ծախսել եմ ընդամենը 600 ռուբ., մի ողորմելի գումար, որը այստեղ մի սովորական ուսանող է ծախսում մի տարում»:

Երիտասարդ Իսահակյանը եվրոպական այդ հինավուրց քաղաքում ոչ թե ճանապարհորդ էր կամ ժամանակ վատնող միտաստանից եկած մի ուսանող, այլ անդուլ մի մշակ, որը, օգտվելով լայպցիգյան համալսարանում դասախոսություններ լսելու երջանիկ պատեհությունից, հնարավորին չափ ձգտում էր շատ գիտելիքներ ձեռք բերել՝ ճանաչել եվրոպական մշակույթն ու փիլիսոփայական մտքի նվաճումները:

Այն, ինչ նա հասցրեց անել Գերմանիայում ուսման երկու տարիների ընթացքում, ի գորու էր միայն իրոք գերմարդ ունակությունների տեր լանհատը: Այդ ժամանակամիջոցում նա մշակեց և «Հիշատակարանում» գրի առավ իր անհատական խոհա-փիլիսոփայական սիստեմի հիմնական սկզբունքները, որն արդյունք էր սեփական աշխարհայացքի, ինչպես և Նիցշեի, Շոպենհաուերի, և Տոլստոյի, Բուդդայի ուսմունքների համադրման: Նա գրեց երեք տասնյակի հասնող քնարական բանաստեղծություններ, գիտականորեն մշակեց, ուսումնասիրեց գերման դասական փիլիսոփաների աշխատությունները և ծոցատետրերում կոնսպեկտավորեց նրանց մի շարք երկերը: Խորապես ճանաչեց գերմանական պոեզիան՝ Գյոթե, Հայնե, Շիլլեր, Ուլանդ, Լենաու, ինչպես նաև՝ բանահյուսությունը: Լայպցիգյան շրջանում, կարելի է ասել, սկսեց ձևավորվել նրա աշխարհայացքի տեսական կողմը:

Այս ամենից բացի, լայպցիգյան շրջանում բանաստեղծն ունենում է բազմաթիվ ստեղծագործական հղացումներ, որոնց թվում նաև ժողովրդական էպոսի պոետիկայի սկզբունքներով մեր վիպերգերի և դյուցազնապատումների նյութերի հիման վրա մի շարք առանձին երկերի ստեղծումը: Այս շարքից նա իրականացրեց երկուսը՝ «Մասսա Մանուկը» և «Մասմա Մհերը»:

Հայաստանում տիրող ծանր վիճակը, Արևմտահայաստանում օրրստօրե հասունացող արհավիրքները մի կողմից խորապես մտահոգում ու վշտացնում էին բանաստեղծին, բայց մյուս կողմից՝ հարազատ ժողովրդի ընդվզող ու ազատատենչ ոգին ոգևորում ու հույս էր ներշնչում նրան: Եվ հեռավոր Գերմանիայում, քուն թե արթմնի, նա ապրում էր իր ժողովրդի ճակատագրով, իր հայրենիքի հոգսերով:

Սասունի կոտորածների լուրը խորապես ցնցում է նրա հայրենասեր հոգին, բայց և միաժամանակ սթափեցնում նրան՝ ճիշտ ճանաչելու Թուրքիայի դեմ պայքարի ելած իր ժողովրդի բարեկամին ու թշնամուն:

Ահա թե ինչ է գրում Իսահակյանը «Հիշատակարանում» 1894 թ. նոյեմբերի 19-ին. «Մինչև այժմ ես այն կարծիքին

էի, որ պիտի կովել և Տաճկահայաստանը ձեռք բերել—իրրև ազատ երկիր—անկախ նույնիսկ ուրիշ ազգերի միջամտությունից, միայն մեր արյունի շնորհիվ, բայց Սասունի կոտորածի լուրը ինձ փոխեց. այս ճամփով տաճիկը մեղ կջնջել վերջնականապես աշխարհի երեսից, նրանք ունեն զորք, զենք, թնդանոթ և փող, իսկ մենք ոչինչ... Պետք է ուրիշ տեսակ վարվել... Պետք է պրոպագանդա անել, խմբեր պատրաստել, դինամիտ շինել սովորել և պետք է ջարդել ու փշրել տաճիկին հօգուտ Ռուսաստանի: Շատ, շատ լավ կլինի, որ Ռուսաստանը գնա և ողջ Հայաստանը տիրե. գոնե մեր ժողովուրդը էլ չի ջարդվի—սովից ու սրից,—գոնե ռուսը օրենք և սիրտ ունի: Այն ժամանակ ռուսի ձեռքի տակ, որպես մի ամբողջություն, կզարգանանք ու կաճենք, իհարկե, որ մի օր Ռուսաստանում կոնստիտուցիա լինի: Այս շատ լավ կլինի: Ես այսուհետև ինձ կպատրաստեմ մի գինվոր. ուրիշ դինվորների հետ արյունս կթափեմ ռուսի դրոշակի տակ և հայրենիքս կփրկեմ կրակից ու արյունից ու սովից: Պետք է այս բարոզել ու խրախուսել Ռուսաստանին» (Հ. 94):

Այս տողերը Իսահակյանը գրել է Եվրոպայի կենտրոնում՝ Հայպցիգում, տասնինը տարեկան հասակում և մեղ հայտնի ինքնագրերից սա առաջինն է, ուր արտահայտված ժն նրա հայացքները Ռուսաստանի հետ դաշինքի և համագործակցության վերաբերյալ: Այս տողերը զարմացնում են պատմության կանխատեսություններ, իրական ու սթափ հայացողություններ: Ո՞րն էր նման կողմնորոշման նախահիմքը, ի՞նչն էր հանգեցրել Իսահակյանին այդօրինակ եզրակացության: Նա խորապես հավատացած էր, որ Հայաստանի միակ ու իրական օգնականը Ռուսաստանն է և ոչ թե «քրիստոնյա և հումանիստ» եվրոպական պետությունները, որոնց ողորմածության հետ զուր հույսեր էին կապում հայ լիբերալ մտավորականության շատ ու շատ ներկայացուցիչներ: Իսահակյանը լավ էր հասկացել այն ճշմարտությունը, որ թե՛ Կովկասի և թե՛ Մերձավոր Արևելքի միակ առաջադեմ ուժը Ռուսաստանն է: Նրան՝ բնիկ ալեքսանդրապոլցուն, մանկությունից ծանոթ էր և՛ ռուս մարդը, և՛ ռուս բանակը, և՛ ռուս

մշակույթը: «Ռուսը օրենք ու սիրտ ունի»,—ասում էր նա որ փափագում, որ մի օր «Ռուսաստանը գա և ողջ Հայաստանը տիրե» (այսինքն՝ Արևմտահայաստանը): Ի տարբերություն արևմտահայ այն քաղաքական գործիչների, որոնք ձգտում էին ավտոնոմիայի, մինիմալ անկախության Թուրքիայի կազմում, Իսահակյանը ելքը տեսնում էր Ռուսաստանի հետ միավորման մեջ: Որովհետև Զեյթունի և Սասունի ջարդերը նրան հավաստիացրին, որ թշնամին՝ թուրքը, ոչ թե դեմ է Հայաստանի ինքնավարությանը, այլ՝ ընդհանրապես Հայաստանի գոյությանը, հայ ժողովրդի լինելիությանը և միակ ուժը, որ կարող է սաստել մոլեգնած պանիսլամիզմի ծրագրերը, դա Ռուսաստանն է:

Իսահակյանը գծում է Հայաստանի ապագայի հեռանկարները Ռուսաստանին միանալուց հետո. «Այն ժամանակ ռուսի ձեռքի տակ, որպես մի ամբողջություն, կզարգանանք ու կաճենք, իհարկե, որ մի օր Ռուսաստանում կոնստիտուցիա լինի»: Կոնստիտուցիա ասելով պիտի հասկանալ կոնստիտուցիոն Ռուսաստանը, սահմանադրական կարգը, միապետության քայքայումը: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ապագայի կանխատեսմանը, մնում է միայն ցավալ, որ այն, ինչ կանխատեսեց տասնիննամյա բանաստեղծը դեռևս դարավերջին, ժամանակին չկոահեցին կամ չուղեցին կոահել պետական «իմաստուն ալրերից» շատերը: Այդ տարիներին երիտասարդ, խանդավառ և ռոմանտիկ տենչերով տոգորված պոետը հայտնում է իր պատրաստակամությունը՝ «...ուրիշ ղինվորների հետ արյունս կթափեմ ռուսի դրոշակի տակ և հայրենիքս կփրկեմ կրակից ու արյունից ու սովից»:

Գիտակցելով այս սմեներ, նա գիտակցում է նաև, որ Ռուսաստանից ոչ միայն օգնություն պիտի սպասել, այլ Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքարի գաղափարը պետք է «...քարոզել ու խրախուսել Ռուսաստանին», քանզի Ռուսաստանում, մանավանդ ազգայնական շրջաններում, շատերը ենթակա էին «մոռանալ», «անտեսել» Արևմտյան Հայաստանի հարցը: Եվ պատահական չէ, որ Իսահակյանն այդքան հավատում էր վաղվա կոնստիտուցիոն (սահմանադրական)

Ռուսաստանին: Նա զգում էր, որ որքան շուտ Ռուսաստանում սոցիալական արդար կարգեր հաստատվեն, այնքան շուտ կհասնի Հայաստանին օգնությունը. նա զգում էր, որ մոտ ապագայում՝ միապետության առաջադեմ ուժերի սոցիալական պայքարի և ազգային-ազատագրական պայքարի ելած ժողովուրդների ուղիները խաչաձևվելու են:

1895 թ. մայիսի 1-ին, Լայպցիգից հայրենիք մեկնելուց մեկ ամիս առաջ, Իսահակյանը «Հիշատակարանում» ամփոփում է իր գաղափարական գործունեության ծրագիրը, որին տվել է «Իմ ուխտը» անվանումը.

«Ես տեսնում եմ մարդիկ, որոնք աշխատում են զօր ու գիշեր, բայց մնում են անտուն, անքուն, սոված, ծարավ, այլանդակված, հիվանդ և բուսական էակ, անբարոյական: Այդ բոլորի պատճառը տնտեսական անարդարությունն է: Նրանք, որ չեն աշխատում՝ ունին պալատներ, տասնյակ ձեռք շորեր, թանկագին սեղան...

Այս պիտի ճաքեցնել կյանքը, պիտի մտցնել աշխատանք և տնտեսական հավասարություն, տնտեսական նիվեո, բայց միշտ և միշտ հենիները, հերոսները, հոգու արիստոկրատները պիտի իշխեն, կառավարեն: Պետք է մտցնել տնտեսական դեմոկրատիա և հոգեկան արիստոկրատիա:

Ես կփշրեմ բուրժուան, պետություն, փող, կղեր, գյուղ ու քաղաք, և կստեղծեմ նոր երկիր, ուր աշխատեն, ուտեն և հոգով դեպի վեր սավառնեն: Ահա այսպես՝ ես մարքսիստ և նիցշեիստ եմ, սոցիալիստ, անարխիստ, դեմոկրատ, արիստոկրատ» (Հ. 178):

Այս գրառումից հստակ երևում է, որ Նիցշեի, Շոպենհայուների, Կանտի կողքին Իսահակյանը կարդացել է Մարքս, էնգելս, Մոր, Կամպանելլա: Այդ են վկայում նրա ծոցատետրերը և «Կապիտալի» ու «Արևի պետություն» նրա մի շարք հիշատակումները:

Ահա, մի կողմից, գերմարդու, հերոս-անհատի «ազատագրիչ» տենչերով, մյուս կողմից սոցիալական հավասարության դեռևս ուտոպիստական մտքերով համակված, Իսահակյանը վերադառնում է հայրենիք: Ծանապարհին, Վարչա-

վայրով անցնելիս, հունիսի 10-ին, նա գրել է մի բանաստեղծութիւն, ուր, թերեւս ամենայն անկեղծութեամբ, հայտնում է իր ձգտումն ու նպատակը.

Փշե-պսակը ճակտիս կըղնեմ
Ու ջինջ սրտով ամբոխի մեջ,
Ու վեհ մտքերով նրա վրէժն
Կըթափառեմ ոլո՞ր-մոլո՞ր
Երկրի բոլոր ոլորտում...

— Եվ ի՞նչն է իմ նպատակը,—
Աստղոտ, վսեմ ապագան,
Որ վառ, պայծառ կըշողա
Պղտոր կյանքի ավերից
Խորին, կապույտ հեռվում...

(I, 47):

Իսահակյանը Գերմանիայից իր հետ բերում է մոտ 500 փոքր գիրք, որոնց թվում գերման ու եվրոպացի այլ սոցիալիստ-փիլիսոփաների լաշխատութիւններ, գրքեր, որոնք անցանկալի էին ռուսական միապետութեանը:

Սակայն տխուր եղաւ ճակատագիրը իր հետ բերվող գրքերի մի մասի, ինչպես և որոշ ձեռագրերի ու նամակների: Վարչավայից Կիև՝ Ռուսաստան անցնելու սահմանագլխին, ցարական ոստիկանութիւնը բռնագրավում է դրանք: Այդ մասին բանաստեղծը ցավով ու զայրույթով է հիշում նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ի իր գրառումում.

«Այսպես խաբեց ռուսաց կառավարութիւնը ինձ—նրա սարքն ու կարգը կերան, ոչնչացրին Շուշիկիս անգին նամակները, իմ արտասովոր հիշատակարանները, իմ զգայուն ոտանավորները, և իմ բկից ու բերնից զրկված կոպեկներով գնած հարլուր ռուբլու արժեքով գրքերը... Օ՛, լիբբ աշխարհ, մարդի՛կ ու կարգե՛ր... Մինչև ե՞րբ պիտի ապրես. մինչև ե՞րբ պիտի տանջվինք...» (Հ. 187):

*
* *
*

Հայաստան վերագառնալով, Իսահակյանը ողջ էութեամբ նվիրվում է ազգային-ազատագրական պայքարին: Նա ակ-

տիվ գործունեություն է ծավալում Հայաստանի տարրեր դավաճեցնելու, ինչպես նաև Թիֆլիսում ու Բաքվում՝ տեղի երիտասարդությանը հայրենասիրական ըմբոստ գաղափարներով լուսավորելու, Արևմտյան Հայաստան մեկնող կամավորական ջոկատները պատրաստելու և նրանց համար զենք հայթայթելու գործում, ինչպես նաև ընդդիմադրելու ծայր առած հակահայկական քաղաքականությանը:

Հովհաննես Թումանյանի մասին իր հուշերում Իսահակյանը տալիս է 1895—1896 թվականների հայ իրականության նկարագիրը.

«Հայ կյանքը ալեկոծված էր արևմտահայերի ջարդերի սարսափելի լուրերով և ջարդերին ականատես, փախած հայ գաղթականների սրտակեղեք պատմություններով: Ամեն գիտակից հայ ծանր մտահոգություններ ուներ արևմտահայերի և հայկական հարցի ճակատագրի նկատմամբ...

...Տխուր շրջան էր. ցարական հայահալած քաղաքականությունը շարագին բնույթ էր ստացել, կառավարությունը փակել էր հայոց դպրոցները, իրար ետևից փակում էր հայ թերթերը, գրադարանները և կուլտուրական հիմնարկները. բանտերը լցվել էին արևմտահայերի ազատագրական շարժման համակրողներով. բանտարկված էին Ղ. Աղայանը, Շիրվանզադեն:

Իսկ Թուրքիայում հայ ժողովուրդը խեղդվում էր արյան մեջ: Ցարական կառավարությունը թշնամական բացարձակ դիրք էր բռնել հայկական հարցի հանդեպ»⁶:

Գերմանիայից վերադառնալուց անմիջապես հետո ցարական կառավարությունը Իսահակյանի հանդեպ՝ որպես հայրենասեր բանաստեղծի և քաղաքականապես անվստահելի մարդու, ժանդարմերիայի հատուկ դեպարտամենտի թիֆլիսյան մասնաճյուղում անվանական գործ է բացում: Կովկասում հսկողության տակ է դրվում նրա ամեն մի քայլը:

Բանաստեղծի այդ շրջանի գործունեության մասին է

⁶ Ալ. Իսահակյան, Երկեր չորս հատորով, հ. 4, Երևան, 1959, էջ 65, 66:

խոսում իր իսկ ծոցատետրերից քաղված հետևյալ վկայութ-
յունը.

«Իննսնական թվականների վերջերին և հետո 1898—
1903 տարիներից ցարական իշխանությունը զարշելի փոր-
ձեր արեց հայ գյուղացիությանը ռուսացնելու, Ռուսաստան
դարձնելու: Արյունոտ իշխան Գալիցինը՝ Կովկասի փոխ-
արքան, ռուս և հույն քահանաներ և գործակատարներ ուղար-
կել էր Շիրակի հայ գյուղերը, որոնք նեղված էին հողի սա-
կավորությունից և բերրի, առատ հողեր խոստանալով, ձգտում
էին հայ գյուղացիներին գրավել, կրոնափոխ դարձնել, որ
համազոր է ազգուրացության: Ժամանակի երիտասարդները,
քաղաքացիները մեծ մասով, որոնց մեջ և ես կայի, շրջում
էինք գյուղերը և հակազդում ցարական քարոզիչներին, խրա-
խուսում էինք ու ոգևորում գյուղացիներին՝ ամուր մնալու
ազգությանը և եկեղեցուն»¹:

1895 թվականի աշնանը բանաստեղծը «Հիշատակարա-
նում» գրել է.

«Ես վճռել եմ լինել ազգային-հեղափոխական, փշրել
տաճկի՝ այսպիսով և բոլոր տերերի և պարագիտների շղթա-
ներն ու լուծերը, որ մտածող մարդկանց և տանջվող մաս-
սայի վրա են դրված...

Այժմ կգնամ ժողովրդի միջով, հետո ժողովրդի վրայով
à la Nietzsche: Այսպես—ես կմտնեմ հայ շարժման մեջ,
հայ ժողովրդի մեջ, մարդկային մեծ գաղափարներով տոգոր-
ված... կկուլեմ, կմեռնեմ...» (Հ. 190):

Նոր էր ծավալել Իսահակյանն իր հայրենանվեր գործու-
նեությունը, երբ Հայացիգից վերադարձից ընդամենը 11 ամիս
անց, 1896 թ. մայիսին ցարական իշխանությունները նրան
ձերբակալում են: Այդ առթիվ նոր, հետաքրքիր տեղեկու-
թյուններ ենք իմանում 1937 թ. ապրիլի 13-ի նրա ինքնա-
կենսագրական գրառումներից.

¹ Ավ. Իսահակյանի անտիպ ծոցատետրերից, պահվում է Ավ. Իսա-
հակյանի բնաշենքի արխիվում (հետազայում՝ ԻԸԱ): Տպագրվում է առա-
ջին անգամ:

«1896 թ. ժանդարմական խուզարկության հետեանքով, ուր մոտս գտան «Հնչակի», «Դրոշակի» և անիշխանական «Համայնքի» թերթերի համարներ և Հասսալի, Կաուտսկիի և Կրոպոտկինի բրոշյուրներից, ձերբակալեցին: Մի ամբողջ տարի մնացի Երևանի նահանգական բանտում...»⁸:

Երբ կալանքի լուրը Ալեքսանդրապոլից հասնում է բանաստեղծի սիրած աշխատավայրը՝ Ղազարապատ գյուղը, նրա հարազատները, ենթադրելով, որ խուզարկության ժամանակ կհայտնաբերվեն Իսահակյանի հավաքած անլեգալ գրքերը, ոչնչացնում են դրանք: Իսահակյանի Գևորգ եղբոր որդին՝ Աբասը, մեծ եղբայրների պատմածի հիման վրա, գրել է իր հուշերում, թե ինչպես ողջ գիշեր վառարանում այրել են այդ գրքերը... Իսկ երբ առավոտյան կազակները ներխուժում են բանաստեղծի տունը, հուսախաբ են լինում իրենց որոնած գրքերն այնտեղ չգտնելով: Այսպես, իր առաջին կործանումն ապրեց Իսահակյանի գրադարանը:

Այդ, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի տանը պահվող գրքերի թվումն էին ռուս սոցիալ-դեմոկրատների, առաջադեմ մտածողների երկերը, որոնց մասին, շատ տարիներ անց, նա գրել է. «...ռուսական արգելված գրքերը ոգեշնչում էին հեղափոխական պայքարի, անձնագոհ կովի՝ ընդդեմ կեղեքման և բռնության, հանուն աշխատավոր ժողովրդի ազատագրման» (V, 195—196):

Իհարկե, անլեգալ գրականության հայտնաբերման հետեանքով Իսահակյանին ձերբակալելը սոսկ պատրվակ էր. իրականում վաղուց որոշված էր նրան մեկուսացնել: Ինքը Իսահակյանը զգում էր ձերբակալման անխուսափելիությունը: Նա պատրաստ էր դրան, գիտեր, որ հայրենասերի ճամփան «շուտ դժվար է»:

Մոտ երկու տասնյակ բանաստեղծություններ է գրել Իսահակյանը 1896—1897 թվականներին՝ բանտարկության շրջանում:

⁸ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվում է ստալինյան համ:

Իսահակյանի արխիվում, նրա բանտային շրջանի ինքնագրերում հայտնաբերել ենք նրա անտիպ հետևյալ բանաստեղծություն-կոչը.

Գիտեմ, խաշդ ծանրը է, հսկա
Ո՛վ մարդ, եղբայր—ընկեր իմ,
Քեզ մոտ, քեզ մոտ կուգամ ահա
Կրծքիս սեղմեմ, արտասվեմ.
Իս էլ քեզ պես օր ու գիշեր
Անհուն, անվերջ տանջվում եմ,
Առ համբույրս ով անգին ընկեր—
Տուր ձեռքդ ինձ.
Սեղմիր ձեռքս
Առաջ—հասավ ժամն արդեն...

Երևանի բանտ

1897, մարտ⁵:

Իսահակյանը ճշգրիտ գրի է առել ոչ միայն բանտում գտնվելու իր ժամանակը՝ «1896 թ. մայիսից մինչև ապրիլի 17», այլև անգամ բանտի ղեկավարների անունները. «բանտապետ Թուրք Ալապքիար աղա Սուլթանով, ժանդարմի նաշալնիկ Клыков, օգնական Греков» և, իհարկե, ազատվելու օրը. «Ես բանտում 16-րդ կամերումն էի. դուրս եկա 1897 թ. 17 ապրիլի հինգշաբթի օրը, նախքան ճաշը»¹⁰:

Անգամ բանտում երիտասարդ բանաստեղծը հնարավորություն է ունենում մոտիկից ուսումնասիրել ռուսական միապետության ծայրամասի՝ Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական կյանքը ներքին բացվածքով:

Երիտասարդ բանաստեղծը բանտում սեր ու հարգանք է վայելել որպես «Թագավորի դեմ կռվող ջահել իգիթ»: Մարդկային վշտի ու փորձությունների այս դառն հարկի տակ նա տեսավ և՛ մահ, և՛ ինքնասպանություն: Եվ այստեղ ևս, ուր զգացմունքն ու հույզը անսքող, բնական վիճակում էին, Իսահ-

¹⁰ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Բնագիրը՝ ԻԸԱ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

հակյանը, Գորկու խոսքերով ասած, անցկացրեց «իր համալսարանները»:

Տարիներ հետո, իր անդրանիկ բանտարկության տպավորության տակ նա գրել է երեք նշանավոր պատմվածքներ՝ «Քուրդ Ամոն», «Բայրամ Ալին» և «Մի շաբաթ մահապարտի հետ»:

Նոր կյանք, մի տարի մեռելությունից հետո—«СВОБОДА, новая жизнь, воскресение из мертвых. Экая слабая минута...» (Հ. 234), գրում է Իսահակյանը իր օրագրում 1897 թ. մայիսի մեկին, բանտից դուրս գալուց հետո:

1898-ի տարեսկզբին, Ալեքսանդրապոլում (Գ. Սանոյանի տպարանում) լույս տեսավ Իսահակյանի առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը» և հայ գրականության պատմության մեջ տեղի ունեցավ աննախագեպ մի երևույթ՝ հեղինակը առաջին իսկ գրքով ձեռք բերեց ժողովրդական բանաստեղծի անուն: Գիրքն արժանացավ Պերճ Պողոջանի, Ղազարոս Աղայանի, Հովհաննես Հովհաննիսյանի սրտագին հավանությանը:

Այս գրքի անդրանիկ գրախոս Նիկոլ Աղբալյանը առաջինը ճշմարիտ ընտրողեց Իսահակյան-բանաստեղծի ժողովրդային էությունը, գրելով, որ Իսահակյանը «...կարողանում է ժողովրդի պես զգալ, նրա սրտով ապրել: Իսկ ի՞նչ է նշանակում ժողովրդի պես զգալ. այդ նշանակում է համանման հոգեկան դրություններում զգալ այն, ինչ կզգա ժողովրդի մարդը. սիրում եք դուք, թե ատում, վիշտ կա ձեր սրտում, թե ուրախություն, կորցրած սերն եք ողբում, թե խանդաղատանքով եք լցված, եթե դուք զգում եք այն, ինչ կզգար ժողովրդի մարդը, ապա դուք ժողովրդի պես եք զգում և ուրեմն ձեր երգերը ժողովրդական են՝ ձերը մնալով»¹¹:

Իսկ Արեւելյան Հայաստանում քաղաքական վիճակը գնալով ավելի ու ավելի էր սրվում: 1896 թ. Նիկոլայ Երկրորդը Կովկասի փոխարքա է նշանակում Գ. Ս. Գոլիցինին, միապետական հետադեմ մի գործչի, որի տիրապետության տարիները (1896—1904) հայտնի դարձան «գոլիցինյան ուժով»:

¹¹ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1898, № 6:

անվամբ: Նա անգիշում պայքար ծավալեց հեղսփոխական և ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ և առանձնապես աչքի ընկավ իր հայատյացությամբ: Նրա օրոք փակվեցին հայկական մի շարք միություններ և պարբերականներ, բռնագրավվեց հայ եկեղեցու ունեցվածքը և այլն: Անգիշում էր նա մասնավորապես հայ մտավորականների նկատմամբ. նրա օրոք լայն տարածում գտան, այսպես կոչված, «ազատ աքսորները»:

Աքսորեցին և Իսահակյանին՝ արդեն համաժողովրդական ճանաչում գտած բանաստեղծին, «Երգեր ու վերքերի» հեղինակին: Ինքն այդ մասին գրել է հուշերում. «1898 թվի սկզբներին, ցարական ժանդարմերիայի կարգադրությամբ, ես մի տարով աքսորվում էի Օդեսա քաղաքը: Աքսոր գնալիս, ճանապարհին կանգ առա Թիֆլիս և անմիջապես գնացի Օհաննեսի մոտ» (V, 53):

Եվ ահա, ճակատագիրը Իսահակյանին երկրորդ անգամ է բերում Օդեսա, այս անգամ արդեն երկար ժամկետով և որպես «հատուկ հսկողության տակ գտնվող խռովարարի»:

Օդեսայան աքսորը նշանակալից դեր խաղաց Իսահակյանի աշխարհայացքի ձևավորման գործում: Այստեղ նա առաջին անգամ հնարավորություն է ստանում մոտիկից ծանոթանալու և շփվելու ռուսական իրականությանը: Օդեսան՝ Ռուսաստանի հարավի այդ մեծ նավահանգիստը, հայտնի էր քաղաքական անհանգիստ կյանքով: Այստեղ էին հավաքվել Ռուսաստանի տարբեր ծայրերից եկած, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայի շատ երկրներից գաղթած բազմաթիվ քաղաքական վտարանդիներ, փախստականներ, ռուսականության կողմից «կասկածանքի տակ առնված» անձնավորություններ, որոնց նավահանգիստը հնարավորություն էր տալիս ստվերում մնալու, իսկ հարկ եղած դեպքում՝ արագ հեռանալու Ռուսաստանից:

Օդեսայում գործում էին տարբեր ընդհատակյա հեղափոխական կազմակերպություններ, մանավանդ հայտնի էր սոցիալ-դեմոկրատական «Агитаторское собрание» միությունը: Այստեղ հնարավորություն կար ձեռքի վրա գնելու

Ժվրոպայում կամ երկրի անլեգալ տպարաններում հրատարակված բազմաթիվ արգելված գրքեր: Այս ամենը հարուստ նյութ էին տալիս Իսահակյանին՝ հետևելու ժամանակի սոցիալական կյանքին: Պատահական չէ, որ հենց Օդեսայում է Իսահակյանը առաջին անգամ լսում Մաքսիմ Գորկու՝ «բունտարների փիլիսոփայի» անունը, ձեռք բերում նրա գրքերը և նրանց օգնությամբ փորձում ըմբռնել այն վիթխարի սոցիալական խմորումները, որոնք տեղի էին ունենում ռուս հասարակության կյանքում (ի դեպ, Մ. Գորկին 1891 թվականի ամռանը Օդեսայի նավահանգստում աշխատել է որպես բեռնակիր):

Օդեսայում Իսահակյանը ծանոթանում է երիտասարդ ռուս մտավորականների հետ, հաճախում նրանց հավաքատեղիները, ձեռք բերում հետաքրքրագույն հրատարակություններ և անդուլ աշխատում: Ինչպես վկայում է «Հիշատակարանի» 1898 թ. օգոստոսի օդեսյան գրառումը. «Գրելու եմ երկու խոշոր, մեծ, գրանդիոզ երկեր—պոեմաս, որ ամփոփե հայկական շարժումը»¹²... և «Նոր ուխտս», Ավետարանս՝ «Յոթն օր ապատում...»¹³. զրանցից դուրս մանրմունք լիրիկ, իդիլական կտորներ, «Երգեր ու վերքերի» շարունակությունը» (Հ. 257):

Այստեղ՝ Օդեսայում, 1898 թ. ապրիլից մինչև տարեվերջ Իսահակյանը գրել է շուրջ երկու տասնյակ բանաստեղծություններ, որոնց թվում քնարական սքանչելի գլուխգործոցներ՝ «Սիրեցի, յարըս տարան» (որի ստեղծման մասին ասել է. «ոչ թե գրել, այլ երգել եմ Օդեսայի դաշտերում, ժողովրդական երգի եղանակով, և ապա միայն գրի առել») (I,

¹² Իսահակյանը նկատի ունի «Մասսա Մանուկ» շափածո վիպասը՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունից: Պոեմի վրա Իսահակյանն աշխատել է 1895—1899 թվականներին: Այն սմբողջությամբ (4000 տող) անտիպ է. հատվածաբար հրատարակվել է՝ Իսահակյան, երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. II, էջ 110—156:

¹³ Ավետարանս՝ «Յոթն օր ապատում...»—բանաստեղծի արխիվում պահպանվել է այդ անավարտ խոհական երկի ինքնագիրը. լրիվ խորագիրն է «Յոթն օր ապատում, յոթն գիշեր անապատում»:

400) և «Սև մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան...», որոնք հետագայում դարձան ժողովրդական երգեր:

Իսահակյանի ստեղծագործության օգեսյան շրջանը նաև նշանավորվեց նրա քաղաքացիական քնարերգության լավագույն երկերից մեկի՝ «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...» ստեղծմամբ.

Խեղճ աղքատը դառը դատի,—
Դատարկ նըստի... է՛յ աշխարհ,
էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում
Քարի վըրա, քար-աշխա՛րհ:

Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ,
Օր ու արև չըտեսանք.
Վա՛խ մեր կյանքը սևով անցավ,
Աշխարհից բան չիմացանք:

(I, 88):

Այսպիսի տողեր «Երգեր ու վերքերի» հատորում չենք գտնի, սա արդեն նոր մտածելակերպ էր Իսահակյանի պոեզիայում, որի երևան գալուն նպաստեց նաև սոցիալական բախումներով հագեցված իրականության խռովարար մթնոլորտը:

Այս երկը շուտով լայն ճանաչում գտավ բանաստեղծի հայրենիքում և դարձավ մեր ժողովրդի սիրելի երգերից մեկը:

Քնարական մի մեծ շարք ևս ստեղծեց Օգեսյանը՝ կապված իրեն այնքան սիրելի ծովի խռովարար տարերքի, ծովի հավիտենական կերպարի հետ: Իսահակյանը տակավին հիշում էր Պուշկինին, որը տասնամյակներ առաջ նույն այս քաղաքում կանգնել էր մրրկահույզ Սև ծովի ափին և նրա հետ կիսել իրեն պաշարած խոհերը, սրտապնդվել ու մխիթարվել նրա հավերժական էությունը:

«Մովային շարքը» ուրույն տեղ է գրավում Իսահակյանի քնարերգության մեջ՝ որպես հեղինակի և բնության ներդաշնակության կատարյալ օրինակ, երբ հեղինակային զգացմունքները, ապրումները միաձուլվում են մայր բնության կերպարին:

Մինչ բանաստեղծը ստեղծագործում էր, ցարական ոստիկանական ապարատը իրեն հատուկ հետևողականություն չարուկանելու էր հետապնդումները:

Օդեսայում բնակվող գրականագետ և լրագրող Գրիգորի Զլենկոն հետաքրքիր ու շնորհակալ աշխատանք է տարել Իսահակյանի՝ օդեսյան աքսորի շրջանի ուսումնասիրման բնագավառում¹⁴: Նա Օդեսայի մարզի Պետական արխիվի ֆոնդերում, Օդեսայի քաղաքապետի գրասենյակի գաղտնի սեղանի (իմա՝ բաժնի—Ա. Ի.) նյութերում հայտնաբերել է. «О подчинении гласному надзору полиции армян Аветиса Исаакьянца и Сисака Симоньянца» («Հայագիներ Ավետիս Իսահակյանցին և Սիսակ Սիմոնյանցին ոստիկանության բաց հսկողության ենթարկման») գործը¹⁵: Դրանից պարզվում է, որ Երևանի նահանգապետը 1898 թ. ապրիլի 20-ին ուղարկած գրությամբ հայտնում է Օդեսայի քաղաքապետին, որ «Անդրկովկասում կազմակերպված հայկական աղգային գաղտնի ընկերությունների» անդամ, ալեքսանդրապոլցի վաճառականի որդի Ավետիք Իսահակյանը, որ կրել էր նախնական կալանքը, այժմ բարձրագույն հրամանագրով՝ «ըստ արդարադատության նախարարի ղեկույցի» աքսորի է ենթարկվում Կովկասյան հրկրամասի սահմաններից դուրս՝ իր ընտրած բնակավայրը, վերցվելով ոստիկանական բաց հսկողության տակ:

Իսահակյանն աքսորավայր էր ընտրել Օդեսան, ուր նա մեկնում է ապրիլի 4-ին: Գրությամբ պահանջվում էր աքսորականի վերաբերյալ անել համապատասխան կարգադրություններ: Նամակը Օդեսայի քաղաքապետին հասել է ապրիլի վերջին, և նա մակագրել է. «Ուշ չէ»: Մայիսի 7-ին հասցե-

¹⁴ Տե՛ս Григорий Зленко, «Местом жительства избрал Одессу», Одесские тетради, Одесса, Изд-во «Маяк», 1980, с. 26—35.

¹⁵ Նշված փաստաթղթերում բանաստեղծի ազգանվան գրության միատիպ տրանսկրիպցիա չկա, իսկ Сисак Симоньянц-ը՝ Տեր-Սիմոնյանց Սիսակն է (1872—1935) գրական-հասարակական գործիչ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի հորեղբայրը, Իսահակյանի մտերիմ ընկերը, որ նրա «Գրական նախնի» պատմվածքում հանդես է գալիս Ընկեր անվան տուկ:

ների սեղանից տեղեկանք է տրվում ոստիկանությանը, որ Ավետիք Իսահակյանը Օդեսայում է և բնակվում է Պուլիցիսկայա (ներկայիս՝ Ռոդա Լյուքսեմբուրգի) փողոցի 24 տանը: Իսահակյանին անհապաղ հարուցվում է «հատուկ գործ № 24»-ը¹⁶, նրանից վերցնում են անցաթուղթը (проходное свидетельство), որը ուսական կայսրության ամեն մի քաղաքացու հիմնական փաստաթուղթն էր, ինչպես նաև ստորագրություն այն մասին, որ ինքը գտնվում է «բաց հրակոչության» տակ: Այս մասին Օդեսայի ոստիկանապետը զեկուցում է քաղաքապետին, իսկ մայիսի 20-ին վերջինս գրություն է ուղարկում Պետերբուրգի ոստիկանական ղեկարտամենտին, հայտնելով, որ Իսահակյանը «բնակություն է հաստատել ք. Օդեսայում, որոշակի զբաղմունք չունի, ապրում է հարազատների հաշվին, պետությունից նպաստ չի ստանում»:

Համաձայն Պետերբուրգի ոստիկանության ղեկարտամենտի որոշման, Իսահակյանն աքսորված է եղել մեկ տարի ժամկետով, իսկ Երևանի նահանգապետը, Օդեսա ուղարկած գրության մեջ իր կողմից այս ժամկետը ավելացրել էր ևս երկու տարով: Տեղեկանալով այդ մասին, Իսահակյանը Օդեսայի նահանգապետին խնդրագիր է ուղարկում (1898, 19 հունիսի), որի բնագիրը պահպանվել է.

«Ձերդ պայծառափայլություն Օդեսայի քաղաքապետին. հայ-թուրքական գործերով դատապարտված Ավետիք Իսահակյանից.

խնդրագիր.

Համաձայն 1897 թվականի դեկտեմբերի 3-ի բարձրագույն հրամանագրի՝ հետևել է ոստիկանության ղեկարտամենտի կարգադրությունը, որով ես դատապարտվել եմ մեկ

¹⁶ Երևանից ստացած նամակի վրա Օդեսայի քաղաքապետը մակագրել էր. «Об Исаакяне заведено особое дело вх.(одящнй), № 752, дело № 24/98 г.» («Իսահակյանի վրա հատուկ գործ է բացված, մտ. № 752, գործ № 24/98 թ.»): Այս գործը տակավին հայտնաբերված չէ: Գ. Զլենկոյի կարծիքով, այն, թերևս, կարող է գտնվել Կիևում՝ Ուկրաինական ՍՍՀ Պետական պատմական արխիվում, ուր Հայրենական պատերազմից հետո փոխադրվել են Օդեսայի արխիվի ֆոնդերի մի մասը:

տարվա ոստիկանական բաց հսկողության՝ Կովկասի սահմաններից դուրս եղած իմ ընտրած մի որևէ քաղաքում: Ոստիկանության ղեպարտամենտի կարգադրությանը, վերը նշված իմաստով, ինձ ժանոթացրել է Ալեքսանդրապոլի սեղական ղեկավարությունը, այնպես որ, բնակության վայր ընտրելով Օդեսա քաղաքը, ստացել եմ անցաթուղթ, որ հիշատակվում է բաց հսկողության ժամկետը՝ մեկ տարի (այն գտնվում է պարոն ոստիկանապետի մոտ) և մեկնել եմ Օդեսա: Գալով Օդեսա, ինձ ներկայացրին այն գրությունը, որը Ձերդ պայծառափայլությունը ստացել է Նրեանի նահանգապետից: Այդ գրությամբ հայտարարված բանաձևը միանգամայն հակասում է ոստիկանության ղեպարտամենտի սահմանած ժամկետին, այստեղ հիշատակվում է, որ Իսահակյանի ժամկետը երեք տարի է, այլ ոչ թե մեկ, ինչպես որ պետք է լիներ:

Համարձակվում եմ կարծել, որ գրությունը կազմելիս սխալ է սպրդել և ուրիշ ոչինչ:

Ուստի և պատիվ ունեմ խնդրելու Ձերդ պայծառափայլությանը պարզել գործի էությունը՝ ճշտել իմ բաց հսկողության ու Կովկաս մեկնելու ժամկետը:

Ավետիք Իսահակյան

19 հունիսի 1898 թիվ, Օդեսա»¹⁷:

Շուտով այդ կանխամիտ սխալն ուղղվում է: Պետերբուրգի ոստիկանության ղեպարտամենտը, ստանալով Օդեսայի նահանգապետի ղեկույցը, ղեպարտամենտի փոխդիրեկտորի ստորագրությամբ գրություն է ուղղում Օդեսա և հայտնում, որ բանաստեղծը աքսորված է ոչ թե երեք, այլ մեկ տարով:

Այնուհետև Բուլվարային թաղամասի պրիստավը Իսահակյանի վերաբերյալ պարբերաբար ղեկույցներ է ներկայացնում ոստիկանությանը:

¹⁷ Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 2. оп. 2, ед. хр. 2934, л. 6—6 об.

Վերջապես, տարեվերջին, Օդեսայի իշխանություններն ասանում են ոստիկանության դեպարտամենտի ցուցումն այն մասին, որ Իսահակյանին «սույն թվի դեկտեմբերի 3-ից ազատ արձակել նշանակված հսկողությունից» և նաև, որ նրան արգելվում է «բնակությունը մայրաքաղաքներում և Ս. Պետերբուրգի նահանգում մինչև հատուկ կարգադրությունը»¹⁸:

Նամակին կցված էր մի գրություն. «Մանուցագիրը ոստիկանության կողմից ուղարկված է Իսահակյանին ստորագրման 1898 թ. նոյեմբերի 24-ին»:

Վերջապես եկավ հրաժեշտ տալու ժամը Օդեսային, այն քաղաքին, որն Իսահակյանին պարգևեց և՛ ստեղծագործական ոգեշնչման, և՛ կարոտի ու միայնության պահեր: Այդ մասին նա գրել է իր օդեսյան օրագրում. «Ե՛վ բանս, և՛ կապանք, և՛ ծաղր ու ծանակ իմ բաժինն եղավ դեռ վաղ հասակից. կարոտ մնացի սիրո, գուրգուրանքի, և կյանքս դալար՝ քսանշորս տարի, քսանշորս դարեր...» (Հ. 260—261):

Օդեսայի փոթորկահույզ ու ռոմանտիկ կերպարը, սակայն, խորապես դրոշմվում է նրա երևակայության մեջ: Տարիներ անց, նա այդ շրջանի տպավորությունների տակ, գրում է «Գարիբալդիականը» (1907) և «Գրական նախանձ» (1925) պատմվածքները, որոնց գործողությունները տեղի էին ունենում Օդեսայում: Իսահակյանը Օդեսան հիշում էր առանձին սիրով՝ որպես Ռուսաստանի ճանաչման նախադուռ:

1898-ի նոր տարվա գիշերը, դեկտեմբերի 31-ին, նա մեկնում է Օդեսայից: Բանաստեղծը որոշել էր մի քանի օր մնալ Ռոստովում և, մանավանդ, նոր Նախիջևան հայաշատ կենտրոնում:

«Հիշատակարանը»՝ բանաստեղծի կյանքի այս լավագույն ուղեկիցը, մեզ պատմում է. «1899. հունվար: Առանց մի կոպեկի մտա Ռոստով: Մինչև սարկավագի տունը կոնկի փողը՝ 10 կոպեկ, մի անծանոթ մարդուց եմ վերցրել: Երեք օր ապրում էի շա՛տ լի, բանաստեղծական կյանքով, ուրախ ու տխուր, Դոնի ափերով. ձի հեծա, նավեցի, երգեցի, ձուկ

¹⁸ ГАОО, ф. 2, оп. 2, е.д. хр. 2934, л. 17.

կերա ձկնորսների հետ... ուզում եմ Ս. Խաչի Եփրեմին դիմել, 15 ռուբլի փող պարտք վերցնել, վաղը—հաշոդությո՞ւն <...>» (Հ. 263):

Դոնի ափերին, հիրավի, նա երջանիկ էր, և դա զգացվում էր «Հիշատակարանի» գրառումներից. գուցե այդ օրերին են նրան գերել Դոնի կազակների երգերը, ուսական հարավի սրտառուչ մեղեդիները, որոնք հետագայում հառնեցին բանաստեղծի առաջ «Խաղաղ Դոնի» էջերից:

*
* *
*

1899 թվի նոյեմբերին, Կիևում լույս տեսնող «Ռոսիա և Ասիա» շաբաթաթերթում, որի խմբագիրն էր բանաստեղծ Ա. Ն. Գրեներ, առաջին անգամ ուսերեն հրատարակվում են Իսահակյանի բանաստեղծությունները՝ «Посмотри же, мама, как печально смотрит солнце...» («Մայրիկ, նայիր, արևն ինչպե՞ս...») և «Полный светлой любви в нашу жизнь и людей...» («Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...»)*: Հավանաբար շաբաթաթերթի խմբագիրը մեծ հետաքրքրություն է տածել Ռուսաստանի արևելքում ապրող նոր գրողների հանդեպ, հետևել է Կովկասի պարբերական մամուլին, որովհետև նրա թարգմանած երկու բանաստեղծություններն էլ հայերեն առաջին անգամ տպագրվել էին «Մուրճ» ամսագրում (Թիֆլիս, 1899, հուլիս-օգոստոս, №№ 7—8, էջ 809—810):

* Իսահակյանի ուսերեն վաղ թարգմանությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ տե՛ս—Л. Мкртчян, «Аветик Исаакян и русская литература». Айпетрат. Ереван, 1963, գրքում՝ էջ 116—142:

Իսահակյանի բանաստեղծության ուսերեն հաջորդ հրապարակումը տեղի ունեցավ մեկ տարի անց՝ 1900 թվականին, Սանկտ-Պետերբուրգում լույս տեսնող «Ժիվոպիսնոյե օբոգրենիյե» ամսագրում (1900, № 11, էջ 182): Դա «Скажи, чем стала б ты, родная...» («Սիրո՛ւն աղջիկ, երկիր լինիմ...») բանաստեղծությունն էր՝ Կ. Գորբունովի թարգմանությամբ:

Այսպես, Իսահակյանը սկսում էր ճանաչվել ոչ միայն հայրենիքում, այլև նրա սահմաններից դուրս՝ Ռուսաստանում:

Այդ տարիներին, Թիֆլիսաբնակ հայ գրողները սովորաբար հավաքվում էին Հովհաննես Թումանյանի տանը, «վառվրոուն բուխարիկի շուրջը նստած» գրուցում էին, կարդում իրենց գրվածքները, վիճում: Սկզբում պատահական, բայց ժամանակի հետ պարբերաբար կրկնվող այդ հավաքույթների ընթացքում առաջացավ հիմնական կազմ ունեցող մի գրական խմբակցություն, որին, ընդհանուր հավանությամբ, տվեցին «Վերնասուն» անունը, Թումանյանի բնակարանի հինգերորդ հարկում գտնվելու պատճառով (Բեհբուտովսկի փողոց, 50): Այս գրական միության հիմնական անդամներն էին Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Լևոն Շանթը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Նիկոլ Աղբալյանը: Խմբակի հավաքույթներին երբեմն մասնակցում էին Պերճ Պողոյանը, Կոմիտասը, Մուրացյանը, Վրթանես Փափազյանը, Նար-Դոսը, Վահան Տերյանը, Գևորգ Բաշինջաղյանը և Փանոս Թերլեմեզյանը:

Վերնասունը (1899—1910) դարձավ դարասկզբի հայ մշակույթի առաջադեմ գործիչների յուրովի կենտրոնը, որի հավաքույթներին առաջին անգամ քննարկում էին նոր գրած ստեղծագործությունները, ծանոթանում էին ուսական և եվրոպական գրական նորույթներին, մոռացությունից հանում հայ հին գրականության անմահ գործերը, մշակում գրական գործունեության ծրագիր և այլն: Վերնասուն անդամները ուս մշակույթի մեծ բարեկամներն էին, նրանցից շատերը թարգմանություններ էին կատարում ուս գրականու-

թյունից, գրում նրա վերաբերյալ տեսական-քննադատական հոդվածներ։ Նրանց գեղարվեստական երկերում ևս բազմաթիվ էին ստեղծագործական աղբրսները ռուս գրականության հետ։ Այն նորը, աուսջավորը և դեմոկրատականը, որ բերում էր ռուս գրականությանը, իսկույն արձագանք էին գտնում Վերնատան անդամների շրջանում։

1899 թվականից սկսած Իսահակյանը հայրենասիրական ու ազատագրական գաղափարների ոգով տոգորված իր մի շարք բանաստեղծությունները ստորագրում էր «Հայ-գուսան» անունով, իսկ 1900 թ. այդ շարքը նա անվանեց «Հայդուկի երգերից»։ Դրանք հայրենասիրական պոեզիայի փայլուն նմուշներ են, գրված հայ ազատամարտի հանդեպ մեծ հավատով, ուր ներբողվում էին այդ սուրբ պայքարը, այդ պայքարում քաջաբար զոհված հերոսները... Դա հայ ֆիդայու քնարական երգն էր՝ ուղղված մորը, հայրենիքին, սիրած աղջկան։

Իսահակյանի ֆիդայական քնարերգությունը, այն պայմաններում, երբ ծավալվում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, հսկայական դեր խաղաց ժողովրդական խավերի հայրենասիրական գիտակցության ձևավորման գործում։

Ցարական դրաքննությունը ոչ միայն կարգելեր այս շարքը, այլև կստիպեր դրա հեղինակի դեմ նոր գործ հարուցել։ «Հայդուկի երգերից» շարքը Իսահակյանը հրատարակում էր արտասահմանի հայ մամուլում։ Բայց մինչև ժնկում նրանց տպագրվելը, հայ երիտասարդները բազմացնում էին ձեռագիրը և տարածում ժողովրդի մեջ։

Ամենանշանակալից երկն այս շարքում «Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում» բանաստեղծությունն էր, որը փոթորկում է հայրենասեր մարդու հոգին ազատամարտի կրակով։ Այս երկի անանուն հերոս հայդուկն իր բարոյական վեհությանմբ խորապես սիրելի է ընթերցողին։ (Հետագայում այս բանաստեղծությունը ռուս ընթերցողին ներկայացվեց Ալեքսանդր Բլոկի թարգմանությամբ։ Տարիներ հետո, մեկ ուրիշ

ռուս բանաստեղծ՝ Նիկոլայ Տիխոնովը գրեց. «Այստեղ ի հայտ է գալիս նրբին նկարի վիթխարի վարպետը, քնարական ուրվագրի մանրանկարիչը, որն ի զորու է սեղմ ու հակիրճ արտահայտել առաջին հայացքից շատ պարզ թվացող այն նվիրականը, որ մենք գտնում ենք և ռուսական պոեզիայի քնարական մարգարիտներում»¹⁹:

1900 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Իսահակյանը մեկնում է Ժնև, Ցյուրիխ, Շվեյցարիայում, ապա և Իտալիայում Իսահակյանը մնում է շուրջ 10 ամիս, ունենում կարևոր հանդիպումներ հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ, իսկ վենետիկում, Սուրբ Ղազար կղզում հյուրընկալվում Մխիթարյանների միաբանության կողմից, աշխատում է նրանց նշանավոր հայագիտական գրադարանում, ծանոթանում Ղեվոնդ Ալիշանի հետ:

Այդ շրջանից պահպանվել են մի շարք նամակներ, ուր Իսահակյանը մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս իր առօրյայի վերաբերյալ: Նա այնտեղ շփվում է ոչ միայն հայկական շրջանների, այլև ռուս մտավորականների և ուսանողների հետ: Այդ են վկայում, օրինակ, Ցյուրիխից 1900 թ. դեկտեմբերի 2-ին Զավահիր Ներսիսյանին գրած հետևյալ տողերը. «Երեկ երեկո ռուս ուսանողների երեկույթն էր, գնացել էի. շատ գոհ եմ. սամովարի թեյ խմեցի, մալուռուսների պարերը տեսա, Վոլգայի երգերը լսեցի: Այսօր գերմաներեն մի լավ ուտանավոր կարդացի. թարգմանեմ, տես, որքա՛ն ճիշտ է արտահայտում մարդու սիրտը. հեղինակն է նոր բանաստեղծ K. Busse:

—Այս լեռներից հեռո՛ւ այն կողմ
Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում.
Ա՛խ, մարդկանց հետ ես էլ գնացի,
Ու հետ դարձա՝ աշերս արցունք:
Այս լեռներից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ
Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում...

¹⁹ Ав. Исаакян, Избр. произв., в 2-х т. т. 1. «Художественная литература», М., 1975, с. 12.

Վա՛յ ինձ, ո՞վ գիտե, գուցե ես էլ եմ երազում, որ այս-տեղից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, մեր սարերում բախտն է ապրում. և գնամ ու արցունքոտ աչքերով... հետ դառնամ... ո՞ր... Շատ լավ ոտանավոր է, մանավանդ բնագիրը հրաշալի է. ուսաց առածին՝ «Там лучше, где нас нет» — շատ նման է» (VI, 31):

Շվեյցարիայում դարասկզբին բավական մեծ թվով ռուս ուսանողություն կար, որոնք ունեին իրենց հավաքատեղին՝ ակումբն ու գրադարանը: Այդ ուսանողները հիմնականում առաջագեմ հայացքների տեր, հեղափոխականորեն տրամադրված երիտասարդներ էին, որոնց հետ 1903—1905 թվականներին հանդիպումներ է ունեցել Վ. Ի. Լենինը՝ ժնեյան վտարանդիության սարիններին:

Իսահակյանը, ինչպես վկայում են նրա նամակները, կարոտով է հաճախել ռուս ուսանողների հավաքույթներին, նրանց երգերի ու պարերի մեջ վերհիշել Ռուսաստանի հետ կապված իր հանդիպումներն ու տպավորությունները:

1902 թվականին Բաքվում հրատարակվում է Իսահակյանի բանաստեղծությունների երկրորդ գիրքը՝ «Հին-նոր երգեր ու վերքեր», իսկ մեկ տարի անց, 1903-ին՝ երրորդ գիրքը՝ «Բանաստեղծությունները» (տպարան «Արոր»):

1902—1905 թվականներին Իսահակյանի բանաստեղծությունները լույս են տեսնում Ռուսաստանում մի շարք լայն տարածում ունեցող ամսագրերում²⁰:

Այդ շրջանում Իսահակյանին հիմնականում թարգմանում էին կա՛մ նադսոնյան դպրոցի, կա՛մ էլ սիմվոլիզմին հարող թարգմանիչ-բանաստեղծներ՝ Ապոլոն Կորինֆսկին, Իվան Բելոուսովը, Լև Ումանցը, Սավվա Գոլովոչևսկին, որոնք ավելի շատ փորձում էին Իսահակյանին «սազեցնել» իրենց նախասիրած գրական ոճին, այն դպրոցներին, որոնց հետեւորդներն էին իրենք: Այսպիսով, Իսահակյանը ռուսերեն

²⁰ «Вестник иностранной литературы» (СПб., 1902, № 12), «Образование» (СПб., 1902, № 10), «Детское чтение» (М., 1903, № 4), «Нива» (СПб., 1904, № 4).

Թարգմանություններում հաճախ «վերափոխվում էր», հանդես գալիս ոչ իր ուրույն դեմքով, այլ այն ձևով, որով օժտում էին նրան «փոխակերպող» բանաստեղծները, այն է՝ սիմվոլիստ, նիցշեական: Այնպես որ, նման Թարգմանություններով բանաստեղծը ուսական գրականություն մուտք գործեց փոքր-ինչ այլափոխված տեսքով: Եվ դա բնական էր, քանի որ յուրաքանչյուր մեծ բանաստեղծի մուտքը մի այլ գրականություն ունի իր պատմությունը, իր օրինաչափություններն ու դժվարությունները:

Այդ տարիներին ռուս քննադատությունն էլ իր հերթին նոր էր ծանոթանում նրա անվանը և հրապարակի վրա եղած սակավ ու ոչ միշտ հաջող Թարգմանությունների շնորհիվ, դեռևս մի ուրույն և ամբողջական կարծիք չունեի Իսահակյանի մասին:

Եվ, երբեմն, երբ հայ պոեզիայի վերաբերյալ ռուսական այս կամ այն պարբերականում լույս տեսած հոդվածում անտեսվում կամ շրջանցվում էր իր կամ Հովհ. Թումանյանի անունը, նա իրավացիորեն զարմանք էր հայտնում ու մտահոգվում, ինչպես, օրինակ, Հովհ. Թումանյանին գրած իր մի նամակում (1902, 18 հունվարի). «Կարդացի՞ր Վեսելովսկու հոդվածը «Русская мысль» XI <ում> հայ պոեզիայի մասին՝ Լեոնեցի, Մատուրյանի, Մոճոռյանի մասին. ըշտե՛ս աշխարհիս գործերը այդպես են» (VI, 39):

Նույն մտահոգությունն է հայտնում բանաստեղծը նաև «Современные армянские поэты» («Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ») գրքի լույսընծայման առթիվ. նրա նախօրյակին, դարձյալ Թումանյանին ուղղած նամակում (1902, հոկտեմբերի 4). «Իհարկե գիտես Մոսկվայի տղոց ձեռնարկը. բան է, էլի, եթե մեղ շիայտառակեն ռուս քննադատության առաջ. յամա՛ն աստված» (VI, 42):

Որոշ ժամանակ անց, կրկին Թումանյանին գրած նամակում (1902, դեկտեմբերի 11) նա անդրադառնում է նույն հարցին. «Մոսկվայում տպվում է մեր բանաստեղծությունների Թարգմանաբար ժողովածուն (նկատի ունի «Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ») գիրքը—Ա. Ի.). տեսնենք ի՞նչ

է լինելու. ես հույս չունիմ, որ հաջող բան դուրս գա. կոլտրիտը, ինքնուրույնությունը չի կարող պահպանված լինել՝ մասնավանդ երկուսիս գրվածքների» (VI, 43):

Ինչպես երևում է, Իսահակյանը, որն արդեն ծանոթ էր իր գործերի թարգմանությունների որակին, կրկին տարակուսում է, որ իրեն և Թումանյանին այդ նոր ժողովածուում ևս չեն կարողանա ներկայացնել պատշաճ ձևով: Նման մտքերի առիթ էին տալիս ժողովածուի թարգմանիչները՝ Լ. Ումանեց, Իվ. Բելոուսով, Վլ. Գիլյարովսկի, Ա. Կորինֆսկի, Ս. Գոլովաշևսկի: Իսահակյանը կարծես թե զգում էր, որ այդ բանաստեղծները պիտի ջանային ավելի ցույց տալ իրենց անհատական ոճը և իրենց հետապնդած բանաստեղծական ուղղությունները, քան թե արտահայտել բնագրի «կոլորիտը, ինքնուրույնությունը»: Եվ այդ դեպքում ամենից շատ կտուժեին Իսահակյանն ու Թումանյանը՝ որպես առավել ազգային և ինքնատիպ բանաստեղծներ, որոնց չի կարելի մոտենալ արևելյան քնարերգուներին թարգմանելու ծեծված ու մաշված միջոցներով, «պսևդո օրիենտալիստական» ոճավորումներով:

Բանաստեղծը մեծ նշանակություն էր տալիս այդ հարցին, քանի որ թարգմանությունը նշանավորում էր մուտք մի նոր գրականություն և հանձինս այդ երկերի իր մասին պիտի պատկերացում կազմեին ուսու ընթերցողը, գրողն ու քննադատը: Նա, միաժամանակ, մտահոգվում էր ոչ միայն թարգմանությունների արվեստով ու որակով, այլև նրանց ընտրությամբ:

«Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ» ժողովածուն, որը իմբագիր-կազմողներ Առաքել Դերվիշը և Լև Ումանեցը նվիրել էին Ռափայել Պատկանյանի հիշատակին, լույս տեսավ 1903 թվականին, Մոսկվայում: Իսահակյանից նրանում զետեղված էին 29 բանաստեղծություն, այդ թվում այնպիսի գործեր, ինչպես «Տիեզերական Զանգ» (Թարգմ. Ս. Գոլովաշևսկի) և «Ընկեր. միշտ հառա՛ջ...» (Թարգմ. Լ. Ումանեց):

Հարկ է ասել, որ նման բանաստեղծությունները ուսուե-

րեն տպագրելը ինքնին մի նվաճում էր, եթե հիշենք, որ Իսահակյանի «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ», «Ես մի նոր Զանգ եմ» բանաստեղծությունները, ինչպես և մի շարք այլ գործեր, դեռևս 1899-ին կովկասյան գրաքննությունն արգելել էր տպագրության:

«Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ...» բանաստեղծության թարգմանության մեջ և և Ումանեցը շեշտը դրել էր քաղաքացիական հնչեղության վրա, ձգտելով հնարավորին չափ հարազատ մնալ բնագրին: Հարկ ենք համարում մեջ բերել այդ բանաստեղծությունը, որպես Իսահակյանի քաղաքացիական պոեզիայի թարգմանության անդրանիկ նմուշ.

Вперед, друзья! Борцы, вперед!

Забудь унылый страх!

Пусть буря грозная ревет

На бешеных волнах.

Она ревет, как дикий зверь!

Не покорись судьбе:

Борись, терпи, страдай и верь—

И умирай в борьбе!

И пусть вперед нас не гнетет

Отчаянье и страх:

Нам свет блеснет и луч зажжет

На дальних небесах²¹.

Բայց և այնպես գրաքննության անբարյացակամության պատճառով ժողովածուի իսահակյանական շարքում բացակայում էին հայրենիքի ազատագրական պայքարի կոչող այնպիսի բանաստեղծություններ, որոնք կայսրության բոլոր ճնշված ժողովուրդների կողմից կրնկավելին որպես ընդվրդման հրավեր:

Ի դեպ, Իսահակյանին ներկայացնող սեղմ կենսագրականում հեղինակը՝ Ա. Միքայելյանը (նույն ինքը՝ Ա. Դերվիշը), տակևանց խոսք է բացում Իսահակյանի հայրենասիրական երկերի մասին. «Ազգային թեմայի բանաստեղծությունները գրված են ժողովրդական լեզվով և դժվար են

²¹ «Современные армянские поэты», М., 1903, с. 96.

տրվում թարգմանման (հայտնի պատճառներով այդ բանաստեղծությունները չեն կարող ամբողջությամբ թարգմանվել): Այդ երկերում բանաստեղծը ողբում է իր հայրենիքի տխուր ճակատագիրը և նաև իր եղբայրների՝ արևմտահայերի տարաբախտ վիճակը, որոնք շարունակական հալածանքների են ենթարկվում թուրքական լծի տակ»²²:

«Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ» ժողովածուն, անկախ թարգմանական արվեստի իր որակից, որոշակի չափով նպաստեց, որ ուսու ընթերցողների ավելի լայն խավեր ծանոթանան դարասկզբի հայ պոեզիային: Եվ, իհարկե, դրական դեր խաղաց հայ-ռուսական գրական կապերի ամրապնդման ու հայ պոեզիայի տարածման գործում:

Դեռևս 1900 թվականին, «Հիշատակարանում», որի միակ ընթերցողն ինքն էր, Իսահակյանը ներքին ինքնազննման պահերին փորձում է բացահայտել ժամանակակից աշխարհն ու հասարակությունը. «Ես ո՛չ ռամկավարական եմ, ո՛չ ընկերավարական, ո՛չ էլ թշնամավարական. ես ասում եմ. եղիր մա՛րդ, անկա՛խ, ազա՛տ, անիշխա՛ն, և միայն քե՛զ, քե՛զ հետևիր...

Ես ասում եմ. դու տե՛րը եղիր քո աշխատանքի, և մի՛ թող ուրիշը հափշտակե քո աշխատանքը: Ըշմարտությունը, որ անմահ է, ասում է, որ ամեն ոք պետք է վայելե իր աշխատանքը. եթե դու քո աշխատանքի տերն ես, ուրիշից էլ ոչինչ չունես պահանջելու: Ո՛չ մի հասարակական իդեալ սրանից այն կողմ չի կարող անցնել...

էլ ո՛չ մի օրենք—ես եմ իմ աշխատանքի տերը, և ոչ ես՝ քո, կամ դու՝ իմ... Ես իմ աշխատանքից մաս կհանեմ իմ խեղճ դրացուն, ընկերին... Դա իմ սրտի գործն է. ո՛չ մի օրենք թող չխառնվի այդտեղ...

Նա գող է, ստոր, ով ուրիշի աշխատանքն է վայելում: Իմ աշխատանքը տվեք ինձ, յուրաքանչյուրին՝ յուրաքանչյուրը, և հետո էլ սովաժ մուրացկաններ, թշվառներ չեն լի-

²² Նույն տեղում, էջ 81:

նի... Մուրացկանները նրանք են, որոնց աշխատանքը խլում են, նրանք զրկվածներ են...

էլ ո՛չ մի տեր, աղա, իշխան, խան, արքա, կայսր... այլ ազատ մարդիկ և հանճարներ» (Հ. 275):

Իսահակյանի ըմբռնումների շատ դրույթներ կրում էին Մարքսի և էնգելսի «Կոմունիստական մանիֆեստի», Կրոպոտկինի և Ավգուստ Բեբելի մտքերի ազդեցությունը և մեզ պատկերացում են տալիս երիտասարդ բանաստեղծի աշխարհայացքի, մարդու ու հասարակության փոխհարաբերության վերաբերյալ նրա անհատական կոնցեպցիայի մասին:

Բանաստեղծի հոգում պայքարի ու ընդվզման գաղափարներ էին հարուցում մի կողմից մարդու սոցիալական իրավունքների խախտումն ու ոտնահարումը, մյուս կողմից՝ հայրենասիրական իդեալների ճնշումն ու բռնությունը:

Դարասկզբի պատմական բարդ ու հսիսուն իրադարձությունները գաղափարական նոր որակ հաղորդեցին «Երգեր ու վերքերի» հեղինակին: Սասունի և Զեյթունի կոտորածների ազդեցությամբ հղացած «Հայդուկի երգերի» հետ պոեզիա ներխուժեց ազատամարտի առաքինության և բարոյականության գաղափարը: Սակայն ճշմարիտ ազատությունը, ճշմարիտ հայրենասիրությունը միշտ հարեանում է սոցիալական արդարության իդեալին, որովհետև առանց վերջինիս այն չի կարող հաստատվել ժողովրդի սրտում ու երկար գոյատևել: Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ այդ սկզբունքները բնականորեն սինթեզված են այնպես, ինչպես որ մեր ժողովրդական երգերում, մեր էպոսում: Իսկ ժողովրդական պոեզիան ոչ թե արտահայտել է ժամանակի հետ կապված ժողովրդի իդեալները, տենչերը, ցավերը, այլ հենց ինքն է եղել այդ իդեալը, տենչը, ցավը: Ահա այս ավանդներից է սերում Իսահակյանի բանաստեղծական իդեալը, այս լույսի տակ են միաձուլվում նրա հայրենասիրությունն ու քաղաքացիությունը:

Նրա քնարական աշխարհը դարի հետ ապրում է իր բնաշրջումը, իսկ ճշմարիտ նոր բովանդակությունը բերում է բանաստեղծական արվեստի նոր որակ:

1904 թ. հունվարին Իսահակյանը դուրս է գալիս երկաթաուղևորությունից. լինում է սկզբում Ռուսաստանի հարավի հայաշատ վայրերում՝ Վլադիկավկազ (հունվար), հետո Ռոստով՝ Դոնի-Նախիջևան (փետրվար-մարտ)։ Նախիջևանից նա իր ծրագրերի մասին գրել է Հովհաննես Թումանյանին (1904, փետրվարի 23). «Միրելի Օհաննես... Ես դեռ մարտի 3—5 այստեղ կլինեմ. դու գրիր, կհասնի, եթե այստեղ էլ չլինեմ, ինձ կհասցնեն. հետևյալ հասցեով գրիր. 2-ая Георгиевская, № 3, А. Исаакян, Нахичевань н/Д. Այստեղ գործերս լավ են գնում. հետո կանցնեմ Մոսկվա, ապա դեպի Կովկաս... Այստեղ սկսվել է հայկական կյանքով ու գրականությամբ հետաքրքրվիր...» (VI, 44)։

Նախիջևանում Իսահակյանը ծանոթանում է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հետ։ Երիտասարդն իր վառ անհատականությամբ գրավում է Իսահակյանի ուշադրությունը, իսկ երբ բանաստեղծն իմանում է, որ Մյասնիկյանը երազում է սովորել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, հանձն է առնում օգնել նրան և նրա հետ մեկնում է Մոսկվա, ուր և Մյասնիկյանը Իսահակյանի աջակցությամբ ընդունվում է Լազարյան ճեմարան։ Ավելին, Իսահակյանը նամակ է գրում Բաքու՝ հայկական բարեգործական ընկերությանը, խնդրելով, որ թոշակ նշանակեն տաղանդավոր մի հայ երիտասարդի՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին։ Իսահակյանի խնդրանքը բավարարվում է։

Հենց այս պատմության մասին է վկայում իր գրքում Ցոլակ Խանզադյանը, որ նույն ժամանակ սովորել է Մոսկվայում՝ Լազարյան ճեմարանում.

«Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցն ավարտելուց հետո նա եկավ Մոսկվա—1904 թվականին—Լազարյան ճեմարանը մտնելու նպատակով։ Նույն թվականին էլ ծանոթացանք Ալյոշային, որ (այն ժամանակ արդեն անվանի) բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի նման բարեկամ հովանավորող ուներ։

— Շատ լավ տղա է, պատրաստված,—խոր համակրանքով ասել էր Ալյոշայի մասին Ավետիք Իսահակյանը»²³,

Այսպես է հաստատվում հայ մեծ բանաստեղծի և ապագա ականավոր հեղափոխականի բարեկամությունը: Այդ բարեկամության հարատևության ապացույց է և այն, որ տարիներ անց Իսահակյանն իր մի նամակում (1925, 17 նոյեմբերի, Վենետիկ) խորհրդային Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ գրում է. «Ինձ համար ճանապարհը միշտ բաց է: Ամեն տարի պաշտոնապես դիմում անում եմ: Ես քաշ եմ տալիս միշտ: Մանավանդ Մյասնիկյանը շատ էր ուզում, որ գնայի: Այդ խումբը միշտ բարեկամ-ընկերներ մնացին ինձ, սկսած 1903 թվից»²⁴:

1904 թվականի մարտին Իսահակյանն առաջին անգամ գալիս է Մոսկվա: Այդ տարիներին Մոսկվայում կար բավական ակտիվ հայ հասարակական-մշակութային կյանք, որի կենտրոնը Հազարյան ճեմարանն էր: Մոսկվայում գործում էին հայկական եկեղեցիներ, հրատարակվում էին հայ պարբերականներ և գրքեր, գործում էր հայկական ակումբը:

Բանաստեղծն իր հուշերում հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում մոսկովյան այս շրջանի, ինչպես նաև հայ անվանի բանաստեղծ Ալեքսանդր Մատուրյանի հետ իր ծանոթության մասին.

«Մեր պատանեկությանը՝ Ռուսաստանի մռայլ իրականության մեջ՝ ծարավ լույսի ու ազատաշունչ խոսքի, ոգևորվում էինք նրա երգած դեմոկրատիկ-ժողովրդական զգացմունքներով, գաղափարներով: Հետագայում մենք սիրով կարդում էինք նրա գեղեցիկ թարգմանությունները ռուսական և եվրոպական մեծ բանաստեղծներից:

Ես անձամբ ճանաչեցի նրան, երբ 1904 թվականի գարնանը, Մոսկվայումն էի: Մի կիրակի օր գնացի մոտը: Նա հյուրանոցումն էր ապրում...

23 Ցոլակ Խանգաղյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան (քննադատական փորձ), Պետական հրատարակչություն, Երևան, 1926, էջ 5:

24 Ավ. Իսահակյան, Նամակներ, Կահիրե, 1959, էջ 66:

Սենյակը փոքր էր. մի պատը գրադարանն էր բռնել, ուր կային միմիայն հայ, ռուս և օտար բանաստեղծների գործերը՝ բոլոր մեծ բանաստեղծները ներկա էին այնտեղ...

Ինձ տարավ իր հաճախած ճաշարանը, ուր երկար և երկար զրույց ունեցանք» (V, 100):

Մոսկվան՝ Պետերբուրգից հետո Ռուսաստանի մշակութային կյանքի երկրորդ մայրաքաղաքը, Իսահակյանին գրավում է իր հարուստ ու աշխույժ գրական կյանքով, գրական նոր հոսանքների պայքարներով:

Մոսկվայի կազարյան ինստիտուտի և Ռումյանցևյան (ներկայիս Վ. Ի. Լենինի անվան) գրադարանները, դարձան Իսահակյանի պարապմունքի սիրելի վայրերը: Նրան հատկապես հետաքրքրում էին հայկական հին ձեռագրերի, գրքերի և պարբերականների հազվագյուտ հավաքածուները, որ ժամանակին այդ գրադարաններին էին նվիրաբերել Արղուժյան-Երկայնաբազուկյան իշխանները և Հովհաննես Լազարյանը: Հարուստ գրականություն էր ստացվել նաև Հնդկաստանի հայկական գաղութից:

Կրթոտ գրասերի համար սիրելի վայրեր են դառնում և՛ մոսկովյան Արբատ, և՛ Օխոտնի ըյադ փողոցների նշանավոր բուկինիստական գրախանութները, ուր ժամեր է անցկացնում Իսահակյանը՝ ծանոթանալով ռուսական հնատիպ և հազվագյուտ գրքերի նմուշներին և ուժերի ներածին շափ ձեռք բերում գրականություն նաև իր համար:

Ցավոք, մոսկովյան այդ շրջանի օրագրային գրառումները չեն պահպանվել, իսկ որ այդպիսիք եղել են, դա կասկածից վեր է, քանի որ Իսահակյանը սովորություն ուներ իր օրագիր-հիշատակարաններում պարբերաբար գրի առնել իր խոհերն ու ապրումները, ստեղծագործական ծրագրերը և այլն:

1904—1905 թվականների օրագրերը ըստ երևույթին կամ բռնագրավվել են 1908 թվականին՝ պոետի բանաստորկությունից առաջ, կամ էլ արտասահման մեկնելիս:

Մոսկվայում Իսահակյանը ստեղծագործել է. այդ հինա-

վուրց քաղաքը, որը մի առանձին փայլ է ստանում գարնանը, ներշնչել էր բանաստեղծին քնարական զեղումներով:

Ապրիլ-մայիս ամիսներին, Մոսկվայում, Իսահակյանը գրում է շուրջ տասը բանաստեղծություն և այդ թվում, հայտնի գործերից բացի, մինչև օրս անտիպ՝ «Վիշտս ծանո է, սրտիս վերքը անդարման...», «Մանուկ օրերից բախտի ետեւից...», «Մարդկանց ժպիտին դո՛ւ մի հավատա...»:

Մոսկվայում Իսահակյանը հաճախ է լինում լազարյան ճեմարանում, Ռուսաստանի հայագիտական այն խոշոր կենտրոնում, որը տասնամյակներ շարունակ իր գոյությամբ ամրապնդել է բարեկամական կապերը հայ և ռուս ժողովուրդների միջև, եղել է հայ գրականության և արվեստի ջատագովը թե՛ իր հրատարակություններով և թե՛ անընդհատ կազմակերպվող իր մշակութային հանդեսներով ու երեկոներով: Այն կրթական վիթխարի դեր է խաղացել առաջադեմ հայ երիտասարդության մի քանի սերունդների կյանքում, դաստիարակելով նրանց հայրենասիրության և լուսավորության ոգով:

Այդ հայապահպան կենտրոնում Իսահակյանն ունենում է մի շարք կարևոր հանդիպումներ, ճեմարանի ղեկավարությանը տեղյակ է պահում Կովկասի դեպքերին, հետաքրքրվում նրանց ծրագրերով: Ճեմարանում է նա առաջին անգամ ծանոթանում Վահան Տերյանի հետ. «Վահանին առաջին անգամ տեսա Մոսկվայում, 1904 թ. մարտ ամսին...» (V, 112):

Թեև երիտասարդ, բայց Մոսկվայի հայկական շրջաններում արդեն մեծ անուն ու համբավ ունեցող, փնտրված մարդ էր Իսահակյանը, սիրելի բանաստեղծ:

Այդ օրերին Իսահակյանը Մոսկվայում մի ոգեշունչ երկ է ստեղծում, որն ամբողջապես հագեցված էր մոտալուտ փոթորկի ազդանշաններով: Մոսկվայի բանվորների հուլումները, իրար հաջորդող գործադուլները, քաղաքական ցույցերը, այն ամենը, ինչ կատարվում էր բանաստեղծի աչքի առաջ, իր ալեգորիկ արտահայտությունն էր գտել նրա քնարական հերոսի հոգում:

Մռայլ ամպերից, չըզոր կայծակով
Սիրտը շանթահար մի մրրկահավ
Մովափի խոժոռ ժայռերին ընկավ:
Եվ ընկավ ծածկվեց հողով ու քարով,
Թավ մամուռ պատեց նրա շիրիմին,
Իվ տարիք անցան համըր շարքերով:

Բայց երբ երկնքում իրար դեմ ու դեմ
Ամպերն են խառնվում և որոտում են՝
Հուզված սրտերում կրրակ ու կայծակ,—
Նա լուռ հիշում է, որ տարիք առաջ
Իրեն սրտումն էլ տենչ կար ու կրակ,
Որոտ ու զայրույթ և սեր ու շառաշ...

1904, Մոսկվա
(1, 199):

«Մրրկահավի» կերպարը, մեզ թվում է, ստեղծված է Գորկու նշանավոր «Մրրկահավի» ազդեցությամբ (որը 1901 թ., առաջինը հայ իրականության մեջ, Իսահակյանը թարգմանել է հայերեն):

Մոսկվայից, ապրիլի սկզբին Իսահակյանը մեկ ամսով մեկնում է Պետերբուրգ. դա նրա առաջին այցն էր կայսրության մայրաքաղաքը: Ցավոք, այդ շրջանի հետ կապված փաստական նյութերը շատ քիչ են: Իսահակյանի՝ Պետերբուրգում գտնվելու մասին առաջուր եղած միակ ստույգ ապացույցը նրա «էս սարերից հիմա արտուտը կուգա...» բանաստեղծության ինքնագիրն է, թվագրված Իսահակյանի ձեռքով՝ «18 ապրիլ, Ս. Պետերբուրգ, 1904» և այնտեղ ձեռք բերած հետևյալ գիրքը՝ «Горе от ума». Комедия в четырех действиях в стихах А. С. Грибоедова. С. Петербург, 1880. (Издание кн. маг-на «Нового времени», Тип-ния А. Суворина), իր ինքնագրով՝ Ав. Исаакян, 3-апреля 1904, С. Петербург»:

Հարկ է նշել, որ նույն՝ 1904 թ. ապրիլին, տեղիս նշանավոր գրական-գեղարվեստական «Նիվա» հանդեսը (N 4, էջ 643—644) տպագրում է Իսահակյանի «Մի՞թե պիտի թողնին, թողնին» («О, неужели должны завянуть ро-

361...») բանաստեղծությունը Ապոլոն Կորինֆսկու թարգմանությամբ: Իրոք որ, զարմանալի զուգահեռում:

1904 թվականի հունիսի վերջերին Իսահակյանը Մոսկվայից վերադառնում է հայրենիք և նոր եռանդով ձեռնամուխ լինում հայրենասիրական գործունեությանը:

*
* *
*

1904—05 թվականների «Ժանր տարիներին», երբ ավելի էին սաստկացել հալածանքները ազգային-ազատագրական պայքար մղող ժողովուրդների դեմ, երբ ոտնահարվում էին հայրենասիրության ամեն սկզբունք, երբ անկումից փրկվելու համար ցարիզմը միմյանց դեմ էր հանում կայսրության տարածքի տարբեր ժողովուրդների, հայ մտավորականության առաջադեմ գործիչները ամեն կերպ ձգտում էին դիմադրել ինքնակալության հետադիմական գործողություններին և ամրապնդել ժողովրդի հավատը սեփական ուժերի հանդեպ, քաջալերել ղինված պայքարի ու մարտի:

Իսկ մոտալուտ ոռոսական հեղափոխության կայծերը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման համար:

Իսահակյանը, ինչպես և հայ ժողովրդի առաջավոր զավակները գիտակցում էին այդ պրոցեսի կենսական անհրաժեշտությունը հայ ազատամարտի նոր փուլի համար:

1905—1907 թթ. հեղափոխությունը և մանավանդ հայ ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը մեծ ազդեցություն ունեցան Իսահակյանի ստեղծագործության վրա:

Երբ բռնակալությունը ու նրա բյուրոկրատական մեքենան ոտնահարելով մարդու իրավունքները, շարունակում էր իր հանցավոր երթը՝ ճնշման, աղքատության ու կեղծիքի մեջ պահելով աշխատավոր ժողովրդին, իսկական արվեստագետը չէր կարող այդ ամենի հանդեպ մնալ անտարբեր, սաստել իր խղճի ձայնը: Մեկ անգամ ևս հիշենք Վ. Ի. Լենինի նշանավոր խոսքերը «Լև Տոլստոյը որպես ոռոսական հեղափոխության հայելին» հոդվածից. «Եվ եթե մեր առջև

իրոք մեծ գեղագետ է, ապա նա պետք է իր երկերի մեջ արտացոլեր հեղափոխության էական կողմերից գոնե մի քանիսը»²⁵։

Այս խոսքերն ասված էին մի արվեստագետի մասին, որը հիմնականում չէր բաժանում հեղափոխության գաղափարները, այլ, ընդհակառակը՝ մի զգալի շափով հանդես էր գալիս իբրև գերագույն ձայն՝ նահապետական-պահպանողական զանգվածների։

Այնինչ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը հայրենասեր բանաստեղծի համար հեղափոխական եռանդ էր կրում, անգամ այն դեպքում, երբ դեռ որոշակի չէր ըմբռնված սոցիալական խնդրի կոնկրետ իմաստը։ Ազգային ճնշումը, աշխատավոր մարդու տառապանքը, պետական-վարչական ապարատի բյուրոկրատիան, ուստիականական ու շովինիստական հետապնդումները, բուրժուական հասարակության հոգևոր սնանկությունը, — այս ամենը ընդվզման տարրերով էին պարուրում Իսահակյանի քաղաքացիական հայացքները։

Քնարերգու բանաստեղծը յուրօրինակ է ընկալում փոթորկալի իրականությունը.

Բուր աղեղները լարված են իմ դեմ,
Եվ բուր նետերը ուղղված են իմ դեմ
Եվ բուր սլաքները իմ կուրծքս են ծակում։

Պատմության զարգացման դիալեկտիկական չի կարող իր ազդեցությունը չթողնել գրականության վրա։ Տարիներ հետո, վերհիշելով այդ շրջանում իրեն համակած խոհերն ու տրամադրությունները, իր դեգերումները, Իսահակյանը գրել է.

«Պատանի հասակիցս ինձ մշտապես հուզել է, մտալլկել է աշխարհիս մեջ գոյություն ունեցող շարիքը, մարդկությունը տառապեցնող շար իրերը՝ աղքատություն, տգիտություն, բռնություն, շահագործում, ոճիրներ։ Ինձ տանջել է հայ աշ-

²⁵ Վ. Ի. Անիև, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 17, էջ 248։

խատավոր ժողովրդի դառն վիճակը՝ սուլթանի և ցարի դա-
ժան լուծերի տակ, և այդ շարիքները վերացնելու գործը,
փրկության միջոցները:

Ինչո՞ւ չեմ տարվել, ի՞նչ փիլիսոփայական, էթիկական,
հասարակագիտական սիստեմներով՝ ազատագրելու տառա-
պող մարդկությունը» (V, 312):

Տառապող մարդկությանն ազատագրելու գաղափարը
անտարակույս կրում է իր մեջ սոցիալական էներգիա, սա-
կայն վերջինս պոետի գեղարվեստական երկերում, որպես
օրենք, դառնում է էթիկական, հումանիստական, հայրենա-
սիրական խնդիր:

Իսահակյանը 1904 թ. իր մի բանաստեղծության մեջ
հիանալի է պատկերել «հեղափոխական փոթորկի» մուտքը
իր ներաշխարհը.

Եվ անպատից, հեռո՛ւ ծովերից
Եվ դարբասներից, թե խուլ բանտերից
Լքսում եմ անվե՛րջ, գիշեր ու ցերեկ
Ողբ ու հեծեծանք մի՛շտ, ամենուրեք.
Տեսնում եմ արցունք ժրպտի հետ հյուսված,
Հացի հետ արյուն—վի՛շտ համատարած...

Եվ ծով-արցունքներն անծայր աշխարհի
Ամեն խորշերից, ամեն սրտերից
Կաթիլ առ կաթիլ հավաքվում, գալիս,
Թափվում են վըշտոտ, խոցված սրտիս մեջ...

(I, 200):

Այս տողերը պարզորոշ բացահայտում են, թե ինչու
հայրենասեր բանաստեղծը ընդառաջ գնաց հեղափոխական
շարժմանը: Նրա դեմոկրատ ու հումանիստ աշխարհայեցո-
ղությունը չէր կարող անհաղորդ մնալ ժամանակի փոթոր-
կումներին, նրա համար մարդկության տառապանքը հայի
տառապանքն էր և հակառակը:

Ուղենիշային ստեղծագործություն հանդիսացավ Իսա-
հակյանի համար «Ազատություն Զանգ» (1903) բանաստեղ-

ծությունը, որը նորոգի հնչեցնում էր «ազատութեան շեփո-
րը» XX դարի սկզբի հայ պոեզիայում:

Հստ էութեան սա ինտերնացիոնալիստական ոգով կերտ-
ված մարտակոչ էր Կովկասի ժողովուրդներին՝ ելնելու միաս-
նական ազատամարտի ընդդեմ ցարական բռնակալության.

Ազատութեան Զանգ, դու վե՛հ ղողանջե՛
Կովկասյան վսե՛մ, վե՛ս բարձունքներից,
Ինչպե՛ս մըրբիկ՝ շաշե՛, շառաշե՛,
Մինչև սիգապանծ ազատն Մասիս:

Անհագ վըրեծի և ըմբոստացման,
Ե՛վ բուռն ցասման բարբառը հնչե՛,
Ժողովուրդների անկա՛խ, ինքնիշխա՛ն՝
Դաշն ազատական խրոխտ ղողանջե՛:

(I, 172):

«Ազատութեան Զանգի» սիմվոլ-գաղափարին Իսահակ-
յանի այդ տարիների ստեղծագործություններում հաճախ ենք
հանդիպում: Այսպես, օրինակ, նրա նույն շրջանի ծոցատես-
երից մեկում կատարած հետևյալ գրառումը խորապես
առնչվում է այդ բանաստեղծությանը. «Վերցնենք բռնութեան
բոլոր թնդանոթները, ձուլենք նրանց և շինենք մի մեծ զանգ,
հսկայական ազատութեան զանգ և դնենք Մասիսի վրա և
խփենք, որ աշխարհն իմանա մեր հաղթութեան և ազատու-
թեան գոչը, և մեր, և աշխարհի սրտերը թնդացնեն ազատու-
թյամբ»:

Ահա ևս մի բանաստեղծություն՝ «Եվ արծիվ մի սև իջավ՝
սըրարւշավ...» (1905), որը նույնպես բնորոշ է Իսահակյանի
քաղաքացիական քնարերգության ուժմանտիկ բնույթին, նրա
ըմբոստ խառնվածքին.

Եվ արծիվ մի սև իջավ սըրարւշավ,
Իջավ երկնքից և կուրծքըս փըշրեց
Եվ սիրտըս կըսացեց, և սիրտս տարավ
Դեպի վե՛հ լեռներ, ժայռեր բարձրաբերձ:

Եվ նետեց սիրտըս վառ լազուրի մեջ,
Խրոխտ բարձուրին հզոր լեռների,

Եվ շուրջս այն օրից լըսում եմ անշեշ՝
Շառաշումները արծվի թևերի...

(1, 212):

Այնպես, ինչպես հեղափոխության փոթորկի կայծակում-
ներն են զգացվում Մ. Գորկու «Բազեի երգը» և «Մորկահավի
երգը» պոեմներում, այնպես էլ Իսահակյանի այս բանաս-
տեղծության մեջ «արծվի թևերի» շառաշումների տակ,
աներկբայորեն զգում ես մոտալուտ մարտի շունչը:

«Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան...» (1905) բանաս-
տեղծության մեջ տրվում է հեղափոխական իրականության
այլաբանական պատկերը.

Հիմա հեռավոր, վեհ Հիմալայան
Այն երկնասրլաց, վես բարձունքներում.
Հախուռըն, ինչպես ալեկոծ օվկիան,
Հոծ, սոսկավիթխար ամպերն են եռում:

(1, 215):

Դժվար չէ կռահել, որ «Վեհ Հիմալայը» խորհրդանշում
է մարտնչող Ռուսաստանը, ուր ազատության պայքարի
«կայծակն է ճայթում»: Եվ նորից է հնչում նրա ընդվզման
պատգամը.

...Մո՛ւրճ կամ զնդա՛ն պիտի լինիս.—
Ճշմարտություն չըկա ուրիշ:

(1, 211):

Ահա մի բանաստեղծություն, որը զարմացնում է իրա-
կանության դասակարգային հակասությունների ըմբռ-
նուման խորությամբ և, միաժամանակ, շնչում է զորեղ
հավատով բանաստեղծ-անհատի ներքին ուժերի հանդեպ՝
«Անհուն վրեժի և ատելության...» բանաստեղծությունը, որն
իրավամբ կարելի է համարել Իսահակյանի պայքարի մանի-
ֆեստը:

1905-ի աշնանն Իսահակյանը Թիֆլիսում էր, երբ ըն-
դունվեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը: Բանաստեղծն ապ-
րում էր կիսալեգալ վիճակում: Պրոլետարական բանաստեղծ

Հակոբ Հակոբյանին նվիրված հուշերում նա տալիս է այդ մանիֆեստի իր գնահատականը.

«1905 թվականի հոկտեմբերի վերջերին էր: Ցարական նենգ ու կեղծավոր սահմանադրությանը (իմա՝ մանիֆեստին — Ա. Ի.) հաջորդեցին արյունալի օրեր: Սահմանադրությունը եկավ շղթայազերծ անելու բռնակալական գազանին, միապետության ռեժիմի արյունկլակ հետևորդները զինված, փողոց իջան՝ կոտորելու հեղափոխական ժողովրդին» (V, 104):

Նույն այդ ժամանակաշրջանում մեծ թափ ստացան և ազգային-ազատագրական շարժումները:

Հատկապես ուժեղ էին գյուղացիական ապստամբությունները Վրաստանում և Օսեթիայում: Այդ դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ Իսահակյանը 1906 թ. գրում է իր «Շաքրո Վալիշվիլի» պատմվածքը, որը 1905 թ. հեղափոխության առաջին արտացոլումներից մեկն է հայ արձակում:

Քնարական և պատմական սկզբունքների կուռ ներդաշնակությամբ է առանձնանում Իսահակյանի 1905—1907 թթ. արձակը, որը եղավ նրա քաղաքացիական քնարերգության յուրօրինակ շարունակությունը: Սովորաբար մեծ բանաստեղծներն այն ժամանակ են դիմում արձակին, երբ պատմական իրադարձությունների թելադրանքով անհրաժեշտություն են զգում մասնակցելու և կամ մեկնաբանելու ընթացող պատմական պրոցեսը:

Պուշկինը հարկ համարեց վերհիշել Ռուսաստանի ոչ հեռու անցյալի փոթորկալից էջերը՝ Պետրոս Մեծի պատմությունն ու Նմեկյան Պուզաշովի ապստամբությունն այն ժամանակ, երբ դեկաբրիստների ելույթը ցնցեց ողջ միապետությունը: Հայնեն դիմեց արձակին, երբ տառապազին կերպով զգաց Գերմանիայի քսամենլի իրականությունն ու այն ձաղկելու, դատապարտելու անհրաժեշտությունը: Լերմոնտովի արձակը նույնպես եղավ Ռուսաստանի իրականության ընկալման նրա կոնցեպցիան, երբ նա տենչաց հանձինս իր «Հպարտ ու ինքնիշխան» ռոմանտիկ հերոսի առա-

ջարկել միգուցե վաղվա Ռուսաստանի հեղափոխական հերոսի նախատիպը:

Իսահակյանի արձակը ևս, պատմական զորեղ իրադարձությունների ներքո, արտացոլեց բանաստեղծի մտորումներն ու խոհերը հայ ազատագրական շարժման հնարավոր ուղիների, ինչպես և հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի վերաբերյալ: Հենց այդ բնույթի գործեր են Իսահակյանի «Ողբում եմ», «Ազգային երգը», «Անպարտելի ոգին», իսկ հետագայում և նրա արձակի գլուխգործոցը՝ «Ուստա Կարոն»:

Իսահակյանի 1905—07 թթ. խոհա-այլաբանական բնույթի պատմվածքներին ու զրույցներին բնորոշ է հեղափոխական ոռմանտիզմը: Ազատագրական պայքարի ներբողումը այստեղ հերոսական սկզբունքներ է հաստատում, իսկ հերոսականը միահյուսվում է հեղափոխական գաղափարներին: Այդ բնույթի ստեղծագործություններ են՝ «Գարիբալդիականը», «Շաքրո Վալիշվիլին», «Քուրդ Ամոն», «Արծվամանուկը», «Լեռների հսկան», «Հին ամրոցը», «Ծղնիկը»:

«Արծվամանուկ» և «Լեռների հսկան» լեգենդներում Իսահակյանն ազատագրական պայքարի հերոսի կերպարը նույնացնում է ժողովրդական խոսքի հերոս-դյուցազնի կերպարի հետ: Սուկայն Իսահակյանի հերոս-դյուցազնը նիղշեակա՛ն գերմարդը չէ, որի փիլիսոփայությունը հանգում է ծայրահեղ անհատապաշտության, ուժի փառաբանման և որը զուրկ է կարեկցության ղգացումից և արհամարհում է ամբոխին:

Նրանք վեհ ու անձնագոհ՝ անհատներ են, կոչված «ազատագրելու տառապող մարդկությանը»: Նրանց ոգեշնչում է սերը դեպի ժողովուրդը, նրանք ծարավի են ձեռք մեկնելու ընկածներին, խեղճներին, տառապողներին: Սրանք ղգացմունքներ էին, որոնցից բացարձակապես զուրկ է Նիցշեի հերոսը:

Գերմանացի փիլիսոփայի ուսմունքը, ինչպես վկայել է Իսահակյանը Ա՛ Յու. Վեսելովսկուն գրած նամակում, և՛ իր «Հիշատակարանի» ու ծոցատետրերի բազմաթիվ գրառում-

ներում, խորապես գրավել է նրա ուշադրությունը: Նիցշեն, ըստ երևույթին, երիտասարդ Իսահակյանին հաղորդել է անհատական ընդլզման եռանդ, անհաշտության լիցք, պոտենցիալ հավատ իր անհատական ուժերի նկատմամբ:

Երբ XIX դարի վերջին համաեվրոպական անդորր մթնոլորտում երևաց Նիցշեի ուսմունքը, այն, Իսահակյանի խոսքերով ասած, «թաց դինամիտ» էր, հրավեր՝ եռանդուն գործունեության: «Նիցշեի առույգությունը» (Իսահակյանի խոսքերն են—Ա. Ի.), թերևս անհրաժեշտ էր հայ շարժմանը, նրա զարթոնքին: Իսկ որպես արվեստագետի, Իսահակյանին, իր իսկ խոստովանությամբ, գրավել էին Նիցշեի աֆորիստիկ, սեղմ ոճը, պոետիկ մետաֆորները: Բայց դրա հետ մեկտեղ, նրանց աշխարհայացքների միջև խոր վիճակար: Մեկն արհամարհում էր հումանիզմը, պայքարում հանուն զտարյուն արիացու և ողջունում էր պատերազմը, մյուսը՝ կատարյալ հումանիստ էր ու ինտերնացիոնալիստ, և իր ողջ էությունը ասում էր պատերազմը:

Գրողի ստեղծագործությունը նրա աշխարհայեցողության հայելին է: Իսահակյանի այդ շրջանի ստեղծագործությունը բացահայտում է ժողովրդի կյանքի և իսկական ժողովրդական գրողի ներքին միասնությունը: Բանաստեղծն ամբողջապես ապրում էր հարազատ ժողովրդի ճակատագրով, նա՝ ներբողում էր ժողովրդի պայքարը, որի հետ էր ինքն իր ողջ էությամբ:

Իչե՛ք, մրրիկներ, դա՛շտն ի վար իչեք,

Մարդկության մրուր-նողկանքը սրբեք.

Փշրե՛ք շղթաներ, լծերը ամեն,

Որ կաշկանդել են ազնիվ մեր հոգին.

Անմահ մեր մտքի թևերը բացե՛ք,—

Պայթե՛ք, կայծակներ, պայթե՛ք խստագին:

(1, 220):

Այդ նույն շրջանում հրատարակված «Հացի երգը» («Հառաջ», Թիֆլիս, 1906, փետրվարի 12) բանաստեղծության մեջ Իսահակյանը հացի խորհրդանշի տակ առաջ է քաշում «ազատ ու արդար աշխատանքի» իր գաղափարը, որն ադեկվատ է մարքսիստական պատկերացումներին.

Ե՛լ, աշխատավոր, ստրուկ ժողովուրդ,
Եվ լուծող քցի՛ր, եղի՛ր ինքնիշխան.
Քրտինքիդ տեղը մենակ դու եղի՛ր,
Մեկեն կըկորչեն աղա, խան, իշխան.
Ազատությունն է հացն այս աշխարհում,
Երգեցե՛ք զովքը ձեր հալա՛լ հացին:

(I, 226):

Այս տողերը եթե 1906—1907 թվականներին թարգմանվեին ռուսերեն, համարձակ կերպով կարող էին դառնալ աշխատավորների քաղաքական ցույցի մարտակոչ:

Իսահակյանի 1905—1907 թվականների ստեղծագործությունները կարելի է համեմատել Ալեքսանդր Բլոկի հայրենասիրական պոեզիայի լավագույն նմուշների հետ, ինչպիսիք են «Կուլիկովյան դաշտում» շարքը և նաև՝ «Սկյութներ» քանաստեղծությունը, ուր զարմանալիորեն կանխատեսվում էր ժողովրդի մոտալուտ ընդվզումը.

И вечный бой! Покой нам только снится

Сквозь кровь и пыль...

(«На поле Куликовом»)

և ապա, նույն շարքում՝

Но узнаю тебя, начало

Высоких и мятежных дней!

Հայ և ռուս ժողովուրդների այդ երկու մեծ բանաստեղծներին հատուկ էր պատմության զարգացման նախազգացումը, հավատը ժողովրդի ոգու անպարտելիության նկատմամբ:

Իսահակյանը ևս, Բլոկի նման, իրավունք ուներ ասելու. «Եթե դուք սիրում եք իմ բանաստեղծությունները... կարդացեք այնտեղ վաղվա մասին»:

Իսահակյանի քաղաքացիական պոեզիան և արձակը մի նոր փուլ նշանավորեցին դարասկզբի հայ գրականության մեջ: Ռուս անվանի գրականագետ Պավել Բերկովը Իսահակյանին նվիրված հոդվածում այդ մասին գրել է. «...1903—1908 թթ. նրա լիրիկան, ինչպես և 1909 թ. պոեմը («Աբուլա Մահարին») — Ա. Ի.) առաջնային նշանակության պատ-

մական վավերագիր է, որը վաղուց ի վեր դուրս է ելել հայ գրականության սահմաններից: Դա ոչ միայն հայ, այլև ռուսաստանյան մտավորականի ապրումների բանաստեղծական հայելին է՝ պատմական ցնցումներով լի մեր դարի առաջին տասնամյակի վերաբերյալ»²⁶:

*
* *
*

1907 թվականը արգասաբեր եղավ Իսահակյանի ռուսերեն հրատարակությունների համար: Այդ տարի Մոսկվայում լույս տեսան նրա անդրանիկ ռուսերեն գիրքը՝ «Цветы Араза» («Արազի ծաղիկները») և «Армянская муза» («Հայկական մուսա») հայտնի ժողովածուն՝ Իսահակյանի բանաստեղծությունների շարքով:

«Հայկական մուսա» ժողովածուն հրատարակվեց 1907-ի սկզբին. այն կազմել և խմբագրել էին ռուս նշանավոր հայագետ Յու. Վեսելովսկին և պրոֆեսոր Ա. Գ. Խալաթյանցը: Ժողովածուն սկսվում էր Յու. Վեսելովսկու «Մի քանի խոսք հայ նոր պոեզիայի մասին» հոդվածով: Այս հոդվածից աներկբայորեն երևում է, որ այն գրված էր քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում, որպիսին, իհարկե, հնարավոր չէր լինի տպագրել մինչ 1905—1907 թթ. հեղափոխությունը, մինչ ցարական տխրահռչակ գրաքննության ցրումը: Յու. Վեսելովսկու հոդվածը, իր բանասիրական դրույթներից անկախ, տոգորված էր մեծ համակրանքով հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ, ինչպես և մի շարք համարձակ քաղաքական դրույթներով: Այսպես, Յու. Վեսելովսկին մատնանշում է այն հայտնի խոչընդոտները, որ մինչև վերջին ժամանակները ստեղծել էր արևելահայ բանաստեղծների ճանապարհին ցարական գրաքննությունը: Հիանալի է նաև Յու. Վեսելովսկու գնահատականը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ազգային պոեզիայի կատարած դերի:

²⁶ «Слово об Аветике Псаакяне», Ереван, Изд-во ЕГУ, 1975, с. 181.

Սակայն, միաժամանակ, այն հատվածներում, ուր Յու. Վեսելովսկին ջանում է ներկայացնել արդի հայ պոեզիայի պատկերը, նա ընկնում է անձնական համակրանքի ու նախասիրությունների ոլորտը. այսպես, իբր ժամանակակից արեւելահայ պոեզիայի ամենակարկառուն դեմք ներկայացված է Սմբատ Շահազիզը, իսկ արեւմտահայ՝ Մկրտիչ Պեշիկ-թաշլյանը: Իհարկե, 1907 թվականին, երբ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանն ապրում էին իրենց ստեղծագործական հասուն ու բուռն շրջանը, անտեսել նրանց և բավարարվել միայն թուուցիկ գնահատականներով, նշանակում էր խիստ թերի ներկայացնել արդի հայ պոեզիայի իրական պատկերը: (Ավելի ուշ, «Արազի ծաղիկները» գրքի առաջաբանում, Յու. Վեսելովսկուն ընդդիմախոսելիս, Պ. Մակինցյանը քննադատաբար կանդորադառնա այդ հանգամանքին):

Գիրքը կազմելիս Յու. Վեսելովսկին, իհարկե, շնորհակալ մղում է ունեցել՝ որպես մի միասնություն ներկայացնել արեւելահայ և արեւմտահայ պոեզիան, սակայն բանաստեղծների նրա կատարած ընտրությունը հեռու էր կատարյալ լինելուց: Այսպես, օրինակ, ժողովածուում տեղ չեն գտել Ղազարոս Աղայանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Մեծարենցը, Սիամանթոն, Դանիել Վարուժանը, այնինչ ներկայացված են այնպիսի դեմքեր, ինչպես, օրինակ, Լ. Մանվելյանը, Լեոնեցը, Ս. Հեքիմյանը, Խորեն Նար-Բեյը, Վ. Մալեզյանը:

Առաջաբանում, ընդամենը մի քանի տողով, նույն պարբերության մեջ և այն էլ Լեոնեցից հետո, ներկայացվում են Թումանյանն ու Իսահակյանը: Ահա թե ինչ է գրում նա Իսահակյանի մասին. «...Իսահակյանի ստեղծագործությունը, երբեմն, կրում է ոչ արհեստական ստեղծագործության կնիք, իսկ որոշ դեպքերում ստանում է արեւմտաեվրոպական սիմվոլիստներին և ընդհանրապես գրականության ու արվեստի նոր հոսանքների կողմնակիցներին հատուկ երանգներ («Պարզկա գիշեր...», «Մշուշն եկավ, թևը փոքե...»)»²⁷:

²⁷ «Армянская муза», М., 1907, с. 15.

Գրքում Իսահակյանից ներկայացված էր ութ բանաստեղծություն, որոնցից առաջինը՝ «Եվ վաղուց, վաղուց խորքուն է մըտած...» («Моя душа объята тьмой полноч-ной...») թարգմանել է բանաստեղծ և արձակագիր Իվան Բունինը: Ի դեպ, դա Իսահակյանից Բունինի միակ թարգմանությունն է (հայ պոեզիայից մեկ էլ նա թարգմանել է Ալ. Մատուրյանից՝ «Мрачна, темна моя душа...»), որը նա կատարել էր Յու. Վեսելովսկու առաջարկով: Այդ է վկայում Մոսկվայի գրականության և արվեստի կենտրոնական արխիվի բունինյան ֆոնդում պահվող Յու. Վեսելովսկու նամակը Բունինին. «Ես շատ ուրախ կլինեի, եթե Դուք չհրաժարվեիք թարգմանել իմ ծրագրած քրեստոմատիայի համար Իսահակյանի այս փոքրիկ բանաստեղծությունը: Ես կազմել եմ Ձեզ համար... միանգամայն ճշգրիտ բառացի թարգմանությունը, որը բավարար պատկերացում կտա բնագրի մասին»²⁸:

Այս նամակից հայտնի է դառնում նաև, որ տողացի թարգմանությունը պատկանում է Յու. Վեսելովսկուն: Մնում է միայն ափսոսալ, որ գեթ մեկ բանաստեղծություն էր ներկայացվել Բունինին: Ավելին, այդ թարգմանության պատմության մասին մեզ հայտնի չէ, միայն գիտենք, որ տարիներ անց Վ. Բրյուսովը և Մ. Գորկին, հայ գրականության անթղոգիաները կազմելիս, դիմել են Բունինին նոր թարգմանություններ կատարելու խնդրանքով, սակայն վերջինս հրաժարվել է, նրանց տրամադրելով միայն Իսահակյանից ու Մատուրյանից ժամանակին կատարած իր երկու թարգմանությունները:

Ռուս մեծ բանաստեղծներից Բունինը փաստորեն առաջինն էր, որ ձեռք մեկնեց Իսահակյանի պոեզիային: Բունինին, ըստ երևույթին, դյուրեւ էր Իսահակյանի բանաստեղծության երազային-ռոմանտիկ ոգին, այն ոգին, որն այնքան բնորոշ էր ռուս մեծ ռոմանտիկ լերմոնտովի պոեզիային: Նրան դյուրեւ էր երկի բանաստեղծական մաքուր ու անբիծ

²⁸ ЦГАЛИ, ф. 44, оп. 1, ед. хр. 76.

վիճակը, որ համահունչ էր քնարական պոեզիայի իր պատկերացումներին: Վերստեղծելով բնագրի միատիկ-երազային ոգին, նա ընթերցողին ընկղմում է ումանտիկական անրջանքի տիրապետության մեջ, միաժամանակ ողջ երկը պարուրելով լերմոնտովյան պոեզիային հատուկ «հրաշային երազի» տրամադրությամբ: Բունինը ճշմարտացիորեն գտել էր Իսահակյանին ուսերեն բացահայտելու բանալին. դա լերմոնտովյան պոեզիայի թե՛ ոգու, թե՛ բառի ստրուկտուրալ սկզբունքներն էին, որոնք զարմանալի «տեղին եկան» Իսահակյանի դեպքում:

Բունինն Իսահակյանին ընկալել էր որպես ումանտիկ բանաստեղծի, որին ուսական պոեզիայում համարժեք էր լերմոնտովի քնարերգությունը:

Բունինի թարգմանությունը կարդալիս դժվար է հավատալ, որ դա Իսահակյանից կստարած նրա առաջին (և վերջին) թարգմանությունն է, դա բառիս բուն իմաստով կատարյալ թարգմանություն է, որը կարելի է դնել Շևչենկոյից, Միցկևիչից, Կոպպեից, Լեկոնտ դե Լիլից կատարած Բունինի լավագույն թարգմանությունների կողքին:

Զպետք է մոռանալ մի հանգամանք ևս. գրական հարցերում ծայրաստիճան խստապահանջ Բունինը թարգմանում էր միայն այնպիսի գործեր, որոնք հարազատ էին իր էությանն ու արձագանքում էին իր հոգուն: Եվ եթե նույնիսկ «Հայկական մուսա» ժողովածուում լինեի բունինյան միայն այս մեկ թարգմանությունը, ապա և այդ դեպքում էլ ուս ընթերցողը կզգար Իսահակյանի պոեզիայի անկրկնելի հմայքը:

Моя душа объята тьмой полночной.
Я суетой земною истомлен.
Моей душой, безгрешной, непорочной,
Владеет дивный и великий сон.

Лазурнокрылый ангел в небе реет,
На землю дева сходит, и она
Дыханьем звезд, лобзаньем неба светит
С моей души ночные чары сна.

И день и ночь ее прихода жду я...
Вот-вот она покинет небосклон,
Рассеет ночь души---и, торжествуя,
Я воспою мой дивный, вещий сон!

Այդ ժողովածուի իսահակյանական մյուս թարգմանությունները, որոնք կատարել էին հիմնականում սիմվոլիստական դպրոցի ներկայացուցիչներ՝ Էլլիսը, Իվ. Բելոուսովը, Ս. Գոլովաշևսկին, թե՛ Իսահակյանին մեկնաբանելու իմաստով, թե՛ իրենց արվեստով անհամեմատ զիջում էին Բուենիի թարգմանական գլուխգործոցին: Նրանք ամեն կերպ ջանացել էին հայ քնարերգական ներկայացնել որպես սիմվոլիզմին հակող ստեղծագործողի: Չըմբռնելով Իսահակյանի պոեզիայի ժողովրդական-բանահյուսական էությունը, դեմոկրատ ու առաջադեմ ուղղվածությունը, ներկայացնում էին նրան՝ որպես «խորտակված անուրջների», թախծի ու հուսահատության երգչի: Այդպիսին էր երևում Իսահակյանը «Հայկական մուսա» գրքի՝ «Зима», «Ночной порою—сон...», ինչպես և «Արագի ծաղիկները» գրքի՝ «Ночь ясна, свежа...», «В темном саду сердце трепещет мое...», «Спустилась мгла и, серые пески...» և մի շարք այլ թարգմանություններում:

Դա միանգամայն հակասում էր Իսահակյանի պոեզիայի էությանը, որովհետև թարգմանիչների «մեղքով» սիմվոլիստական բնույթ ստացած թարգմանությունների բնագրերը կարդալիս կարելի է համոզվել, որ դրանք կապ չունեն գրական այդ ուղղության հետ: Սիմվոլիզմը խորթ էր Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստին: Բազմաթիվ են վկայությունները, թե նա ինչ վերաբերմունք է ունեցել սիմվոլիստական կամ թե ֆուտուրիստական-մոդեռնիստական պոեզիայի հանդեպ (այդ մասին տե՛ս նրա նամակները Հովհ. Ավագյանին):

1925 թվականի փետրվարի 12-ին գրած իր մի նամակում, անդրադառնալով «Հայրենիք» ամսագրում իր դեմ տպված մի գրախոսականի (հեղինակ՝ Մ. Պարսամյան), նա գրել է. «Գիտեմ Օշականի (Հակոբ Օշական—Ա. Ի.) ամբար-

տավան բնավորութիւնը, նրա հատվածական աշառութիւնը և իմ դեմ ունեցած թշնամութիւնը, որ վաղուց է, այն օրվանից, երբ Պոլիս էի և քննադատում էի նրանց սիմբոլիզմն ու ֆրանսիական գրականութեան կողոպուտը նրանց մեծ ու փոքր գրողների կողմից:

Ճշմարտութիւնն այն է, որ եթե ես, Հ. Թումանյանը կամ Հ. Հովհաննիսյանը օգտվում ենք հայ ժողովրդի ոճերից-ձևերից, այն մտածումով է, թե՝ հայ տոհմիկ գրականութիւնն ենք մշակում: Իսկ թրքահայ գրողները նույնը անում են ֆրանսիական և օտար գրականութիւններից»²⁹:

«Հայկական մուսա» ժողովածուում Իսահակյանի մի բանաստեղծութիւնը՝ «Մշուշն եկավ, թևը փռեց» («Туман распростер свои крылья...») թարգմանել էր Յու. Վեսելովսկին: Այն, ի դեպ, կարող է հանդիսանալ դասական օրինակ, թե ինչպես ժողովրդական պոեզիայի ձևով ու ոգով ստեղծած երկը կարելի է վերափոխել եվրոպական սիմվոլիզմի բնույթի ստեղծագործութեան, ըստ որում, Յու. Վեսելովսկին այդ արել է ոչ թե դիտավորյալ, այլ ելնելով բանաստեղծութեան սոսկ արտաքին կողմից, անտեսելով նրա ներքին էութիւնը, արվեստի բնույթը և, վերջապես, նա բնավ չի զգացել բանաստեղծի՝ ժողովրդի հարազատ զավակ լինելու հանգամանքը: Այն, ինչը հետագայում հիանալի կերպով կրմբոներ Բլոկը: Տեղին է համեմատութեան համար մեջ բերել բնագիրն ու Յու. Վեսելովսկու թարգմանութիւնը.

Մշուշն եկավ, թևը փռեց,
Ծովը ծածկեց, մերի՛կ ջան,—
Ա՛խ, իմ դարդը ուրուրի պես
Սիրտս կերավ, մերի՛կ ջան...

Կուգեմ չքվիմ, կուգեմ կորիմ,
Փոթորիկի մեջն ընկնիմ.—
Փոթորիկին խեղճ սիրտս տամ,
Չար ուրուրեն ազատվիմ:

²⁹ Ավ. Իսահակյան. Նամակներ, էջ 61:

Ու դիակա թո՛ղ, մերի՛կ շան,
Ծովը նետե ժեռ ակի՛ն.—
Սիրտս՝ հարհանդ, սիրտս՝ անդարդ
Հնկենմ էն յո՛ւռ, լե՛ռ ակի՛ն...

(I, 166):

Սա մաքուր ժողովրդական մտածողություն է. յուրաքանչյուր տողն ու դարձվածքը, պատկերն ու հույզը գալիս են հայ ժողովրդական պոեզիայից: Բնագիրն ընթերցողը անգամ կարող է մտածել, որ հեղինակը ոչ թե բանաստեղծ է (այն էլ՝ «սիմվոլիստ»), այլ հենց ինքը ժողովուրդն է:

Միանգամայն այլ է հնչում նույն բանաստեղծությունը Յու. Վեսելովսկու թարգմանությամբ: Այստեղ ժողովրդական երգչի փոխարեն երևում է հուսահատ ու անկումային բնույթի պոետը.

Туман распростер свои крылья,
Окутал безбрежное море...
А душу мою точно коршун
Терзает безжалостно горе...

О, мать моя, скоро в пучине,
Под рокот прибоя морского
Найду я для сердца отраду,
Избавлюсь от коршуна злого!

И вынесет труп мой из бездны
На берег скалистый приливом...
Там буду лежать я безмолвно,—
Безмолвно, в забвении счастливом...

Այս երկը ուսերեն լավ է հնչում, սակայն այն վերաիմաստավորված է. ժողովրդական երգի ոճով ստեղծված «Մշուշն եկավ, թևը փռեց...»-ը վեր էր ածվել մաքուր սիմվոլիստական ստեղծագործության: Եվ այս միտումը հատուկ է ամբողջ գրքին: Իսկ ընդհանուր առմամբ ժողովածուի թարգմանիչների ոչ ճիշտ ընտրության հետևանքով այն իզուրու չեղավ ներկայացնելու Իսահակյանի պոեզիայի «իս-

կական դեմքը» (բացահայտումը բունինյան թարգմանություն)։

Այդ բանի համար Պողոս Մակինցյանը քննադատեց Յու. Վեսելովսկուն, բայց ինքը ևս չկարողացավ խուսափել նույն սխալից «Արագի ծաղիկները» գիրքը պատրաստելիս։

«Արագի ծաղիկները»՝ Իսահակյանի առաջին ուսերեն գիրքը, լույս տեսավ Մոսկվայում, 1907 թվականին, Պողոս Մակինցյանի նախաձեռնությամբ ու առաջաբանով (նկարիչ Վսետլոդ Կրանդիևսկու գողտրիկ ձևավորմամբ)։ Մակինցյանը ծրագրել էր ուսերեն պարբերաբար լույս ընծայել հայ բանաստեղծների առանձին շարքերը՝ «Արագի ծաղիկները» ընդհանուր անունը կրող մատենաշարով, այդ իսկ պատճառով գրքի անվանաթերթի վրա, ուր Արագ գետի նկարն էր, գրված էր «Արագի ծաղիկները»³⁰, պրակ առաջին և նոր միայն, երկրորդ թերթին՝ Ավետիք Իսահակյան, «Երգեր»։ Բայց քանի որ այդ շարքը շարունակություն չունեցավ, ապա «Արագի ծաղիկներ» անվանումը հաստատվեց որպես Իսահակյանի առաջին ուսերեն գրքի վերնագիր։

Մակինցյանի առաջաբանը ուսւ ընթերցողին Իսահակյանի ստեղծագործությունը ներկայացնելու երկրորդ փորձն էր, Առաքել Դերվիշի՝ 1903 թ. ժողովածուի ներածականից հետո։ Մակինցյանը Իսահակյանին բնութագրում էր որպես մի վառ բանաստեղծական անհատականություն, որն այսօր ի զորու էր ճշմարիտ արտահայտելու «հայի ազգային ոգին», «բուն հայկականը», այն, որ ուսւ ընթերցողը չէր գտնի, ասենք, Շահադիզի մոտ։ Մակինցյանը իրավացիորեն բնութագրում է Իսահակյանին որպես անհաշտ ու մարտնչող բանաստեղծի, որը չէր կարող անարձագանք կանգնել իր ժամանակի առաջ։

Հայ քննադատը տալիս է Իսահակյանի քաղաքացիական հայացքների ու հայրենասիրական գործունեության ճշմարիտ գնահատականը և, միաժամանակ, արտահայտում նրա գործուն կապը իր ժամանակի հետ։

³⁰ «Цветы Араза». Выпуск первый. Аветик Исаакян. Песни. М., 1907. Изд. Б. Кеворкова. Типография «Сокол».

Սակայն ողջունելի այս նախաձեռնությունը, ցավոք, գերծ չէր այն հիմնական թերությունից, ինչը ինքը Մակինցյանը նկատել էր Վեսելովսկու ժողովածուի առիթով. «Ինչ վերաբերում է թարգմանություններին, ապա նրանք, մեր կարծիքով, թույլ են, և ահա հիմնականում այդ պատճառով, ժողովածուն չի թողնում պատշաճ տպավորություն»³¹, Մինչդեռ Մակինցյանը գրքի առաջաբանում հավաստում էր, որ «Արագի ծաղիկները» գրքի թարգմանիչները «թարգմանման ընթացքում ձգտել են հավատարիմ մնալ բնագրին, պահպանել նրա պատկերներն ու գույները, իսկ երբեմն և՛ ժողովրդական լեզուն, և՛ շափսր»³²:

Դա չիրականացավ, քանի որ այս գրքի թարգմանիչները ևս ի վիճակի չեղան «հաղթահարել» բնագրի դիմադրողական ուժը: Նրանք, եթե կարելի է այսպես ասել, չկարողանալով հասնել Իսահակյանի արվեստի բարձունքներին, փոխարենը ներկայացրել էին իրենց սեփական բարձունքները: Բայց դրանց միջև վիթխարի տարբերություն կար. ո՛չ և՛ Զիրովը, ո՛չ Պավել Սուխոտինը և ո՛չ էլ Եկատերինա Վիստավկինան (վերջինս թարգմանել էր միայն մեկ բանաստեղծություն) այն բանաստեղծ-թարգմանիչները չէին, որ ռուս ընթերցողին պիտի Իսահակյան ներկայացնեին: Որպես կանոն, արդյունքում ստացվում էին կամ արհեստական, դեկադանսի բնույթի՝ խրթին բարդացումներ, կամ լուբոկատիպ միամիտ պարզունակություններ:

Ահա Իսահակյանի «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...» բանաստեղծությունից մի հատված, և նրա Պավել Սուխոտինի թարգմանությունը.

...Գառների հետ լուսածագին
Եկար սարը, ջա՛ն աղջիկ,
Ինձ քաղեցիր, դրիր անգին
Կրծքիդ վրա գեղեցիկ:

...Но пригнала ты утром стадо
Туда—к горе, где я зацвел,—
И новый я приют нашел
Там—на груди твоей, ой лада!

³¹ Նույն տեղում, էջ IV:

³² Նույն տեղում:

Այնտեղ շքեղ՝ ես ապրեցա
Ծրագնեերով երջանիկ.
Սերբդ դավեց ինձ, սեւաշա՛,—
Ես չորացա, ա՛խ, աղչիկ...

(I, 11):

И там я жил в цветах наряда
И брызги слез жемчужных пил,
Но лиходея тебя смутил,—
И я засох, засох, ой лада!..

Նույնպես անճանաչելի էր դարձված «Արտուտն՝ ուսին,
վարդը՝ սրտին...» (Թարգմ. կրկին Պ. Սուխոտին):

Նույն վիճակն է նաև Լև Զիլովի Թարգմանություններում:
Ահա մի օրինակ նրա Թարգմանչական արվեստից.

Ես երգիչ եմ—երկնի թիթեռ,	Я певец—я лазурная бабочка лета,
Ես գանձ չունիմ—լե՛ն ու բե՛ն.	Я бедняк—тяжко золото бабочке света!
Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղչիկ,—	Я люблю мою милую—венчик цветка.
Ծաղկի բուրմունք, կույսի սեր.	И любовь ее—запах его лепестка.
Ես սիրում եմ մրմունջ-տրտունջ,	Я люблю шепот—ропот и звуки,
Տանջված սրտի երգ ու վերք:	Голос скорбного сердца и муки.

(I, 27):

Բանաստեղծական նվաճումը Թարգմանության մեջ վեր
է ածվել պարզունակ սիրուն խաղի:

Թարգմանական ողջ շարքը լուծված է երկու ծայրահեղ
միտումով՝ կամ «գեղջկա-ժողովրդական» ոճավորմամբ, կամ
միստիցիզմին հատուկ մոռալլ ու խորհրդավոր պատկերների
վերստեղծմամբ:

Երբ ձեռքդ ես առնում Իսահակյանի ռուսերեն այդ անդ-
րանիկ ժողովածուն, որի կազմին լեռների մեջ հոսող Արազն
է և որի էջերից քեզ է նայում երիտասարդ բանաստեղծի հիա-
նալի լուսանկարը՝ իր ինքնագրի պատճենով, երբ կարդում
ես Պողոս Մակինցյանի առաջաբանը, սիրտդ համակվում է
ներքին այնպիսի մի հպարտությամբ ու հուզմունքով, որ
ակամա մոռանում ես Թարգմանությունների արվեստի որա-
կը, որովհետև ականջիդ հնչում են նրանց հայերեն բնագրե-
րը: Բայց ռուս ընթերցողը կստանա՞ր արդյոք նույն տպա-
վորությունը: Սակայն, անկախ այս ամենից, «Արազի ծա-
ղիկները» և «Հայկական մուսա» ժողովածուները բարերար
դեր խաղացին հայ պոեզիայի, ինչպես նաև Իսահակյանի
ստեղծագործության տարածման գործում: Փաստորեն, սա

առաջին փորձն էր ինքնուրույն ներկայացնելու Իսահակյանի պոեզիան և, ի վերջո, համեմատաբար կարճ մի ժամանակահատվածում (1906—1907) Իսահակյանին թարգմանել էին շուրջ 12 բանաստեղծ, որոնց թվում նաև այնպիսի մեծություն, որպիսին Իվան Բունինն էր:

Իսահակյանն էլ, իր հերթին, մշտապես հետաքրքրվում էր ժամանակակից ռուս գրականությանը, նրա պրոբլեմներով ու գրական ուղղություններով և, մանավանդ, այն ամենով, ինչը հնարավորություն ստացավ հրապարակ իջնելու գրաքննության վերացումից հետո:

Թիֆլիսում Իսահակյանը լայն հնարավորություն ուներ ծանոթանալու Ռուսաստանի գրական նորույթներին և այդ շրջանում մեծ տարածում գտած գրական-գեղարվեստական ժողովածուներին ու ալմանախներին, որոնցում տպագրվում էին առաջադեմ ու դեմոկրատ ուղղվածության հեղինակները: Այդ բնույթի ժողովածուներից առաջինը Գորկու հիմնադրած «Զնանիյե» ժողովածուի մատենաշարն էր, ինչպես և նրան հաջորդած՝ «Վեսի», «Զեմլյա», «Պերեվալ», «Շիպովնիկ», «Զոլոտոյե ռունո» ամսագրերն ու ժողովածուները:

1908-ին Իսահակյանը «Վտակ» և «Զանգակ» թիֆլիսյան հայ պարբերականներում հրատարակում է մի շարք հոդվածներ դարասկզբի ռուս գրականության մասին:

Գրաքննադատական հոդվածը այդ տարիների Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ հազվադեպ էր պատահում: Նա միայն իրեն խիստ հուզող հարցերին էր անդրադառնում և գրիչ էր վերցնում այն դեպքում, երբ գրախոսվող նյութն արձագանքում էր իր հոգուն: Եվ, ահա, մեկ տարվա ընթացքում երեք հոդված գրելը վկայում է նրա սերն ու հետաքրքրությունը ժամանակակից ռուս գրականության նկատմամբ:

*

* *

Հետհեղափոխության տարիներին Ռուսաստանում, մի որոշ շրջան, մեղմացան քաղաքական հուզումներն ու կրքերը:

Սակայն Իսահակյանը՝ «Ազատության Զանգի» ժամհա-
րը, շատ ցավագին ընդունեց հեղափոխության տեղատվու-
թյան այդ շրջանը, երբ մի զգալի շափով իր թափը կորցրեց
նաև ազգային-ազատագրական շարժումը։ Բանաստեղծի
ազատատենչ հոգին չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ չի-
րագործվեցին ու չիրականացան մոտ ու հասանելի թվացող
ազատության ու հավասարության իդեալները։

«Արծի՛վ սևաթույր, արծի՛վ լեռների...» բանաստեղծու-
թյունում սիմվոլիկ մետաֆորի միջոցով Իսահակյանը տալիս
է թե՛ իր հոգեկան ապրումների և թե՛ ժամանակի իրադար-
ձությունների ճշմարիտ պատկերը.

Արծի՛վ սևաթույր, արծի՛վ լեռների,
Հանգիստ ու հրպարտ նախրում ես բարձրում,
Ա՛խ, նայի՛ր՝ սիրտըս—շրջթայված, գերի
Մարդկանց օրենքով, ստրուկ աշխարհում։

Ազատ միտք ու խոսք, ազա՛տ երգ ու սեր
Ողջ բըռնաբարված ծաղրով անհամբույր.
Թեևրը հոգուս—աստղոտ նրազներ,
Բռնած, խորտակված, արծի՛վ սևաթույր...

(I, 229)։

1907—1908 թթ. անցան անդուլ գործունեության մեջ,
որից հիմնականն ու էականը Արևմտյան Հայաստան կամա-
վորական ջոկատներ ուղարկելու և նրանց համար դրամա-
կան միջոցներ և զենք հայթայթելու գործի կազմակերպումն
էր։

Իսահակյանի այս գործունեությանը կրնակադիս հետևում
էր Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչությունը.
Դեռևս շատ վաղուց՝ երեանյան բանտարկության ու օգեսյան
աքսորի շրջանից, Իսահակյանի յուրաքանչյուր քայլը ցարա-
կան ոստիկանության հսկողության տակ էր, որը հարմար
առիթի էր սպասում նրան ձերբակալելու համար։ Եվ ահա
1908-ի դեկտեմբերին, ի թիվս 160 հայ մտավորականների.
Իսահակյանը ձերբակալվեց։ Նրա հայրենասիրական գործու-
նեությունից ոչինչ չէր մոռացվել և ոչինչ չէր անտեսվել։

Իսահակյանն այդ մասին գրում է. «1908 թվի դեկտեմբեր ամսին, ցարական ժանդարմերիան Օհաննեսին (Հովհ. Թումանյանին—Ա. Ի.) և ինձ ձերբակալեց և, զանազան հակապետական մեղադրանքով, վեց ամիս պահեց Մետեխի բանտում» (V, 63)։

Իսահակյանի այս շրջանի բանտարկության վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր ենք հայտնաբերել Վրաստանի պետական կենտրոնական պատմական արխիվում («Ֆոնդ № 94»)։ Այդ նյութերը, որ մինչև վերջերս հայտնի չէին, խիստ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Իսահակյանի կյանքի ու գործունեության մի շատ կարևոր շրջանի՝ 1908—11 թթ. վերաբերյալ։ Առաջին փաստաթուղթը, որով սկսվում են նրա «Գործի» մեզ հասած վավերագրերը, Իսահակյանի ձերբակալման որոշումն է.

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ № 18

1908 թվականի դեկտեմբերի 18, քաղաք Թիֆլիս.

Ես Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության պետի օգնականս, ունենալով կասկածներ հարուցող հիմնավոր տեղեկություններ ապօրինի միությանը Ավետիք Սահակի Իսահակյանի պատկանելու վերաբերյալ և ղեկավարվելով ռազմական դրություն հայտարարված վայրերում ընդունված կանոնների № 23 հոդվածով, Որոշում եմ. վերոհիշյալ Իսահակյանին ենթարկել նախնական կալանքի Թիֆլիսի Մետեխի բանտում՝ մինչև նրա գործի պարզաբանումը, և այդ մասին հայտնել Թիֆլիսի նահանգապետին, իսկ սույն որոշման պատճենները ուղարկել ի գիտություն՝ Թիֆլիսի շրջանային դատարանի դատախազին և կալանքի վայրը, ինչպես նաև այդ մասին իրազեկ դարձնել ձերբակալվածին և վերցնել ատորագրություն։

Ֆինագիրը ստորագրված է և ճիշտ է՝

Ռուսմիստր Պրիգարաւ։

Սույն որոշումը իրազեկ է դարձված Իսահակյանին։

Որոշման պատճենները ուղարկված են.

Թիֆլիսի Մետեխի բանտի պետին, 18 դեկտեմբերի 1908 թ. № 12918:

Թիֆլիսի շրջանային դատարանի դատախազին, 18 դեկտեմբերի 1908 թ. № 12919:

Թիֆլիսի նահանգապետին, 18 դեկտեմբերի 1908 թ., № 12920³³:

Բանաստեղծի դեմ մեղադրանք հարուցելու ուղղակի պատճառը (որն իրականում բացարձակ պատրվակ էր) ձերբակալումից մեկ օր առաջ, դեկտեմբերի 17-ի լույս գիշերը (00 ժամին) Թիֆլիսի նրա ապրած տանը (Կրասնոգորսկայա փող. 1) ոստիկանական խուզարկության ժամանակ հայտնաբերած արգելված գրականության առկայությունն էր: Ինչպես վկայում է Իսահակյանի «Գործում» պահվող այդ խուզարկության արձանագրությունը (№ 17), որ կազմել էր Թիֆլիսի 9-րդ բաժանմունքի պրիստավի օգնական Բաղիրբեկովը, խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվել է հայերեն լեզվով 38 գիրք և բրոշյուր, ռուսերեն՝ 22 և բավական թվով նամակներ: Այդ նյութերը բռնագրավվել և ուղարկվել են Թիֆլիսի ժանդարմական վարչություն, ուր Իսահակյանի գործը վարում էր նահանգային ժանդարմական վարչության պետի օգնական ռոտմիստր Պրիգարան: Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 17-ին, Իսահակյանին ձերբակալում են: Ահա թե ինչ է զեկուցում այդ մասին ժանդարմերիայի պետին Թիֆլիսի պահնորդական բաժանմունքի պետը.

18 դեկտեմբերի 1908 թ., № 4048

«Կից ներկայացնելով քաղաքացի Ավետիք Սահակի Իսահակյանի (հսկողական մականունը «Մոլոտ») տանը կատարված խուզարկության արձանագրությունը և իրեղեն ապացույցները՝ երկու կնքված ծանրոցներով ու նրանց ցանկը, հայտնում եմ Ձերդ գերազանցությանը, որ հիշյալ Իսահ-

³³ Центральный государственный исторический архив (ЦГИА) Грузинской ССР, ф. 94, год 1910, оп. 1, дело 363.

Ավ. Իսահակյանի «Գործի» բոլոր նյութերը տպագրվում են առաջին անգամ:

հակայնը ս. թ. դեկտեմբերի 17-ին ձերբակալված է Թիֆլիս քաղաքի կայարանում և ուղարկվում է Ձեր տնօրինության տակ:

Իսկականը ստորագրված է Թիֆլիսի պահնորդական բաժանմունքի պետ՝

Ռոտմիստր Սարոխտին»³⁴:

Ձերբակալման ժամանակ բռնագրավվում է Իսահակյանի ձեռքի ճամպրուկը, ուր (ինչպես տեղեկանում ենք № 76 արձանագրությունից) լինում են բանաստեղծությունների 122 թերթանոց ձեռագիր տետրը, մի շարք այլ ինքնագրեր, 230 ուրբի և արտասահմանյան անձնագիրը (№ 1026)՝ տրված Իսահակյանին Թիֆլիսի նահանգապետի կողմից: Ըստ երևույթին, բանաստեղծին հայտնի էր դարձել մոտալուտ ձերբակալման վճիռը, և նա շտապել էր մեկնել քաղաքից: Իմ ճակատագրի բերումով, ինչպես 1896 թ. Ալեքսանդրապոլում, այս անգամ ևս նրան ձերբակալում են կայարանում:

Խուզարկության ժամանակ հայտնաբերված դրքերը խնամքով ցուցակագրվում են ոստիկանության կողմից: Պահպանված այդ ցուցակները հնարավորություն են տալիս պարզելու, թե ինչ գրքեր են բռնագրավվել խուզարկության ժամանակ: Ի դեպ, գրքերի մեծ մասը եղել են լեզալ բնույթի: Ռոտմիստր Պրիգարան այդ ցուցակը կցել է Իսահակյանի մեղադրական գործին, առանձնացնելով անլեզալ հրատարակությունները, որպես իրեղեն ապացույց³⁵: Ստորև բերում ենք դրանց անվանումները այն հերթականությամբ ու բնորոշումով, ինչպես տրված է ժանդարմական վարչության № 65 արձանագրության մեջ.

«...№ 4) Մեկ օրինակ «Ինքնակալությունը և աշխատավորական հանրապետությունը» գրքույկի, հեղ.՝ Բ.Զ.Ն. Գրահրատարակություն «Պրավդա», 1907: Գրքույկը հակաիշխա-

³⁴ ЦГИА ГССР, ф. 94, оп. 1, дело 363.

³⁵ Այդ մասին տեղեկացանք ժանդարմական վարչության № 35 և № 44 որոշումներից, որոնք ստորագրված էին Ռոտմիստր Պրիգարայի կողմից. տե՛ս ЦГИА ГССР, ф. 94, оп. 1, дело 363.

նական բնույթի է, կոչ է անում սահմանադրական ժողովի հրավիրման, Ռուսաստանում աշխատավորական հանրապետության ստեղծման և համատարած սոցիալիզմի ուղի հարթելու համար:

5) Մեկ օրինակ «Կարլ Մարքսի տնտեսական սիստեմը գիտության տեսանկյունից» գրքույկի, հեղ.՝ Գ. Գրոսս, Թարգմ.՝ Ռաշկովսկի: Հրատ. Պոեկենկովի, 1895 թ.:

6) Մեկ օրինակ «Հայորդիներ» գրքի Հեղինակ՝ Ատոմ Յարճանյան, հրատ.՝ հայկական հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության: Տպագրված 1908 թվին, Կոստանդնուպոլսում: Գրքում զետեղված է հեղափոխական բնույթի բանաստեղծություն:

7) Մեկ օրինակ «Աշխատանքի երգեր» գրքույկի, հեղինակ Հակոբ Հակոբյան, հրատ., 1906 թ.:

Գրքույկում զետեղված են միտումնավոր բնույթի բանաստեղծություններ:

8) Մեկ օրինակ «Դրոշակ» գրքույկի, հեղինակ՝ Ն. Մամիկոնյան, Հրատարակչություն «Հառաջ» գրադարանի, գրքույկի բովանդակությունը միտումնավոր բնույթի է³⁶:

Իսահակյանի ձեռքակալումից երկու շաբաթ անց՝ 1909-ի հունվարի 3-ին, Երևանի նահանգային ժանդարմերիայի կարգադրությամբ ոստիկանական խուզարկություն է կատարվում բանաստեղծի՝ Ալեքսանդրապոլի հայրական տանը (Գեներալսկայա փող. 78): Համաձայն այդ խուզարկության արձանագրության (№ 67), որը կազմել է ռոտմիստր Սիսոևը, Ալեքսանդրապոլի տանը բռնագրավվել է 19 անուն գիրք, բրոշյուր (212 օրինակ) և նամակներ: Գրքերը և նամակները հապճեպ ուղարկվել են Թիֆլիսի ժանդարմերիային, ուր նրանց հիման վրա ռոտմիստր Պրիգարան նոր արձանագրություն է կազմում, առանձնացնելով այն գրքերը, որոնք կրում էին անլեգալ բնույթ: Դրանք ընդամենը երեքն էին:

Ինչպես տեսնում ենք, բավական աղքատիկ է եղել Իսահակյանին մեղադրանք հարուցելու ապացույցը: Ցարական իշ-

³⁶ ЦГИА ГССР, ф. 94, год 1910, оп. 1, дело 363.

թանություններին պարզապես առիթ էր հարկավոր մեկուսացնելու ազատագրական շարժման մեջ մեծ հեղինակություն վայելող բանաստեղծին և ցուցադրական դատավարություն կազմակերպելու նրա և Հովհ. Թումանյանի դեմ: Դա արվում էր հայ մշակույթի հայրենասեր գործիչներին ահարեկելու նպատակով:

Ցարական ոստիկանությունը ձգտում էր Իսահակյանի գործունեությունը կապել դաշնակցության հետ, չնայած Մետեխում անցկացրած առաջին իսկ հարցաքննության ժամանակ բանաստեղծը ժխտել է այդ (դրա մասին է վկայում 1909-ի հունվարի 3-ին ուսումնասիր Պրիգարայի անցկացրած հարցաքննության համաձայն կազմած № 46 արձանագրությունը)³⁷:

Եվ, այնուամենայնիվ, ցարական իշխանությունները կալանքի ենթարկեցին Իսահակյանին և ուղարկեցին Մետեխի բանտը:

Իսահակյանի արխիվում պահպանվել են մի շարք ինքնագրեր, որոնք ստույգ պատկերացում են տալիս բանտային շրջանի նրա տրամադրությունների ու հեղափոխական-քաղաքական բանտարկյալների հետ իր ունեցած բարեկամության մասին.

«Մետեխի բանտում. 1908—9 թվին, լուսամուտից նայում էինք, վրացի մի ջահել հեղափոխականի (Ջուղաշվիլի³⁸, Զափարիձե... չեմ հիշում): Եղբայրը մեզ հետ էր, մի 18—19 տարեկան, սիրուն, սևաչյա տղա, մեզ հետ լուռ առանց արցունքի, զուսպ, առանց մի որևէ արտաքին արտահայտության նայում էր եղբոր հուղարկավորությանը: Միայն շրթունքն էր կրծում... Ինչե՛ր էին կատարվում հոգում, ինչե՛ր էր ուխտում...»³⁸: Այս գրառման տակ բանաստեղծը բերել է իր «Ուստա Կարո» վեպի հերոսներից մեկի՝ Հարութի մտորումը. «Ա՛խ, ինչ լավ կեղևներ, օրթե աստված էղներ, հաստատ էղներ»:

³⁷ Տե՛ս ЦГНА СССР, ф. № 94, оп. 1, дело 363:

³⁸ Ավ. Իսահակյանի 1908—10 թթ. ծոցատետրերից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ահա մի այլ գրառում ևս. «Մի 18 տարեկան տղա դատապարտվում է 7 տարի բանտարկության՝ Լենինի «Կայծերը» կարդալու համար: Եվ երկու տարի մնալով բանտում, մեռնում է: Օ՛, ցարական սարսափներ»³⁹:

Բանաստեղծը հոգուն մոտ էր ընդունում այդ անձնվեր մարդկանց ճակատագիրը, ովքեր իրենց ընտրած գաղափարական իդեալը վեր էին դառնում անձնական բարեկեցությանից:

Նույն այդ ժամանակ Մետեխի բանտում կալանքի տակ էր նաև Հովհ. Թումանյանը. «Կամերաներով դրացի էինք իրար: Բանտում լրացավ, փետրվար ամսին, Օհանեսի 40-ամյակը: Այդ առիթով նա գրեց «Վայրէջք» գեղեցիկ բանաստեղծությունը: Մենք տխրության ու ուրախության խառն զգացմունքով տոնեցինք նրա տարեդարձը: Բանտում նա գրեց նաև հրաշալի «Մի կաթիլ մեղր» առակը» (V, 63):

Իսահակյանը ևս բանտում ստեղծագործել է. այնտեղ նա գրել է «Ձեր խնդրածը իմ ոտների տակն է» արձակ լեզենդը, ուր կերտում է հպարտ ու ինքնիշխան մի պոետի կերպար, որը վեր է կանգնած ստրկամիտ ու նյութապաշտ շրջապատից:

Բանտն ու բանաստեղծը, իհարկե, անհամատեղելի հասկացողություններ էին, սակայն պատմության մեջ լինում են ժամանակներ, երբ ազնիվ մարդու համար ավելի պատվաբեր է լինել բանտում, աքսորում, քան, այսպես կոչված, «ազատության» մեջ: Այդ ժամանակներում, երբ խեղաթյուրվում են բարոյականության սկզբունքները, երբ այն, ինչը իշխանությունների տեսանկյունից հանցավոր է, մինչդեռ իրականում հակառակն է, երբ սնանկացած է իդեալը և կեղծ՝ նպատակը,— ահա այդ ժամանակներում տվյալ պետությունը մոտենում է իր փլուզումին, իր կործանմանը: Եվ, ինչպես ցույց է տվել պատմությունը, այդ պրոցեսը անխուսափելի էր:

Մետեխի բերդում 1908-ին Իսահակյանը գրում է «Հիշատակարանում».

³⁹ Նույն տեղում:

«Բանտում, խցում, երեկոյան գիշերը:

Սուլեւիվ գնում էր երկաթուղին, և ես էլ մտքով, երեւակայութեան մեջ գնում էի նրա հետ—դաշտեր, քաղաքներ, ծովեր, հեռուններ՝ ազա՛տ, ազա՛տ, կամքով, մտքով, սրբ-տով...» (Հ. 303):

Ավ. Իսահակյանի, Հովհ. Թումանյանի և հայ մշակույթի մի շարք այլ անվանի գործիչների ձեռքակալումը միապետութեան նոր «վճռական» քաղաքականութեան առաջին քայլերի արձագանքներից մեկն էր, որի հեղինակը կայսրութեան ներքին գործերի նորաթուխ նախարար Ա. Ստոլիպինն էր: Նիկոլայ II-ը քաղաքական խարդախությունների, լիբերալ բնույթի աննշան զիջումների և կեղծ խոստումների միջոցով ուժաթափ անելով հեղափոխական շարժման հիմնական ալիքը հետզհետե անցավ բացահայտ ճնշման տակտիկային:

Դաժանաբար հետապնդվում, հալածվում և Սիբիր՝ տաժանակրութեան էին դատապարտվում ազգային-ազատագրական շարժման գործիչները: Արդեն Մետեխի բանտում Իսահակյանը գիտեր, որ իրենց խմբի դատական պրոցեսից հետո իրեն երկարատև աքսոր է սպասվում:

Իսահակյանի, Թումանյանի և նրանց ընկերների ձեռքակալման լուրը մեծ ազմուկ բարձրացրեց հայկական շրջաններում: Հինդառաջ գնալով հայ հասարակութեան բազմաթիվ շրջանների պահանջներին՝ ազատելու Իսահակյանին, Թումանյանին, Թիֆլիսի նահանգական ոստիկանությունը մտադրվում է մինչև դատավարությունը խոշոր գրավականով ազատելու հարցը համաձայնեցնել Պետերբուրգի ոստիկանութեան դեպարտամենտի հետ, որի համար ուղարկում է հետևյալ հեռագիրը.

«Պետերբուրգ. ոստիկանութեան դեպարտամենտի դի-րեկտորին: 1362:

Ավետիք Իսահակյանը քննիչի կողմից մեղադրվում է համաձայն 102-րդ հոդվածի և մինչև 5000 ռուբլի գրավական ներկայացնելը պահվում է կալանքի տակ:

Գնդապետ Երյոմին: 29 մայիսի 1909 թիվ»⁴⁰:

Եվ Նովոշերկասկից (Իսահակյանի, Թումանյանի և նրանց ընկերների գործը վարում էր Նովոշերկասկի կայսերական շրջանային դատարանը) «գաղտնի» գրիֆով գրություն է ուղարկվում Թիֆլիս (10 հունիսի, 1909, № 1264), ուր կարդում ենք.

«Մետեխի բանտի պետին.

Համաձայն գրավականի և երաշխիքով բաց թողման որոշման, խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունը՝ կալանքից ազատելու Ձեզ ենթակա բանտում գտնվող հետևյալ անձանց.

1) Հովհաննես Տեր-Թադևոսի Թումանյանին

2) Ավետիք Սահակի Իսահակյանին

3) Գարեգին Կարապետի հաժակյանին

4) Ստեփան Սարգսի Մալխասյանին

5) Մուշեղ Սարգսի հուդադյանին

6) Սմբատ Ստեփանի Քարտաշյանին—

Եթե այս ազատմանը չի խոչընդոտում Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության պետը, ում հարկն է այդ մասին հարցում անել, իսկ ինձ խնդրում եմ տեղեկացնել:

Դատական քննիչ—N.»⁴¹:

1909 թվականի հունիսի 10-ին, վեցամսյա բանտարկությանից հետո Իսահակյանը մոծված գրավականով (5.000 ռուբլի) ժամանակավորապես ազատ է արձակվում: Այդ օրից սկսած, ոստիկանական խիստ հսկողության տակ է դրվում Իսահակյանի յուրաքանչյուր քայլը: Ոստիկանությունն իր հսկողության տակ գտնվող անձանց տվել էր գաղտնի մականուններ. այսպես, օրինակ, Իսահակյանը «Молот» էր, Հովհ. Թումանյանը՝ «Жокей», Գարեգին Լևոնյանը՝ «Кудлатый» և այլն: Թեպետ Իսահակյանին քաջ հայտնի էր, որ

⁴⁰ ЦГИА ГССР, ф. 94, год 1909, дело 269, стр. 234.

⁴¹ Գրության բնագրի վրա նշված են ուղարկողի լրիվ տիտղոսն ու անվանատառերը. «Նովոշերկասկի շրջանային դատարանին առընթեր նովոշերկասկյան դատական պալատի հատուկ գործերի դատական քննիչ. Մ. Յու.», Տե՛ս ЦГИА ГССР, ф. № 94, г. 1909, дело 269.

ինքը ոստիկանական դիտակի տակ է, որ ամեն օր իրեն սպասվում է կալանք և, մինչև անգամ, չի բացառվում ֆիզիկական հաշվեհարդարը, բայց նա մնաց հավատարիմ հայրենիքի ազատագրմանը տված երդմանը: Այդ շրջանը, միաժամանակ, նշանավորվեց զորեղ ստեղծագործական պոռթկումով:

1909 թվականի օգոստոսի 30-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը, երեք օրում, Ղազարապատում Իսահակյանը մի շնչով ստեղծում է իր խոհա-փիլիսոփայական պոեզիայի լավագույն երկը՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը: Այս պոեմը եղավ հայ գրականության այն կոթողներից մեկը, որի հանդեպ անզոր է ժամանակը. ավելին, որքան առաջ է գնում ժամանակը, այնքան այն դառնում է ավելի հրատապ ու հարկավոր մարդուն:

Պոեմի երեք սուրահները առաջին անգամ տպագրվեցին Գարեգին Լևոնյանի խմբագրած «Գեղարվեստ» ամսագրում (1909, № 3, Թիֆլիս). ամբողջական հրատարակությունը ցարական գրաքննությունը թույլ չտվեց: Թիֆլիսի գլխավոր ցենզոր Ա. Քալանթարը, ծանոթանալով պոեմին, ահաբեկված ասել է. «Ա՛յ տղա, էս ի՛նչ ես գրել»: Առաջին անգամ պոեմն առանձին գրքով լույս տեսավ միայն 1911 թվականին, երբ Իսահակյանը Կոստանդնուպոլսում էր: Տարիներ անց այս պոեմի կապակցությամբ նրա առաջին ռուսերեն թարգմանիչ Վալերի Բրյուսովը «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի առաջաբանում գրում է.

«Այստեղ Իսահակյանը հանդես է գալիս՝ մեկը որպես եվրոպական բանաստեղծներից, իր առջև դնելով նույն և կամ թե նման խնդիրներ, որոնք ձգտում են իրագործել և այլ ազգերի՝ ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս քնարերգուները...: Այս բանաստեղծություններով կարելի է պատկերացում կազմել, թե ինչ մեծ վարպետ ունի հայ գրականությունը ի դեմս Ավետիք Իսահակյանի»⁴²:

⁴² «Поэзия Армении», М., 1916, с. 80.

Սակայն ճակատագիրն անողոք էր բանաստեղծի հանդեպ. մի կողմից ստեղծագործական այնպիսի մեծ հաղթանակ, որպիսին «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմն էր, անձնական կյանքում բախտորոշ երևույթ՝ ամուսնությունը դարաբաղյան նշանավոր տոհմերից մեկի՝ Քոչինց Մուղղուսի Հովհաննեսի շառավիղի ներկայացուցիչ Սոֆյա Քոչարյանցի հետ (ի դեպ, բանաստեղծի պսակադրությունը կատարվել է Անիի Մայր տաճարում), մյուս կողմից գնալով ավելի ու ավելի սաստկանում էին Իսահակյանի դեմ տարվող ոստիկանական հետապնդումներն ու հալածանքները:

Մոտենում էր դատավարությունը և ոստիկանական վարչությունը շահագրգռված էր հնարավորին չափ ավելի շատ մեղադրական հանցանշաններ հավաքել Իսահակյանի դեմ: Ամսեամիս ուռճանում էր Իսահակյանի դատական գործը: Երբ թերթում ես այն, կարդում ոստիկանական զեկուցագրերը, բազմաթիվ խուզարկությունների արձանագրությունները, դրանց ժամանակ բռնագրավված գրքերի ու իրերի ցանկը, բանաստեղծի վրա սահմանված հսկողության զեկուցագրերը՝ ստորագրված պահնորդական բաժնի գործակալներից (ֆիլերներից) մինչև նահանգային ժանդարմերիայի վարչության պետը, որոշակի կերպով զգում ես, թե ինչքան ծանր ու վտանգավոր է եղել Իսահակյանի՝ քաղաքական մարտիկի, կյանքը:

Այդ գործերից մենք տեղեկանում ենք այն ամենի մասին, ինչը դեռ երեկ մակերեսորեն կոչում էինք «ցարական իշխանությունների հետապնդումներ», առանց պատկերացում իսկ ունենալու, թե ինչ են եղել դրանք իրականում:

Փաստաթուղթը՝ ճշմարտության այդ թարգմանը, մեզ թույլ է տալիս ստույգ տեսնել, թե ինչպես է ընթացել բանաստեղծի կյանքը Մետեխի բանտից ազատվելուց մինչև 1911-ի հունիս՝ թուրքական սահմանն անցնելու միջև ընկած ժամանակահատվածը:

Այն ժամանակ, երբ Իսահակյանն ինտենսիվ կերպով ստեղծագործում էր, մեկը մյուսի ետևից աշխարհ բերելով իր բանաստեղծական գոհարները, իմաստուն արձակ եր-

կերը, երբ Թումանյանի հետ միասին դարձել էր ամենասիրված ու ճանաչված բանաստեղծը, որի անվան հետ էին կապում ազգային պոեզիայի զարգացման հեռանկարները, ցարական իշխանությունները առավել ջանասիրությամբ ու ոգևորությամբ շարունակում էին իրենց գործունեությունը բանաստեղծի դեմ:

Ինչպես վկայում են փաստաթղթերը, 1910 թ. ցարական պահանջական բաժանմունքը (օխրանկան) երկու խուզարկություն է կատարել Իսահակյանի ապրած տներում. առաջինը՝ հոկտեմբերի 20-ին, Ալեքսանդրապոլի Գեներալսկայա փողոցի № 78 տանը, մյուսը՝ հոկտեմբերի 21-ին Ղազարապատի տանն ու ջրաղացում:

Ալեքսանդրապոլի տան խուզարկության ժամանակ հայտնաբերել են մի փոքրիկ տուփ՝ ձեռքով շարելու տպագրական արձիճե տառերով և մի շարք գրքեր՝ «տենդենցիոզ բովանդակությամբ», ինչպես բնութագրել էին արձանագրության մեջ: Ղազարապատում բռնագրավել էին 138 անուն գիրք (հայերեն և ռուսերեն), ութսունից ավելի նամակ, Իսահակյանի մեկ ինքնագիր ծոցատետրը⁴³ և մի քանի լուսանկար: Բոլոր այս նյութերը ոստիկանական գաղտնի փոստով ուղարկվում են Երևանի նահանգային ժանդարմերիայի վարչությանը, իսկ այնտեղից՝ Թիֆլիս:

1910 թ. սեպտեմբերին, նախնական քննության համար, Իսահակյանին կանչում են Նովոչերկասկ: Պահպանվել է բանաստեղծի նամակը, ուր նա մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Նովոչերկասկ գնալու և սպասվող դատավարության մասին.

«1910, հոկտեմբերի 1, Թիֆլիս:

...Գնացի Նովոչերկասկ, և եկա շատ խորտակված. տեսա բանտերում ընկերների, բարեկամների ավելի քան 100 մարդ, և երբ նրանցից բաժանվեցի, ինձ թվաց թե հուղար-

⁴³ Այս խուզարկությունների վերաբերյալ արձանագրություններ տե՛ս ЦГИА СССР, ф. 94, год 1910, оп. 1, дело 363.

կաժորությունից եմ ևս դառնում, նրանց թաղել եմ և ետ եմ դառնում...

Իմ գործը նույնն է, գուցե մի քիչ էլ ավելի վատացավ, մի-երկու փոքրիկ փաստեր առաջս դրեցին, նոր մեղադրանքներ, գրոշանոց, որ քննիչի աչքում մեծ արժեք ունի, երևի, որ քաշ տվեցին ինձ մինչև այնտեղ: Առհասարակ բոլոր տեղերի բանտարկյալներին հավաքում են այնտեղ, առայժմ Ռոսստովի բանտը, ուր քննիչը վերջնականորեն պիտի հարցաքննե, իսկ դատը հավանաբար՝ լինելու է գալող փետրվարմարտին: Ես առայժմ մնում եմ այստեղ, փաստաբաններ վարձելու, պաշտպանությունը կազմակերպելու համար...» (VI, 98—99):

Իսահակյանի «գործը» հարուստ է նաև նրան հետապընդած տարբեր գաղտնի գործակալների զեկույցներով, որոնց հիման վրա զեկուցագրեր էին ուղարկվում Թիֆլիս՝ նահանգային ժանդարմերիս:

Ցարական գործակալները Իսահակյանին հետևել են Թիֆլիսում և Բաքվում, Ալեքսանդրապոլում և Ղազարապատում:

Մեզ հասած փաստաթղթերից հայտնի է դառնում, որ լրտեսական հսկողությունը առավել սաստկացել է 1910-ի վերջերին: Այդ թվականի նոյեմբերին նոր կարգադրություն է արվում ձերբակալելու Իսահակյանին: Այդ մասին տեղեկանում ենք Թիֆլիսի պահնորդական բաժանմունքին ուղղված նահանգային ժանդարմերիայի վարչության հետևյալ գրությունից.

«5 նոյեմբերի 1910, № 2862:

Հսկողությունը № 19 տան վրա, ուր բնակվում է Ավետիք Իսահակյանի կինը, հարկավոր է դադարեցնել, բայց գործակալներին անհրաժեշտ է տեղեկացնել, որ «Մուրտին» հանդիպելու դեպքում պետք է անհապաղ ձերբակալել: Այն որ Իսահակյանը թաքնվում է Թիֆլիսում, երևում է արտաքին

Հսկողության տվյալներից, ներկայացված Ձեր կողմից անց-
յալ Հոկտեմբերի 11-ին, № 2647:

Գնդապետ Պաստրյուկին»⁴⁴:

Մեկ շաբաթ անց ստացվում է օխրանկայի հետևյալ
պատասխանը Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմերիայի պե-
տին.

«12 նոյեմբերի 1910, № 2924:

Հայտնում եմ Ձերդ գերազանցությանը, որ նախկինում
Իսահակյանին («Մոլոտին») իմ ենթակա բաժնի գործակալ-
ները, իսկապես, բազմիցս տեսել են, բայց վերջին ժամա-
նակներս հսկողությունը նրան Թիֆլիսում չի նկատել: Գոր-
ծակալներին հայտարարված է հանդիպման դեպքում «Մոլո-
տին» անհապաղ ձերբակալել:

Ռոտմիստր...» (ազգանունը անընթեռնելի է)⁴⁵:

Զուր տեղն էին Իսահակյանին Թիֆլիսում որոնում. նա
այդ ժամանակ Բաքվում էր: Մեկ ամիս անց, ժանդարմե-
րիայի պետի տված հրամանով զաղտնի գործակալներին
հաջողվում է գտնել Իսահակյանին: Այդ մասին մենք տեղե-
կանում ենք Բաքվի օխրանկայից Թիֆլիս հղված հետևյալ
ծածկագիր-հեռագրից.

«Բաքվից—993, առ 3. XII, 1910:

Շրջանի գործակալ Սերգեևը սեփական նախաձեռնու-
թյամբ ձերբակալել է հսկողության տակ գտնվող Ձեզ հայտ-
նի «Մոլոտին», վերջինս կալանքի տակ կգտնվի մինչև Ձեր
կարգադրության ստանալը: Խնդրում եմ հեռագրել:

Ռոտմիստր Մարտինով»⁴⁶:

Թիֆլիսի ոստիկանական վարչությունն իր հերթին հե-
ռագիր է ուղարկում Նովոչերկասկ՝ Իսահակյանի և նրա ըն-
կերների գործը վարող շրջանային դատարանի հատուկ գոր-
ծերի դատական քննիչ Լիժինին այն մասին, որ Բաքվում
ձերբակալված է մեղադրյալ Իսահակյանը:

⁴⁴ ЦГИА СССР, ф. 94, год 1910, оп. 1, дело 389.

⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ. 94, оп. 1-ая, д. 404.

⁴⁶ Նույն տեղում, ֆ. 94, дело 363.

Նովոշերկասկից դեկտեմբերի 5-ին ստացվում է հետևյալ հեռագիրը.

«Թիֆլիս, ժանդարմական վարչություն զնդապետ
Պաստրյուլինին:

Ավետիք Իսահակյանը 1909 թվին հարցաքննվել է, գրտնրվում է գրավականի տակ, անհրաժեշտ է ազատ արձակել: Լիժին»⁴⁷:

Գնդապետ Պաստրյուլինն էլ իր հերթին հեռագրում է Բաքու՝ Իսահակյանին ազատ թողնելու մասին:

Ոստիկանական այս իրարանցման պատճառը, ըստ երևվելիքին, այն կասկածն էր, թե Իսահակյանը մեկնել էր արտասահման, քանի որ մի որոշ ժամանակ նրան հաջողվեց խուսափել հսկողությունից և աննկատ գործել:

Այս իրադեպից հետո նրա վրա եղած հսկողությունն ավելի ուժեղացավ: Ի դեպ, նույն այդ շրջանում Իսահակյանի կնոջը՝ տիկին Սոֆյային հաջողվում է մի շարք ազդեցիկ մարդկանց միջնորդությամբ տեսակցություն ունենալ այդ շրջանում Թիֆլիսի նահանգային դատախազության դատապաշտպան Ա. Կերենսկու հետ (նույն ինքը՝ ժամանակավոր կառավարության ապագա նախարար-նախագահը): Կերենսկին չի թաքցնում դատավարությունից հետո Իսահակյանին սպասվող վճիռը՝ ամենաքիչը 10 տարով աքսոր՝ Սիբիր:

1911 թ. փետրվարի 11-ին զնդապետ Պաստրյուլինը նոր կարգադրություն է անում օխրանկային՝ պահել Իսահակյանին աշակուրջ և մշտական հսկողության տակ⁴⁸:

Այդ ժամանակից սկսած խստագույն հսկողության տակ են դրվում բանաստեղծի յուրաքանչյուր քայլն ու գործը:

Դատավարության ժամկետը մոտենում էր և հաշված օրեր էին մնում ազատությունը վայելելու համար:

Վիկտորյա Աբովյանին 1911 թ. հունիսի 5-ին գրած նա-

⁴⁷ ЦГИА ГССР, ф. 94, оп. 1, дело 363.

⁴⁸ Նույն տեղում:

մակում Իսահակյանը հետեւյալն է պատմում իր վիճակի մասին.

«...մեր մեղադրական գործի քննության կուպիտան :ւլել են, դրանով ենք զբաղված. կարողում ենք՝ 6000 երեսանոց բան է. շուտով կտան և մեղադրական ակտը. ապա կսկսվի դատը... Պատրաստվում ենք այդ ճակատամարտին հաղթող դուրս գալու հույսով:

...տրամադրությունս չափազանց խարաբ է. շոգը մի կողմից, էս անտեր դատն էլ մյուս կողմից՝ հոգի չեն թողնում մարդու մեջ...» (VI, 104):

Սա Իսահակյանի վերջին նամակն էր, գրված Կովկասում, իր վտարանդիությունից առաջ: Նման իրադրության մեջ, աքսորից խուսափելու միակ ելքը Ռուսաստանից, հայրենիքից հեռանալն էր:

Սակայն հեռանալը կրկնակի ցավալի էր Իսահակյանի համար. նա լքում էր հայրենիքը, ընկերներին այնպիսի մի ժամանակ, երբ սկսել էր համաժողովրդական սեր վայելել. երբ զենիթում էր իր պոետական տաղանդը: Կտրվել մայրենի հողից, պաշտելի մորից, նորածին միակ որդուց և իր այնքան սիրելի ընկերներից...

Ծանր էր հրաժեշտը:

Տարիներ անց, բանաստեղծը վերհիշել է իր ընկերներին հրաժեշտ տալու տխուր պահերը.

Վահան Տերյանին՝ «...Հիշում եմ, երբ ճանապարհ էի դնում նրան Ախալքալաք, թռչող տրոյկայի միջից ձայնեց.— «Ավո ջան, խոստումդ կատարիր, ձմեռը Մոսկվա եկ: Սպասում ենք» (V, 119):

Հովհաննես Թումանյանին՝ «...Թիֆլիսից դուրս եկա. հունիսի վերջին, Ղազարոս Աղայանի թաղման օրը: Թաղումից հետո Թումանյանի հետ գնացինք իրենց մոտ: Տխուր, սգավոր օր էր: Հավիտյան զրկվեցինք մեր սիրելի Նահապետից, ես էլ պիտի թողնեի հայրենիքս և, թերևս, անդարձ. Աննկարագրելի են այդ հրաժեշտի ծանր վայրկյանները:

Արդեն ուշ գիշեր էր:

վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար. երկուսս էլ լուռ էինք. ո՛չ մի խոսք...» (V, 63—64):

Ո՛չ Տերյանին, ո՛չ Թումանյանին Իսահակյանն այլևս չտեսավ:

Կարսի կայարանում նա պիտի վերջին անգամ տեսներ ցարական մունդիր հագած վախժիստրին, և նրա հայացքը վերջին անգամ պիտի դիպչեր կայսրության հողերի սահմանը խորհրդանշող ճերմակա-կապտավուն սյանը:

Նա պիտի գնար մի աշխարհից և վերադառնար՝ մյուսը: Իսահակյանը Ալեքսանդրապոլից մեկնեց Կարս-Կաղզկ-վան 1911-ի հուլիսի 12-ին (հին տոմարով): Այդ է վկայում նրա քրոջ որդու՝ երիտասարդ բանաստեղծ Գևորգ Աֆրիկյանի՝ Ղազարապատ հարազատներին, գրած նամակը (Գևորգը Իսահակյանին ուղեկցել է Կարս տանող գնացքով մինչև Արփաշայ կայարանը). «Ա. երեկ գնաց, ես ճանապարհ գցեցի — Ղարս՝ հավիտյան: Չնայեց քաղաքին, տխուր էլ չէր — Աբու-Վալա Մահարի էր... Գևորգ, 1911, 13 հուլիսի»⁴⁹:

Հավատարիմ ընկերների օգնությամբ Իսահակյանը սահմանն անցավ այն հատվածով, որով ինքը երբեմնի ժամանակներին գնեք էր փոխադրում Նրկիր:

*
* *
*

Այսպես սկսվեցին Իսահակյանի վտարանդիության երկար ու ձիգ տարիները:

Առաջին երկիրը, ուր ոտք դրեց Իսահակյանը, Թուրքիան էր: Այստեղ նա մնաց ուղիղ մեկ տարի՝ մինչև 1912-ի հուլիսը: Այդ ընթացքում նա ավարտում է «Ուստա Կարո» վեպի առաջին տարբերակը, որի անվանաթերթին գրել է. «Սկսել եմ գրել 1910 թ. ապրիլի 21-ից, ավարտել եմ 1912-ի հունվարի 19-ին Իզմիրում»:

Այդ տարիների Թուրքիան, Աբդուլ Համիդի գահընկեց լինելուց հետո, սահմանադրական պետություն էր: Երկիրը

⁴⁹ Բնագիրը պահվում է Գևորգի կրտսեր եղբոր՝ ժողովրդական դերասան Գեղամ Աֆրիկյանի (1900—1983) արխիվում:

կառավարում էր երիտթուրքերի կուսակցությունը, որն իրեն բարեկամ էր ցույց տալիս հայերին: Թուրքիայի հայերի մեծամասնությունը, շնայած Կիլիկիայում ու Ադանայում տեղի ունեցած կոտորածներին, միամտաբար հավատում էր պառլամենտում երիտթուրքերի տված եղբայրության ու հավատարմության խոստումներին: Թուրքիայում լույս էին տեսնում հայերեն վեց օրաթերթ, տասնյակ շաբաթաթերթեր ու ամսագրեր, գործում էին հայկական թատերախմբեր, նվագախմբեր և այլն: Եվ թուրքահայ մտավորականության մեծ մասը խաբված ու մոլորված երիտթուրքերի դեմագոգ ու նենգ քաղաքականությունից, մինչև անգամ կարեկցում էր Արևելյան Հայաստանում ցարական լծի տակ տառապող իրենց եղբայրներին:

Ճակատագրի բերումով Իսահակյանը մեկ տարի ապրեց այն երկրում, որը երեք տարի անց, պիտի վերածվեր համայն արևմտահայության սպանդանոցի:

Իհարկե այն ժամանակ ո՛չ Իսահակյանը և ո՛չ էլ մի այլ հայ մտավորական չէր կարող կանխագուշակել սպասվող արհավիրքը: Սակայն, ի տարբերություն արևմտահայ շատ գործիչների, Իսահակյանը դուլզն իսկ չէր հավատում իթթի-հատականների «սահմանադրական» խոստումներին ու կեղծ, բարձրագույն երաշխավորումներին: Նա հստակ պատկերացնում էր երիտթուրքերի էությունը և նրանց ստեղծած քաղաքական իրավիճակը: Ահա ինչ է գրում Կ. Պոլսից, 1912 թ.

«Գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ է Պոլիսը, բայց ափսո՛ս որ անպիտան ձեռքերի մեջն է գտնվում: Այսպիսի սքանչելի դիրքով քաղաք չեմ տեսած և չկա աշխարհքի վրա, բայց մարմարների վրա շներ են ապրում:

Չկա մորալ, չկա պատիվ, չկա ճշմարտություն, այլ միայն և միայն—ոսկի, հաճույք, խարդախություն, կեղծիք և զզվելի տեսակի պոռնկություն: Պոլիսը, սկսած բյուզանդական կայսրներից—հսկա պոռնկանոց է» (VI, 119):

Իսահակյանի այդ շրջանի հայացքներին բնորոշ է Կ. Պոլսի հայ մամուլում տպագրած երկերի նրա բնորությունը՝

«Ահասֆերը», «Զեր խնդրածը իմ ոտների տակն է», «Շի-
շոանգ-Տի Բողոքիսանը» — արձակ լեզենդներ, ուր բացահայտ-
վում ու պախարակվում էր դեսպոտիզմի էությունը: Իսկ այս-
տեղ գրած «Կըտենսնեմ ահա — լուռ երեկոյին...» բանաստեղ-
ծության մեջ Իսահակյանը հայ մոր աղոթքի խոսքերով աշ-
խարհին պարզում էր մեր ժողովրդի մտածողության հումա-
նիստական ոգին: Եվ պատահական չէ, որ հենց Կ. Պոլսում
է նա տպագրության հանձնում նարեկացիական ոգով գրած
իր «Ողբում եմ» արձակ բանաստեղծությունը, որը, լինելով
մի նոր «ողբ հայրենասերի», միաժամանակ տոգորված է
իսահակյանական ընդվզման գաղափարով և անխորտակելի
հավատով հայ ժողովրդի վերածննդի հանդեպ:

«Զա՛յն տուր քո ընտիր, քաջ որդիներին, որ մոնչում են
շղթաների տակ, կուռ զնդաններում, անապատներում, սառ-
ցե դաշտերում, ձա՛յն տուր, և նրանք՝ խորտակած կապանք՝
դեպի քեզ կուգան:

Զա՛յն տուր քո վսեմ, վեհ որդիներին, որոնք ընկած են
կովի դաշտերում, կախաղանների, կացիների տակ, և՛ գըն-
դակահար, և՛ սրախողխող, ձա՛յն տուր, և նրանք կկենդա-
նան և կրակի պես կսլանան, կուգան... ...Դու պե՛տք է ապ-
րես, դու կուզե՛ս ապրել. ո՛վ դու ախոյան լույսի, գեղեցկի.
կովել, ոգորել դու վաղո՛ւց գիտես, — փշրի՛ր, փռշիացրո՛ւ
օրենք ու կուռքեր, բարվո և շարի տախտակները հին, և բազ-
մաշարշար քո հոգու խորքից ստեղծագործի՛ր ոգու սավառ-
նման մի նորոգ աշխարհ՝ բոլոր տառապած, բոլոր խռչտան-
գած, ծարավի, ցավի մեր ոգիների փրկության համար...»
(III, 20—21):

Ժողովրդի ոգու անպարտելիության հանդեպ ունեցած
հավատի այս տողերը, հիրավի, երբեք այնքան տեղին չէին,
որքան 1915-ի մեծագույն ողբերգության օրերին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը կործանարար
եղավ հատկապես հայ ժողովրդի համար: Թուրքիան, չեղյալ
հայտարարելով Ռուսաստանի հետ 1914 թ. հունվարին կնքած
պայմանագիրը, պատերազմի մեջ մտավ որպես Գերմանիա-
յի դաշնակիցը և, օգտվելով պատերազմական դրությունից,

վճռեց իրագործել իր դարավոր երազանքը՝ իսպառ բնաջրն-
ջել հայ ժողովրդին նրա իսկ պատմական հայրենիքում:

Թուրքիան և Գերմանիան հայերին դիտում էին որպես
Փոքր Ասիայում իրենց պանթուրքական և պանգերմանական
ծրագրերն իրականացնելու միակ խոչընդոտի, որպես Ռու-
սաստանի հավատարիմ ժողովրդի:

Գերմանական միլիտարիզմի գաղափարախոս Պաուլ
Ռոհրբախը իր «Պատերազմը և գերմանական քաղաքականու-
թյունը» գրքում, որը դարձավ Գերմանիայի քաղաքական
ծրագրերի վավերագրերից մեկը, գրել է. «Հայաստանի անց-
նելը ռուսների ձեռքը այլ բան չէր նշանակի, եթե ոչ Թուր-
քիայի՝ որպես ինքնուրույն պետության գոյության վերջ: Իսկ
մենք ներկայումս այնքան շահագրգռված ենք այն բանում,
որ թուրքական պետությունը կարողանա պահպանել իր ինք-
նուրույնությունը, որ գերմանական կառավարությունն ստիպ-
ված էր Ռուսաստանին հայտարարել. ռուսական զորքերի
անցումը թուրքական սահմանները Հայաստանում վտանգի
կենթարկի եվրոպական խաղաղությունը»⁵⁰:

Գերմանիան ոգևորում էր թուրքերի հակառուսական
գործողությունները: Սակայն հիմնական հարվածը պիտի
հասցվեր Արևմտյան Հայաստանի բնակչությանը, որպես
ռուսների դաշնակցի և բարեկամի, որպես թուրքերի կովկաս-
յան առաջխաղացման ու պանթուրքիզմի ծրագրի իրագործ-
ման միակ խանգարիչ ուժի:

Բեռլինում և Կոստանդնուպոլսում երիտթուրքերը կաշ-
վերական Գերմանիայի աջակցությամբ մշակեցին պատմու-
թյան նոր ժամանակների առաջին գենոցիդի դիվային ծրա-
գիրը: Նրանց պետք էր Արևմտյան Հայաստանն առանց հա-
լերի:

Նդեռնը հայ բանաստեղծին պարզ դարձրեց մի ճշմար-
տություն, որ հայ ժողովրդի մնացյալ հատվածի միակ փրկ-
ությունը Ռուսաստանի հետ միավորումն է, միայն Ռուսաս-
տանի ներկայությունն ու նրա զորությունը կարող է կասեց-

⁵⁰ П. Рорбах, Война и германская политика, М., 1915, с. 11.

յեւ թուրք ենիչերինների և նրանց գերմանացի հովանավորողների հայաջինջ ծրագրի վերջնական իրագործումը:

Այս հավատն էր թելադրում Իսահակյանին գրելու. «Կասկած չկա, որ դաշնակից պետութայունները պիտի հաղթեն և Գերմանիան արշունկվա, պատառ-պատառ պիտի ընկնի Ռուսիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ոտքերի տակ և մենք էլ, հայերս, դժբախտ Բուլգարիայի, Սերբիայի հետ պիտի նոր կյանք ստանանք:

Ամբողջ հոգով ու սրտով ոուս քաջ զինվորների հետ եմ հայոց լեռներում. նրանք մեր վրեժը լուծում են. դարերի ընթացքում ոուսն է թուրքի գլուխը ջարդել և ազգեր ազատել — Հունաստան, Ռումանիա, Սերբիա, Բուլգարիա. այսօր հերթը հայերիս հասավ» (Գ. Լևոնյանին, 1916, ապրիլի 2, Ժնև-վից) (VI, 156):

Եվ սա այն ժամանակ, երբ իր գրչակից ու քաղաքագետ ընկերներից շատերը հայացքներն ուղղել էին դեպի Արևմուտք:

Լինում են ժամանակներ, երբ գրողի քաղաքացիական դեմքը բացահայտում են ոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործությունները, այլ նրա օրագրերը, նամակներն ու գրառումները: Արշակ Չոպանյանին գրած նամակում (1918, դեկտեմբերի 5) Իսահակյանը խոստովանել է.

«...ինչպե՞ս մոռնալ մեր միլիոն մեռելները. ինչպե՞ս մոռնալ. ի տես ազատ և մեծ Հայաստանի՝ նույնիսկ անկարելի է մոռանալ հարյուր տարվա չափ՝ մեր անծայր աղետը: Ես այնպես խորն եմ հարվածված ու շփոթված, որ երկար ժամանակ ինձ չպիտի կարողանամ գտնել՝ մի ոտանավորով գոնե արտահայտել զգացածս սուգն ու բերկրանքը» (VI, 171):

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների Իսահակյանի ստեղծագործության հիմնական բովանդակությունը դարձավ հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը և նրա հերոսական մաքառումը իր ճակատագրի դեմ: Բանաստեղծը ձեռնամուխ է լինում ստեղծելու հայ ժողովրդի դեմ կազ-

մակերպված գենոցիդի «Սպիտակ գիրքը», որը պիտի լիներ մարդկային վշտի ու տառապանքների մի ժամանակակից «մատչյան ողբերգություն», որի յուրաքանչյուր պատմությունը պետք է երևան հաներ մղձավանջային իրականության դաժան ճշմարտությունը: Այստեղ միաժամանակ Իսահակյանը պետք է իրական դեպքերի և ականատեսների պատմածների հիման վրա վերստեղծեր էջեր հայ հերոսապատումից, բերեր առանձին դրվագներ հերոս ֆիդայիների կյանքից ու սխրանքներից և, վերջապես, պետք է ներկայացներ իր ծրագրային խոհերն ու մտորումները մեր ժողովրդի և նրա ապագայի վերաբերյալ:

«Սպիտակ գրքի» համար Իսահակյանը վիթխարի նյութ հավաքեց և, շնայած, որ այդ գիրքը ժամանակին չհրատարակվեց, սակայն բանաստեղծը մինչև իր կյանքի վերջը շարունակում էր նրա նյութերի հավաքումը, հավատացած, որ մի օր այդ գիրքը լույս աշխարհ կգա:

Այդ գրքի ստեղծումը, նրա նյութերի անդուլ հավաքումը պիտի համարել մեծ քնարերգուի հայրենասիրական ներդրումներից մեկը հայ գրականության պատմության մեջ:

Երբ հետևում ես Իսահակյանի այդ տարիների օրագրային ու ծոցատետրային գրառումներին, նրա նամակներին, ապա աներկբայորեն հանգում ես այն եզրակացության, որ հայ ժողովրդի պատմության այդ դժվարին, ճգնաժամային հատվածում Իսահակյանն ազգի հարատևման հարցը կապել է Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի հետ:

Այդ հավատն առանձնապես արտահայտվել է «Ուստա Կարո» վեպում: Կարդում ես ժնկում գրված վեպի հատվածները և համակվում բանաստեղծի անխոնջ հավատով Ռուսաստանի հանդեպ: Ահա գաղափարական տեսակետից վեպի ծրագրային՝ «Անի» գլուխը, ուր Իսահակյանը պատկերում է հայ տարբեր կուսակցությունների՝ դաշնակցության, հնչակյանների, պահպանողականների, սոցիալիստների համաժողովը, որտեղ ելույթ են ունենում նրանց ներկայացուցիչները և յուրաքանչյուրն իր տեսակետն է արտահայտում հայկա-

կան հարցի լուծման, Հայաստանի ապագայի քաղաքական ճակատագրի վերաբերյալ: Թեև այս գլուխը լրիվ ավարտված չէ, սակայն գրված են հիմնական ելույթները՝ այն հատվածները, ուր բացահայտված են տարբեր կուսակցությունների հայացքները և ծրագրերը Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ:

Ահա մի հատված վեպի «Անի» գլխից, խորագրված՝ «Ռուսների մասին».

«Թեև ռուսը մեր գլխին շատ փորձանք է բերել. ծուռ աչքով է նայում մեզ, խլեց մեր կալվածքները (եկեղեցի, դպրոց), փակեց ուսումնարանները, կուլտուրական հիմնարկությունները, կրոնափոխություն է տարածում մեր մեջ. տարրալուծում է մեղ, պետական մեքենայի մեջ չի առնում մեզ և այլն, և այլն...

Բայց դարձյալ պիտի արդարությունը խոսենք. դա ռուս բյուրոկրատիան է, կառավարությունը. ռուս ժողովուրդը և իր ընտրանին, մտավորականությունը, ինտելիգենցիան մասնակից չէ այս արհավիրքներին, հիմարություններին, ռուս ժողովուրդը և նրա ընտրանին ամբողջ աշխարհի լավապույն տարրն է: Երկրագնդի ամենից լավ ժողովուրդը ռուսն է. մարդասեր է, զգացում ունի, բարի է, սիրտ ունի»⁵¹:

«Անի: Ինչ ռուսական ռեժիմ էլ որ լինի, հայը նրա ամենահավատարիմ հպատակն է լինելու, անկեղծ հպատակը»⁵²:

Մեկ ուրիշ հատված՝ դարձյալ «Անի»-ից, ուր պատկերվում է Գյումրիով ռազմաճակատ՝ Արևմտյան Հայաստան մեկնող ռուսական զորքերի երթը, և վեպի հերոսի խոհերն այդ առթիվ. «Ուստա Կարոն Գյումրի տեսնում են Չավուշի հետ, ռուս զորքը մուգիկայով, մարշի տակ, ներդաշնակ քայլում են, երբեմն էլ, մեջեմեջ, մեկընդմեջ, Ուոռա՛հ գոչում:

⁵¹ «Ուստա Կարո» վեպի նյութերից: Առաջին անգամ տպագրվել է տողերիս հեղինակի կազմած՝ «Исаакян о России и русской культуре» ժողովածուում «Советакан грох», Ереван, 1979, с. 42.

⁵² «Ուստա Կարո» վեպի նյութերից, բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Փոքրիկ տղաները, փողոցի տղաները, զորքի ետևից և կողքերից նրանց նման, զորքի նման համաքայլ գնում էին։ Ուստան ասաց,—Մարդ էս մուզիկայով, էս ջահել ղին-վորների հետ, ուր ասես սրտով կերթա, կոհ'վ էլ, մա'հ էլ... և մտքում ավելացրեց—«էսպես զորք կազմեմ, որ Սուլթանի հախից գամ»⁵³։

Այս խոսքերը բխում են ոչ միայն հեղինակի, այլև ողջ ժողովրդի սրտից։

Ահա վեպի հերոսներից մեկը տխուր մտորում է. «—Ձինաստանից մինչև Բաքու և Թավրիզ, այնտեղից էլ մինչև Ստամբուլ թուրքերեն են խոսում. դուք ինչպե՞ս պիտի այս թրքական օվկիանոսի մեջ նավարկեք. մենք, հայերս. մի ափ ժողովուրդ»։

Դրան Ուստան պատասխանում է. «Ռո՛ւսը, ահա թե ով պիտի նրա օվկիանոսը ցամաքեցնե»⁵⁴։

Ահա այսպես էին մտածում Իսահակյանի վեպի հերոսները և ինքը՝ հայ բանաստեղծը, իսկ յոթ տասնամյակ առաջ այդպես են մտածել «հայկական զարթոնքի փողհարը»՝ Խաչատուր Աբովյանը և նրա անմահ Աղասին։

Ավետիք Իսահակյանը հիանալի գիտակցում էր, որ հայ ազատագրական շարժման ապագան անմիջական կապվածությու՜ն ունի Ռուսաստանի քաղաքական ճակատագրի հետ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ժնևից գրած նրա նամակները լի են Ռուսաստանին տածած սիրով ու հավատով։ Ահա այդ շրջանի նամակներից որոշ հատվածներ.

«...Ամեն օր հազարավոր մայրեր արյուն-արցունք են թափում. միլիոնավոր սգավոր մայրեր կան այս նդոված աշխարհի վրա, որոնք անիծում են գազան Վիլհելմ կայսրին... որ երկիրը արյան ծով ու գերեզման դարձրեց։ Շուտով կգա արդար դատաստանը. ռուսների, ֆրանսիացիների և անգլիացիների անձնագոհ բանակները կջախջախեն գերմանական վիշապի գլուխը և մեր բոլորի վրեժը կհանեն (1916, ապրիլի 6)» (VI 159)։

^{53, 54} Նույն տեղում։

«Նզովված Գերմանիան աշխարհ կործանեց և ինքն էլ կործանվելու է շնորհիվ մեծ, սուրբ, փոքր ազգերի պաշտպան, նահատակ հայերի փրկիչ Ռուսիայի... (1916, սեպտեմբերի 21)» (VI, 164—165):

Ի դեպ, նույն այդ ժամանակահատվածում՝ 1914-ի աշնանից մինչև 1917-ի մարտը, Շվեյցարիայում էր ապրում ռուսական հեղափոխության առաջնորդը՝ Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը:

Իսահակյանը, ինչպես ինքը պատմել է, ժնկում և ծյուրիխում մի քանի անգամ տեսել էր Լենինին, լավ ճանաչում էր նրան, իսկ նրա շրջապատից գիտեր՝ Պերճ Պոռշյանի որդուն՝ Պոռշ Պոռշյանին, բայց, ցավոք, առիթ չէր ունեցել անձամբ ծանոթանալ հետը, թեև մեկ անգամ հեռակա կարգով նրանք ծանոթացել էին: Այդ հանդիպումը, համաձայն Իսահակյանի պատմածի, եղել է հետևյալ կերպ:

Ժնկում ռուս բոլշեիկների սիրած հավաքատեղին էր Կանդոլ փողոցի անկյունում գտնվող «Լանդլուտ» սրճարանը, որի սրահներից մեկը կուսակցությունը վարձել էր իր խորհրդրդակցությունների համար: (Այդ սրճարանում 1904 թ. նոր տարին դիմավորել են Լենինն ու Կրուպսկայան, այդտեղ տեղի են ունեցել ՌՍԴԲԿ-ի բարձրագույն օրգան՝ կուսակցություն խորհրդի մի քանի կարևոր խորհրդակցություններ և այլն):

Նույն այդ սրճարանում հաճախ էր լինում և Իսահակյանը, կարդում էր օրվա թերթերը, զրուցում ընկերների հետ, իսկ երբեմն էլ՝ միայնակ նստած մի բաժակ սուրճի առջև, աշխատում: Ահա, այդպիսի մի օր, 1916 թ. աշնանը, սրճարանում են լինում Լենինը և Իսահակյանը: Բանաստեղծը, որ նստած էր սրահի մյուս անկյունում, նկատում է, որ ինքը գրավել էր Լենինի ուշադրությունը. ըստ երևույթին, նրա հետաքրքրել էր կովկասցու ընդգծված արտաքինով այդ մտավորականը, որին ինքը «Լանդլուտում» առաջին անգամ չէր տեսնում: Երբ մատուցողը մոտենում է Լենինին, վերջինս, հայացքն ուղղելով Իսահակյանի կողմը, մի քանի հարց է տալիս նրան: Հետո, երբ նույն մատուցողը սպասարկում

է Իսահակյանին, նա հետաքրքրվում է, թե արդյոք իր մասին էր հարցնում Լենինը: Մատուցողը հաստատում է, ասելով, թե ռուս պարոնն ուղեց իմանալ, թե ով է կովկասցու արտաքինով այդ հաճախորդը, արդյոք Ռուսաստանից չէ՞, և որ ինքը պատասխանել է՝ «Poet Armenien» («Բանաստեղծ է, հայ»): Ու երբ Լենինը կրկին նայում է Իսահակյանի կողմը, բանաստեղծը ոտքի է կանգնում և ի նշան հարգանքի խոնարհում գլուխը: Լենինը ևս ոտքի է կանգնում և իր հերթին ողջունում Իսահակյանին և քիչ անց դուրս գալիս արձարանից:

Այդ հանդիպումը Իսահակյանը միշտ մի ներքին ափսոսանքով էր հիշում, որ սիրտ չէր արել մոտենալ և անձամբ ծանոթանալ Լենինի հետ:

Երբ 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը գահընկեց արեց նիկոլայ երկրորդին և հռչակեց միապետության անկումը, Իսահակյանի՝ ցարիզմի դեմ պայքարող մարտիկի և ռուսահպատակ քաղաքական վտարանդիի համար դա եղավ կրկնակի տոն: Քանի որ այդ շրջանում առավել, քան երբևէ մոտ դարձավ Արևելյան Հայաստանի անկախության ժամը՝ օրակարգում դրվեց նախկին կայսրության հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման հարցը:

Իսահակյանին խորապես ոգևորել էր միապետության տապալման լուրը. իրեն համակած հոգեկան զգացմունքների մասին է նա գրում իր ընկերոջը՝ հասարակական և մշակութային գործիչ Կարեն Միքայելյանին (Ժնևից 1917-ի մարտի 18-ին). «...գլուխս ռուսական հեղաշրջման կախարդական, հրեղեն լուրերով ուղղակի պայթեց, կարծես, Պետրոգրադի աշխարհաստան պայքարը, աղմուկը, փլուզումներն իմ գլխումս են պատահել, իմ գանգիս տակ, սարսափելի ցավում է գլուխս... Այս քանի օր է մենք հարբած ենք—անքուն գիշերներ, շամբան, խոսք, վեճ...»

Այս մեծ, անսահման ուրախության համար փոքր է սիրտս, գիտե՞ս, սիրելիս, թե վշտից, հոգսերից, անարցունք լացից սիրտս ոռբան էր նեղվել, չորացել, և վերջապես մեծ-Ռուսաստանի մեծ ազատության մեծ ուրախությունը... Համ-

բուրում եմ քեզ, գրկում եմ բոլորին—բոլոր լավ մարդկանց կրծքիս <սեղմում> և զոշում,—կեցցե՛ Ռուսաստանը, կեցցե՛ ռուս մարդը: ...Փրկվեցինք բոլորը և հայերս, որ բոլորից դժբախտն ենք, փրկվեց թուրքահայը, որ պիտի ոչնչանար Պրոտոպոպովների և ընկ. կրունկների տակ:

Դու չես կարող երևակայել թե այստեղ թուրքերը <...> և գերմանացիք ի՞նչքան են տխրել, կարեկցելու չափ խեղճացել, վերջապես հնչելու է հատուցման ժամը... Միայն մի ամպ երբեմն անցնում է հոգուս վրայով—չդառնա անիվը, չգա՛ կոնտր շարժումը, ռեակցիան: Բայց չի՛ գալու, չի՛ գալու, աշխարհը պիտի քանդել, եթե գա...»⁵⁵:

Նույն այդ ժամանակ ժնե, Իսահակյանին է հասնում Վալերի Բրյուսովի անձնվեր ջանքերով ստեղծված «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն, որը լույս էր տեսել Մոսկվայում 1916 թ. աշնանը: Սա փաստորեն առաջին փորձն էր ռուս ընթերցողին ներկայացնել հայ ժողովրդի պոեզիան իր ամբողջության մեջ: Ռուս անվանի բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը, որին Մոսկվայի հայկական կոմիտեն խնդրել էր գլխավորել հայ պոեզիայի անթոլոգիա ստեղծելու աշխատանքները, հոգեկան գերագույն նվիրումով ստանձնեց այդ գործը: Նա կատարեց վիթխարի աշխատանք՝ դարավոր պատմություն ունեցող հայ պոեզիայի կառույցից ընտրելով լավագույնները (ժողովածուի մեջ ընդգրկված գործերի մոտավորապես կեսը թարգմանել է ինքը՝ Բրյուսովը): Նա ժողովածուի թարգմանչական աշխատանքներին ներգրավեց այնպիսի ռուս անվանի բանաստեղծների, ինչպիսիք էին՝ Ալ. Բլոկը, Ի. Բունինը, Կ. Բալմոնտը, Ֆ. Սոլոգուբը և ուրիշներ: Եվ հայ գրականության նվիրյալների այս խմբի ջանքերով, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, ստեղծվեց «Հայաստանի պոեզիան» անթոլոգիան, որն ունեցավ նաև վիթխարի բարոյական նշանակություն: Հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական օրերին աշխարհ եկած այս գիրքը, ասես, ահազանգում էր «քաղաքակիրթ մարդկությանը», թե

⁵⁵ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 235:

հոգեկան ինչ հարուստ նկարագիր ունեցող ժողովրդի վրա է այսօր բարձրացրել իր յաթաղանը թուրք ոճրագործը:

Նման մի գիրք կարող էր ավելի մեծ դեր խաղալ, քան բազմաթիվ «Հայասեր» եվրոպական պետական գործիչների քաղաքական հայտարարություններն ու խոստովանանքները:

«Հայաստանի պոեզիան» բացվում էր ժողովածուի խրմբագիր Վալերի Բրյուսովի «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում» պատմաբանասիրական մեծարժեք ուսումնասիրությամբ, որը, հիրավի, մինչև օրս էլ մնում է հայ պոեզիայի մասին ուսման ամենավերջին լավագույն աշխատությունը:

Իսահակյանը խորին բերկրանքով տեսնում է, որ իր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի թարգմանությունը ուսներեն առաջին անգամ կատարել էր ժողովածուի մեծարգո խմբագիրը: Նա նաև թարգմանել էր երեք բանաստեղծություն Իսահակյանի լիրիկայից:

Գրքի առաջաբանում Բրյուսովը բարձր գնահատական էր տալիս Իսահակյանի պոեզիային: Նա գրում էր, որ Իսահակյանը, Հովհաննիսյանն ու Թումանյանը՝ «Այդ երեք բանաստեղծները կազմում են հայ գրականության երկնակամարի առավել պայծառ «եռաստեղությունը», և նրա պատմական ուղիները ընթանում են այդ երեք հեղինակների ստեղծածի միջով:

Հայ պոեզիայի հետագա զարգացումը պետք է լինի, և այսպես էլ է իրականում, նրանց հիմնադրած սկզբունքների զարգացումը»⁵⁶:

Նույն այս գրքում Իսահակյանն առաջին անգամ հանդիպում է իր պոեզիայից Ալեքսանդր Բլոկի կատարած սքանչելի թարգմանություններին, որոնց համար հիրավի կարող էր ասել. «Ահա թարգմանություններ, որ չեն զիջում բնագրին»:

Ժնևում Իսահակյանի ձեռքն անցավ նաև հայ ժողովրդի մեկ այլ մեծ բարեկամի՝ Մաքսիմ Գորկու ջանքերով կազմած

⁵⁶ «Поэзия Армении», с. 80.

ու խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածու» գիրքը, որը լույս էր տեսել «Հայաստանի պոեզիայից» մի փոքր առաջ՝ 1916 թ. գարնանը, Պետերբուրգում: Իսահակյանից այդ գրքում զետեղված էին 13 բանաստեղծություն, որոնք թարգմանել էին Ա. Բլոկը, Ի. Բունինը, Վ. Բրյուսովը, Կ. Բալմոնտը, Յու. Վերխովսկին, Մ. Շահինյանը, Ե. Վիստավկինան, Լ. Զիլովը և էլլիսը:

Ժողովածուն ուներ երկու առաջաբան, որոնք ավելի ճիշտ կլինի համարել պատմագրական արժեք ունեցող ակնարկներ: Դրանցից առաջինը Դավիթ Անանունի հեղինակած «Հայկական հարցը Ռուսաստանում» հոդվածն էր, երկրորդը՝ Պոդոս Մակինցյանի «Հայ գրականության ակնարկը»:

Այդ հայասեր ու հայանվեր ժողովածուների հրատարակումը մեծ իրադարձություն դարձավ հայ մշակութային կյանքում, իսկ տարագրության մեջ գտնվող բանաստեղծին այն բերեց բերկրանքի զգացում ոչ միայն իր, այլև ողջ հայ պոեզիայի համար:

Կարեն Միքայելյանին ժնկից գրած նամակում Իսահակյանն իր ցնծությունն է հայտնում բրյուսովյան ժողովածուի առթիվ.

«Ամսից ավելի է, որ ստացել եմ «Поэзия Армении». հոյակապ գործ և հոյակապ ջանք, նմանը չունեցած... Խորին շնորհակալություններս հայտնելով պ. Բրյուսովին, առաջ, որ նա հայ ժողովրդի անկեղծ և մեծ բարեկամներից մեկն է»⁵⁷:

Իսկ տարիներ անց նա գրել է այդ մասին. «Բրյուսովի խմբագրած «Поэзия Армении» մեծարժեք գիրքը էպոխա է բաց արել հայաճանաչման գործի մեջ»⁵⁸:

Բանաստեղծը 1917 թ. ապրիլի 16-ին «Հիշատակարա-

⁵⁷ Ավետիք Իսահակյանի նամակները Կարեն Միքայելյանին, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1973, № 2, էջ 235: (Հրապարակումը Ա. Զ. Աղամյանի):

⁵⁸ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 703—II: Տպագրվում է առաջին անգամ:

նում» կրկին անդրադարձել է ռուսական հեղափոխությանը.

«Ռուսական այս հրաշափառ հեղափոխության սկզբից, մարտի 16-ից մինչև այսօր՝ ապրիլի 16-ը, ես ներքնապես համոզված եմ, որ ամեն բան աջող պիտի գնա, կոնտր-հեղափոխություն, ռեակցիա չի գալու:

... Հայաստանն ազատվեց, այսպես կամ այնպես, այլևս կասկած չկա. վե՛րջ հայ մարտիրոսության» (Հ. 324):

Ժնևում Իսահակյանը, Իհարկե, դեռևս հստակ պատկերացում չուներ փետրվարյան հեղափոխության էության մասին. բանաստեղծի համար կարևորն այն էր, որ ցարիզմը տապալված էր, և ռուս ժողովուրդը, առաջնորդվելով սոցիալիստական մտքի առաջադեմ գաղափարներով, օգնության ձեռք կմեկնի օսմանյան վանդալիզմի դեմ պայքարող հայ ժողովրդին:

Իսահակյանի համար միակ ճշմարիտ հեռանկարն այն էր, որ Հայաստանը պետք է ընթանա Ռուսաստանի հետ, որ Ռուսաստանը սպեղանի կդնի դարերի ընթացքում ստացած նրա վերքին: Այս առթիվ ահա ինչ է դրում Ժնևից բանաստեղծն իր մտերիմ ընկեր Գարեգին Լևոնյանին (1917, 28 III).

«Անսահման, անսահման ուրախ եմ ռուսական հեղափոխության հաղթանակով. նո՛ր դարագլուխ. և վերջապես փրկվեց հայությունը: <...> Այժմ ընդմիշտ ապահով է հայ ժողովրդի ապագան,—մի 30—40 տարուց հետո, մենք կունենանք ամուր, ուժեղ, հարուստ, մեծաքանակ հայություն. Ռուսիան պիտի հավաքողը լինի հայկական հողերի և հայլը ինքը ազատագրողը և յուրացնողը այդ նվիրական հողերի. մեր ներկա սերունդի և ապագա բոլոր սերունդների միսիան պիտի լինի Հայաստանը դարձնել Հայաստան: Սոցիալիզմը պիտի նպաստող լինի, և ոչ թե խանգարող» (VI, 169):

Սա Իսահակյանի հավատամքն էր. Հայաստանը պիտի լինի Ռուսաստանի հետ, Ռուսաստանի կողքին:

«Ես ինքս լազգային բացարձակ անկախության ոչ կուսակից էի, ոչ հավատացող, և ոչ էլ համոզված.—գրել է Իսահակյանը տարիներ անց՝ Հովհ. Թումանյանին (1921,

հուլիսի 1, Վենետիկ), խորհրդածելով Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի վերաբերյալ,—մենք մեր ուժերով չէինք կարող անկախ լինել և պահել անկախությունը. Իվրոպան ո՛չ միայն չի օգնի մեզ, այլև թշնամի է և հրճվում է հայկական բնաշնչումով. սրան համոզված եմ փաստերի վրա. ինձ համար Անգլիան և Ֆրանսիան այնքան դաժան զրտնրվեցան, ինչքան Գերմանիան. քրիստոնեություն, քաղաքակրթություն, մարդասիրություն դատարկ հնչյուններ են հվրոպացու աչքում. պետք է երես դարձնել այդ ավազակներից և մոտենալ Ռուսաստանին, ինչ ձևի տակ էլ որ նա ներկայանա. հայկական առածն այնքան ճիշտ է՝ «Լավ է փորձած սատանան, քան անփորձ քահանան», որքան ռուսական առածը՝ «Старый друг лучше новых двух». Դու լավ ես հասկանում, թե ես ի՛նչ եմ ասում» (VI, 180—181):

Սակայն, ժամանակին նման մոտեցում չցուցաբերեցին Հայաստանի դաշնակցական կառավարողները և Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի անդամները, որոնց վիճակվել էր տնօրինել երկրի բախտը 1918—1920 թվականներին, երբ կրկին օրակարգում էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը:

Օգտվելով առիթից, որ ռուսական զորքերը հեռացել էին Հայաստանից և Կովկասյան ռազմաճակատը կազմալուծվել էր, քեմալական հրոսակախմբերը սկսեցին իրար ետևից պատերազմական գործողություններ ծավալել Հայաստանի դեմ և կարճ ժամանակամիջոցում գրավեցին Երզնկան, Բայբուրդը, Մամախաթունը, Տրապիզոնը՝ փաստորեն վերազավթեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ զոհողությունների գնով ազատագրված շրջանները և սպառնում էին ներխուժել Անդերկովկաս:

Իսահակյանի «Հիշատակարանի» 1918—1920 թվականներին վերաբերող էջերը լի էին տխուր ու տագնապալի խոհերով: Դրանք հիշեցնում էին ճակատային ամփոփագրեր, որոնց սեղմ ու ժլատ տողերի տակից գծագրվում էր Հայաստանի դառն ու օրհասական վիճակը, բայց և երբեք չէր խամրում բանաստեղծի հավատը:

«19 8. մարտի 9. Հայությունը ապրում է իր 3000 տար-վա պատմության ընթացքում շտեմնված մի ճգնաժամ։ Թրքահայաստանը կոտորված ու ավեր ու ամայի, իսկ Ռուսա-հայաստանը նույն օրհասի առջև սրտադող կանգնած, աշ-խարհից, մարդկանցից և Աստծուց լքված, մենակ ահավոր թշնամու դեմ, գերմանա-թուրան արյունարբու հորդանների առջև։ Այսօր հեռագիրը գուժում է Սամսունի նոր ջարդերի մասին. վաղը և մյուս օրը թերևս Կովկասի...

Հուլիս 11. Մենք պիտի կռվենք մի անհույս հույսով. մենք պիտի հաղթենք թուրքերին—դա մեր հույսն է, եթե կռվեք ասեմ՝ մեր անհույս հույսն է» (Հ. 331—332, 336):

Եվ հայ ժողովուրդը կռվեց. ուժերի գերմարդկային լա-րումով, անօրինակ համախմբվածությամբ, և իր անունն անմահացրեց Սարդարապատի (ի դեպ, այդ մարտին մաս-նակցել է և բանաստեղծի քույրը՝ Գինովաբե Զարիֆյանը), Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի և այլ հերոսամարտերում:

Բանաստեղծի «Հիշատակարանի» 1920—1922 թվական-ների գրառումներից և, մանավանդ, նամակներից պարզ է դառնում Իսահակյանի ճշմարիտ հայացքը եվրոպական պե-տությունների և նրանց վարած քաղաքականության վերա-բերյալ.

«Հայ ժողովուրդը զգաց իրականությունը, դաժան իրա-կանությունը: Եվ իմաստուն դարձավ, զգաստացավ: Հաս-կացավ, որ «հավելյալ արյունը» կապիտալիզմի «հավելյալ արժեքի» արդյունքն է, հետևանքը: Համաձայնության պե-տությունները շահագործում են հայոց արյունը, ջարդերը՝ աշխարհը Գերմանիայի դեմ գրգռելու (և մյուսներին) և նը-րանց վարկաբեկելու, բայց գործնականապես ոչ մի օգուտ չեն տալիս հայերին:

(Ինչ պարզ ու որոշ էի տեսել ես իրերի դրույթյունը դեռ այն ժամանակ, երբ հայության 99 տոկոսը ոգևորված էր Անգլիա-Ֆրանսիայով...)»⁵⁹:

⁵⁹ Ավ. Իսահակյանի 1920-ական թթ. ծոցատետրային գրառումներից: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ալիկ Իսահակյան, Ավետիք Իսահակյանի արձակը, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 224:

Առանձնապես հեռատես էր Իսահակյանը Խորհրդային
Նոր Ռուսաստանի հետ լուսննալիք հայերի դիրքորոշման
հարցում. «Պետք է դրացիական լավ, բարի վերաբերմունք
ունենալ մեր հարևանների հետ, բայց սրտի մեջ պահել ռու-
սին: Նա է մեր ապավենը (1917)», «Մեր փրկությանը ռու-
սական ուժի, զորության տարածման, տիրապետության մե-
ջըն է—Ռուսաստանի տարածման մեջ դեպի հարավ, դեպի
Միջերկրական ծով (1918)»⁶⁰:

Եվ անգամ ժխտողական տրամադրությամբ համակ-
ված գրառումներում նա Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ
լցված է համակրանքով և հավատով. «Ամենակատաղի բու-
ռըն լեզու գործ դնել վաշխառու, գիշատիչ Անգլիայի, քա-
րասիրտ Գերմանիայի, <---> Ֆրանսիայի և ցարական Դու-
սիայի դեմ, միայն Նոր Ռուսիային խնայել, և խորհուրդ
տալ նրա հետ դաշնակցել—ընդդեմ մոսկովմանական օչա-
կին, որ մեր շուրջն է, և սպառնում է մեզ խեղդել... Սա աի-
տի լինի մեր պոլիտիկան, ռուսը մեր բնական դաշնակիցն
է (1919)»⁶¹: Սակայն Հայաստանի ճակատագիրը տնօրինող
կուսակցությունը նախընտրեց անհույս բանակցություններ
վարել հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարած, բազմաթիվ ան-
գամներ նրան խաբած և միշտ «ուժեղի կողմը բռնած» եվ-
րոպական տերությունների հետ. մինչդեռ հայ ժողովուրդը
ճնշող մեծամասնությամբ հայացքը հառել էր Հյուսիս, հե-
ղափոխական Ռուսաստանին: Դրա լավագույն ապացույցը
եղավ Հայաստանի աշխատավորության բարձրացրած 1920
թվականի Մայիսյան ապստամբությունը: Եթե ժողովրդի ա-
զատ կամքը խորհրդանշող այդ ելույթը դաշնակցությունը
Անտանտի օգնությամբ չճնշեր, Հայաստանի քարտեզը, թե-
րևս, այսօր ուրիշ տեսք կունենար:

Խորհելով այդ բախտորոշ ժամանակաշրջանում դաշ-
նակցության բռնած քաղաքական դիրքորոշման մասին, մեծ

⁶⁰ Ավ. Իսահակյանի 1918 թ. անտիպ գրառումներից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

⁶¹ Ավ. Իսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի նյութերից: Բնագիրը՝ ԳԱԽ, Իսահակյանի Ֆոնդ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

հայրենասերը 1921 թվականի օգոստոսի 18-ին Ազոլոյից գրած իր նամակներից մեկում իմաստնաբար նկատում է.

«... Ես շա՛տ եմ քննադատել դաշնակցությանը, և շա՛տ խիստ՝ ըստ իմ տաք, անզուսպ տեմպերամենտի...

Դաշնակցությունը պիտի անցյալ տարի (1920) մայիսին զիջեր երկիրը բոլշևիկներին. քանի որ այդ չեղավ, մընացած գալիքը տրամաբանական է և իրերի նորմալ ընթացքը»⁶²:

Սա խորապես կշռադատված տեսակետ էր:

1920 թ. հունիսին Իսահակյանը «Հիշատակարանում» ասելույժյամբ լի գրառումներ է թողել Անտանտի պետությունների՝ Հայաստանի հանդեպ բռնած նենգ, դավաճանական դիրքի մասին: Առանձնապես խենթացնում էին բանաստեղծին Կիլիկիայի դեպքերը, երբ Ֆրանսիայի մեղքով սպանդի մատնվեց բազմաշարժար կիլիկիահայությունը.

«Անտանտը արդարության, ազատության, փոքր ազգերի ազատագրման՝ բազմիցս մեծադղորդ խոստումներով զարդարեց իրան, հայ ժողովուրդը, հավատալով այդ խոստումներին, կռիվ մտավ և ջարդվեց ու կոտորվեց. Անտանտը օգտագործեց այդ ջարդերը իր պատերազմական շահախնդիր նպատակների համար... Եկավ զինադադարը. առաջին դավաճանությունը ծայրը ցույց տվեց. Հայաստանը չգրավեցին, դատարկել չտվին, ապա գնացին Կովկաս, զինեցին թաթարներին՝ նավթի համար՝ մեր դեմ, թուրքերին շոյեցին... թույլ տվեցին Կիլիկիայի և Հայաստանի հանրապետության ջարդերը... Ահա՛ այս ահավոր դավաճանությունը, պատմության մեջ չտեսնված, պատմության մեջ անունը չունեցող մի մեծ ոճիրի հանդեպ» (Հ. 344—345):

Սակայն Անտանտի և թուրք ջարդարարների հայակույծրագրերը կասեցվեցին. 1920 թ. աշնանը Հայաստանի աշխատավորությունը նորից ապստամբեց և կարմիր բանակի զորքերի օգնությամբ նոյեմբերի 29-ին խորհրդային կարգեր հաստատեց Հայաստանում:

⁶² Ավ. Իսահակյան, Նամակներ, էջ 78:

Մեկ անգամ ևս, և, թերևս, իր պատմության ամենահարկու ժամին հայ ժողովուրդն իր հայաքցն ուղղեց դեպի Ռուսաստանը, ուղղեց մեկընդմիշտ և առհավետ: Եվ միացավ նոր Ռուսաստանին՝ հեղափոխական Ռուսաստանին, որի վերածննդի անդրանիկ քաղաքական փաստաթղթերից մեկը եղավ Վ. Ի. Լենինի հայտնի նամակը Հայաստանի Հեղկոմին՝ նոր Հայաստանի շինարարության հիմնաքարը:

Հայաստանին ներարկվեց ապրելու, հարատևելու կենսական արյուն:

Սանձվեց խելագար ճակատագիրը: «Լինել թե չլինել» — ու ամենդարյա-ամենօրյա տազնուպն այլևս չէր սպառնալու քրիստոնեության զոհասեղանին քավության նոխազ դարձած հայ ժողովրդին:

Առաջիններից մեկը ողջունելով հորհրդային Ռուսաստանի հետ Հայաստանի միավորումը, Իսահակյանը 1921-ի հուլիսին իր գրչեղբորը՝ Հովհ. Թումանյանին մարգարեաբար գրել է.

«Ըստ իս, Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կարող է միայն ապրել Ռուսաստանի հետ, կամ բնավ չի կարող ապրել» (VI, 181):

Իսկ մի քանի ամիս անց, նույն թվի նոյեմբերի 3-ին, Վենետիկից իր ընկերոջը՝ Վահան Զաքարյանին ուղղած նամակում ասում է. «...թեև մեր ժողովրդի սարսափելի ճակատագիրը թուլացնում է էներգիաս և հաճախ հուսահատեցնում, ի՞նչ ասել այդ մասին. մի խոսք միայն. դաշնակիցներն ավելի լի՛րբ, ավելի սրիկա՛ և գազա՛ն դուրս եկան: Անեծք գերմանացուն և օրհնանք բոլշևիկին» (VI, 181—182):

Եվ դարձյալ՝ 1921 թ. դեկտեմբերի 26-ին, Արշակ Զոպանյանին, մի մարդու, որը վիթխարի գործունեություն էր ծավալել Եվրոպայի մշակութային շրջաններում ի պաշտպանություն հայկական դատի և որին Իսահակյանն անվանել է «անսպառ հայրենասեր». «Ըստ իս՝ «հայկական հարցը» մեռած է արդեն. գարշելի Եվրոպայից այլևս, և երբեք էլ, սպասելիք չկա, պիտի մեր ուժերի կարողացածի շահով արյունի վրեժ լուծել այդ բորենիներից, և ամփոփվել Ասիա-

յում, հաշտվել զրացիների հետ, մտերմանալ բոլշևիզմին... Հայերիս համար կազակը ավելի իրական է, քան Վիլսոնը, Զեյմս Բրայսը, և բոլորը...» (VI, 185)։

Ոմանց սա կարող է ուսական օրինետացիա թվալ, բայց մեր կարծիքով սա վեր է օրինետացիա հասկացողությանից։ Ի՛նչ օրինետացիայի մասին կարող է խոսք լինել, եթե բանաստեղծը մտորում է հարազատ ժողովրդի հարատևման մասին և նրա ապագան տեսնում է միայն ուս ժողովրդի հետ դաշնության մեջ։

Սա հավատամք է։

Սա Իսրայել Օրու, Ներսես Աշտարակեցու, Աբովյանի, Նալբանդյանի նվիրական ավանդների շարունակությունն է։

Հնդափոխական, երիտասարդ Ռուսաստանի կողքին իր անձնվեր, դրամատիկ ու հերոսական ծնունդն է սկսում նոր Հայաստանը։

Դա էր Իսահակյանի միակ հույսը, նրա մտորումների ու տագնապների, ուրախության ու բերկրանքի աղբյուրը։

Հայրենասեր բանաստեղծը վեց տարի՝ 1921—1926 թթ. ապրելով Իտալիայում՝ Վենետիկում, հայացքը շարունակ հառած է եղել Հայաստանին։ Նրա մտահոգությունների, խոսակցությունների ու վեճերի, նրա ստեղծագործությունների, հուշերի, օրագրային գրառումների ու նամակների հիմնական թեման եղել է իր հայրենիքի ճակատագիրը։ Ճիշտ է, հայրենիքից հեռավոր Վենետիկ նրան հաճախ սխալ ու հակասական լուրեր էին հասնում, բայց ինֆորմացիայից զատ կա և բանաստեղծական ներզգայունություն։ Եվ երբ Իսահակյանը Արևմուտքի հայ մամուլում երբեմն հանդիպում էր հորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի դեմ գրված հողավածների կամ դատողությունների, խորապես զայրանում էր ու վիրավորվում, և հաճախ չէր զլանում գրել նման սխալ դիրքորոշման մասին, ուր միաժամանակ բացահայտում էր և իր հայացքները։

«Մեկ-մեկ կարդում եմ «Հայրենիքի» մեջ գրած հոդվածներդ, սակայն բոլշևիզմի դեմ հարձակումներդ չեմ համակրում. միակ փրկությունը դժբախտ հայ ժողովրդի—ոուսն է՝

լինի ցար, կաղետ, թե բուլշևիկ. ընտրությունը ռուսի և թուրքի միջև է.— դա է մեր ճակատագիրը. մեր ուժերով անկախություն չենք կարող ունենալ, ոչ մի օգնող դրսի ուժ չկա, ամեն բան սուտ, փրփուր դուրս եկավ. Անգլիա, Ֆրանսիա, Ամերիկա թեքցին վրաներս: Ինչի՞ վրա է հույսը... Եվրոպան ոչ թե միայն չի փրկի հային, այլև կուզենա, և գործադրում է հայի ոչնչացումը. (Ֆրանսիան՝ Կիլիկիայում, Անգլիան՝ Ղարաբաղում...): այս է, ուրեմն մեզ մնում է ռուսը. պիտի անվերջ նրանց հետաքրքրել մեզնով, պարզել, պարզաբանել, թուրքերի մասին նրանց ճիշտ տեղեկություններ տալ, անձամբ, տեսնվելով նրանց հետ, ծանոթանալով, նրանց մեջ մտնելով, նրանց հետ գործելով» (24 դեկտեմբերի, 1921, Վենետիկ)⁶³:

Մեկ օր անց, նա, դարձյալ նույն հասցեատիրոջը հղած նամակում, շարունակում է իր միտքը. «...Անգլիան և Ֆրանսիան հնարքներ են մտածում թուրքին հասցնել մինչև Բաքու: Ռուսը նրանց համար հազար անգամ վտանգավոր է, քան իսլամը, համիսլամությունը, որին գիտեն նրանք կթել, ծծել նրանց հում նյութերը: Եվ շուկա դարձնել Իսլամ երկիրները: Լիրբ «Թայմս» թերթը գրում է, թե՝ պետք է դեմն առնել ռուսական արշավանքին—Անատոլիա (իմա՝ Հայաստան), որովհետև ամբողջ մարդկության համար աղետ կլինի բուլշևիկների այդ տիրապետությունը (Դեկտեմբեր 10 թիվը)*: Տեսնում ես, թե ի՞նչ է խորհում Եվրոպան. թուրքերով պատենշ ստեղծել ռուսի դեմ: Եվ եթե մեր ղեկավարները հասկանալին այս, Ղարսը կորցրած չէինք լինի, և 60000 հայ հողի տակ դրած. եթե Երևանը ճանաչեր իր նորաթուխ բանակը... և ուրիշ շատ բաներ, նա պիտի ընդգրկեր բուլշևիկներ, և Ղարսը չէր անցնի թուրքերին...

* (Փոխանակ այդ թիվը ռուսական թերթերի մեջ տպել տալու և բուլշևիկների ականջը գցելու, դու զայրացնում ես նրանց, և մեր բնական բարեկամներին մեր թշնամիներին

63 Ավ. Իսահակյան, նամակներ, էջ 82—83:

հետ մերձեցնում) — (Ժանոթ. Ավետիք Իսահակյանի) — (1921, 25 դեկտեմբերի, Վենետիկ)»⁶⁴։

«Մեր բնական բարեկամներին», — այսպես է Իսահակյանն անվանում ուսաներին, մի ժամանակ, երբ դեռ չէր բուլտրել Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնության մեկ տարին։ Բանաստեղծն արդեն ըմբռնել էր այդ դաշինքի կենսական անհրաժեշտությունը և նրա մեծ հեռանկարները։

Բանաստեղծները, թերևս, առաջինն են զգում հայրենիքին սպասվող թե՛ աղետը, թե՛ բարին։

Վիթխարի կենսափորձը, պատմության գերազանց իմացությունը Իսահակյանին հավատ ու հույս էին ներշնչում Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնության հանդեպ։ Նա դեռևս Գերմանիայում ուսանելու տարիներից լավ ծանոթ էր Կ. Մարքսի «Կապիտալին» և «Կոմունիստական մանիֆեստին», իսկ հետագայում՝ Վ. Ի. Լենինի աշխատություններին, և հումանիզմի ու սոցիալական արդարության ջատագովի իր ողջ էությունամբ համակրում էր այն նոր ու առաջադեմ հասարակարգը, որ կերտում էր հեղափոխական Ռուսաստանը։ Թեև նա ի մոտո ծանոթ չէր Խորհրդային Հայաստանի կյանքին, բայց գիտեր իրական մի ճշմարտություն՝ հայն ունի պետականություն և իր տանջված հողում այլևս չկա ո՛չ ջարդ, ո՛չ պատերազմ։

Գիտակցելով այս ամենը, Իսահակյանը «Հիշատակարանի» էջերում մտորում է. «(1923, մայիս). Պարզ է, որ եթե բոլշևիկները չգրավեին Հայաստանը, թուրքերը պիտի կոտորեին ուսահայությունն էլ, և այդ կլիներ ամբողջ Եվրոպայի և Ամերիկայի սրտովը։ Սրա համար արժե, որ ոչ մի բոլշևիկի քիթ չարյունվի» (Հ. 359)։ Ռուսաստանի հանդեպ այս աներկբային հավատը երևում է նույնիսկ քաղաքականապես հակասական ու տարբեր հայացքների տեր մարդկանց նույն շրջանում Վենետիկից գրած նամակներում (թեև հաճախ իրարամերժ դատողությունների հարևանությամբ)։

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 84։

Ահա այդ հաստատող տողեր, Վենետիկից գրած նրա տարբեր նամակներից.

«...Թող հանգստանա աշխարհը, ուժեղանա Ռուսիան... և շի անցնի մի սերունդ՝ մենք նորից կշիռք կունենանք. ամեն բան դեռ կորած չէ, քանի Արարատյան Հայաստանը կա (մոտ 1.500.000 հայություն)»—(29 նոյեմբերի, 1922)⁶⁵:

«Մենք Ռուսիայի թե՛ տակ կամրանանք, կշատանանք, և 50 տարվա մեջ կհասնենք մեր տենչանքին, մեծ Հայաստանին... բոլշևիզմը մեզ է նպաստավոր, այսինքն ներկա բոլշևիզմը... Ինչ որ հիմա կատարվում է Ռուսիայում, ներանց այս էվոլուսիոնը, իմ սրտովս է (18 դեկտեմբերի, 1923)»⁶⁶:

Այսպես է մտածել Իսահակյանը և այս համոզմունքին է եղել նա նաև Հայրենական մեծ պատերազմի դաժան օրերին, երբ Ռուսաստանի ներկայությունը հզոր պատնեշ եղավ ֆաշիզմի դաշնակից Թուրքիայի հայասպան ծրագրերին: Այսպես էր մտածում նա մինչև իր կյանքի վերջին օրերը:

Վենետիկում էլ, 1924 թ. հունվարին, Իսահակյանն առնում է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի մահվան բոթը: Այդ պահի վերհուշի ազդեցությամբ տակ բանաստեղծը 1939 թ. գրում է. «Lenin e morto» նովելը, որը հետագայում, հավանաբար տպագրության պրոցեսում, վերանվանում է՝ «Լենինի մահվան լուրի տպավորությունը»:

... 1924 թվի հունվարի 23, Վենետիկ, այդ երեկո տեղի «Ֆենիչե» թատրոնում համերգ է տալիս չեխ նշանավոր ջութակահար Յան Կուբելիկը, երբ դահլիճում հայտնում են, որ Մոսկվայում մահացել է Լենինը. «Մի շշուկ, մի սարսուռ անցավ բոլոր ներկաների մեջ. ապա իջավ մի ծանր, հանդիսավոր լուռություն... Գլուխները հակվեցին կրծքների վրա—ամեն ոք խորհում էր, ամեն ոք խոսում էր իր սրտի հետ:

⁶⁵ Ավ. Իսահակյան, *Նամակներ*, էջ 99:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

Այսքան ներշնչող է, խորագրու մեծագույն մարդու մահը: Այս բոլոր ժամանակ, որ Կուբելիկը կանգնած էր լուռ, մտամոխի և գլխահակ, վերցրեց աղեղը, դրեց կախարդական ջութակի լարերի վրա,—բոլորի ուշադրությունը դարձավ դեպի նա,—և քաշեց աղեղը. բոլորս, բոլորս զարմացած, չափազանց զարմացած լսեցինք որոշակի—լարերը հնչեցին մեծ գույժը՝ «Լենին է մորտո» (Լենինը մեռավ)» (V, 318—319):

Մարդկության նոր, հեղափոխական առաջընթացի դեկավարի մահվան լուրը ցնցում է Իսահակյանին. «Երբ ես դուրս եկա փողոց և անցնում էի հոծ բազմությամբ լցված փողոցների միջով, այնպես զգացի, թե աշխարհը դատարկված է, այլևս մարդ չկա երկրիս վրա...» (V, 319):

Վենետիկում միապաղաղ ու ձանձրալի էր անցնում բանաստեղծի կյանքը, ամառները սարսափելի շոգ էր ու հեղձուցիչ՝ փողոցները լի էին անհոգ ու թեթևամիտ զբոսաշրջիկներով, իսկ ձմեռները ահավոր տխուր էր ու տաղտկալի, Վենետիկը ամալանում էր ու դառնում փոքրիկ, մոռացված գավառաքաղաք: Միակ մխիթարությունը Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանությունն էր, նրա ձեռագրատունն ու գրադարանը: Այստեղ բանաստեղծն ասես զգում էր Հայաստանի հոգևոր ներկայությունը:

Իսահակյանը շատ է աշխատել Վենետիկում, ձգտելով ստեղծագործության մեջ խեղդել միայնությունն ու հայրենիքի խենթացնող կարոտը:

1924—25 թվականներին երջանիկ պատահմունքով Խորհրդային Հայաստանից Վենետիկ են գալիս Իսահակյանի հին ընկերները՝ Մարտիրոս Սարյանն ու Պողոս Մակինցյանը, իսկ 1925-ի մարտին՝ Եղիշե Չարենցը, որի հետ Իսահակյանը մտերմանում է Վենետիկում: Նրանց հետ անցկացրած օրերը բանաստեղծի տարագրության հազվադեպ երջանիկ օրերից եղան:

Սարյանը 1924-ի մայիսին Վենետիկ էր եկել իր նկարներով մասնակցելու «Վենետիկյան բինալե» միջազգային ցուցահանդեսին: Նա էլ հենց եղավ առաջիններից մեկը, որ

Իսահակյանին ներկայացրեց Խորհրդային Հայաստանի ճշմարիտ պատկերը: Սարյանի՝ հայրենիք վերադառնալուց հետո երկու ընկերների միջև ծայր է առնում այսպես կոչված «Վենետիկյան նամակագրությունը»՝ մարդկային հարաբերությունների մի զարմանալի շիտակ ու անկեղծ փաստաթուղթ, որի յուրաքանչյուր տողը տոգորված է անմնացորդ սիրով հայրենիքի հանդեպ:

Կշռադատելով իրերի իրական վիճակը, կարծես ի մի բերելով Հայաստանի ներկա քաղաքական վիճակի մասին իր Խորհրդածությունները, Իսահակյանը մեր ազգային վերածննդի շորորորդ տարելիցին՝ 1924-ի նոյեմբերի 12-ին գրում է Սարյանին.

«Ռուսական մի կարմիր ղինվորի ներկայությունը հայոց երկրի սահմանների վրա, արժե 1000 Վիլսոն ու Ազգերի լիգա, 1000 Մակդոնալդ ու Հերիո. սա բացարձակ ճշմարտություն է» (VI, 199):

Խորհելու առիթ են տալիս այս տողերը, որոնք գրված են աշխարհիս ամենատանջված, բզկտված ու ազատաբաղձ ազգերից մեկի բանաստեղծի կողմից՝ ի լուր աշխարհի, ի լուր հայության բոլոր հին ու նոր թշնամիների, որոնք ծալավի էին հայի արյան:

Վերածնվող հայրենիքի կերպարն օրեցօր ավելի ու ավելի ուժգնորեն է ձգում հայրենասեր բանաստեղծին, նա հոգու ողջ էությամբ տենչում է վերադառնալ Հայաստան: Նա շատ էր կարոտել իր հայրենիքը: Վենետիկում ապրած տարիներին նա բառիս բուն իմաստով տառապում էր նոստալգիայով (հայրենաբաղձությամբ): Հայրենիք վերադառնալու իր անբեկանելի որոշման մասին բանաստեղծը խոստովանում է իր նամակներից մեկում.

«Ինչպես չգնամ. 15 տարի հեռացել եմ, կարոտը խեղդում է ինձ, ո՛չ մի երկիր չի քաշում ինձ, ո՛չ Փարիզը, ո՛չ Բեռլինը, ո՛չ Կահիրեն, հասկանո՞ւմ ես այս: Ո՛չ մի երաժրշտություն, ո՛չ բալետ, միայն մեր թառը, շվին, զուռնան, մեր

աղջիկների պարերը... մեր խորովածը, քյուֆտեն, մեր թար-
խունը, լավաշ հացը... (6 մարտի 1925)»⁶⁷։

Պանդխտության շրջանի նամակները նրա ապրած ող-
բերգության լավագույն վկայություններն են։

«...ամբողջ հոգով ձգտում եմ Հայաստան։ Նա միայն
կարող է ինձ կենդանացնել. ժողովրդի հետ, նրա մեծ շնչով
շնչել։ 15 տարի եղավ, որ պանդուխտ եմ. 15 դար... Բավա-
կա՛ն է (12 դեկտեմբերի, 1925)»⁶⁸։

Հայրենիք մեկնելուց առաջ, իր նամակներից մեկում նա
արժանի հակահարված է տալիս դաշնակցական մամուլի իր
դեմ բարձրացրած գրոհին։

«Ես սկզբից գիտեի, որ լրագրերը իրենց քեֆին ու ուխ-
քին պիտի գրեն ու մեկնաբանեն իմ երթը, բայց ես բնավ
ուշք չպիտի դարձնեմ, և գնամ պիտի իմ ուղիով։ Ես գնում
եմ տուն, հայրենիք, ո՞ւմ ինչ, ուրիշին ինչ, ո՞ւմ վնաս եմ
տալիս։

Մանավանդ, որ Հայաստանի իշխանությունը առանց
մի որևէ պայման դնելու իմ առաջ, առանց մի որևէ թուղթ
ստորագրել տալու, ազատ մուտք է տալիս, և դյուրություն-
ներ, և միայն հարգանք ու պատիվ, ու գնահատում, ուրիշ
ոչինչ։

Ապա մարդիկ... թող ինչ ուզեն մտածեն ու գրեն։ Ուղտը
իր հաշիվն ունի, ուղտապանը՝ իր։

Ես էլ մարդ եմ, իմ կամքն ունիմ և իմ պատասխա-
նատվությունը իմ ժողովրդի, իմ խղճի, և իմ անցյալի առ-
ջև։ Այս էլ իմացիր, որ իմ մեջ դեռ շա՛տ երկաթ կա, որ
գնում եմ իմ առաջադրած նպատակին, և ոչ ոք չի կարող
ծռել ինձ—(30 ապրիլի, 1926, Վենետիկ)»⁶⁹։

1926-ի սեպտեմբերին Իսահակյանը Վենետիկից իտալա-
կան նավով մեկնում է Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից էլ՝
Բաթում։

Հոկտեմբերի 10-ին բանաստեղծը Երևանում էր։

⁶⁷ Ավ. Իսահակյան, *Նամակներ*, էջ 13։

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 20։

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 22։

1926—1930 թվականներին, չորս տարի ապրելով Խորհրդային Հայաստանում, բանաստեղծը մասնակից է դառնում երկրի վերելքի աննախադեպ ընթացքին: Հայրենիքի դարթոնքը, ասես, երիտասարդացնում է Իսահակյանին, համակում նրա էությունը երկրի կառուցման նոր տեմպով ու եռանդով: Խորհրդային Հայաստանից Իսահակյանի գրած նամակները Փարիզ՝ Սոֆյա և Վիգեն Իսահակյաններին, պատմական արժեք ունեցող փաստաթղթեր են, ուր նա անկեղծորեն ներկայացնում է Հայաստանի վիճակը և բացահայտում իր վերաբերմունքը հանդեպ Խորհրդային կարգերը:

Ահա այդ նամակներից մեկը, որը, փաստորեն, բանաստեղծի առաջին տպավորությունների վավերագիրն է.

«Երևանը շատ է փոխված, եռուզեռ, կենդանի բազմամարդ: Անվերջ քանդում են ու շինում. մեծ աշխատանք են թափում: Զարմանալի ժողովուրդ է հայը. ապրելու ընդունակ. լալիս է, բայց նորից շինում ու ստեղծում, քարից հաց հանում:

...աղքատ, քանդված, ավերված, թալանված երկիր է հղել. զարհուրանքներ տեսել, անհուն, անսահման: Հիմա նոր-նոր է ոտքի կանգնում. տեսնում ես այս բոլորը և սիրտդ կտոր-կտոր է լինում. ուզում ես հոգիդ տալ նրանց, այնքան խղճում ես: Խեղճ, անբախտ հայ ժողովուրդ, գնացել է մահի դուռը ամբողջովին, և կիսով՝ մերկ ու քաղցած, զարհուրած ետ է դարձել: Եթե Ռուսաստանը չհասներ 1920 թվին, ջնջված էր հայությունը» (VI, 233—234):

Հեշտ չէր Իսահակյանին գրել այս տողերը. երկրի արհավիրքի ու ավերումի ճեղքվածքն ուղղակի անցնում էր բանաստեղծի սրտով: Սակայն, միաժամանակ, այն, ինչ ընդամենը հինգ տարի առաջ կարող էր երազ թվալ բանաստեղծին, այսօր դառնում էր շոշափելի իրականություն:

Նրան բախտ վիճակվեց տեսնել այն, ինչ երազել էին ընկերներով. թե՛ «Վերնատան» անքուն գիշերներին, թե՛ Մետեխի խցիկներում, թե՛ օտար ափերում: Երբ այն ժամանակ դրանք հեռավոր ու ռոմանտիկ երազանք էին թվում:

Իսահակյանը լավ գիտեր, թե շնորհիվ ո՛ւմ և ինչի՛ լ այս երազանքը կյանք ու ավյուն ստացել։ Մենք կարդում ենք նրա 1926—1928 թթ. ծոցատետրերից մեկում։

«Ռուս գինվորը կամ մարդը Սարդարապատում։

Իջել է վագոնից մի ռուս մարդ ամայի անապատ, կայարանում և զարմացած նայում է շուրջը։ Կորած, մոլորված, շշմած նայում է։ Ո՛ւր է եկել, որտե՞ղ է, ի՞նչ է։ Նայում է— հեռվում՝ գործարան, նոր ավան, ջրանցք, կառուցվող կայարան...

Սակայն չի գիտակցում, որ այս ամենը իր շնորհիվ է։ Իր ուժի, իր ներկայության արգասիք. իր զորության մարմինն է։ Եթե չլիներ ինքը այստեղ, չէր լինի ո՛չ երկաթուղի, ո՛չ գործարան, ո՛չ ջրանցք։ Թուրքը մի վայրկյանում կդարձներ անապատ, գերեզման։

Միամիտ, անգիտակից մարդ իր մեծ դերին»⁷⁰։

Իսահակյանը եղավ ականատեսը մեր հանրապետության շինարարական մաքառման, և տնտեսագիտությունից հեռու բանաստեղծը հպարտությամբ գրեց կնոջը՝ Փարիզ. «Նորհրդային Միությունը որոշել է տալ 16 միլիոն ռուբլի։ Թող սա ամբողջ աշխարհը լսե և ըմբռնե, թե հայ ժողովուրդը ի՞նչ մեծ և իրական բարեկամ ունի իր կոնակին կանգնած. «Սարի պես մեջքիդ կանգնած յար ունես» (1927, փետրվարի 27) — (VI, 242—243)։

Ճիշտ է ասվում ժողովրդական խոսքում. «Լավ է մեկ անգամ տեսնել, քան թե հազար անգամ լսել»։

Իսահակյանի աչքերը, որ վշտից տխրել էին և կյանքի հսկայական կենսափորձից իմաստնացել, հայրենիքում բոցկըլտացին բերկրանքի վաղուց մոռացված կրակներով. «Երկրի, այս ավերված, թալանված և բնությունից աղքատ ու շոր երկրում, ամեն անկյունում տեսնում ես նոր իշխանություն ստեղծագործ շունչը. անհուն եռանդ է թափվում երկիրը բարձրացնելու տնտեսապես... Եվ այս ամենը տեսնելով,

⁷⁰ Ավ. Իսահակյանի 1926—1928 թթ. ծոցատետրերից։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Исаакян о России и русской культуре» ժողովածուում, էջ 43։

հրճվում է հոգիդ, և համոզվում ես, որ ներկա իրավակարգը ամենանպաստավորն է մեզ համար, և ուրիշ մի պետական-նություն չի կարող և միտք էլ չունի փոխարինելու սրան:

Հայերիս գլխին թափված զարհուրանքներից հետո ներկա դրությունը մի օրհնություն է, որին պիտի քացի չտալ և պիտի պաշտպանել:

Ես այսպես եմ զգում ու մտածում, և այսպես լինելով ես չեմ կարող երկար ժամանակ հեռու լինել Հայաստանից: Եվ ուր էլ որ լինեմ, պիտի պաշտպանեմ այն, լավին լավ ասելով, վատին՝ վատ, ձգտելով իմ ներկայությամբ և իմ խոսքով վատը չեզոքացնել, ուղղել սխալները» (VI, 251):

Իսահակյանի խոսքին՝ Խորհրդային Հայաստանի, նրա քաղաքական կառուցվածքի մասին, ուշի-ուշով հետևում էր սփյուռքահայությունը և մեկը մյուսի ետևից սփյուռքում տպագրվում էին Իսահակյանի հոգվածներն ու հարցազրույցները:

Այդ տարիներին, Հայաստանից բացի, բանաստեղծը շրջագայում է Վրաստանում. մոտ մեկ ամիս՝ 1929-ի հունիսը, նա անց է կացնում Թբիլիսիում, Ախալցխայում, Թելավիում՝ Կախեթիայում: Լինում է նաև Բաքվում: Իսկ 1928 թ. սեպտեմբերի կեսերից մինչև հոկտեմբերի վերջը բուժվում է կովկասյան հանքային ջրերի՝ Կիսլովոդսկ հանգստավայրում: Բանաստեղծի կիսլովոդսկյան շրջանի մասին հետաքրքիր հուշեր է թողել ռուս անվանի բանաստեղծ, թարգմանիչ ու մանկագիր Կորնեյ Իվանովիչ Զուկովսկին.

«...«Ցեկուբու» առողջարանում սովորույթ կար անցկացնելու գրական երեկույթներ: Այդպիսի մի երեկույթի ժամանակ, բոլոր հանգստացողների ներկայությամբ, որոնց մեջ էր նաև Ավետիք Իսահակյանը, արտասանեցի նրա մի բանաստեղծությունը, որն անգիր գիտեի՝ «Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում»:

Իսահակյանը նստել էր երրորդ թե չորրորդ շարքում և լսելով, որ կարդում եմ իր բանաստեղծությունը, ափերով ծածկեց դեմքը և, ի պատասխան ներկաների ծափահարության, թեթևակի բարձրացավ տեղից ու ամոթխածությամբ

գլխով արեց: Նույն երեկո նա իմ «Չուկոկկալա»-ում հայերեն մի քանի սիրալիր խոսքեր գրեց. այդ թանկագին ինքնագիրը իմ «Չուկոկկալա»-ի ամենաթանկ, ամենահիշարժան նյութերից մեկն է»⁷¹:

Հայրենիք վերջնական վերադարձը կարգավորելու նւթադատակով 1930 թ. մայիսին Իսահակյանը մեկնում է Եվրոպա՝ Փարիզ: Նա պետք է կարգի բերեր հսկայական արխիվն ու գրադարանը, ավարտեր կիսատ թողած գործերը և ասպակնոջ ու որդու հետ վերադառնար Հայաստան:

Բանաստեղծը Եվրոպա է մեկնում Մոսկվայով, ուր շէրեշել մոտ քառորդ դար: Նրան քաջածանոթ ռուսական հինավուրց քաղաքը վեր էր ածվել խորհրդային երկրի մայրաքաղաքի. ամենուրեք շինարարական եռուզեռ էր, անդուլ ու լարված աշխատանք:

Այդ օրերին Իսահակյանը Մոսկվայում բնակվում է քաղաքի պատմական վայրերից մեկում՝ Արբատ փողոցի № 5 տանը (իր կնոջ եղբոր՝ Վանյա Քոչարյանցի բնակարանում):

Մոսկվայում Իսահակյանը լինում է գրողների ակումբում, հանդիպում իր հին ընկերներից Կարեն Միքայելյանին, Հովսեփ Կուսիկյանին և Պողոս Մակինցյանին:

Ավելի ուշ, Մոսկվայի մասին, Բեռլինից նա գրում է Երևան՝ Գարեգին Լևոնյանին (1930, մայիսի 21). «Մոսկվա շատ մնացի, երեք շաբաթ: Շատ հետաքրքիր էր Մոսկվան: Նոր շենքեր, հսկա շենքեր» (VI, 282):

Նույն ժամանակ, Բեռլինում Իսահակյանը «Հիշատակադրանում» գրի է առնում իր անմիջական տպավորությունները Մոսկվայի և Բեռլինի՝ Ռուսաստանի և Եվրոպայի երկու տարբեր աշխարհների մասին.

«Մայիսի 20, Բեռլին.

Եվրոպայում—աշխատել փող և վայելել: Ռուսիան՝ աշխատել, աշխատել՝ ապագայի համար, համայնքի համար:

Մոսկվայում տեսնում ես անթիվ գրավաճառներ, և միշտ ժողովներ, դասախոսություններ: Բեռլինում—կաֆե»

⁷¹ «Прометей», т. 1, «Молодая гвардия», М., 1966, с. 237.

ներ, շքեղ մագազիններ, ճաշարաններ և հաճույքի վայրեր։
Ռադիոն Եվրոպայի ամեն անկյուններից բերում է երգի, պա-
րի, ֆոկստրոտի, ջազբանդի ձայներ, իսկ Ռուսիայից—ճա-
ռեր, զեկուցումներ։ Ռուսիայում ամեն մարդ լուրջ է, մը-
տահոգված, գլուխը մեծ մտքերով, իսկ Եվրոպայում, գոր-
ծից-բյուրոյից դուրս՝ քեֆ, հաճույք, պար» (Ն. 381—382)։

Եվրոպա վերադառնալով, Իսահակյանը հաստատվում
է Փարիզում, ուր նախօրոք տեղափոխվել էին բնակության
բանաստեղծի կինն ու որդին, որն ավարտել էր Վենետիկի
Մուրադ-Ռաֆայելյան հայկական վարժարանը։

Սկսվում է Իսահակյանի տարագրության վերջին՝ փա-
րիզյան շրջանը՝ 1930—1936 թվականները։ Քսանական-ե-
րեսնական թվականների Փարիզը (նախքան Եվրոպայում
ֆաշիզմի տարածվելը) ապրում էր անվրդով ու հետաքրքիր
կյանքով, որը եվրոպական գրականության մեջ հայտնի
դարձավ «խենթ տարիներ» անունով, երբ Փարիզ էին հա-
վաքվել Եվրոպայի, ինչպես և Ամերիկայի մի շարք տաղան-
դավոր ու երիտասարդ գրողներ, նկարիչներ ու երաժիշտ-
ներ, այն սերունդը, որին ամերիկյան գրող Գերտրուդա
Ստայնի թեթև ձեռքով կնքվեց «կորած սերունդ» անունը։
Փարիզը նաև ռուս և հայ վտարանդիների յուրօրինակ կենտ-
րոն էր դարձել։

Փարիզը բնակության վայր էր դարձել բազմաթիվ ռուս
էմիգրանտ գրողների ու արվեստի գործիչների համար, ինչ-
պես Իվան Բունինը, Ալեքսեյ Տոլստոյը, Ալեքսեյ Ռեմիզովը,
Մարինա Յվետևան, Կոնստանտին Բալմոնտը, Ալեքսանդր
Կուպրինը, Դմիտրի Մերեժկովսկին և շատ ու շատ ուրիշներ։

Իսահակյանը համարյա բոլորին անձամբ ճանաչում էր,
և հաճախ հանդիպում էր նրանց Փարիզի Վալդը Գրաս փո-
ղոցի ռուսական գրադարանում, այսպես կոչված, «էմիգր-
րանտ ռուս գրողների ասոցիացիայում» և, իհարկե, Մոն-
պառնասի հայտնի «Կլոզերի դե Լիլա» սրճարանում, ուր ա-
վանդական մի բաժակ սուրճի շուրջը ժամերով վեճի ու զը-
րույցի էին բռնվում։

Կիրակի ցերեկները Իսահակյանը հաճախ լինում էր Ռյուի Դարյա փողոցի ուսական ուղղափառ եկեղեցու Ալեքսանդր Նևսկի տաճարում, ուր սիրում էր ունկնդրել դեռևս մանկության օրերից իրեն լավ ծանոթ ուսական եկեղեցական երաժշտությունը: Նույն եկեղեցու բակում նա սովորաբար հանդիպում էր իրեն ծանոթ ուսա ընկերներին, երբեմն էլ հրավիրվում ավանդական թեյասեղանի՝ ծանոթ մտավորականներից որևէ մեկի տանը:

Մեզ Իսահակյանի կյանքի այս շրջանի մասին շատ հետաքրքիր հուշեր են հասել, որի հեղինակը բանաստեղծուհի Մարինա Յվետաևայի աղջիկը՝ Արիադնա էֆրոնն է: Նա պատմում է իր մոր և Իսահակյանի փարիզյան հանդիպումների մասին: Իսահակյանը Փարիզում ապրելիս է եղել խաղաղ ու ստվերոտ Դանֆեր-Ռոշրո փողոցում, որը սկիզբ էր առնում Մոնպառնասի և Թասպայի բուլվարներից ու ընկըղմվում Սան-Միշել բուլվարի կանաչների մեջ: Դա մի գողտրիկ անկյուն էր, հին շենքերով ու վիթխարահասակ, սովորախիտ շագանակի ծառերով, ընկած նկաշիշների և ուսանողների աղմկոտ թաղամասի արանքում: Նույն փողոցում էր գտնվում Իսահակյանի լավ ծանոթ, Փարիզի ուսական «Հաստ» ամսագրերից մեկի խմբագիր Վ. Ի. Լեբեդևի, բնակարանը: Ահա հենց նրանց տանը, 1932-ի աշնանը Իսահակյանը ծանոթանում է Մարինա Յվետաևայի հետ, այդ մասին բանաստեղծուհու դուստրը՝ Արիադնան, որ ներկա էր հանդիպմանը, իր հուշերում գրում է.

«Ինչքան գեղեցիկ էին նրանք երկուսն էլ—Իսահակյանը ունկնդրելիս, Յվետաևան արտասանելիս և ինչքան նրման էին իրենց կերպարի ավարտվածությամբ: Նրա հոյակապ ու խոշոր գլուխը կովկասցու ընդգծված դիմագծերով, արծվաքիթ, ծանր, դարչնագույն կոպերի տակ թաքնված արծվային հայացքը, երեսի թուխ գունատությունը, քիչ-ինչ կորացնող, պարկանման բաճկոնի տակից զգացվող նրա պինդ կոնակն ու թիկնեղ ուսերը, ափերի ամրությունն ու մատների նյարդայնությունը—այն ամենը, որ ստեղծում էր նրա կերպարի դարավոր հոգնածությունը: Այ՛նա՝ Յվետաևա-

վան, դեռևս տղավարի, և դեռևս հպարտորեն բարձր պահած գլխով՝ ճերմակող, կարճ ու թեթև մազերով, ուղիղ կորաքիթ դիմագիծը, ընդգծված բերանն ու դեմքի գունատությունը, ասես լուսնի շողքով լուսավորված, և զարմանքով բացված աչքերը, օ՛, ինչքան անզեն էր նա, բայց և ինչպես զինաթափ էր անում դիմացինին աչքերի մեջ նայելիս: Եվ առօրյա աշխատանքից մեկընդմիջտ կոշտացած նրա ձեռքերը՝ մատներին անբաժան արծաթյա մատանիներ. և եզրիպտական նրա կեցվածքը:

Երկուսն էլ իրենց տարիքից մեծ էին երևում և երկուսն էլ հոյակապ էին:

Հետո, Յվետաեայի համառ ու թախանձագին խնդրանքով՝ Իսահակյանը սկսեց արտասանել իր գործերը՝ հայերեն լեզվով, որը մենք լսում էինք առաջին անգամ, նա արտասանում էր կանգնած՝ ի պատիվ կանանց և պոեզիայի: Եվ բոլոր ներկաները... պապանձվել էին նրա ձայնի հնչեղությունից. մեզ անծանոթ էին բառերը, բայց հնչյունները շատ տպավորիչ էին, և երբ նա ավարտեց արտասանումն, տիրեց խլացուցիչ լուռթյուն, ինչպես լինում է պայթյունից հետո:

— Լստվա՛ծ իմ, դուք իսկական լեռնային բանաստեղծ եք,— բացականչեց Յվետաեան:

— Ձեզ էլ շես անվանի հարթավայրային բանաստեղծ,— պատասխանեց Իսահակյանը⁷²:

Իսահակյանի հրավերով նրանք հետո միասին գնում են Լուվրի թանգարանը՝ դիտելու Նիկեի (Սամոթրակյան հաղթանակի) նշանավոր արձանը, որը պիտի պատասխան տար արվեստի վերաբերյալ նրանց միջև ծագած մի վեճի:

Այդ երկու բանաստեղծները, որոնց վիճակվել էր հայրենիքից հեռու լինելու դառը ճակատագիրը, միշտ ձգտում էին միմյանց՝ կարծես փարատելու իրենց բաժին ընկած տխրությունն ու մենությունը:

Հետաքրքիր է նաև հուշերի այն հատվածը, ուր նկարագրվում է Իսահակյանի հանդիպումը մեկ այլ ռուս անվանի բանաստեղծի՝ Կոնստանտին Բալմոնտի հետ. «Իսահակյանի

⁷² Литературные связи, т. 2, изд. ЕГУ, Е., 1977, с. 241—242.

հետ դարձյալ եղան հանդիպումներ. նա մեզ այցի էր գալիս Մեղոն՝ Փարիզի մոտակայքում, լինում էր և Լեբեդենների մոտ, ուր մեկ-երկու անգամ հանդիպեց հիվանդ Բալմոնտին, եղբայրաբար համբուրվեց հետը և ուշադիր ու համբերատար լսում էր նրա անկապ, իսկ երբեմն էլ զառանցազին խոսակցությունները: Հետո դարձյալ եղան հանդիպումներ՝ շաղախված հուշերով ու վեճերով⁷³:

Մարինա Յվետաևայի՝ անզուգական այդ բանաստեղծուհու կերպարը Իսահակյանի ողջ հետագա կյանքում մնաց լուսավոր ու պայծառ՝ պսակազօծված տառապանքի տատակոտ դափնիով:

Յվետաևայից և Բալմոնտից բացի, Իսահակյանը մտերմություն ուներ Իվան Բունինի, Դմիտրի Մերեժկովսկու, Սևրգեյ Գուսև-Օրենբուրգսկու, Ալեքսեյ Ռեմիզովի հետ: Բանաստեղծի գրադարանում պահպանվում են բազմաթիվ գրքեր՝ Իսահակյանին արված հեղինակային մակագրություններով՝ փարիզյան շրջանի նրա ծանոթ ռուս գրողներին:

Մոտիկից շփվելով ռուս էմիգրանտների հետ, մտերմանալով նրանցից մի քանիսին, Իսահակյանը միշտ հետաքրքրվել է նրանց կյանքով ու ճակատագրով: Պարզ էր մի բան՝ բոլորն էլ ապրում էին կարիքի մեջ, հանապազօրյա հաց հայթայթելու հոգսը նրանց մշտական ուղեկիցն էր: Փարիզում սոցիալական հակասությունները, Վենետիկի համեմատությամբ, ավելի ակնառու էին: Շարքային ֆրանսիացուն ամենևին չէր հետաքրքրում հայ, ռուս կամ լեհ վտարանդին. նրանք բոլորն էլ օտար էին իրեն, անկոչ հյուր:

Այս մասին լավ է գրել Իսահակյանը «Նրանք դրոշակ ունին» պատմվածքում, որը եղավ Իսահակյանի փարիզյան շրջանի ամենանշանակալից ատեղծագործությունը: Այստեղ, թերևս առաջին անգամ իր գրվածքներում, կերտելով ժամանակակից խոշոր քաղաքի համայնապատկերը, նա, միաժամանակ, ուղղահայաց կտրվածքով պատկերում է արևմտաեվրոպական հասարակության սոցիալական խմորում-

⁷³ Նույն տեղում, էջ 245:

ներն ու հակասությունները: Դա նաև խորապես ինտերնացիոնալիստական ստեղծագործություն էր:

«Նրանք դրոշակ ունին» պատմվածքից հետո Իսահակյանը Փարիզում գրում է ռուս վտարանդիների կյանքից՝ «Ռոտմիստր Պավլովիչի երազը» պատմվածքը (1933), որն արդյունք էր ռուսական հեղափոխության, ռուս էմիգրանտների ճակատագրի վերաբերյալ Իսահակյանի երկար տարիների խորհրդածությունների:

Պատմվածքի գործողությունը տեղի է ունենում Փարիզի ռուսական մի ռեստորանում, ուր երկու վաղեմի ծանոթներ՝ ցարական բանակի նախկին ռոտմիստր, ազնվական Վլադիմիր Պավլովիչը և մոսկովյան նախկին շքեղ ռեստորաններից մեկի տնօրեն Կուզմա Մաթֆեյիչը, խմում են ու վերհիշում հայրենիքը՝ «հազարագմբեթ» Մոսկվան, իրենց կյանքի լավագույն օրերը, իրենց գլխի եկածն ու իրենց ներկան՝ վտարանդիի ստորացուցիչ վիճակը:

Պատմվածքի հերոսը՝ Վլադիմիր Պավլովիչը, եղել է սպա, Կոլչակի ջախջախված հեծելազորի հետ նահանջել է ու մի կերպ իրեն գցել Փարիզ, սակայն թե՛ Փարիզը և թե՛ տեղի ռուսական համայնքը՝ մի անսկզբունք ու ամեն ինչի հետ հարմարվող տարր, խորթ են իրեն ու անհարիր:

«Ուվքե՞ր ենք մենք այլևս—աղքատության, կարիքի, օտարացման մեջ ցնցոտիներ միայն, ուրիշ ոչինչ... Թուրքիայի, Եգիպտոսի, Արգենտինայի և բոլոր մյուս զգվելի երկրների գարշելի սքճարաններում և հաճույքի վայրերում կորչում են, փչանում են մեր ազնվական տների տիկիներն ու աղջիկները:

Ի՞նչ կսպասես քաղցած մարդկանցից, երբ մի հավկիթ կիսում են, կեսը մյուս օրը ուտելու համար...»,—այսպիսի ճշմարիտ ու անկեղծ խոստովանություններ է անում ռոտմիստրը, բացահայտելով էմիգրացիայի իսկական էությունը:

«Առաջ մեր սպաների նշանաբանն էր. «Հոգիդ Աստծուն, կյանքդ՝ ցարին, հայրենիքին, ընկերներիդ, պատիվդ՝ ոչ ոքի»։ Իսկ հիմա. հոգիդ՝ փողին, կյանքդ՝ փողին, պատիվդ՝ փողին»:

Ավելին, նա ճշմարիտ ու տրամաբանված ներկայացնում է իրենց դատապարտվածությունն ու անզորությունը նոր Ռուսաստանի առաջ.

«Սովետներն ամուր նստած են... և նրանք միլիոններով են. նրանք ունեն մեծ բանակ, կարմիր բանակ, զինված աերոպլաններով, տանկերով... ի՞նչ ուժերով պիտի խել հրկիրը նրանց ձեռքից... Դե՛հ, գնա նորագույն տեխնիկայով զինվածների ձեռքից խլիր իշխանությունը... տաժանակիր աշխատանքի բանտերից ելած և հիմա իշխանավոր դարձած այդ ավագանիներից խլիր երկիրը, թե կարող ես... Ովքե՞ր պիտի խլեն. մեր գեներալները, մեր սպաները. սատանան տանի նրանց: Նրանք՝ այդ գեներալները, որ առաջ մի-մի առյուծ էին գերմանացիների թնդանոթներին կուրծք տված, հիմա մուկի պես դողում են Փարիզի կոնսիերժների առաջ: Մեր սպաների ասպետականությունը, անձնագոհությունը՝ այլևս պատմությունն են պատկանում: Նրանք հիմա նպարավաճառներ են, միջնորդներ, լակեյներ, զերոներ: Ես բեզ ասում եմ--50 տարի հետո, մեր փախստական ռուսներիցս, ցրված ամեն տեղ, միայն գերեզմաններ կման: Ուրիշ չինչ: Գերեզմանաքարեր...»:

Սպայի այս մտորումները, թերևս առաջին հերթին թելադրված էին հեղինակի՝ Ռուսաստանի և Եվրոպայի պատմական իրականության ճիշտ ընկալմամբ: Պատկերելով ըսպիտակ շարժման դատապարտվածությունը հենց այդ շարժման մասնակցի կողմից, Իսահակյանը դրանով իսկ հաստատում է նրա անկումը: Այս երկում նշանակալից են նաև ռոտմիստրի անկեղծ խոստովանությունները, ուր նա ակամա իրենից, ճշմարիտ բնութագրում է խորհրդային Ռուսաստանի ներկան.

«Նրանք քանդում են հին սրբազան Ռուսիան և փոխարենը նոր, բոլշևիկյան Ռուսիա են շինում: Ասում են, որ ամերիկական գերազանցող մեծ-մեծ գործարաններ են կառուցանում, էլեկտրակայաններ, ջրանցքներ, երկաթուղիներ. երկիրը մեքենայացնում են:

...Առայժմ թո՛ղ բոլշևիկները շինեն իրենց երազած գոր-

ժարանները, էլեկտրակայանները, ջրանցքները, մեքենաները...»:

Որքան գինովանում է ռոտմիստը, այնքան ավելի ցավագին արթնանում է նրա մեջ հայրենիքի կարոտը և, երբ ականջին են հասնում «Վնիզ պո մատուշկե պո Վոլգե» ժողովրդական երգի հնչյունները, նա անուրջի թևերով տեղափոխվում է հայրենիք.

«Հարազատ երգի ալիքները սկսեցին հանդիսավոր ընթանալ. հետո բարձրացան, բարձրացան, հետո թափով թրուան հեռու, հեռու և իրենց հետ թոցրին տարան ռոտմիստի հոգին և խառնեցին վեհափառ Վոլգայի փրփրադեզ ալիքներին:

Տեսավ ռուսական գետերի նահապետ Վոլգան անծայրածիր տափաստանների մեջ հոսող արեգակների պես: Լսեց զառանցական անտառների ծովածուփ մոայլ շառաչը. տեսավ գնչուների խմբերը, որ խարույկ են վառել. լսեց բուլլակների արևաբորբ երգերը, որ թավալվում էին մինչև մըթնամթին անտառների խորքը, և լսեց թափառական գուլըլյարների հինավուրց հոգեցունց բիլինաները՝ դուցազն Իլյա Մուրոմեցի հաղթանակների և Իգորի զորքի ահեղ ճակատամարտի մասին...»:

Ի դեպ, այս հատվածը Ռուսաստանը պատկերող թերևս լավագույն տողերից է Խաչակյանի գեղարվեստական արձակում:

Գինովցած ռոտմիստը հետզհետե ավելի ու ավելի է կորցնում իրականության ռեալ զգացությունը և ընկնում պատրանքների մեջ՝ իբր սպիտակ ձին հեծած նորից անցել է իր երբեմնի հեծելավորի գլուխը և նորից արշավի է ելել... Գնալով նրա մտքերը պղտորվում են, ասելիքը կորցնում է իմաստը և վերածվում արդեն մաքուր զառանցանքի:

Երկու մարդու միջև ընթացող այս զրույցը, որը զուրկ է արտաքին էֆեկտներից և սյուժեի ոլորապատյուններից, զարմանալի կերպով ամփոփում է հասարակական մի ողջ խավի մտածողությունն ու տրամադրությունը, միաժամա-

նակ այն ռեալ ողբերգությունը, որ ապրում էր հայրենիքից դուրս գտնվող, բայց հայրենիքը չմոռացող ռուս վտարանդիին:

Իսահակյանին՝ նույնպես հայրենաբաղձովթյամբ տառապող մարդուն, հասկանալի էր առ հայրենիքն ունեցած ռոտմիստր Պավլովիչի կարոտն ու սերը: Բայց տարբերությունն այն էր, որ Իսահակյանը կարող էր վերադառնալ հայրենիք, իսկ ռոտմիստրը՝ ոչ: Սրանով էր պայմանավորված պատմվածքի հերոսի վիճակի անելանելիությունը, անապագա մարդու ողբերգությունը. ռոտմիստրն այրել էր իր վերադարձի բոլոր կամուրջները: Եվ մնում էր նրան «հանդիպել» հայրենիքի հետ միայն իր անուրջներում: Ահա այդպիսի մի պատրանքի մետաֆոր-պատկերով է ավարտում Իսահակյանը իր պատմվածքը.

«Երբ ելավ փողոց, անկյունից փչեց փարիզյան սառը հովը՝ ոգելից վողկայով և հարբեցնող տեսիլով բորբոքված նրա ճակատին. սակայն, իրականի մեջ, դա ռուսական լայնածիր դաշտերից թռած սառը հովն էր, որ գուրգուրեց Վլադիմիր Պավլովիչի հրաբորբ ճակատը, երբ նա ոտքը դուրս դրեց Կուզմա Մաֆֆեյիչի մոսկովյան շքեղ ռեստորանից»:

Հայրենիքը անբաժան է մարդուց, — խորհրդանշում է այս պատմվածքը:

Ուշադիր ընթերցողը չի կարող չնկատել, որ նկարագրելով ռուս վտարանդիի վիճակը, Իսահակյանը, միաժամանակ, խոսքն ուղղում է և այն հայ վտարանդիներին, որոնց համար նույնպես հայրենիք վերադարձի ճամփա չկար... Ռոտմիստրի ապրած ողբերգության մեջ նա տեսնում է նաև նրանց ողբերգությունը:

«Ռոտմիստր Պավլովիչի երազը» պատմվածքն առաջին անգամ տպագրվել է Փարիզում, Հայաստանի օգնության կոմիտեի օրգան «ՀՕԿ» ամսագրում (1933, № 1), այնուհետև այն չի հրատարակվել, ուստի և մինչև այժմ չի ստացել իր արժանի գնահատականը քննադատության կողմից, այնինչ, այս երկը, մեր կարծիքով, ունի բոլոր երաշխիքներն իր տեղը:

գրավելու Իսահակյանի ժողովածուներում և, մանավանդ, Քարգմանվելու ուսերեն:

Տեղին է նշել, որ Փարիզ ապրած ժամանակ, Իսահակյանն ունեցել է այդ քաղաքի վերաբերյալ զգացումներ, որոնք համահունչ էին մեկ այլ խոշոր բանաստեղծ՝ Վլադիմիր Մայակովսկու զգացումներին: Այդ է հավաստում Իսահակյանի փարիզյան ծոցատետրերից մեկի հետևյալ գրառումը.

«Մայակովսկին շատ է սիրել Փարիզը. երազել է միշտ այնտեղ ապրել, բայց կա և հայրենիքը, հարազատը, անգիտակցականը, հինը, տարերայինը...

Եվ գրել է՝ «Я хотел бы жить и умереть в Париже, если бы не было такой земли—Москва».

— Ես կուզեի թափառել երկրում և ոչ մի տեղ կանգ չառնել, եթե չլիներ Արարատի դաշտը, Մասիսն ու Արագածը»⁷⁴.

Հայրենիքից Փարիզ գալով, Իսահակյանը կանգնում է Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների շարքերում. նա դադարեցնում է անգամ գեղարվեստական երկերի տպագրումը դաշնակցական բնույթի պարբերականներում, իր հոգվածներում ու ելույթներում բազմիցս ճշմարիտ ներկայացնում հայրենիքի իրականությունը և գործուն մասնակցություն բերում ներգաղթի կազմակերպմանը:

Փարիզահայությունն Իսահակյանին ընտրում է Հայաստանի օգնության կոմիտեի Փարիզի մասնաճյուղի նախագահ, որտեղ նա աշխատում է մինչև հայրենիք վերադառնալը՝ Խորհրդային Հայաստանին հավատարիմ ալդ կուդմակերպությունը նվիրելով արվեստագետի իր թանկ ժամանակը, իսկ 1933—35 թվականներին խմբագրում է «ՀՅԿ» ամսագիրը:

Իսահակյանի հետ էին գաղութահայության բոլոր առաջադեմ շրջանները, երիտասարդ հայրենասեր գրողներն ու

⁷⁴ Ավ. Իսահակյանի 1933—36 թթ. փարիզյան ծոցատետրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

արվեստի գործիչները. նրանք համախմբվել էին Իսահակյանի շուրջը, հավատում էին նրան և ողևորվում նրա իմաստուն խոսքերով: Դրանց թվում էին Միսաք Մանուշյանը, Լուիզա Ասլանյանը (Լաս) և Սեման՝ հայ տաղանդավոր գրողներ, որոնք գերմանական օկուպացիայի տարիներին դարձան ֆրանսիական դիմադրության անվանի գործիչներ և հերոսաբար զոհվեցին ֆաշիզմի դեմ մարտնչելիս:

Իսահակյանի ողջ գործունեությունը ցույց է տալիս, որ նա հանգել էր այն միակ ճշմարիտ գաղափարին, որ սփյուռքահայության հայրենիքը Խորհրդային Հայաստանն է, և այնտեղ պիտի համախմբվի համայն հայությունը:

Երեսնական թվականներին, գտնվելով Արևմտյան Եվրոպայի ամենազարգացած երկրներից մեկում, Իսահակյանի առջև ունեւ գծագրվում են ժամանակակից դրամատիրական հասարակարգի ներքին վիթխարի հակասությունները (տնտեսական ճգնաժամ, գործազրկություն և այլն), որոնք շուտով Եվրոպայում առաջ են բերում ֆաշիզմի երևույթը:

Իսահակյանը, արվեստագետին հատուկ իր կանխազգացությունամբ, այս ամենը տեսնում էր և խորապես դատապարտում: Այսպես, 1933-ի աշնանը, երբ մի կարճ ժամանակով նա լինում է ժնևում, որն այդ տարիներին վեր էր ածվել միջազգային կոնգրեսների, քաղաքական համաժողովների անցկացման վայրի, ականատես է լինում մի այդպիսի համաժողովի բացման և «Հիշատակարանում» գրի է առնում իր հետևյալ խոհերը.

«Սեպտեմբերի 27, ժնև.

Ազգերի լիգայի բացման շրջանն է: Լճի շուրջի հոտելները զարդարված են մասնակցող պետությունների դրոշակներով: Այդ հոտելներում ապրում են՝ այդ դրոշակների հրապարտության տակ պատգամավորները՝ յուրաքանչյուրը իր դրոշակի:

Ահա Թուրքիայի դրոշակը... Սա կոմեդյանտների... ավազակների ժողով է, բոլոր մեծ ու փոքր ավազակապետությունների ժողովը...

Ե՛րբ պիտի գա հեղափոխության փոթորիկը՝ մաքրելու այս աղբանոցները...» (Հ. 383—384):

Այլամա հիշում էս մի այլ մեծ հումանիստ-ստեղծագործողի՝ էռնեստ Հեմինգուեյի հերոսի՝ ատելությանմբ լի խոհերը, ուղղված նույնպես ժնկում շվեյցարական անդորր լրճերի ափին, կանաչափթիթ այգիներում անցկացրած քաղաքական դիմակահանդեսի մասնակիցներին, որոնք շվայտ կյանք էին վարում այն ժամանակ, երբ պատերազմի դաշտերում թափվում էր հազարավոր անմեղ երիտասարդների արյունը:

Իսահակյանը մոտիկից շփվել է իտալացի և ֆրանսիացի հակաֆաշիստների հետ՝ լավ ճանաչել է Լուի Արագոնին, էլզա Տրիուլեին, ընկերություն արել Փարիզում ապաստան գտած մի խումբ երիտասարդ բասկ հակաֆաշիստների հետ, որոնց մասին, փաստական նյութի հիման վրա, գրել է «Գերնիկայի նվիրական կաղնին» պատմվածքը:

Իսահակյանի վերադարձը Խորհրդային Միություն և բասկերի մեկնումը Իսպանիա՝ մարտնչելու Ֆրանկոյի դեմ, համընկնում են իրար: Հրաժեշտի պահին երիտասարդ բասկերից մեկը՝ Գոնսալոն, Իսահակյանին ասում է.

«Դուք գնում եք ազատագրված մարդկության մեծ հայրենիքը, դուք բախտավոր եք, մենք էլ ենք բախտավոր, որ գնում ենք ձեռք բերելու ազատությունը... Մեզ առաջնորդում է ռուսական հեղափոխության ոգին, մենք նրա գաղափարների ջահակիրն ենք Ատլանտյան օվկիանոսի սահմանների վրա» (IV, 160):

Իսահակյանը մշտապես, սրտացավ կերպով ապրել ու հետաքրքրվել է ազգային անկախության համար մարտնչող ազատասեր ժողովուրդների պայքարով: Այդ պայքարը, որը նոր թափ ու իմաստ ձեռք բերեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո, փոթորկում է հին ազատամարտիկի հոգին նոր ուժով ու հավատով:

Բանաստեղծի աչքի առաջ Եվրոպայում, 1935—36 թթ. վականներին ձևավորվում և ուժ էր առնում ֆաշիզմը: Իտալիան, որ Իսահակյանը թողել էր 1926 թվականին, արդեն

անցել էր ֆաշիզմի իշխանության տակ, իսկ 1933-ից այն տիրապետող դարձավ Գերմանիայում:

Բանաստեղծը նվրոպայում բազմիցս մտորում է այն առեղծվածի շուրջը, թե ինչպես մեր բանական ժամանակներում լիովին քաղաքակիրթ երկրներում ֆաշիզմն իշխանության գլուխն անցավ: Եվ որքան ամրանում էր ֆաշիզմը Եվրոպայում, այնքան ավելի էր հարում բանաստեղծը խորհրդային հասարակարգին:

Իսահակյանի ծոցատետրերից մեկում կարդում ենք. «Մի խտլացի բւնվոր մի օր ինձ ասաց (սեպտեմբեր, 1935) «Քանի Ռուսիան կա, հուսահատվելու պետք չկա»: Ինքը հակաֆաշիստ է, կոմունիստ»:

Երիտասարդ որդուն, որ զբաղվում էր կինոարվեստով, հայրենիք վերադառնալուց դեռևս մի տարի առաջ՝ 1935-ին, Իսահակյանը ճանապարհ է ղցում Խորհրդային Միություն, նախապես գրելով Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին. «Որդիս շա՛տ լավ գործ ուներ Սինեմա Պարոմոնտի ստուդիոյի մեջ, բայց իբրև օտարականի՝ հանեցին. հիմա անգործ է: Մոսկվա, հայտնի արվեստագետ Ս. էյզենշտեյնին նամակ գրեց (հետը լավ ծանոթ է), որ իրեն մոտ կանչե...» (VI, 324): (Ի դեպ, Փարիզում, ռուսական դեսպանատանը Իսահակյանը ներկա է եղել Ս. էյզենշտեյնի «Պոտյոմկին զրահանավը» ֆիլմի ցուցադրմանը և հիացական կարծիք է հայտնել կինոնկարի մասին):

1936 թ. օգոստոսին հայրենիք վերադառնալու համար Իսահակյանը Փարիզից կնոջ հետ մեկնում է Վենետիկ: Պահպանվել է մի լուսանկար, որ պատկերում է Իսահակյանին ու կնոջը՝ Փարիզի կայարանում ճանապարհողներին վագոնի պատուհանից հրաժեշտ տալիս: Բանաստեղծի դեմքին ժրպիտ կա, իսկ ուղեկցողների դեմքին՝ թախիծ: Վագոնին ամրացված է պլակատ՝ «Ընկեր Ավ. Իսահակյան տարեք մեր ողջույնները Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությանը»:

Դա Փարիզում Իսահակյանի վերջին օրն էր:

Ճակատագրի բերումով, մինչև վերջնական մեկնումի

վիզաներն ստանալը, 1936-ի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, Իսահակյանը կանգ է առնում Վենետիկում, այն քաղաքում, ուր ժամանակին ստեղծել էր իր «Սաադիի վերջին գարունը» և «Լիլիթը»: Այստեղ անցկացրած շրջանը բանաստեղծի հրաժեշտի աշունն էր Եվրոպային: Այդ օրերի Իսահակյանի տրամադրության ամենախոստուն վկայությունը մենք գտնում ենք «Հիշատակարանի» էջերում: Դա բանաստեղծի հրաժեշտն էր իր տարագիր, Թափառական կյանքի մի ամբողջ շրջանին, դա հրաժեշտ էր իր հասուն ու դեռևս ուժանտիկ-բանաստեղծական զգացմունքներով շենշող հասակին: Առջևում կյանքի աշունն էր, որ պիտի իմաստավորվեր մալր հայրենիքում հայրենասիրական գործունեությամբ:

Հոկտեմբերի 15-ի գիշերը Իսահակյանը Վենետիկից մեկնում է Աթենք, այնտեղից էլ՝ Կ. Պոլիս—Կոնստանյա—Բաթում:

Մովը, նավի վրա անցկացրած երկար ու ձիգ օրերը բանաստեղծին խորհրդածելու առիթ են տալիս Եվրոպայի ապագայի, տարագիր հայերի, դարի ճակատագրի վերաբերյալ:

Գրառումներից մեկում կրկին զգացվում է բանաստեղծի ահազանգը ֆաշիզմի վերաբերյալ. «Երբ Աթենք գերմանացուն հարցրի, թե էդ ոնց՝ փիլիսոփաների և բանաստեղծների երկիրը ենթարկվում է մի թերուսի, մի ամբոխավարի, ոչ միայն ենթարկվում, այլև հիասթանչանում... միթե ամոթ չէ՞, խալտառակ բան է... Նա պատասխանեց,—Գերմանիան այլևս բանաստեղծների և փիլիսոփաների երկիր չէ, այլ բաժանվում է երկու մասի՝ կեղծավորների և հիմարների... Նա հիմարների ու կեղծավորների երկիրն է այլևս»⁷⁵:

Խորիմաստ է նաև Իսահակյանի օրագրային մեկ այլ գրառումը, ուր ասես ի մի են բերված մտորումները պանդուխտ հայ մարդու ճակատագրի վերաբերյալ, որ իրերի ողբերգական բերումով սփռվել է աշխարհով մեկ. «Մի արկածախնդիր հայ մարդ (պարսկահայ, թե դամարեցի) ասաց. —Հայ եմ. հայի ոտքը որ ցավի, իմ հոգին կցավի: Զգվել

⁷⁵ Ավ. Իսահակյանի 1936 թ. օրագրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

եմ բոլոր երկրներին... Սիրտս ատելությամբ լցված դառնում եմ Հայաստան. եթե բախտ ունենամ ներս մտնելու. երթամ Հայաստան, թեկուզ ամենահետին գյուղը: Աշխարհը դժոխք է, Հայաստանը՝ դրախտ: Եթե նույնիսկ աշխարհը դրախտ լինի և Հայաստանը դժոխք, նորեն գերադասելի է հայ դժոխքը...»:

Ի՞նչ հոռետեսություն, ի՞նչ արդյունք թափառումների: Նա, բոլոր երիտասարդների նման, որ երևակայություն ունեն և ձգտումներ տեսնելու, զարգանալու, մարդ դառնալու, հիմա դառն փորձեր առած և հիասթափված, գազազած, վե.րադառնում է իր ծննդավայրը...

Իս էլ նույնն եմ զգում: Ես էլ զգված եմ օտարներից, օտարությունից. ատում եմ Եվրոպան...

Մոռացա ասել, որ այդ թափառաշրջիկն ասում էր.— եթե Ռուսաստան մտնեմ, նույնքան բախտավոր կլինեմ, որովհետև ռուսն ու Ռուսաստանը, ռուս լեզուն, կյանքը՝ հարազատ են ինձ. ռուսը հարազատ է» (Հ. 409—410):

*

* *

1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին բանաստեղծը ոտք դրեց մայրենի հողին, որը պիտի դառնար մեծ պանդուխտի կյանքի վերջին բնակավայրի վերջին ու հավիտենական հանգրվանը:

Իր առաջին իսկ հրապարակային ելույթում (Հայաստանի գրողների միության վարչության ժողովում, 1937-ի ապրիլին) Իսահակյանն ամենայն շիտակությամբ ու անկեղծությամբ ասում է. «...ես վերադարձա հայրենիք՝ ձեզ հետ աշխատելու և պայքարելու սոցիալիզմի մեծ գործի համար: Դժբախտաբար, ես տակավին այնքան երիտասարդ չեմ, որ շատերիդ հետ կիսեմ պայքարի դժվարությունները, բայց, բարեբախտաբար, այնքան էլ ծեր չեմ, որ վերմակը գլխիս քաշեմ և միայն օր մթնեցնեմ:

Ես եկել եմ, ընկերներ, դեպի Մեծ Միությունը շատ հակասական ուղիներ անցնելով...

Ինչո՞վ չեմ տարվել, ի՞նչ փիլիսոփայական, էթիկական.

հասարակագիտական սիստեմներով՝ ազատագրելու տառապող մարդկությունը:

... Ըմբոստացել եմ կապիտալիզմի դեմ, հասարակության դեմ, ամեն ինչի դեմ: Եվ վերջիվերջո, երկար խորհելուց, կռելուց, դատելուց հետո, վերստին եկել-կանգնել եմ սոցիալիզմի վրա, և տարիներ են անցել, որ կանգնել եմ այդ փրկության լաստի վրա: Եվ ահա՝ ազատ կամքով, համոզմունքով, այրելով բոլոր նավերը, անվերադարձ, վերստին եկել եմ այն աշխարհը, ուր մեծ, հոյակապ գործ է կատարվում՝ ազգային և համամարդկային իմաստով» (V, 312, 313):

Հենց 1937 թ. Իսահակյանը ձեռնամուխ է լինում իր «Սասմա Մհեր» պոեմի երկրորդ խմբագրմանը: Պոեմն ամբողջությամբ առաջին անգամ լույս է տեսնում 1937 թվականին, «Խորհրդային Հայաստան» ամսագրում:

«Սասմա Մհեր» պոեմը ուսերեն հրատարակելու համար Մոսկվայի Գոսլիտիզդատ հրատարակչությունը գործը հանձնարարում է Մարիետա Շահինյանին, սակայն նա թարգմանությունը, ցավոք, չի իրականացնում: Շահինյանից հետո, պոեմը հանձնարարվում է Կոնստանտին Լիպսկերովին: Եվ վերջինիս թարգմանությամբ «Սասմա Մհերը» լույս է տեսնում «Նովի միր» ամսագրում (1939, № 9), իսկ այնուհետև դարձյալ Մոսկվայում՝ առանձին գրքով:

Ընդհանուր առմամբ թարգմանությունը հաջողվել էր Լիպսկերովին, թւական ուրու հատվածներում թարգմանչի ոճը դառնում է փոքր-ինչ զուտ պատմողական-նկարագրական:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի հոբելյանի օրերին Իսահակյանը մոտիկից ծանոթանում և մտերմանում է (հետագա տարիներին էլ շարունակում է իր բարեկամությունը) այնպիսի անվանի գրողների հետ, որպիսիք են Ալեքսանդր Ֆադեևը, Նիկոլայ Տիխոնովը, Պավել Անտոկոլսկին, Կոնստանտին Սիմոնովը, Յանկա Կուպալան, Միկոլա Բաժանը, Ալեքսեյ Սուրկովը և շատ ուրիշներ:

Երեսնական թվականների վերջերից Իսահակյանը բազմ-

միցս անդրադառնում է գրական-քննադատական, ինչպես և զուտ հրապարակախոսական հոդվածի ժանրին: Նա գրում է երկրի պատմական կարևոր իրադարձությունների, իրեն հուզող արդիական մի շարք խնդիրների մասին: Իսկ 1939 թ., ապա և 1940 թվականին առանձին հոդվածներ է գրում Վ. Ի. Լենինի հիշատակին՝ «Լենինը» և «Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 70-ամյակը»: Այդ հոդվածներն աչքի են ընկնում Լենինի անձի և գործի ընկալման մասշտաբայնությամբ: Առաջնորդի կերպարը կերտվում է նրա իրագործած պատմական վիթխարի վերափոխումների: Ֆոնի վրա և այս ամենը՝ լակոնիկ, սեղմ ու տրամաբանված:

1941 թ. մայիսին Մոսկվայում անց է կացվում Հայ գրականության տասնօրյակ. Իսահակյանը գլխավորում է հայ գրողների պատվիրակությունը: Մի առանձին հպարտություն է համակում բանաստեղծին այդ օրերին, երբ հայ գրականությունն ու արվեստը ողու ժողովրդի կողմից ընկալվում էր որպես հոգեկից, եղբայր ժողովրդի հոգևոր հարբստություն: Դա չէր կարող չոգևորել Իսահակյանին, որը քաջատեղյակ էր, թե ինչպիսի անտարբերության ու սառնության էր մատնված հայ գրականությունն ու արվեստը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և թե ինչ վիճակում էին գտնվում այնտեղ ապրող հայ մշակույթի անվանի գործիչները:

Տասնօրյակի իրականությամբ ներշնչված, Իսահակյանը գրում է «Հայ գրականության տասնօրյակը Մոսկվայում» հոդվածը, ուր, խոսելով նաև իր ստեղծագործական ծրագրերի մասին, մասնավորապես նկատում է.

«Օգտվելով մեր ամենահարուստ ֆուկլորից, ես մշակեցի «Սասմա Մհեր» էպոսը և այժմ աշխատում եմ նրա վրա՝ լրացնելով այն: Իմ դեռ կիսավարտ վեպ-էպոս «Ուստա Կարոն» նույնպես իր մեջ կրում է ֆուկլորի շատ տարրեր: Այժմ ես նյութեր եմ հավաքում և աշխատում եմ Լենինի մասին էպիկական երկի վրա, նույնպես հիմք ընդունելով էպոսը, ողուական բիլինաները» (V, 198—199):

Իսահակյանը տասնօրյակի զարդն էր՝ բառիս բուն ի-

մաստով: Ամենուրեք սպասված ու հարգված, շրջապատված ընթերցողների ամբոխով...

Մայիսի 19-ին Գրողների ակումբում անց է կացվում Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործական երեկոն, որին ներկա էին Վալերի Բրյուսովի այրին՝ Իոաննա Բրյուսովան, Ա. Ֆադեևը, Վս. Վիշնևսկին, Ս. Միխալկովը, Իլյա էրենբուրգը, Մ. Սարյանը, Հ. Օրբելին: Բացման խոսքով հանդես է գալիս Ալեքսանդր Ֆադեևը, որը ողուս գրողների անունից ջերմորեն ողջունելով Իսահակյանին, ասում է. «Իսահակյանը թանկ է նրանով, որ Հայաստանի հին բանաստեղծական արվեստը կապում է ներկայի հետ: Դառն անցյալը ողբերգական շեշտեր է հաղորդել նրա քնարին: Այժմ արևավառ Հայաստանը աշխատանքի, ուրախության երկիր է: Եվ բանաստեղծն էլ նոր, բերկրալից գույներով է ներկայացնում իր երկիրն, իր ժողովուրդը: Ի դեմս Իսահակյանի ողջունում եմ հայ պոեզիան և հայ հերոսական ժողովրդին... Իսահակյանը հավետ երիտասարդ է, տոգորված պայծառ մտքով և ազնիվ զգացումներով: Մաղթում եմ ժողովրդի սիրելի բանաստեղծին երկար և երկար տարիների կյանք, և որ նա հետագայում էլ ավելի գրի մեր նոր կյանքի մասին, մեր հրաշալի մարդկանց մասին»⁷⁶:

Այնուհետև Իսահակյանից Բրյուսովի կատարած թարգմանությունների ստեղծագործական պատմության մասին հուշեր է պատմում բանաստեղծի այրին՝ Իոաննա Բրյուսովան: Հայ բանաստեղծի մասին զեկուցումներով հանդես են գալիս Հ. Կուսիկյանը և Կ. Զելինսկին:

Երեկոյի ավարտին, մոսկովյան իր երկրպագուների խնդրանքով, Իսահակյանը հայերեն կարդում է իր քնարական բանաստեղծություններից, ինչպես և մի հատված «Սասմա Մհեր» պոեմից:

Տասնօրյակի եզրափակիչ երեկոն տեղի է ունենում մայիսի 20-ին, Միությունների Տան սյունազարդ դահլիճում: Հանդիսավորությունը, ինչպես վկայում է մամուլը, ներկա

⁷⁶ «Литературная газета», 1941, 25 мая, № 21.

էին ժամանակակից ոռու գրականութեան անվանի դեմքեր Ալ. Տոլստոյը, Ն. Ասեկը, Վ. Կատաևը, Վս. Իվանովը, Վս. Վիշնևսկին, Լ. Լեոնովը, Վ. Լեբեդև-Կումաշը, Կ. Ֆեդինը, Է. Սոբոլևը, Իլ. Տվարդովսկին: Առաջինը հանդես է գալիս Լեբեքսեյ Տոլստոյը՝ և մի առանձին սիրով հիշատակում է Իսահակյանի անունը որպէս հայ պոեզիայի մեծ վարպետի, այնուհետև հայ գրականութեանը նվիրված զեկուցում է կարգում Հովսեփ Օրբելին: Եվ կրկին՝ առաջինը հայ գրողներին, ելույթ է ունենում Իսահակյանը:

Այդ օրերին Իսահակյանի մասին մի շարք հոգվածներ են լույս տեսնում միութենական մամուլում: «Պրավդան» տպագրում է Խ. Սարգսյանի «Ավետիք Իսահակյան», «Լիտերատուրնայա գազետան»՝ Կ. Զելինսկու «Բանաստեղծը» և Ս. Շերվինսկու «Սասմա Մհեր» հոգվածները, ինչպէս նաև «Հայրենիքիս» բանաստեղծությունը Վ. Դերժավինի թարգմանությամբ:

Բայց, իհարկե, առավել ուրախացնում էր Իսահակյանին շարքային ոռու ընթերցողի, ընդհանրապես ոռու մարդու հարգանքն ու հետաքրքրությունը հայ գրականության հանդեպ. նա տեսնում էր, որ գրողների հետ հանդիպման ժամանակ դահլիճները լեփ-լեցուն են, որ հայ հեղինակի գրքերը անմիջապէս սպառվում են և որ ամենակարեւորն էր, Հայաստանը, հայ ժողովրդի ճակատագիրն ընկալւում էր որպէս հարազատ երկրի, հարազատ ժողովրդի ճակատագիր: Սա երջանիկ զգացումներով էր պատում Իսահակյանի հոգին. որ այս մեծ ու դաժան աշխարհում իր փոքրիկ ժողովուրդը մենակ չէր:

*
* * *

Պատերազմներով ու արհավիրքներով հարուստ XX դարը նոր փորձության առաջ կանգնեցրեց հայ ժողովրդին: Սակայն այս երկրորդ գորեղ աշխարհամարտում, ի տարբերություն առաջինի, այլ էր իրերի դրությունը, Հայաստանը մեծ Միության, մեծ Ռուսաստանի հետ էր և նրա կողքին պիտի բերեր իր մասնակցությունը «լույսի ու խավարի» այս ան-

նախադեպ գոտեմարտին: Իսկ նրա դավակները, կարմիր բանակի շարքերում, մարտնչելով հայրենիքի ազատության համար, միաժամանակ, հնարավորին չափ պիտի հատուցեին իրենց հին պարտքը հայկական ջարդերի մեղսակից կայզերական Գերմանիայի ուղղակի հետնորդին՝ գերմանական ֆաշիզմին:

Իսահակյանը 1941 թ. հունիսի 20-ին, տասնօրյակի ավարտից հետո, Մոսկվայից մեկնում է կովկասյան հանքային ջրեր և այնտեղ.

«Հունիսի 22-ին,—գրում է Իսահակյանը,—երբ նոր էի հասել էսենտուկի, Գերմանիան հարձակվեց մեզ վրա...

Սարսափելի օր...

Ո՛վ մեռնի, ո՛վ ապրի. ինչե՛ր պիտի տեսնենք. ի՛նչ թանկագին կորուստներ, ավերումներ...

Գազանական ֆաշիզմը ուղղակի ներկայանում է Եվրոպայի կորուստը» (Հ. 434,—435):

Պատերազմը Իսահակյանի համար անակնկալ չէր. նա դեռևս երեսնական թվականներին Եվրոպայում ըմբռնել էր ֆաշիզմի մարդատյաց ու արյունատենչ էությունը և ատելությունամբ էր լցված նրա դեմ: 1936-ին, Եվրոպայից տունդարձի ճանապարհին, նա իմաստությունամբ գրել է. «Ապշած է գերման ժողովուրդը, շշմած, վախեցած, փոքրոգիացած, փոքրոգի դարձած, դիմադրական ուժը մեռած, բայց իր հոգու մեջ թշնամի է ռեժիմին: Թեև շատ պետություններ երկրազնդի ընդունում են, ճանաչում են Հիտլերին, բայց բուն գերման ժողովուրդը չի ընդունել, չի ճանաչում Հիտլերին: Հենց որ հրաշքով ընկնի ռեժիմը՝ ժողովուրդը կացիններով պիտի ջախջախե վերջին հիտլերականի գանգը:

Ես սուսում եմ այդ օրվան: Դրա համար եմ ապրում» (Հ. 419):

Իսահակյանի հումանիստ, ինտերնացիոնալիստ էությունը ֆաշիզմն առավել անհարիր էր ու ատելի: Այն նրան ներկայանում էր որպես նախամարդու բնադղների, սև և չար ինստինկտների ծնունդ, որպես մի «նոր-մոնղոլականու-

թյուն», որպես հակամարդկային և հակաբանական՝ մի ծայրահեղ հետադիմական շարժում:

Պատերազմը սկսվելուց շորս օր անց, 1941 թ. հունիսի 26-ին Իսահակյանը էսենտուկիում գրում է իր քաղաքացիական քնարերգության լավագույն երկերից մեկը՝ «Ռադմակոչը».

.
էյ հե՛յ, լսեցեք, ձայն տվեք իրար,
Ամենքդ ե՛ք ոտքի, մարդ քնած չկա՞.
Շո՛ւտ հագեք-կապեք զենքեր ու զրահ,
Գոտեպնդվեցե՛ք ատելությամբ վառ,
Գոտեպնդվեցե՛ք անձնազոհ՝ կամքով,
Գոտեպնդվեցե՛ք հանդ վրեժով,
Շառաշե՛ք ուժգին, կաղնիներ հզոր,
Խոլ վրնջացե՛ք, նժույզներ խիզախ,
Մորիկի նման զարկեցե՛ք շեփոր,
Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում...

(I, 357—358):

Ռոմանտիկական պոեզիայի դասական ավանդներով գրված այս բանաստեղծությունը կրկնակի հնչեղություն էր ստանում իր հրատապությամբ: Ռազմական պոեզիայի այս անդրանիկ նմուշներից մեկը մեծ արձագանք գտավ ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Միությունում այն բանից հետո, երբ 1942-ի փետրվարի 2-ին, Բ. Սաղոմսկու թարգմանությամբ տպագրվեց «Պրավդա» թերթում:

Բանաստեղծությունը գրելու օրը Իսահակյանը էսենտուկիից կնոջը՝ Սոֆյա Իսահակյանին գրում է.

«Գազան Հիտլերը արյան ծարավի է, իբրև նոր Աթիլա և վերջիվերջո պիտի խեղդվի իր ծովերով թափվող արյան մեջ: Ծա մտածում էի թե նա այնքան խելք կունենա, որ չի կռվի մեզ հետ. բայց ելավ, ի՞նչ անենք. ամեն միջոց պիտի գործ դնել, հաղթանակով դուրս գալու այս սոսկալի փորձությունից» (VI, 357):

Պատերազմի քսաներորդ օրը, երբ ժողովրդի գիտակցության մեջ այն արդեն իրականություն էր, Իսահակյանը,

դարձյալ կնոջն ուղղված նամակում, մտորում է ռուս ժողովրդի հոգեկան առաքինության մասին.

«Այստեղ նույնպես ժողովուրդը հանգիստ է և ինքնավատահ. զգում ես, որ ռուսը շատ մեծ և հանգիստ ժողովուրդ է. ջղայնություն չի ցույց տալիս. հավատացած է վերջնական մեր հաղթանակի մասին» (VI, 359):

Ռուս ժողովրդի հոգեկան կայունության և հաղթանակի հանդեպ ունեցած հավատի վերաբերյալ նույն միտքն իսահակյանը հայտնել է նաև «Մենք հաղթությամբ կելնենք այս սրբազան պատերազմից» հոդվածում.

«... Ես գալիս եմ Ռուսաստանից. ես այնտեղ էի, երբ մեր Միության վրա կախվեց շարաքաստիկ պատերազմը: Ես հիացած եմ ռուս ժողովրդի մեծության վրա, ինչպիսի խաղաղ վատահությամբ էին գալիս նրանք և գնում էին զվարթ երգով, զվարթ ու հաստատուն քայլերով: Նրանք գնում էին Հայրենական մեծ պատերազմի...»⁷⁷:

Պատերազմի տարիներին Իսահակյանն ազատության երգվյալ մարտիկի ողջ էությամբ հանդես է գալիս ֆաշիզմի դեմ: Հերոսական մաքառումների տարիներին վերստին հընչում է հրապարակախոս-բանաստեղծի մարտական ձայնը: Բանաստեղծի «սրբազան պարտքն» էր ու գաղափարական համոզմունքը՝ պայքարել ֆաշիզմի դեմ, բացահայտել նրա մարդատյաց էությունը: Այսօր էլ մեծ արժեք են ներկայացնում Իսահակյանի հակաֆաշիստական հոդվածները, մանավանդ՝ «Ֆաշիզմը պիտի խորտակվի» (1941, օգոստոս) և «Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը» (1942, հունիս): Դրանցից առաջինը ֆաշիզմի գաղափարա-քաղաքական էության մերկացումն էր ու դատապարտումը, արված ֆաշիզմի գաղափարախոսների և տեսաբանների ուսմունքի գիտական քննադատության սկզբունքով: Իսահակյանը, գերմանական և համաշխարհային փիլիսոփայության հիանալի գիտակը, համապարփակ բնորոշում է ֆաշիզմի գաղափարաբանական սնանկությունը:

⁷⁷ «Գրական թերթ», Երևան, 1941, 10 օգոստոսի, № 22:

ժողովուրդը երբեք չի մոռանա «... այն տխրահույս և հավերժ անարգելի մասնակցությունը, որ կայզերական Գերմանիան ունեցավ 1915—1920 թվականներին հայկական անախընթաց կոտորածների մեջ»⁷⁸:

Իսահակյանի հողվածները, ինչպես և հայրենասիրական բանաստեղծությունները մեծ ջերմությամբ ու սիրով էին ընդունվում կարմիր բանակի հայ, և ոչ միայն հայ, զինվորների կողմից: Բանաստեղծի արխիվում այսօր էլ պահպանվում են ռազմաճակատից նրա հասցեով զինվորների ու սպայական անձնակազմի ուղարկած բազմաթիվ սրտառուչ և երախտագիտական նամակները: Նրա երևանյան տուն-թանգարանում պահվում են պատերազմի արյունով ու հրով անցած Վարպետի գրվածքների տարբեր հրատարակությունները, որ հայ մարտիկներն իրենցից անբաժան պահում էին ռազմաճակատի կրակի գծում, իրենց հարազատների լուսանկարների կողքին: Պատերազմի մասնակից, սպա խիկար Բարսեղյանն իր հուշերում վկայում է, որ Իսահակյանի «Որսկան ախպերը» ռազմաճակատի հայ զինվորների համար յուրովի նշանաբան է ծառայել: Իմանալու համար թե հարևան զորամասում հայ կա՞ր արդյոք, երգում էին «Որսկան ախպերը», և լինելու դեպքում՝ անմիջապես արձագանքում էին⁷⁹:

Երբ 1941 թ. աշնանը Մոսկվայի մատույցներում կատաղի մարտեր էին գնում, Իսահակյանը գրում է «Հարազատ Մոսկվայի համար» հոդվածը, ուր արտահայտված էին նաև բանաստեղծի մտորումները XX դարի ճակատագրի վերաբերյալ՝ «Մոսկվայի դռների առաջ լուծվելու է ռեակցիայի և պրոգրեսի ալտերնատիվը, բարբարոսություն արդյոք, թե հումանիզմի հաղթանակը: Մոսկվայի դռների առաջ պատմությունը կախել է իր անողոք կշեռքը: Մի նժարի մեջ դրված է ֆաշիստական Գերմանիայի գոյության հարցը, XX դարի միֆի՝ աշխարհի ստրկացման հարցը, Հիտլերի մոպս աշ-

⁷⁸ Հողվածի անտիպ նյութերից: Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ:

⁷⁹ Տե՛ս Խ. Բաբեղյան, Հանդիպումներ Ավետիք Իսահակյանի հետ. «Հայաստան», Երևան, 1975, էջ 30—31:

խարհակալության բախտը, մյուս նժարի մեջ դրված է ժողովուրդների ինքնորոշման գործը, աշխատավորների ազատագրման պրոբլեմը, համաշխարհային դեմոկրատիայի մասը կամ հաղթանակը: Ամեն ինչ կախված է այս աշխարհագրորդ բախումների ելքից: Վճռողը Կարմիր Բանակի արիությանն է, նրա անձնագոհությունը, նրա աննվաճելի դիմացկունությունը, վճռողը ռուս ժողովրդի և Միության բոլոր ժողովուրդների նվիրվածությունն է, նրանց հանճարը, նրանց ղոհաբերությունը...»⁸⁰:

1942 թ. հունվարին Իսահակյանը հրավիրվում է Մոսկվա՝ մասնակցելու ՍՍՀՄ Գրողների վարչության պլենումին, ուր մի շարք հարցերի թվում, զրվելու էր նաև ՍՍՀՄ Պետական հիմնի բանաստեղծական տեքստի ստեղծման հարցը:

Ընդամենը մի քանի շաբաթ առաջ գերմանական զրահատանկային բանակները Մոսկվայի տակ ջախջախիչ հակահարված էին ստացել: Ֆաշիզմը դրանով կրել էր իր առաջին խոշոր պարսությունը: Այդ օրերին Մոսկվայի անունը հաղթանակի ու հավատի խորհրդանիշ էր դարձել:

Մոսկվա մեկնելու առաջարկը իսկապես որ բանաստեղծի սրտովն էր: Չնայած տարիքին ու պատերազմական ճանապարհների դժվարություններին, նա երիտասարդի ոգևորությամբ և ավյունով ճամփա է ընկնում: Իսահակյանի հետ Մոսկվա է մեկնում և Նաիրի Զարյանը, որը նույնպես մասնակցելու էր պլենումի աշխատանքներին:

Տարիներ անց, Նաիրի Զարյանն իր «Երկրորդ կյանք» կենսագրական վեպի «Վարպետի հետ» խորագիրը կրող գրվածքում պատմում է Ավետիք Իսահակյանի հետ կատարած պատերազմական այդ ուղևորության մասին⁸¹:

Իսահակյանը և Զարյանը Մոսկվա են մեկնում 1942 թ. հունվարի սկզբին: Ճանապարհին նախ լինում են Թբիլիսիում, ուր նրանք պետք է ձեռնարկեին Մոսկվա մտնելու հատուկ փաստաթղթերն ու ստանային Թբիլիսի—Մոսկվա

⁸⁰ «Գրական թերթ», Երևան, 1941, 30 հոկտեմբերի:

⁸¹ Տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1975, № 10, էջ 41—59:

գնացքի ննջավագոնի (կամ, ինչպես կոչում էին այն ժամանակ, «մեծղունարողնի» վագոնի) տոմսեր:

Գնացքում նրանց է միանում վրաց անվանի բանաստեղծ Գեորգի Լեոնիձեն: Դժվար չէ պատկերացնել, թե որքան հետաքրքիր զրույցներ և պատմություններ են արվել այդ վագոնում՝ պատերազմական դրության հետևանքով արհեստականորեն երկարաձգված ճամփի ընթացքում: Ռոստովը ճակատային պծին էր, և գնացքները գնում էին Սալսկ—Ստալինգրադ երթուղիով, որն էլ, իր հերթին, ծանրաբեռնված էր զորքեր ու զինվորական տեխնիկա փոխադրող էջերոններով: Այդ ուղևորությունը միաժամանակ հազվագյուտ մի առիթ էր ուղղահայաց բացվածքով տեսնելու պատերազմով բռնված երկրի մի վիթխարի հատվածը:

Իսահակյանի արխիվն ուսումնասիրելիս մենք հայտնաբերեցինք այդ ուղևորության մասին նրա մի օրագիրը, որը բացառիկ արժեք ունեցող փաստական նյութ է պարունակում բանաստեղծի այդ շրջանի խոհերի ու հայացքների վերաբերյալ: Ի դեպ, այդ գրառումները մինչև օրս մնացել են լրիվ անտիպ: Մոխրագույն, գորշ կազմով 12 թերթանոց, մի սովորական աշակերտական տետր է դա, որը, սակայն, ծայրեծայր լի է Վարպետի մատիտագիր գրառումներով:

Անվանաթերթի վրա Իսահակյանը գրել է.

«Հիշատակարան
Մոսկվա. հունվար ամիս 1942 թ.
Երևանից Մոսկվա
Հունվար-փետրվար
1942 թ.» (ԻԸԱ):

Փաստորեն մեր առջև բանաստեղծի «Հիշատակարանի» մի կարևոր հատվածն է, որը, սակայն, չի ներառվել «Հիշատակարանի» 1977 թ. հրատարակության մեջ:

Ինչպես հատուկ էր Վարպետի ոճին, օրագրային այս գրառումները ևս ավելի շատ վերաբերում են պատմական իրադրության, նյութի, փաստի իմաստավորմանը, քան թե վավերագրմանը: Այստեղ ևս Իսահակյանը հավատարիմ է

«Հիշատակարան» կազմելու իր սկզբունքին՝ օրագրության միջոցով բացահայտել ժամանակը, իրականությունն իր ընկալմամբ, ինչպես և՛ ինքնաբացահայտվել: Այս տեսորդ մեղջնարավորություն է տալիս դիտելու իրականությունը բանաստեղծի անձնական հայեցողությունների պրիլմայի միջով և այսպիսով հաղորդվել դրամատիկ ժամանակի մի շարք էական խորություններին, որոնք սովորաբար դուրս են մրնում պաշտոնական հաղորդագրությունների շղթայից:

Իսահակյանին հետաքրքրողը պատմության փիլիսոփայությունն է: Մեր առջև ամենայն անկեղծությամբ բացահայտվում են Իսահակյանի խոհերն ու մտորումները պատերազմի էության, աննախագեպ փորձության առաջ կանգնած ժողովրդի ոգու ափիության, ուսմ մարդու հայրենասիրության, ինչպես և այն ահավոր մոլորության, որի մեջ ընկղմեց Հիտլերը գերման ժողովրդին և... այն ամենի մասին, ինչ մարդկությանը բերեց պատերազմը: Եվ այս ամենը տրված են անձնական տեսածի, իրականության ճշմարիտ նյութի հիման վրա: Ահա սա է արժեքավորում Իսահակյանի 1942 թ. օրագիրը, որը վերաճելով զուտ օրագրի հասկացողությունից, դառնում է խոհա-պատմական վավերագիր, ուր արձանագրված են նաև հեղինակի բարոյական ինքնության հայտանշանները:

1942 թվականի օրագրի* առաջին գրառումները սկսվում են Մոսկվայից.

«— Մոսկվայում ամեն բանի վրա եղյամ է նստել. լու-

* Տեսրի վերջում Իսահակյանը գրի է առել ճանապարհի գրաֆիկը. «Դուրս եկանք Սրեանից դեպի Մոսկվա.

հունվարի 10-ին: Շարաթ օրը:

15-ին Салъск.

16-ին Ստալինգրադ (Арчеда Ստալինգրադի մոտ. սպասեցինք 15—20 ժամ):

Հունվարի 20-ի առավոտը ժամը 5-ին մտանք—հասանք Курский вокзал.

37 աստիճան ցուրտ—мороз է»:

սամուտների, տների, դռների վրա, մետրոյի դռան վրա և շուրջը, տրամվայների վրա, տրոլեյբուսների ներսը, առաստաղին, մարդկանց վրա, ձեռքերի վրա, մարդկանց բեղերի, շների կաշվի և մոռոթների, ընչքերի վրա...

Յուրտ, ցուրտ, սառնամանիք, ցերեկը 35 զերո՝ աստիճան:

— Մոսկվայում գործում են կինոները, բայց դպրոցները փակ են: Եվ մի երկու թատրոն ու երաժշտական վայրեր:

— Մոսկվայի զօօպարկի (կենդանաբանական պարտեզի) կենդանիները՝ փիղ, առյուծ, վագր և այլն, չէին կարող տանել գերմանացիների ռումբերի որոտը Մոսկվայի վրա: Զղայանում են, գոռում-գոչում, ցնցվում, ուղղակի խելագարվում: Երևի մտածում են, թե սա ի՞նչ նոր ահեղ երևույթ է, արդյոք մի նոր, անընկճելի, զարհուրելի, չտեսնված գաղան է երևացել, որ իրենց պիտի լափե, թե մի այլ ապոկալիպտիկ երևույթ: Նրանք միլիոն տարիներով սովոր են լսել կայծակ, որոտ, փոթորիկ, բայց այս ուրագանը՝ երբեք:

Հոկտեմբերի 16—17-ին ամենակրիտիկական օրերն էին Մոսկվայի:

— Կռիվների ժամանակ մի սպա հայտնել է իր դասակին, ասելով՝

«Велика Россия, а отступать некуда—позади Москва». (Բանակի քաղղեկ Կլոչկովի խոսքերն են.—Ա. Ի.):

Եվ զինվորները քաջաբար կռվել են, չեն նահանջել:

Պատմական խոսք. «Մեծ է Ռուսաստանը, բայց նահանջելու տեղ չկա: Հետևը Մոսկվան է»:

Վախը, երկշտուրթյունը, անհավատարմությունը ռուս զինվորի որակին չի պատկանում»:

. Իսահակյանը և Զարյանը ապրում էին «Մոսկվա» հյուրանոցում, որն այդ տարիներին վեր էր ածվել մի յուրօրինակ քաղաքական շտաբի: Միության տարբեր վայրերից եկած շատ նշանավոր գրողներ ու արվեստագետներ, բարձրաստիճան զինվորական ծառայողներ, ճակատային ժուռնալիստներ այդտեղ էին ապրում, և հաճախ մինչև ուշ գիշեր հյուրանոցի համարներում ընկերական զրույցի էին նստում:

Այստեղ էին տեղի ունենում նաև բազմաթիվ հանդիպումներ ու ժողովներ:

Բանաստեղծն այդ օրերին հետաքրքիր շատ մարդկանց է ծանոթանում, գրույց ունենում հետևերը, խորհում աշխարհի իրադարձությունների շուրջը: Բնական է, որ նրան հետաքրքրում էին Գերմանիայի հետ կապված նորությունները, մի երկիր, որը լավ ծանոթ էր իրեն և որն այսօր շնորհիվ ֆաշիզմի կանգնել էր բարոյական կործանման եզրին:

1942 թ. օրագրում մենք հանդիպում ենք բանաստեղծի նման բնույթի մի շարք մտորումների. «Գերմանիայից եկած Բեռլինի ռուս առևտրական (полпред) գործի մի ծառայող ասաց, թե գերմանացիների 30 տարեկանից վեր մարդկանց հետ կարելի է խոսել, նրանք մարդ են, իսկ երիտասարդները՝ հիտլերական երիտասարդությունը, սարսափելի բաներ են, կրթված են գազանաբարո, միայն ռազմականորեն, տգետ են, միակողմանի, չեն կարդում. ամբողջ օրը անցկացնում են ֆիզիկական մարզանքով, զենքերի հետ, կռվի են պատրաստվում:

— Գերմանացիները, իրոք, կողոպտում են, տանում երեխայական խաղալիքներ: Ես զարմացա այս փաստի համար, քանի որ Եվրոպայի ամենալավ խաղալիքները պատրաստվում էին Գերմանիայում: Պարզվում է, որ նրանք տանում են այդ խաղալիքները, պատճառաբանելով, որ մեր երեխաները շատ վաղուց է խաղալիքի երես չեն տեսել, որովհետև բոլոր գործարանները, բոլոր նյութերը հատկացվում են միայն և միայն պատերազմի համար, ռազմական բաներ շինելու համար:

— Գերմանիայի դրությունը վատ է և վա՛տ էլ պիտի լինի այսուհետև:

Ահա այսպիսի հետևություն է գալիս Իսահակյանը: Նա շարունակում է իր գրառումները՝ ցասումով լի տեղեր թողնելով գերման հանցագործների ծրագրերի և արարքների վերաբերյալ.

«Ռոստովում սկսել են ձերբակալել բնակիչներին՝ մաշվանդ հրեաներին, տանում են քաղաքից դուրս մերկաց-

նում, գնդակահարում և լցնում փոսերը: Հայերն էլ բավական տուժեցին:

— Գերմանական մի մեռած սպայի մոտ գտնում են մի քարտեզ, ուր նշանակված են հետևյալները. Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Ռուսաստանի վրա մինչև Ուրալ, գրված է եղել Գերմանիա: Ղրիմի, Կովկասի վրա՝ Գերմանիա, Թուրքիայի և Իրանի վրա՝ Գերմանիա:

Մատաղները փորները մնաց:

— Ֆաշիզմը յոդովորդասպան կուսակցություն է»:

Իսահակյանը Մոսկվայում ամենուրեք սեր ու հարգանք է վայելել: Այդ օրերին նրան և մի խումբ ականավոր այլ գրողների հավաքույթի են հրավիրում «Պրավդա» թերթի խմբագրությունում: Հավաքույթը վարում էր թերթի գլխավոր խմբագիր Պ. Ն. Պոսպելովը: Հավաքույթից հետո Ե. Մ. Յարոսլավսկին՝ հասարակական անվանի գործիչ և հրապարակախոս, ներկաների մի մասին հրավիրում է իր տունը՝ ընթերիքի:

Թե՛ Գրողների միությունում, թե՛ «Մոսկվա» հյուրանոցում այդ օրերին Իսահակյանը ջերմ հանդիպումներ է ունեցել Գրողների վարչության պլենումի մասնակից իր վաղեմի ծանոթների՝ Ֆադեևի և Տիխոնովի, Բրովկայի և Ռիլսկու, Կոռնեյչուկի և Վասիլևսկայայի, Սուրկովի և էրենբուրգի հետ:

Այդ հանդիպումներից մեկը սրտառուիչ ձևով ներկայացնում է ուկրաինական անվանի բանաստեղծ Լեոնիդ Պերվոմայսկին «Վարպետը» խորագրով իր հուշերում.

«Ես ստացել էի նշանակում Վորոնեժյան ֆրոնտ և եկա հրաժեշտ տալու «Մոսկվա» հյուրանոցում ապրող իմ ընկերներին:

Մաքսիմ Ռիլսկու մոտ ես հանդիպեցի Ավետիք Իսահակյանին: Համարում ցուրտ էր: Եվ Իսահակյանը մեջքով կանգնած պատուհանի մոտ ձեռքերն էր տաքացնում ջեռուցման վառարանին: Նա, ինչպես բոլորս պատերազմի օրերին, նիհարել էր և թվում էր տխուր ու հոգնած:

Պատերազմական գործողությունների բեմահարթակից

հեռու ընկած փոքրիկ Հայաստանը տվել էր երկրին բազում խիզախ մարտիկներ և տաղանդավոր զորապետեր: Նրանցից շատերը զոհվել էին ռազմի դաշտում: Թախսիծն ու հրապարտութունը համակել էին բանաստեղծի հոգին, և այդ քուղացմունքներն սրտացուվում էին նրա մեծ աչքերում և առնական բանաստեղծություններում: Մենք լուելյայն ձեռք սեղմեցինք: Նա նայում էր ինձ մի տեսակ կարեկցանքով և համակրանքով, ասես թափանցելով հոգուս այն խորքերը, որ ես ջանում էի անտեսել:

Նա, ինչպես շատերը, հարց ու փորձ չէր անում պատերազմական վիճակից ու ռազմական գործողություններից, այլ ուշադիր և իմաստալից լսում էր: Նրա լուելյունը ոչ թե ճնշում էր, այլ ցանկություն էր առաջացնում պատմել ամեն ինչ, ինչ որ գիտեիր: Ծա երկար պատմում էի, իսկ նա ձեռքերը հպած վառարանին լուռ ունկնդրում էր, մերթնդմերթ գլուխը տարուբերելով: Նրա դեմքը երևում էր տանջված ու մռայլ, դիք ուսերն ավելի կորացել էին, և կարծես իմ պատմությունը պատերազմի մասին մի լրացուցիչ ծանրությամբ իջնում էր նրանց վրա:

Հրաժեշտին, երբ նրան ձեռքս մեկնեցի, նա մի պահ ձեռքս պահեց իր մեծ ու տաք ափում, ապա կտրուկ քաշեց դեպի իրեն և ողջագուրվեց ինձ հետ: Ծա բեղերովս դիպա նրա մաքուր սափրած այտին: Նա, հայկական հին սովորությունից համաձայն, օրհնեց իմ ճամփան (չգիտեմ, հավատում էր արդյոք ինքը դրան):

Այդ հրաժեշտը հուզեց ինձ մինչև հոգուս խորքը, և ես դուրս եկա սենյակից այլևս ոչ ոքու շնկատելով...»⁸²:

Պլենումի աշխատանքներն ավարտվելուց հետո, Իսահակյանն ու Զարյանը 1942 թ. փետրվարի 2-ին մեկնում են Մոսկվայից: Առջևում նույն երկար ու ձիգ ճանապարհն էր:

Վերադարձի ճանապարհին Իսահակյանը շարունակում

⁸² Л. Первомайский, Варпет.—«Коммунист», Ереван, 1968, 5 ноября.

էր իր գրառումները: Պատերազմական ճանապարհները շատ բան էին ասում Իսահակյանին. տասնյակ մեծ ու փոքր քաղաքներ, երկարատև կանգառներ, բազում ծանոթություններ նոր ուղեկիցների հետ, զրույցներ բանակի ծառայողների հետ, խոսակցություններ և անընդհատ մտորումներ տեսածի և լսածի մասին, մտորումներ, որոնք լի էին ձգտումով՝ հասկանալ մարդկային տառապանքը, անհուն ցավով լցված ժողովրդի կյանքի այդ դժվարին ժամանակաշրջանը:

Պատերազմական վայրերով սլացող գնացքի պատուհանից Իսահակյանն իրականությունը դիտում էր ոչ թե ճամփորդի, այլ իր երկրի քաղաքացու աչքերով: Ինչ խոսք, որ բանաստեղծը տեսածի, դգացածի և մտածածի միայն հարյուրերորդ մասն է թղթին հանձնել, բայց և այդ գրառումներում էլ միանգամայն զգացվում է նրա մարդկային ոգու նկարագիրը, նրա խորաթափանց ու իմաստուն հայացքը:

Ստալինգրադյան էպոպեան դեռ չէր սկսվել, բայց բանաստեղծը նախազգում էր, որ շուտով այս վայրերում պիտի բռնկվեն ահեղ մարտեր:

Ինչպես վկայում է օրագիրը, գնացքը Ստալինգրադ է հասել Մոսկվայից դուրս գալուց միայն մեկ շաբաթ հետո. «Փետրվարի 8-ին դեռ չենք հասել Ստալինգրադ, իսկ Մոսկվայից մեկնեցինք փետրվարի 2-ին»:

Փետրվարի 9—10-ին գնացքը երկու օր կանգնում է Ստալինգրադի կայարանում: Երկրորդ համաշխարհայինի պատմության մեջ ճակատագրական բեկում մտցնող այս քաղաքը պատրաստվում էր անողոք մարտերի: Ամենուրեք տիրող մարտական ոգին, հերոսական տրամադրությունը ոգևորում են բանաստեղծին: Եվ հենց Ստալինգրադում, հոգեկան վերելքի մթնոլորտում, Իսահակյանն իր օրագրի էջերում թղթին է հանձնում «Ուստա Կարո» վեպի վերաբերյալ իր մի կարևոր ծրագրային մտորումն, որն ինչ-որ չափով բացահայտում է վեպի հիմնական կոնցեպցիան.

«...«Ուստա Կարո» վեպի իդեալները հայ ժողովրդի համար — ազատություն, հայրենիք, լուսավորություն, սուրբ ընտանիք, ազգություն, անկախություն, կուլտուրա, ազգային ինք-

նություն, ինքնահատկություններ, ինքնուրույնություն, հասարակական (սոցիալական) արդարություն, անհատականություն: Հայ պետություն, հայ լեզու:

Ստրկությունը փչացնում է ժողովուրդներին, ստորացնում, անբարոյականացնում, դարձնում է վախկոտ մարդուն, անպատիվ, անազնիվ, կեղծավոր, դավաճան, նենգ:

Քարոզել իդեալներ—ազնվություն, արիւթյուն, կամքի ուժ, բնավորություն, հպարտություն, վեհանձնություն, ըստեղծագործական խրախույս, խթան. մի խոսքով հայ ժողովրդի առջև ցույց տալ վեհ նպատակներ, վսեմ ապագա, ստեղծագործ կյանք:

9/II, Ստալինգրադ, 1942 թիվ»:

Մեզ թվում է, որ բոլորովին պատահաբար չէր, որ այս առողերը հեղինակը գրի էր առել Ստալինգրադում, 1942-ի ձմռանը:

Երբ գնացքն անցնում է Ստալինգրադի մոտով, Իսահակյանը միջանցքում կանգնած անթարթ նայում է Վոլգայի զուգահեռ ափերին փռված քաղաքի համայնապատկերին: Նախրի Զարյանը վերհիշում է այդ պահը:

«Վիթխարի արդյունաբերական քաղաքը ձգված է Վոլգայի ափին 60 կիլոմետր երկարությամբ և շնչում է բաղմամբիվ գործարանների հզոր ծխնելույզներով: Կարծես կենդանի տիտանական էակ է:

Վարպետը բիբլիական մարգարեի թախծոտ հայացքով նայում է քաղաքին և լռում: Նայում էր երկաշ, ինքնաուղղ և դատավճիռ կարդալու պես կարծես ինքն իրեն մրմնջում:

— Հիտլերը կպարտվի:

— Ստալինգրադի պատկե՞րը ձեզ ներշնչեց այդ միտքը, Վարպետ:

— Այո՛: Նայի՛ր՝ ինչ քաղաք է: Այսքան հզոր քաղաքներ և այսքան անծայր տարածություններ ունեցող երկիրը չի հաղթվի»⁸³:

«— Գարնանը ապաստվում են կատաղի կռիվներ,—կարդում ենք Իսահակյանի փետրվարյան գրառումներում:

⁸³ «Սովետական գրականություն», 1975, № 10, էջ 49—50:

— Տեսանք Ստալինգրադից մինչև Սալսկ ճանապարհին, վագոններ՝ բեռնված ղավոդների մեքենաների մնացորդներով, որոնք ենթարկվում էին էվակուացիայի. երկաթէղիներ բեռներ, կամուրջներ, հազար ու մի բան:

Տեսանք գյուղի մոտ ցորենի շեղջեր՝ փոքրիկ բլուրներ, բացօդյա, ձյունի տակ:

— Տիխոբրեցկում կայարանի մոտ քանդված շենքեր, երկաթե կտորներ, անվերջ, անվերջ: Արդեն Սալսկից վագոններով չիբը մեքենաների մասեր, անհասկանալի երկաթե գործեր, կտորներ:

— Ստալինգրադից աշնանը պահանջել են 30.000 վագոն ցորեն տեղափոխելու համար:

— Տեսա վագոն 1.709.000 համար»:

Մեկ էլ հանկարծ, այս զուտ պատերազմական պատկերների մեջ, ճակատագրի բերումով, «Աբու-Լալայի» հեղինակի առջև երևան է գալիս...

«Կարծեմ Ստալինգրադի և Սալսկի միջև, թե առաջինի և Մոսկվայի միջև տեսա մի ուղտ, որ խոտի ահագին սալլ էր քաշում: Մտածել. թե ո՞ւր է ընկել Արաբիայի ուղտը, այս ձյունեղեն ծովի մեջ, ավազների փոխարեն՝ ձյուն, տապի փոխարեն՝ սառնամանիք: Տեսնես, ի՞նչ էր մտածում այդ մենավոր տխուր ուղտը»:

Կրակե գծին մոտ թիկունքի այս տխուր տեսարանների համայնապատկերը բանաստեղծին հիշեցնում է ոչ հեռու անցյալում իր ժողովրդի քաշած տառապանքները.

«Ռուստովից միլիոններով տավար էին փախցնում մերոնք դեպի Ստալինգրադ և խորքերը, որոնց մեծ մասը ոչընչանում էր. ամեն տեղից փախ ու գաղթ: Հայկական կոտորածների պես. великое переселение народов...»:

Այս գրառումներից ուղիղ մեկ տարի անց, 1943-ի փետրվարին, Ստալինգրադյան ճակատամարտի հաղթանակի և կարմիր բանակի 25-ամյակի օրը, Իսահակյանը մի առանձին բերկրանքով գրում է հետևյալ տողերը.

«Մեր բանակի սխարագործություններին, հայրենասիրական անձնագործություններին նեցուկ դարձավ թիկունքը, որ

«չ միայն կիսեց իր հացը նրա հետ, այլև կիսեց թե՛ զբերականները, թե՛ զոհաբերումները և պատրաստ՝ կիսելու նաև մահը»:

Այս բոլորի հունձը եղավ Ստալինգրադի հերոսական էպոպեան:

Ստալինգրադի անունը սիմվոլ է այլևս» (V, 358):

1942 թվականի ամռանը Երևանի մշակութային կյանքում տեղի ունեցավ նշանակալից ու սիմվոլիկ մի իրադարձություն. Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախումբը, առաջիններից մեկը մեր Միությանում, կատարում է Դմիտրի Շոստակովիչի Յոթերորդ սիմֆոնիան, գրված Լենինգրադում, բլոկադայի դաժան օրերին: Այս փաստը, որ աշխարհացունց պատերազմի օրերին Միության հարավի սահմանագլխին, հայոց հինավուրց հողի վրա, հայ երաժիշտների փայլուն կատարմամբ (գիրիժոր՝ Մ. Թավրիզյան) հնչում է Շոստակովիչի հանճարեղ երաժշտությունը, անշափ հուզում է Խաչակյանին և նա, որ հեռու էր երաժշտագիտական բնույթի հոգվածներից, սիմֆոնիայի կատարման հաջորդ օրը գրում է՝ «Դ. Շոստակովիչի № 7 սիմֆոնիայի կատարման առթիվ» իր հակիրճ խոսքը, որն անմիջապես հաղորդվում է երևանյան ռադիոյով:

«Հայկական խորհրդային հանրապետությանը վիճակվեց ասիական դռների առաջ հանդիսավոր կերպով հնչեցնել պատերազմի և հաղթանակի երգը. պատերազմի՝ ընդդեմ չարի և խավարի, հաղթանակի՝ բռնության ու ստրկության վրա:

... Այս երաժշտական հոյակապ պոեման՝ գրած երկաթի ու կրակի զարհուրելի տարերքի մեջ, անսման քաջության ու հերոսական ինքնամոռացման օրերում, կարդացվում է մեծ հուզմունքով, հիացմունքով, ներքին սարսուռով:

Շոստակովիչի սիմֆոնիան Հայրենական պատերազմի, նրա հաղթանակի և մեծ Միության իդեալների հզոր երգն է»⁸⁴:

⁸⁴ Բնագիրը պահվում է լրագրող Ալբերտ Գասպարյանի մոտ (Մոսկվա): Առաջին անգամ ռուսերեն հրատարակվել է «Լիտերատուրնայա գազետայում», 1966 թ. 24 սեպտեմբերի:

Պատերազմի տարիներին Իսահակյանը բազմիցս հանդես է գալիս սփյուռքահայությունն ուղղված կոչերով, որ խոսում է նրանց հայրենասիրական պարտքի մասին: Հայրենիքին օգնելու նրա կոչը մեծ արձագանք է գտնում հայկական բոլոր գաղթօջախներում: Այդ մասին «Պրավդան» գրել է.

«Այդ ահեղ օրերին բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը հանդես եկավ սովետական երկրի արդար պայքարին օգնություն ցույց տալու ոգեշունչ կոչով: Բանաստեղծի հայրենակիցները անմիջապես արձագանքեցին այդ կոչին: Ամերիկայում, Սիբիրայում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում կազմակերպվեցին Սովետական Միության օգնության կոմիտեներ: Սփյուռքահայության միջոցով ստեղծվեցին զրահատանկային զորասյուններ՝ «Սասունցի Դավիթ», «Գեներալ Բաղրամյան», որոնք նվիրաբերվեցին Կարմիր Բանակին»⁸⁵:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների Իսահակյանի հրապարակախոսությունն ու հայրենասիրական գործունեությունն է նկատի ունեցել Ալեքսանդր Ֆադեևը, որ «Պրավդայում» լույս տեսած իր «Հայրենական պատերազմը և սովետական զրականությունը» հոդվածում հետևյալ բնորոշումն է տվել նրան.

«Հայ պոեզիայի մեծ վարպետ Ավետիք Իսահակյանը, որն անցյալում հռչակ էր ձեռք բերել իր նրբին քնարերգությանմբ, պատերազմի օրերին հանդես եկավ որպես կրթոտ մարտիկ-հրապարակախոս»⁸⁶:

Հայրենականի ավարտին՝ Իսահակյանի բանաստեղծական ծաղկեպսակը եղավ «Մեծ հաղթանակի օրը» բանաստեղծությունը: Այն ուսերեն թարգմանել է Նիկոլայ Տիխոնովը, ինչպես և գրել է հետևյալ խոսքերը՝ ուղղված բանաստեղծին. «Ռայխստագի վրա խոյացավ Հաղթանակի դրոշմը: Մարտիկները վերադարձան հայրենի օջախները: Գարնան զգացումը, հաղթանակած ժողովրդի գաղնան զգացումը, նոր ուժով համակեց Իսահակյանի հոգին: Նա տեսավ, թե ինչպես շարունակվում են պատերազմի պատճառով ընդ-

⁸⁵ «Правда», 1981, 10 июля, № 191.

⁸⁶ А. Фадеев, За тридцать лет. М., 1959, с. 261.

հատված խաղաղ աշխատանքները: Նա ուշագիր նայում էր հեռու արշավանքներից տուն դարձած մարտիկների ղեմքերին, և սիրտը նրա թնդում էր բերկրանքից: Գեղեցիկ մարդիկ էին դրանք, ուժեղ և անպարտ՝ դա մեր ստեղծագործ ժողովուրդն էր»⁸⁷:

*
* *
*

Մեծ հայրենականից մեկ ամիս անց Մոսկվայում լույս տեսավ Իսահակյանի պոեզիայի ռուսերեն առաջին հատրնտիրը⁸⁸: Այս գիրքը պետք է լույս տեսներ 1940—41 թթ., արդեն պատրաստ էին գրքի տպագրված մամուլները, գրքի համար Մարտիրոս Սարյանը կատարել էր մի շարք նկարազարդումներ, սակայն վրա հասած պատերազմը կասեցրեց գիրքը ժամանակին հրատարակելը, իսկ Սարյանի նկարազարդումները պատերազմի տարիներին կորան: Այդ հատրնտիրի տեքստը պատրաստել և առաջաբանը գրել էր Սոֆյա Խիտարովան, որը հետագայում էլ, երկար տարիներ, մեծ նվիրվածությամբ հանդես բերեց Իսահակյանի ստեղծագործությունների ռուսերեն հրատարակության և թարգմանություն հործում:

Գիրքը թեև վերնագրված էր «Ընտիր բանաստեղծություններ», սակայն այնտեղ տեղ էին գտել նաև Իսահակյանի պոեմները, բալլադները, լեգենդներն ու առակները:

Իսահակյանի դասական թարգմանիչներ Բլոկի և Բրյուսովի կողքին, այս հատորում իր թարգմանություններով հանդես եկավ XX դարի ռուսական պոեզիայի այնպիսի մի հետաքրքիր ղեմք, որպիսին Բորիս Պաստեռնակն էր: Պաստեռնակը՝ ժամանակի անվանի բանաստեղծն ու թարգմանիչը (ինչպես վկայում է Սոֆյա Խիտարովան) իր անձնական նախաձեռնությամբ է սկսել թարգմանել Իսահակյանին: Նա դեռևս 1940-ին կատարած թարգմանություններից չորսը տպագրել էր «30 դնեյ» հանդեսում (1940, № 5—6), իսկ մե-

⁸⁷ Ав. Исаакян. Избр. произв. в 2-х тт., т. I, М., 1975, с. 15.

⁸⁸ Ав. Исаакян, Избранные стихи. «Художественная литература», М., 1945.

կը՝ «Դրուժբա նարոդով»-ի (1940, № 5) ավանախում: Պաստեռնակը թարգմանել էր այն բանաստեղծությունները, որոնք հոգեպես մոտ էին իրեն և մի ինչ-որ շափով արտահայտում էին տվյալ ժամանակի իր տրամադրություններն ու հույզերը: Դրանք էին՝ «Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն...», «Ո՞ւմ սիրտն է հեծում մրույլ գիշերին...», «Գագաթներին մով սարերի...», «Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից...», «Զարոյի երգը» և այլն:

Մի շարք հանգույցներում Իսահակյանի քնարական հերոսի ապրումներն ու հույզերն արձագանքում էին Պաստեռնակի հոգեկան զգացմունքներին—դա միայնակ ու վիրավոր մարդու ողբն է, հեծեծանքը «այս ցավի, մահի դաժան աշխարհում», երբ Իսահակյանի հերոսը իրեն ընկեր է կանչում «մրույլ գիշերի»՝ «մենավոր գայլին». «արի՛, լանք մեկտեղ, իմ խեղճ գայլ-եղբայր», դա նաև սիրո ազնիվ զգացմունքի անարձագանք լինելն է, դա նաև իրեն (իր բանաստեղծական կերպարը) որևէ ռոմանտիկ խորհրդանշի տակ ներկայացնելն է՝ «Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն / Չունի բույն, չունի քուն ու անդորր»:

Այո, շատ հատվածներում Պաստեռնակին հարազատ էր Իսահակյանի թե՛ հոգեկան իրավիճակը, թե՛ բանաստեղծական սիմվոլիկան, և Պաստեռնակը թարգմանելու պրոցեսում, այս ամենն անցկացնելով իր պոետական քուրայի միջով, ողուներեն ստեղծում է բանաստեղծական շատ ինքնատիպ մի երևույթ, որը մի կողմից կրում է Պաստեռնակի սուբյեկտիվության կնիքը, ներծծված էր նրա ստեղծագործական տեմպերամենտով ու պատկերներով, մյուս կողմից՝ իր էությամբ այն մաքուր ու ճշմարիտ Իսահակյան էր:

Ահա Պաստեռնակի թարգմանությամբ Իսահակյանի «Ո՞ւմ սիրտն է հեծում մրույլ գիշերին...» բանաստեղծությունը.

У кого так ноет ретивое,
Что в ответ щемит и у меня?
Это волк голодный за горою
Горько воет, кровь мне леденя.

Злая тень на снеговом сутробе,
Я, как ты, устал и одиноч.
Волчье сердце, я твоё подобье
В этом мире смерти и тревог.

Мы родные братья и подобье
В этом мире горя и обид.

Так проклятье ж всей земной утробе.
Вместе, братец, заскулим навзрыд.

Բնագրի համեմատությամբ այստեղ վերափոխված են մի շարք պատկերներ, որոշ հատվածներում ներկա են պատմա-տեոնական ներդրումներ, ոճական սկզբունքներ, որոնց անհրաժեշտությունը բխում է ուսական պոեզիայի ներքին օրինաչափություններից: Եվ Պաստեռնակը համարձակորեն այս ամենը կիրառում է իր թարգմանության մեջ, ստեղծելով մի երկ, որը եթե բառացիորեն և կամ թե արտաքին ձևով նման չէ Իսահակյանի բնագրին, ապա իր ողջ էությունը (նաև ներքին հանգուվ ու տողերի էներգիայով) հայ բանաստեղծի երկի «երկվորյակն» է: Եվ մենք կրկին հավաստում ենք, որ մինչև անգամ այնպիսի մեծ վարպետի մոտ, ինչպիսին Պաստեռնակն էր, բանաստեղծական նվաճումը ըստեղծվում է այն դեպքում, երբ բնագիրը համահունչ է թարգմանչի բանաստեղծական ու մարդկային խառնվածքին:

Իսահակյանի բանաստեղծությունների պատմական թարգմանությունների շարքը (որն, ի դեպ, դեռ արժանվույն չի գնահատվել, մինչդեռ ժամանակին այն առաջ է բերել Իլյա էրենբուրգի հիացմունքը) նոր հորիզոններ է բացում Իսահակյանին ուսերեն թարգմանելու ասպարեզում: Պատմական իրավացի կոահելով, որ Իսահակյանի մոտ էականը հանգավորումը չէ՝ այսպես կոչված բանաստեղծական տեխնիկան, այլ ներքին ռիթմը, բանաստեղծական կառույցի համատարած սիմֆոնիզմը, ձգտել է հաղորդել Իսահակյանի երկի այդ ներքին մեղեդին, որն անխզելի ներդաշնակության մեջ է ասելիքի հետ, և նրա հետ միասին կազմում է յուրահատուկ «պոլիֆոնիկ ամբողջականություն»:

Душа—перелетная бедная птица
Со сломанным бурей крылом.
А дождь без конца, и в пути ни крупницы,
И тьма впереди и в былом.

Но где-то, усеявши неба покатошь,
Не ведают звезды беды,
И ты—голубая хрустальная святость
Большой путеводной звезды.

Хоть раз меня взором мирящим порадуй
И верь мне: конец мятежу.
На дне твоего непорочного взгляда
Я сердце свое погружу.

Душа—перелетная бедная птица
Без дома, без сил и без сна.
А дождь без конца, и в пути ни крупницы,
Дорога ночная темна.

*Սա նույնն է, ինչ «սեփական պոեզիայի» ստեղծումը.
նման արդյունքը հնարավոր չէ առանց ներքին ստեղծագոր-
ծական շիկացման, առանց ասելիքի համընկնման, երբ բը-
նագրի տողը առաջ է բերում և՛ համախոհություն, և՛ հոգե-
կան ոգևորություն:*

*Իսահակյանի 1945 թվականի ժողովածուի աննախադեպ
հաջողության մի մասն էլ, Բլոկի և Բրյուսովի գործերի կող-
քին, բաժին է ընկնում նաև Պաստեռնակի թարգմանություն-
ներին:*

*Պաստեռնակից բացի այս հատընտիրում Իսահակյանի
թարգմանություններով հանդես եկան բանաստեղծ-թարգմա-
նիչներ Վ. Զվյագինսկան, Վ. Դերժավինը, Կ. Լիպսկերովը,
Ս. Շերվինսկին, Վս. Ռոժդեստովենսկին, Ս. Մառը, Ն. Պավ-
լովիչը, Օ. Ռումբերը, Ն. Ասանովը, Բ. Սաղովսկին, Տ. Սպեն-
դիարովան, Մ. Զենկևիչը, Կ. Արսենևան և ուրիշներ: Այս
գիրքը նրանց համար եղավ Իսահակյան թարգմանելու նա-
խաշավիղը, հետագայում նրանց անուններին մենք հաճախ
կհանդիպենք Իսահակյանի ոուսերեն հրատարակություննե-
րում:*

1945 թ. լրացավ Լևեմտիք Իսահակյանի ծննդյան 70-ամյակը:

Հորեկյանը մեծ շուքով նշվեց ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում: ՍՍՀՄ Գերազույցն սովետի նախագահության հրամանագրով Իսահակյանը պարգևատրվեց երկրի բարձրագույն պարգևով՝ Վ. Ի. Լենինի շքանշանով:

Մեկ տարի անց, 1946 թ., Իսահակյանը, առաջինը հայ գրողներից, արժանանում է ՍՍՀՄ Պետական մրցանակի (առաջին կարգի):

Զնայած առաջացած տարիքին և ստեղծագործական բազում խնդիրներին, Իսահակյանը անխոնջ կերպով շարունակում է իր հայրենանվեր գործունեությունը՝ նա Հայաստանի Գրողների միության նախագահն էր, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր անդամներից մեկը:

Այդ տարիներին բանաստեղծը երբեմն հանդես էր գալիս նաև հրապարակախոսական հոդվածներով, և դա բնական էր, քանի որ Իսահակյանը չէր ապրում բանաստեղծական աշտարակում մեկուսացած ճգնաժողովի կյանքով, այլ միշտ արձագանքում էր արդիականության իրեն հուզող հարցերին: Հայտնի է, թե ինչ մեծ ապրումներ ուներ բանաստեղծը Սևանա լճի ճակատագրի վերաբերյալ: Նա առաջինն էր, որ ահազանգ բարձրացրեց լիճը շորացման վտանգից փրկելու մասին, նամակներ գրելով «Պրավդա» թերթին (որը ստորագրել էին նաև Մարտիրոս Սարյանը, Գերենիկ Դեմիրճյանը, Վիկտոր Համբարձումյանը) և Գիտությունների միութենական ակադեմիայի նախագահությանը:

1947 թ. հոկտեմբերին, հեղափոխության երեսնամյակի կապակցությամբ, Իսահակյանը գրում է «Սրտագին ողջույն Լենինգրադի հերոսական պրուետարիատին» ուղերձը, ուր արտահայտում էր իր զգացմունքները Հայրենականի տարիներին Լենինգրադցիների ցուցաբերած հոգեկան արիության վերաբերյալ:

«Լենինգրադի բլոկադը համաշխարհային պատմության մեջ աննախադեպ է: Լենինգրադի պրուետարիատի տոկու-

նությունը, անձնագոհությունը, արիւթյունը, հավերժական լուսապատկով է զարդարված, հավերժական հիացմունքի արժանի—բոլոր գալիք գարեթի մեջ⁹⁰:

Նուպատեհրազմյան տարիներին, երբ առավել սրությամբ էր դրվել խաղաղության պաշտպանության հարցը, Իսահակյանը այդ բնագավառում ևս ունեցավ ամենագործուն մասնակցութիւնը որպէս խաղաղության պաշտպանության սովետական կոմիտեի վարչության անդամ:

1949 թ. օգոստոսին Իսահակյանը հրավիրվում է Մոսկվա՝ Խաղաղության կողմնակիցների համամիութենական կոնֆերանսին:

Իսահակյանին իրավունք էր վիճակվել հայ ժողովրդի անունից խոսք ասել Խաղաղության կոնֆերանսի պատվավոր ամբիոնից:

Դա պետք է լիներ բանաստեղծի վերջին այցը Մոսկվա, Ռուսաստան...

Ճամփորդության ընթացքում Իսահակյանին ուղեկցելու համար, նրա հետ Մոսկվա է մեկնում «Գրական թերթի» այդ տարիների խմբագիր Վազգեն Մնացականյանը: Նա Վարպետի հետ անցկացրած օրերի մասին գրել է հուշեր. դրանք, փաստորեն, բանաստեղծի ուղևորության վերջին շրջագայության միակ գրավոր վավերագրութիւններն են, որոնք ճանաչողական մեծ արժեք ունեն, քանի որ իր հուշագրության մեջ Վ. Մնացականյանը շատ հատվածներ մեջ է բերում Իսահակյանի հետ ունեցած զրույցների ժամանակին արված իր անմիջական գրառումների հիման վրա:

Ողջ ճանապարհին, ինչպես վկայում է Վ. Մնացականյանը, Իսահակյանն անընդհատ հանդիպումներ է ունեցել իր բազմազգ ընթերցողների հետ: Մարդիկ մոտեցել են բանաստեղծին ինչպես հարազատի, ինչպես վաղեմի ծանօթի, և մեծ բանաստեղծն էլ պատրաստ է եղել ամենքի հետ խոսելու, զրուցելու:

⁹⁰ Առաջին անգամ հաղորդվել է նույն թվականի նոյեմբերին լենինգրադյան ռադիովով, իսկ ապագովել՝ «Исаакян о России и русской культуре» ժողովածուում, էջ 33—35.

Ճանապարհը ծանոթ էր բանաստեղծին, բայց սա արդեն խաղաղ ժամանակների ճանապարհն էր. ամենուրեք վերականգնվում էին ավերված քաղաքներն ու կայարանները, այս ու այն կողմ դեռ երևում էին ռազմի ավերված տեխնիկան, իսկ դաշտերը դեռ ակոսում էին երկար խրամատները: Պատերազմը վերջացել էր, բայց մարդկության առջև նրա նոր վտանգը չէր վերացել:

Եվ կրկին, կանգնած գնացքի պատուհանի առաջ, բանաստեղծը մտորում է.

«... Այս ճանապարհով մեկ էլ անցել եմ պատերազմի օրերին: Ավերածությունների հետքերը վերացել են, բայց դա բնության մեջ, իսկ մարդկանց սրտերում, ինչքան այրիներ, որբեր են մնացել, ինչքան օջախներ են քանդվել, որոնք այլևս ծուխ չեն տեսնելու: Իսկ հոգու սպիե՞րը...

Պատերազմը հատկապես ճակատագրական է փոքր ժողովուրդների համար: Հայ ժողովուրդը, օրինակ, մասունքի գին ունի. իր հայրենիքում և նրա շուրջը տեղի ունեցած անվերջ պատերազմներում ջարդվել է, կոտորվել, նվաղել ու ցրվել աշխարհով մեկ»⁹⁰:

Մոսկվայում, Կուրսկի կայարանում, Իսահակյանին վարդի փնջերով դիմավորում են Ալեքսանդր Ֆադեևը և Նիկոլայ Տիխոնովը:

Իսահակյանը, սովորության համաձայն, կանգ է առնում դեռևս պատերազմի տարիներից իրեն հարազատ «Մոսկվա» հյուրանոցում:

Կոնֆերանսը բացվում է օգոստոսի 25-ին:

Արտակարգ ջերմ է լինում Իսահակյանի ընդունելությունը Միությունների տանը, ուր անց էին կացվում կոնֆերանսի նիստերը: Ականատեսը՝ Վ. Մնացականյանը, իր հուշերում գրում է. «Հազիվ էինք ոտք դրել Միությունների տան միջանցքը, երբ այս ու այն կողմերից լսվեցին հետըզհետե բացականչությունների վերածվող շշուկներ... «Վարպետը, Իսահակյանը»: Հետո բազմությունը ճեղքվեց, և բա-

⁹⁰ Վ. Մնացականյան, Ժամանակի հետ, Երևան, 1968, էջ 378—379:

րեկամական ժպիտների ու հպարտությամբ օծված ծափահարությունների ուղեկցությամբ Վարպետը քայլեց դեպի Ֆահեկը, որը ռուսական կեշու պայծառությամբ գալիս էր նրան ընդառաջ:

... Ելույթ ունեցողներից ամենատարիքավորը Վարպետն էր: Կոնֆերանսի մասնակիցների մեծ մասը ճանաչում էր նրան: Այդ էր պատճառը, որ նրան, դեռ ամբիոնին չմոտեցած, դիմավորեցին պայթող ծափահարություններով: Այդ օրը Վարպետը շատ էր նմանվել հին հունական իմաստուններին: Նայում էիր դեմքին ու հպարտանում, որ մեր դարաշրջանը նույնպես ունի իր իմաստունները»⁹¹:

Իսահակյանը ելույթ է ունենում կոնֆերանսի բացման հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 26-ին: Նա հիանալի գիտակցում էր, որ այդ օրը ինքը պիտի խոսեր պատմության համար, ուստի պիտի ասեր այն, ինչն այսօր ամենից հրատապն էր թե՛ իր ժողովուրդի, թե՛ մարդկության համար:

Շայ ժողովուրդը պատմությունից ընդհանրապես, և իր պատմությունից մասնավորապես, անհերքելի իմաստություն է ձեռք բերել, որ պատերազմները մեծ աղետներ, քայքայումներ, անշափելի վնասներ են բերում և՛ մեծ ազգերին, և՛ ամբողջ մարդկությանը: Խավարի և հետադիմության մեջ են գցում քաղաքակրթությունը, իսկ փոքր ժողովուրդներին բերում են միայն կործանում, ոչնչացում, մահ... Խաղաղությունն է միայն, որ բերում է կյանք և բարիք, լույս և երջանկություն:

Եվ հայ փորձված ժողովուրդը իր ողջ էությամբ, իր բոլոր անկեղծությամբ միշտ խաղաղության պաշտպանն է և թշնամի պատերազմի» (V, 394)⁹²:

Վարպետին Մոսկվայում ընկերանում է Մարտիրոս Սարյանը, որը նույնպես մասնակցում էր կոնֆերանսի աշխատանքներին: Հին ընկերները հաճախ հավաքվում են Ար-

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 385:

⁹² Ավ. Իսահակյանի ելույթն առաջին անգամ տպագրվեց «Պրավդա» թերթում, 1949 թ. օգոստոսի 30:

քատ փողոցին կից՝ Կարմանիցկի նորանցքում գտնվող Սարյանի մեկ սենյականոց բնակարան-արվեստանոցում: Այստեղ երբեք չէր հավաքվում նկարչական մոլբերտը և օդում միշտ թարմ ներկերի հաճելի բույրն էր:

Սարյանի Մոսկվա եղած օրերին նրա բնակարանը վեր էր ածվում հայ-ռուսական մշակույթի յուրատեսակ ակումբի՝ «սարյանական վերնատուն» — այդպես էին անվանում, որովհետև այդ բնակարանը նույնպես գտնվում էր տան վերջին՝ վեցերորդ հարկում:

1949 թ. այդ օրերին նկարչի տանն Իսահակյանը հաճելի երեկոներ է անցկացրել «սարյանական վերնատան» մըշտական անդամներ Մարիետա Շահինյանի և նրա մամուսնու՝ անվանի թարգմանիչ Հակոբ Խաչատրյանցի, Պյոտր Կոնչալովսկու և Պավել Կուզնեցովի, Արամ Խաչատրյանի, Սերգեյ Մերկուրովի, Ռուբեն Սիմոնովի, Սերգեյ Շերվինսկու և շատ ու շատ ուրիշների հետ:

Ի դեպ, Կոնչալովսկուն Իսահակյանը ճանաչում էր դեռևս քառորդ դար առաջ, եվրոպայից: 1924 թվականի նոյեմբերի 12-ին Վենետիկից Սարյանին գրած նամակում Իսահակյանը հիշատակել է ռուս մեծ նկարչի մասին.

«Այստեղ էր նկարիչ Կոնչալովսկին. լավ տպավորություն թողեց, իբրև մարդ: Քո մասին խոսում էր սիրով» (VI, 200):

Իսահակյանը հանդիպումներ է ունենում նաև մի շարք ռուս նշանավոր պոետների հետ, որոնց հետ նախկինում բարեկամացել էր. Նիկոլայ Տիխոնով, Բորիս Պաստեռնակ, Աննա Ախմատովա, Կոնստանտին Սիմոնով, Ալեքսեյ Սուրկով: Զգո՞ւմ էր, արդյոք, բանաստեղծը, որ դա իր վերջին այցն էր Մոսկվա: Հազիվ թե. նա տակավին առողջ էր և լի կենսական ուժերով: Նրան հաճելի էր լինել Մոսկվայում, ուր առաջին անգամ եղել էր մոտ կես դար առաջ՝ դեռևս նոր գրքական ասպարեզ իջնող մի երիտասարդ, իսկ այժմ նա մեկն էր ռուս ընթերցողի սիրված պոետներից:

Վազգեն Մնացականյանը մտաբերում է. «Պետք էր տեսնել, թե ինչ էր կատարվում դուրսը, երբ նա քայլում էր փողոցներով: Ամեն քայլափոխի մոտենում, սրտանց ողջու-

նում էին Վարպետին, հպարտանալով, որ ճանաչում են «Աբու-Լալա Մահարիի» հեղինակին...

Մի անգամ Վարպետին մոտեցավ դպրոցական մի աղջիկ և դողդոջ շուրթերով շշնջաց.

— Ներողություն, դուք Ավետիք Իսահակյանը չե՞ք:

— Այո,—աստվածային ժպիտով պատասխանեց Վարպետը:

— Ինչ լավ է,—բացականչեց ուս աղջիկը և թռավ, գնաց»⁹³:

Իսահակյանն էլ հինավուրց հիշողությունների ջերմ ըզգացմունքներ ուներ Մոսկվայի հանդեպ, նա սիրում էր Մոսկվան որպես ինտերնացիոնալիստական քաղաք, առաջադեմ ու դեմոկրատ գաղափարների հոգևոր կենտրոն, որը միշտ ընդառաջ է գնացել նորին ու լուսավորին: Որպես մի քաղաք, որ դարեր շարունակ դեպի իրեն է ձգել հայ ժողովրդի առաջադեմ զավակներին և մեծ ներդրում ունի հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Մոսկվայի հիմնադրման 800-ամյակի կապակցությամբ գրած «Ողջույն Մոսկվայի փառապանծ 800-ամյակին» հոդվածում բանաստեղծն ասում է.

«Հայ ժողովուրդը տակավին Իվան IV-ի ժամանակ իր հայացքը հռոկ էր Մոսկվային և իր բախտը ձգտում էր կապել նրա հետ. 19-րդ դարի սկզբում միայն իրականացավ նրա փափազը և մտնելով Մոսկվայի համաստեղության մեջ, սկսեց այնտեղից ստանալ լույս, գիտություն, նոր մշակույթ: Այնտեղ բացվեց Լազարյան ճեմարանը, այն նշանավոր կրթական հիմնարկը, որն ընծայեց հայ ժողովրդին ուսական կրթությամբ և արվեստով զինված շատ մտավոր մշակներ, ընտիր ուսուցիչներ, այնտեղ սնվեցին մեր լիբրկայի սրտագին երգիչները՝ Սմբատ Շահազիզ, Հ. Հովհաննիսյան, Վահան Տերյան: Մոսկվայում հրատարակվեց Ստ. Նազարյանի և անմահ Մ. Նալբանդյանի «Հյուսիսսփայլ» գրական հանդեսը՝ ներշնչված այն էպոխայի դեմոկրատ, ազատատենչ

⁹³ Վ. Մնացականյան. Ժամանակի հետ, էջ 388:

գաղափարներով, որոնք հայ կյանքը հեղափոխեցին» (V, 391):

Այսպես է գնահատել Իսահակյանը Մոսկվայի դերը հայ մշակույթի և հոգևոր կյանքի պատմության մեջ:

1949 թ., Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 150-ամյակի օրերին, Իսահակյանը (որը նախագահն էր հանրապետական պուշկինյան հոբելյանական հանձնաժողովի) հանդես է գալիս հանդիսավոր երեկոյին «Մեծահանճար Պուշկինը» զեկուցումով:

Իսահակյանի խոսքը՝ նվիրված Պուշկինին, տպագրվում է նաև միութենական մամուլում⁹⁴:

Գրական մեծ հոբելյանները առիթ էին Իսահակյանին՝ արտահայտելու տարիների ընթացքում կուտակված իր մերտքերը համաշխարհային գրականության իր սիրած այս կամ այն հեղինակի վերաբերյալ: Այսպիսին էին Շոթա Ռուսթավելուն, Նիդամուն, Իվան Կոխլովին, Մաքսիմ Գորկուն, Տարաս Շևչենկոյին, Անտոն Զեխովին, Վալերի Բրյուսովին նրվիրված հոգվածները:

1948-ին Մոսկվայի «Պրավդա» հրատարակչությունը «Օգոստոս» ամսագրի մասսայական մատենաշարով լույս ընծայեց Իսահակյանի «Նրանք դրոշակ ունին» գրքույկը (Թարգմանիչ՝ Հ. Խաչատրյանց):

1952 թվականին Մոսկվայի Պետհրատը հրատարակում է Իսահակյանի «Ընտիր երկերը» (կազմել և խմբագրել էր Սոֆյա Խիտարովան): Այս գրքույկում առաջին անգամ տպագրվեց Նիկոլայ Տիխոնովի «Ավետիք Իսահակյան» փայլուն առաջաբանը, որը հետագայում ունեցավ բազում հրատարակություններ:

Կյանքի մայրամուտին Իսահակյանին բախտ է վիճակվում անցկացնել ևս մի փառահեղ տարեդարձ՝ իր ութսունամյակը, որը վերածվեց համաժողովրդական տոնակատա-

⁹⁴ «Լիտերատուրնայա գազետա» թերթում (1949, 4 հունիսի) լույս է տեսնում Իսահակյանի «К нему не зарастет народная тропа», իսկ «Դրուժբա Նարոդով» ամսագրում (1949, № 3)՝ «Солнце поэзии» հոդվածները:

րության: Հոբելյանին Մոսկվայից ժամանել էին իր հին բա-
րեկամները՝ Նիկոլայ Տիխոնովը, Ալեքսեյ Սուրկովը, Սերգեյ
Միխայլովը, Վերա Զվյագինցևան, Սոֆյա Խիտարովան և
ուրիշներ:

Իսահակյանին անվանեցին սովետական պոեզիայի նա-
հապետ:

1955 թվականի հոկտեմբերի 30-ին, իր 80-ամյակի հո-
բելյանական երեկոյին, Իսահակյանը հանդես եկավ իր վեր-
ջին խոսքով, որն ավելի շուտ բանաստեղծի պատգամն էր՝
ուղղված հայրենի ժողովրդին:

Վարպետի կենդանության օրոք ռուսերեն նրա վերջին
գիրքը եղավ «Ընտիր երկերի» երկհատորյակը (Մոսկվա,
1956, Պետհրատ, կազմող՝ Ս. Խիտարովա): Այդ հրատարա-
կությունում «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը ներկայացված
էր ոչ թե Բրյուսովի նշանավոր թարգմանությամբ, այլ բա-
նաստեղծ Պավել Անտոկոլսկու նոր թարգմանությամբ, սա-
կայն վերջինիս, Իսահակյանի խոր համոզմամբ, չէր հա-
ջողվել գերազանցել Բրյուսովին:

Ընտրանու առաջին հատորում գետեղված էին մի շարք
երկեր՝ ռուս նշանավոր բանաստեղծ Աննա Ախմատովայի
թարգմանությամբ (մինչ այդ, Ախմատովան Իսահակյանից
թարգմանել էր չորս բանաստեղծություն և՛ «Ալագյազի մա-
նիններից» երկու հատված, որոնք հրատարակվել էին Ավ.
Իսահակյանի «Ընտիր երկեր» գրքում (Մոսկվա, 1952):

Իսահակյանը բարձր էր գնահատում Ախմատովայի
թարգմանությունները և մի նոր բերկրանք ապրեց՝ իմանա-
լով, որ նա շարունակել է իր պոեզիայի թարգմանական աշ-
խատանքները, իսկ «Ալագյազի մանիններ» պոեմը թարգմա-
նել է համարյա ամբողջությամբ:

Աննա Ախմատովայի թարգմանական նախասիրությունը
Իսահակյանի սիրային լիրիկան էր, ոչ մեծ ծավալի, քնա-
րական մի կիզիչ զգացումով ողողված գողտրիկ բանաստեղ-
ծություն: Պետք է ասել, որ այստեղ նա շարունակում էր
Իսահակյանին վերակերտելու բլոկյան ավանդները՝ շեշտը

դնելով երկի հուզական-ղգացական ներգործության պահ-պանման վրա:

Ախմատովայի տողի վիրտուոզային թեթևությունն ու մեղեդալնությունը թույլ էին տալիս նրան բնական գեղեցկությամբ ու համարյա անկորուստ կերպով մատուցել Իսահակյանի քնարական գլուխգործոցները: Այս բանն առավելապես հատուկ է «Ալագյաղի մանիներ» պոեմի նրա թարգմանությանը (քանզի պոեմն ամբողջությամբ քնարական երգերի մի միասնական շարք էր, և այդպես էլ այն ընկալել էր Ախմատովան): Դժվար է ասել, թե պոեմի որ երգն է ավելի հաջողվել Ախմատովային. նրանք բոլորն էլ կատարյալ բանաստեղծական արվեստի արդյունք են: Ախմատովան իր պոետիկ թարգմանություններով շարունակում էր Իսահակյան թարգմանելու Բլոկի, Բրյուսովի, Պաստեռնակի ավանդները, իսկ ռուս ժամանակակից պոեզիայում այդ բարձրը ավանդներն այսօր շարունակում են Միխայիլ Դուդինը, Բելա Ախմատուլիսան, Վլադիմիր Սոկոլովը...

Իսահակյանի ստեղծագործությունները գնալով ավելի մեծ արձագանք էին գտնում Ռուսաստանում, և պատահական չէ, որ ռուս ժամանակակից նշանավոր կոմպոզիտորներից մեկը՝ Գեորգի Սվիրիդովը, իր մեծ նախորդի՝ Սերգեյ Ռախմանինովի օրինակով նույնպես անդրադառնում է Իսահակյանի պոեզիային: Վարպետի մի շարք քնարական բանաստեղծությունների հիման վրա նա գրում է «Հայրենի երկիր» սիմֆոնիկ պոեմը՝ Երգի ղուգակցությամբ: Կոմպոզիտորն Իսահակյանին է ուղարկել իր ստեղծագործության տպագիր պարտիտուրան հետևյալ մակագրությամբ՝ «Թույլ տվեք Ձեզ նվիրել իմ ստեղծագործության մի օրինակը՝ գրված Ձեր խոսքերի հիման վրա: Այս երաժշտությունը ստեղծելիս ես մեծագույն հաճույք եմ ապրել: Գեորգի Սվիրիդով»⁹⁵:

Իսահակյանի կյանքի վերջին բերկրանքներից մեկը եղավ աշխարհում առաջին տիեզերական սովետական արբանյակի թռիչքը, երբ մարդու հանձարեղ միտքը ի գորու

⁹⁵ Բնագիրը պահվում է Ավ. Իսահակյանի նրեանի տուն-թանգարանում:

և դավ դուրս գալ «Տիեզերքի սահմաններից... Ժամանակից, օրենքներից բնության»:

Ալեքսանդր Բլոկը Պուշկինի առիթով, պոետի կոչման մասին ասել է. «Ի՞նչ է բանաստեղծը: Մարդ, որը բանաստեղծություններ է գրում: Իհարկե ո՛չ: Նա կոչվում է բանաստեղծ ոչ թե նրա համար, որ բանաստեղծություններ է գրում, այլ որովհետև նա գրում է բանաստեղծություններով. այսինքն նա ներդաշնակության է բերում բառերն ու հնչյունները, որովհետև նա՝ բանաստեղծը, ներդաշնակության զավակն է»⁹⁶:

«Ներդաշնակության զավակի» այս զգացողությունն է հավաստում Վոլգայի տոհմիկ ձկնորսների (Նիկոլո-Կոմարովկա գյուղից) նամակը՝ Ավետիք Իսահակյանին.

«Ձեր ստեղծագործությունը այնքան մարդկային է, այնքան հոգեհույզ ու ճշմարիտ, որ ասես մի զուլալ աղբյուր լինի, որտեղից բխում է կյանքի կենարար ճշմարտությունը:

Դուք մեր ժամանակներում ապրող դասական եք, մեզ համար թանկ ինչպես՝ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը: Սերնդե-սերունդ մարդիկ պետք է հիանան Ձեր անմահ քնարով»⁹⁷:

Այո՛, ոուս մարդուն՝ Ալեքսանդր Բլոկից մինչև Վոլգայի ափերի ձկնորսները, սիրելի էր Իսահակյանը: Նա ևս, մեծ Պուշկինի նման, կարող էր ասել.

Եվ ես երկար կապրեմ սիրով ժողովրդի սրտում,
Քանի որ քնարն իմ արթնացրել է զգացմունքներ բարի,
Եվ իմ դաժան դարում երգել եմ ես ազատություն
Եվ գութ հանուն ընկածների:

⁹⁶ А. Блок. О литературе. М., 1980, с. 264.

⁹⁷ «Слово об Аветике Исаакяне», Е., 1975, с. 143.

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ ՊՈՒՇԿԻՆԸ

Պուշկինի գրվածքներում Լրկինք
կա, բայց համակված է, տոգորված
է նա միշտ երկրով:
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

XIX—XX դարերի համարյա բոլոր հայ մեծ բանաստեղծները, նալբանդյանից մինչև Չարենց, ոգևորվել են Պուշկինով, զգացել նրա այդեղիայի հմայքն ու մոգական ազդեցությունը:

Հայ ժողովուրդը Պուշկինին ճանաչել է շատ վաղ ժամանակներից: Դեռևս 1843. թվականին, Պուշկինի բանաստեղծությունները հայերեն է թարգմանել Լազարյան ճեմարանի սան Հ. Համազասպանցը, որոնք լույս են տեսել նույն թվականին Մոսկվայում՝ «Թարգմանութիւնք արձակ և ոտանավոր ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառե ի Ժուկովսկիոյ, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ, Բարատինսկիոյ և Գնեդիչէ»¹ գրքում:

Եվ այնուհետև, Պուշկինին թարգմանել են գրեթե բոլոր հայ մեծ բանաստեղծները՝ Պատկանյանը, նալբանդյանը, Շահազիզը, Մատուրյանը, Աղայանը, Հովհաննիսյանը, Թումանյանը, Չարենցը և ուրիշներ: Մեկ բանաստեղծություն էլ՝ «Դեր», թարգմանել է Իսահակյանը:

¹ Москва, типография Лазаревского института, 1843 г.

Ուղիղ մեկ դար առաջ՝ 1884 թ. է լույս տեսել Պուշկինի հայերեն առաջին գիրքը՝ «Ոսկե ձկնիկը»²։

Թարգմանությունների հետ զուգահեռ. հայ գրաքննադատական միտքը ևս, սկսած Ստեփանոս Նազարյանից («Հյուսիսափայլ», 1863, դեկտեմբեր) շարունակաբար իր ուշադրության կենտրոնում է պահել մեծ բանաստեղծի ըստեղծագործությունը։ Դեռևս 1899 թվականին լույս է տեսնում Ստեփան Լիսիցյանի Պուշկինին նվիրված հայերեն առաջին մենագրությունը «Ա. Ս. Պուշկին»³ խորագրով։

Պուշկինը, հաղթահարելով թե՛ ժամանակի և թե՛ լեզվի պատենշները, ահա դարից ավելի է, ինչ հայերին ներկայանում է որպես ռուսական պոեզիայի խորհրդանիշ, որպես հարազատ ու մտերիմ անուն։

Յուրաքանչյուր հայ մեծ բանաստեղծ հոգեկան հիացմունքով է մոտեցել Պուշկինին, զմայլվել նրա քնարով, «զըրուցել» նրա հետ, յուրովի ընկալել նրան և նաև ձգտել «իր Պուշկինին» թարգմանաբար ներկայացնել հայ ընթերցողին։

Նալբանդյանի համար Պուշկինը բանաստեղծ-քաղաքացի էր, ժամանակի առաջադեմ հայացքների (նաև դեկաբրիստների) արտահայտիչը, Պատկանյանի համար՝ ազգային-ազատագրական պայքարի ռոմանտիկայի երգիչ, Աղայանի համար՝ մեծ լուսավորիչ ու հոգեհովիտ, Մատուրյանի համար՝ ընկճված ու զրկված մարդու բարեկամ ու ոգեշնչող, Թումանյանի համար՝ Կովկասի մեծ հոգեորդի, որի սիրտը ալեկոծվել էր ազատության ու մարդասիրության նույն իդեալներով, ինչ և իրենք, Չարենցի համար՝ պոետական արվեստի անհաս իդեալ, ինչպես նաև ծանր օրերի ընկեր, Իսահակյանի համար՝ կյանքի հավերժ ուղեկից, ինչպես ինքն է խոստովանվել. «Մենք բոլորս, մեր մանկության օրերից

² Ա. Պուշկին, Ոսկե ձկնիկ, Թիֆլիս, հրատարակություն «Աղբյուր» ամսագրի, 1884 (ազատ թարգմանություն Ղազարոս Աղայանի), ինչպես նաև՝ Ա. Պուշկին, Ոսկե ձկնիկ, Թիֆլիս, հրատարակություն «Վարժարան» ամսագրի, 1884 (թարգմ. Գամառ-Փաթիպա)։

³ Ստ. Լիսիցյան, Ա. Ս. Պուշկին, նրա կյանքն ու գործունեությունը։ Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերություն, 1899։

մինչև մեր կյանքի վերջը կախարդված ենք նրա ապուլոնյան հանճարով: Նա միշտ մեզ հետ է, միշտ ներկա՝ մեր հոգինների մեջ:

Երբ մանուկ էինք, նրա ոսկե հեքրաթները թոցրել-տա-րել են մեզ երևակայության երջանկաբեր աշխարհները:

Երբ պատանի էինք, մեզ հափշտակել է նրա սիրային չքնաղ լիրիկան: Մեր երազն ու թախիժը խառնել ենք նրա երազին ու թախժին և նրա նվիրական ստվերի հետ թափառել ենք ռուսական մեծ հայրենիքի քնարական դաշտերում, նրա հզոր գետերի ափերին, շառաչող անտառներում՝ աշնան ոսկի տերևաթափի տակ:

Մեր երիտասարդ տարիներում մեզ թևավորել է նրա ազատաբաղձ ոգին: Նրա խիզախ, մրրկաբաշ երգերը մղել են մեզ դեպի կոփ, դեպի զոհաբերում...

Իսկ երբ ծերանում ենք, հակում ենք մեր գլուխը նրա վաղահաս իմաստության վրա, խորհում ենք մարդկանց և իրերի նրա խորունկ ճանաչողության մասին» (V, 143):

Այս բանաստեղծական բնութագիրը «մատնանշում է» այն «ոսկե շղթան», որ բոլորել էր Իսահակյանի «կենաց ծառը»: Նման խոստովանություն Իսահակյանը չի արել որևէ այլ գրողի նկատմամբ:

Սա, իհարկե, բանաստեղծի խոստովանություն է բանաստեղծի մասին: Այստեղ ոչ միայն բնութագրվում է Պուշկինի ներգործությունը իր վրա, այլև բնութագրվում է նրա պոեզիայի այն վիթխարի կենարար ուժը, որ հաղորդվում է մարդուն: Բնութագրի յուրաքանչյուր տողը արդյունք էր Պուշկինի ընկալման յուրօրինակ էվոլյուցիայի, որը շարունակվել է համարյա մի ողջ կյանք (պատահական չէ, որ այն գրվել է վաթսուն տարեկան հասակում):

Պատանի թե՛ երիտասարդ, հասուն թե՛ տարեց, Իսահակյանի գլխավերևում մշտապես ճախրել է պուշկինյան ոգին:

Ժամանակը շատ վավերագրեր է պահպանել. մեր առջև բանաստեղծի հավաքածուից «Պուշկինյան պատկերազարդ գրադարան» մատենաշարի՝ Պուշկինի բոլոր հեքիաթները,

դրամատիկական երկերն ու պոեմները երեք գրքերն են՝ հրատարակված Պետերբուրգում 1890—1891 թթ.: Դրանք Իսահակյանի պուշկինյան հավաքածուի անդրանիկ հրատարակություններն են, որոնք եղել են բանաստեղծի հետ՝ պատանեկության օրերից մինչև իր կյանքի վերջը, եղել են անբաժան, միշտ աչքի առջև:

Երբ դիտում ենք Պուշկինի և Իսահակյանի ինքնագրերը (տվյալ դեպքում՝ չափածո), ակամայից նկատում ենք ձեռագրերի նմանություն՝ թեթև ու սլացիկ ձեռագիր, որի յուրաքանչյուր տառը, սակայն, մխրճվում է հայացքիդ մեջ՝ որպես սեպագիր նշան:

Ձեռագրերի նմանությունը պատահական չէ. թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը գրել են միայն հոգեկան մեծ ներշնչանքի պահերին, երբ շգրելն անկարելի էր, գրել են համարյա առանց առաջնային սևագրի, արարել են միանգամից, մեկ պոռթկումով, առանց գրիչը թղթից պոկելու («Գրում եմ շատ տենդոտ, հազիվ զսպում եմ ձեռքս, որ չվազե...»,—գրել է Իսահակյանը նամակներից մեկում): Նրանք եղել են բանաստեղծ՝ տարերքով, ստեղծագործել են միշտ (մանավանդ իրենց լիրիկայում) սիրահար վիճակում: Նրանք ունեցել են համանման սերեր՝ հայրենիքը, աղատությունը, սիրո էակը, մայրը (Պուշկինի մոտ՝ դայակը):

Պոետական արվեստը, իհարկե, ի սկզբանե, պատվել է այս հասկացությունների առանցքի շուրջը, սակայն խնդիրը արարման, ստեղծման արվեստի մեջ է, երբ հավերժական կատեգորիաները ստանում են նոր որակ ու նոր հնչեղություն:

Ռուս քնարերգության մեջ սիրո մասին շատ է ասվել: Բայց ուրիշ էր Պուշկինի խոսքը իր պարզությամբ ու մարդկային ջերմությամբ:

Հայ քնարերգության մեջ էլ շատ է ասվել սիրո մասին, բայց Իսահակյանի պես պարզ ու անկեղծ, բայց և հագեցված խոր դրամատիզմով, հազիվ թե:

⁴ Иллюстрированная пушкинская библиотека. Изд. Ф. Павленкова. СПб., тип. Товарищ. «Обществен. польза». 1890 91 г.

երկու բանաստեղծներն էլ գրել են «ձեռքի մեկ հպումով», սովորական, հայտնի բառերով, բայց ներդաշնակել են հույզն ու իմաստը կատարյալ հրաշքով, անկրկնելիությամբ. այստեղ է թաքնված «հանճարեղ պարզության» գաղտնիքը, որին Պուշկինը և Իսահակյանը ոչ թե տիրապետում էին, այլ պարզապես, գրում էին այդպես: Իս նրանց «ձեռագիրն» էր...

Պուշկինը և Իսահակյանը ասյրել են տարբեր դարաշրջաններում, սակայն նրանց ստեղծագործությանը զարմանալիորեն բնորոշ է գրական նույն ուղղությունների համանման սինթեզը, որը Մաքսիմ Գորկու խոսքերով (Պուշկինի վերաբերյալ) կայանում է հետևյալում.

«... նա եղավ ռոմանտիզմի և ռեալիզմի այն համաձուլվածքի հիմնադիրը, որը այսօր էլ բնորոշ է ռուս գրականությանը և հաղորդում է նրան իր երանգը, իր դեմքը»⁵:

Իսահակյանի ստեղծագործությունը ևս շատ դեպքերում միահյուսումն է գրականության այս երկու հիմնական ուղղությունների, ըստ որում այդ հյուսվածքը այն աստիճան բնական է, որ դժվար է այն սինթեզ կոչել, սա Իսահակյանի ոճն է, որը չի կարելի միակողմանի բնորոշել: Տարբեր շրջաններում և տարբեր գործերում (իսկ հաճախ և նույն շրջանում և նույն գործում, օրինակ, «Ուստա Կարոն»), Իսահակյանը հետևել է թե՛ ռեալիզմին, թե՛ ռոմանտիզմին:

Ահա այս պարագայում է, որ Իսահակյանի մի շարք երկերը (հիմնականում շափածո) առնչվում են Պուշկինի երկերին: Ռուս գրականության պատմության մեջ Պուշկինը հիմնադիրն է ռեալիստական ուղղության, սակայն որպես քնարերգու, ռոմանտիզմը նրա համար միշտ մնաց սիրելի ուղղություն, որը հենց նրա ստեղծագործություններում հասավ իր բարձունքներին:

Իսահակյանը ևս, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբում, հայ պոեզիայում, հավատարիմ մնաց ռոմանտիզմին և նրա

⁵ М. Горький, Собр. соч., т. 24, с. 255—256.

երկերում այն ապրեց իր նոր վերածնունդը («Աբու-Լալա Մահարի»):

Բայց իր ամբողջության մեջ, երկու պոետների հետևած ուղղություններին չի կարելի (և մինչև օրս անգամ) տալ միանիշ անվանում: Ճիշտ կլինե՞ր այն բնութագրել դարձյալ Գորկու խոսքերով (ժամանակին ասված Միցկևիչի վերաբերյալ): «Խոսքի մեծ արվեստագետների մոտ ռեալիզմը և ումանտիզմը առկա են անխզելի ղուգորդությամբ»:

Բացի այս հանգամանքից, նրանց կապում է արվեստի ժողովրդայնությունն ու դեմոկրատիզմը, լեզվի մաքրությունն ու մեղեդայնությունը, զգացմունքների անմիջականությունն ու անկեղծությունը, պայծառ թախիծն ու լուսավոր հավատը, կանխագուշակման մարգարեական ունակությունը:

Մեծ ստեղծագործողների մոտ հաճախ է պատահում, երբ մեկի արձակած լույսը, անցնելով ժամանակի ու տարածության պատենշները, տասնամյակներ ու հարյուրամյակներ անց, փոխանցվում է մյուսին՝ լուսավորելով նոր հորիզոններ ու խողքեր: Այս առումով Պուշկինի պոեզիայի մի շարք առանձնահատկություններ ձայնակցում են Իսահակյանի պոեզիային. հիմնականում խոսքը վերաբերում է նրանց քնարական բանաստեղծություններին:

Իսահակյանն էլ Պուշկինի նման սկսել է գրել վաղ հասակից: Բանաստեղծությունը նրա համար ևս դարձավ ինքնաարտահայտման միակ միջոցը և հենց սկզբից նա հետևեց պոեզիային, որպես իր կյանքի հիմնական նպատակին, և հենց սկզբից Պուշկինի նման հավատաց պոետի իր կոչումին:

15-ամյա Պուշկինի «Ուսանավոր գրող բարեկամիս» բանաստեղծության մեջ կարդում ենք.

Երբ ձեռնարկում եմ մի բանի, ես չեմ նահանջի էլ:
Գիտցի՛ր, ինձ այդ է վիճակված, քնարն եմ ես ընտրել,
Թող իմ մասին, ինչքան կուզե դատե արար աշխարհ,
Դու հայոյի՛ր, գոռա՛, իսկ ես պոետ եմ անպատճառ:
(Թարգմ. Ն. Զարյանի)

16-ամյա Իսահակյանը «Հիշատակարանի» առաջին իսկ գրառումներից մեկում ասել է.

«...Ես ո՞նց թողնեմ իմ ցնորքները, իմ ուտոպիան, իմ ոսկե եթերը, իմ իդեալները... Բայց ի՞նչ արած. կարիքը պոեզիայի գերեզմանն է...: Ես դարձյալ հավատարիմ կմնամ իմ դրողակին, դրական գիտություն մեջ կպահեմ դարձյալ իմ ցնորքները... Ա՛խ, Աստված, ինչո՞ւ ինձ այսպես ստեղծեցիր... Ինձ թող ստեղծեիր որպես օդ, մետեոր, աստղ, հրեշտակ...» (Հ. 19):

Ձինվորագրվել պոեզիային, զգալ իրեն համաշխարհային պոեզիայի մի մասնիկը, սովորել մեծերից, ոգևորվել պոետական արվեստի բարձրագույն նվաճումներով, շարունակել Վերածննդի ու Լուսավորության մեծ արվեստագետների գործը՝ հավատալ մարդու բանականությանն ու կարողություններին, և սեփական ստեղծագործություններում բարձրացնել ու վսեմացնել մարդուն—ասհա՛կ՝ երիտասարդ Պոլշկինի, և՛ երիտասարդ Իսահակյանի հետապնդած իդեալը:

Ինչպես Պոլշկինի, այնպես էլ Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստը կրում է անցյալի մեծագույն բանաստեղծների դրոշմը՝ Ֆիրդուսի, Սաադի, Հաֆիզ, Դանթե, Շեքսպիր, Գյոթե, Հայնե, Բայրոն, Բյոռնս: Իսահակյանը ստեղծագործաբար յուրացնելով համաշխարհային պոեզիայի նվաճումները, բնագրի լեզվով կարդալով աշխարհիս մեծերին, կարողացավ այդ ամենն անցկացնել իր պոետական անհատականության քուրայով, ստեղծել երկեր, որ պիտի հասնեին ոչ միայն հային, այլև համայն մարդկությանը: Այս տեսակետից է, որ նրա պոեզիան վերաճում է ազգային շերտաճանցից ու դառնում համաշխարհային պոեզիայի մի մասը:

Ռուս գրականության պատմության մեջ այդպիսի ըստեղծագործող է Պոլշկինը: Նրան զարմանալի կերպով հատուկ էր աշխարհի այլ ժողովուրդների գեղարվեստական գրական ոճերի «յուրացումը», ինչպես նաև նրանց ոգով ըստեղծագործելը՝ «կերպարանափոխվելը»: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն թարգմանելու արվեստին, այլև ուրիշ ժողովուրդ-

ների՝ հույների, սերբերի, իտալացիների, հրեաների, իսպանացիների, գրական ու բանահյուսական մոտիվների հիման վրա գրած սեփական երկերին:

Պուշկինի այս «ունակության» մասին իր հիացմունքի խոսքն է ասել Բրյուսովը. «... Նա օժտված էր զարմանալի կարողությամբ ըմբռնելու տարբեր ժողովուրդների և ժամանակների ոգին, կամ ինչպես ասում են քննադատները, ունակ էր «կերպարանափոխվելու»:

Իսահակյանի բանաստեղծական տաղանդը ևս ունակ էր ներթափանցելու ուրիշ ազգերի գեղարվեստական գիտակցության մեջ և բազմաթիվ միջազգային, թափառիկ սյուժեների ու ավանդությունների հիման վրա ստեղծել իր անհատական երկերը:

Նա ի զորու էր բուլղալականության հարուստ դիցաբանության մեջ գտնել իր «ասելիքը» («Բուլղհան», «Բուլղհան-թուռն», «Անանդան և մահը»), հին հրեական նշանավոր «Լիլիթ» լեգենդին տալ իր ինքնուրույն մեկնությունը, յուրովի բացահայտել Հին Զինաստանի պատմության էջերը՝ («Շի-Հոանգ-Տի Բողդիխանը», «Զինգիզ-խանը», «Զինական մեծ պարսպի երգը»), Արևելքի հանճարեղ բանաստեղծների կյանքի պատմությունից ու խորհուրդից վեր ելնելով արտահայտել և իր սեփական խոհերն ու ըմբռնումները («Սաադիի վերջին գարունը», «Լի-Թայի-Պո» և վերջապես «Աբու-Լալա Մահարին»):

Այս ուղիով էր ընթանում նաև սեփական ազգային գրականության զարգացման փոխհարստացման և փոխազդեցության պրոցեսը, որի ռազմիրան ռուս գրականության պատմության մեջ հանդիսացավ Պուշկինը: Այդ առումով նորագույն շրջանի հայ գրականության պատմության մեջ անուրանալի է Իսահակյանի գրական գործը:

Ակադեմիկոս Դմ. Բլազոյի՝ Պուշկինին տված հետևյալ գնահատականը, ըստ մեզ, կարող է տեղին հնչել նաև Իսահակյանի վերաբերյալ.

«Պուշկինի գրական գործի հրաշալի առանձնահատկություններից մեկն էր նրա ստեղծագործության զարմանալի

բաղմադանությունն ու բաղմակողմանիությունը: Խոսքի ազգային արվեստի բոլոր հնարավոր ձևերի, տեսակների ու սեռերի համապարփակ ընդգրկումը... Եվ այդ բոլոր ձևերի և տեսակների մեջ Պուշկինը ոչ միայն ներթոփնց իր նախորդների փորձն ու նվաճումները, այլև ինքը ընկղմվեց և ռուս գրականությունն էլ ընկղմեց համաշխարհային մեծ վարպետների (Դանթե, Շեքսպիր, Գյոթե, Բայրոն, Վալտեր Սկոտտ և շատ ու շատ ուրիշներ) երկերի մեջ. և երևան բերեց համաշխարհային արվեստի սքանչելի նմուշներ, որոնք ընդունակ են դիմանալ ամեն փորձության և ամեն ժամանակի առջև»⁶:

*
* *

Պուշկինի ոգին թևածում է Իսահակյանի ստեղծագործություն մի շարք երկերի վրա:

Նախ, Բայրոնի պոեզիայի հետ խորապես առնչվող պուշկինյան ռոմանտիզմը, և առաջին հերթին, իհարկե, Պուշկինի հետևյալ նշանավոր էլեգիան.

Погасло дневное светило;
На море синее вечерний пал туман.
Шумы, шуми, послушное ветрило,
Волнуйся подо мной, угрюмый океан.
Я вижу берег отдаленный,
Земли полуденной волшебные края;
С волненьем и тоской туда стремлюся я,
Воспоминаю упоенный...

: : : : : :

Այս էլեգիան, ինչպես վկայել է Պուշկինը, գրվել է 1820 թ., հարավում գտնված աքսորի առաջին օրերին, Սև ծովի վրա նավարկելիս՝ Կերչից Գուրգուֆ տանող ճանապարհին: ... Սուրում է նավը երեկոյան մշուշի մեջ, երբ արդեն

⁶ А. С. Пушкин, Евгений Онегин. Драматические произведения. Романы. Повести. Библиотека всемирной литературы, т. 104, М., 1977, с. 5.

մարել էր լուսատու աստղը, փոթորկում էր խռովարար ծովը
և բանաստեղծը տենչում էր մոռացության տալ իր անցյալը՝
իրեն այնքան տանջած առաջին սերը, կործանված երազներն
ու զուր անցած երիտասարդ տարիները, իր ընկերներին
և ընկերներին և ընկերներին կրքերին, և անգամ հին հուշերի հետ
կապված հայրենի «տխուր ափերը», ու փարատվել ծովի
վեհությունում ու հավիտենականության մեջ, սակայն զուր են
ջանքերը, անցյալի հուշերն ու խոհերը չեն ջնջվում վիրա-
վոր սրտից և նորից տիրաբար գալիս ծառս են լինում նրա
առաջ, ստվերելու հեռուններում երևակայած երանելի ափե-
րը...

Այս զգացմունքները, հոգեկան այս վիճակը շատ հարա-
զատ էին երիտասարդ Իսահակյանին, նույնիսկ կարելի է
ասել, որ դրանք ունեն իրենց կենսագրական զուգորդումը հայ
բանաստեղծի կյանքի հետ. հիշենք նրա «Ընկե՛ր. միշտ
հառա՛ջ...» բանաստեղծությունը, գրված 1893 թ. հուլիսի
21-ին, դարձյալ Սև ծովի վրա նավարկելիս՝ Բաթումից
Օդեսա տանող ճանապարհին.

Ընկե՛ր. միշտ հառա՛ջ,

Մի՛ հուսահատվիր

Փոթորկի դիմաց,

Մով-անասպատում...

(I, 28):

Կամ թե, «Դարդը հետս է, հետըս կուգա...» բանաստեղ-
ծությունը, գրված 1898 թ., նույնպես Սև ծովի ափերին՝ Օդե-
սայում.

...Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հազար ծովեր,

Գլուխս առնիմ, երթամ, կորիմ.

Ցավըս հովին ու ծովին տամ,

Երկրե երկիր երթամ, կորիմ...

(I, 87):

Բայց կա մի բանաստեղծություն, ուր թեպետև «փոթոր-
կահույզ ծովի» ոռմանտիկ կերպարը փոխարինված է «արև-
առ անասպատով», իսկ «սուրացող նավը»՝ «ուղտերի քարա-
վանով», բայց և այնպես առավել մոտ է Պուշկինի էլեգիա-
յին, դա «Օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վերա...» բանաստեղ-

ծուլթյունն է: Լկյտեղ հերոսի փախուստը նույն գաղափարն ունի. «Օտա՛ր, ամա՛յի՛ ճամփեքի վրա»՝ մոռանալ անցյալի ու սիրո մորմոքները, նույն ռոմանտիկ տենչն է դեպի նորը, անհայտը և սակայն, վերջին հաշվով, զուր է լինում փախուստը, անգամ (Օտա՛ր, ամա՛յի ճամփեքի վրա», հերոսին հասնում է «հայրենիքի կանչը», և եթե հնարավոր լիներ այդ փախուստն ու երջանկաբեր մոռացուլթյունը, ապա ո՛չ Պուշկինը կգրեր իր էլեգիան, ո՛չ Իսահակյանը իր բանաստեղծուլթյունը:

Ընդհանրապես Պուշկինի «հարավային աքսորի» շրջանի մի շարք ռոմանտիկ բանաստեղծուլթյուններ, ուր նրան ուղեկից էր «խռովահույզ ծովի» կերպարը («Ո՛վ է կանգնեցրել ձեզ ալիքներ հվոր...», «Նախանձում եմ քեզ, խիզախ զավակ՝ ծովի...», «Ծովին»), որին նա անվանում է «ազատ տարերք», արձագանքել է երիտասարդ Իսահակյանի 1898 թ. օգեսյան շարքին, ուր Իսահակյանը ևս իր հույզերն ու խոհերը «հաղորդակից» էր անում ծովին: Այս շարքում ծովը բանաստեղծի համար և՛ խոստովանատեղ էր, և՛ կենարար ու ընդվզման եռանդ հաղորդող հավերժական ակունք: Հիշենք այդ շարքի երկերը՝ «Դու աման դառավ ծովը բոլոր...», «Երազիս մեջ ծովը տեսա...», «Ինչպե՛ս կուզեմ սիրտս թաղեմ...», «Լավ օրերիս երգը մոռցած...», «Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր...», «Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերին...»:

Օգեսայում գրված «Ծովին» բանաստեղծուլթյան մեջ ծովի հեքն ու շառաչը հիշեցնում են աքսորյալ Պուշկինին իր ընկերոջ տրտունջն ու կանչը՝ հրաժեշտի պահին.

Մնաս բարո՛վ, ազատ բնութա՛յն տարերք:
Վերջին անգամ են ալիքներդ մոլ
Ծփում իմ դիմաց՝ անծայր, անեզերք,
Եվ շողում ես դու հպարտ հմայքով:

Ինչպես թախծալի տրտունջն ընկերոջ,
Կամ կանչը նրա հրաժեշտի պահին,
Քո ձայնը տխուր, ձայնդ մարտակոչ
Ես վերջին անգամ լսեցի կրկին:

(Թարգմ. Ն. Զարյանի)

Իսահակյանի՝ Օդեսայում գրված «Երազիս մեջ ծովը տեսա...» բանաստեղծությունում. ծովի մեղմ հեքը հիշեցնում է նույնպես աքսորյալ բանաստեղծին՝ մոր նվիրական կանչը.

...Մոզն էր հեռում մեղմ ու թալուկ՝
Մտորմունքի մեջ անծայր,
Նվ խոստում էր վեգբըս խորունկ,
Իսկ ես՝ անհույս, ես՝ անհար:

Եվ հոգուս մեջ մի ձայն ծորեց,
Մի ձայն՝ քնքուշ, սուրբ սրտից.—
Ա՛խ, այն մայրս էր, կանչում էր ինձ
Հայրենիքիս ափերից ...

(I, 91):

Երկու բանաստեղծների մոտ էլ ծովը արձագանքում է նվիրական կանչով. Պուշկինը անանուն ընկերոջ կերպարի տակ նկատի է ունեցել Պետերբուրգում թողած իր ազատասեր ընկերների հավաքական կերպարը (մի կերպար, որ մըշտապես առկա է նրա պոեզիայում), իսկ Իսահակյանի որդեգորով մայրը նաև հայրենիքի հավաքական կերպարն էր:

Նույն «Մովին» բանաստեղծության մեջ Պուշկինի համար ծովափը դա միանձնանալու, մտասույզ թափառելու սիրելի վայրն էր.

Մո՛վ, դու իմ հոգու սահման բաղձալի,
Քո եզերքներով ես քանի անգամ
Թափառել եմ լուռ, մշուշներով լի,
Տարված խոհերով իմ նվիրական:

Նման միտք է արտահայտում նաև Իսահակյանը «Լավ օրերիս երգը մոռցած...» բանաստեղծության մեջ.

...Եվ ուզեցա ծովափն ելնիմ,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ մարդկանցից.
Մենակ ընկնիմ վայրի ափին
Եվ լամ անհո՛ւյս, թախծալի՛ց...

(I, 93):

Հուզական մոմենտը Իսահակյանի մոտ տվյալ դեպքում ավելի ընդգծված է, և դա օրինաչափ է: Նրա հերոսը նույնպես իր հոգեկան աշխարհի զգացումները խորհրդանշում է ծովի ռոմանտիկ կերպարի վիճակների մեջ (փոթորկոտ տարերք և այլն)։

Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր,
Իր քար շրթերն է կրծում.
Ա՛խ, իմ վիշտը՝ մի շար ուրուր,
Սիրտս է անդուլ քըցըցում:

(I, 94):

Կամ թե՛

Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերնին՝
Ափին ընկած կըհեա,
Ժեռ ափերից մեզը մթին
Ծովի վրա կըսողա:

(I, 95):

Ծովի ռոմանտիկ կերպարը հաճախ բանաստեղծի համար դառնում է ինքնարտահայտման մի յուրատեսակ միջոց: Պուշկինի մոտ ծովի պատկերն ավելի ունի է, առարկայական, բայց և միաժամանակ ծովին ուղղվելիս, Պուշկինը հաճախ ալեգորիկ իմաստ է ներդնում ասելիքի մեջ և այս դեպքում բանաստեղծությունը ձեռք է բերում արդիական հնչեղություն. ահա, «Кто, волны, вас остановил...» բանաստեղծության վերջին քառատողը.

Выиграйте, ветры, взойте воды,
Разружьте гибельный оплот!
Где ты, гроза—символ свободы?
Промчись поверх невольных вод.

Մենք անդրադարձանք Պուշկինի և Իսահակյանի քնարերգության «ծովային» շարքի պատկերներին, սակայն նման համահնչուն պատկերներ ու մոտիվներ նրանց երկերում եզակի չեն:

*
* *

Պուշկինի և Իսահակյանի լիրիկայի սիրային բանաստեղծություններում նույնպես կարելի է հանդիպել իրար ար-

ձագանքող քնարական ապրումների ու հույզերի, համահունչ վիճակների և տրամադրությունների:

Երիտասարդ Պուշկինի՝ «Բաղձանք», «Պատուհան», «Կ...» («Մի հարցրու, ինչո՞ւ վհատ խոհերով»), «Ձեզ չեմ ափսոսում, իմ գարնա՛ն տարիք...», «Ապրել եմ բոլոր իմ բաղձանքները...», «Թե պատանու նման հույսով եռանդագին...» բանաստեղծություններում արտահայտված է առաջին, սակայն չկայացած սիրո կորուստը, որը ծանր է վերապրում հեղինակը և չի կարողանում այն մոռանալ, քանի որ առաջին սիրո զգացումի փլուզումը՝ դա փլուզումն էր և երիտասարդական տարիների, կյանքի մի ամբողջ շրջանի հույսերի ու փափագների... Երբ ինքը՝ բանաստեղծը դեռևս երիտասարդ էր, սակայն արդեն սկսում էր զգալ կյանքի, երիտասարդության վաղանցիկությունը, և անցյալն արդեն նրա համար երազ էր:

Միաժամանակ և այս գործերում զգացվում էր մարդկային այրող կարոտը, ձգտումը մաքուր զգացումի ու ներդաշնակության, որը, ինչպես գիտակցում էր հեղինակը, անկարելի էր և անհնար: Այս հանգամանքը ողջ շարքին հաղորդում էր դրամատիկ շունչ և խոհական հնչեղություն:

Պուշկինյան այս շարքին, իր ներքին բովանդակությամբ և բանաստեղծական կառուցվածքով, ձայնակցում են երիտասարդ Իսահակյանի պոեզիայի մի շարք երկերը՝ «Մուլը գրկած գետ ու գետին...», «Թափվեցին տերևները աշնան ծառերից...», «Ա՛խ իմ ճամփեն մոլոր գնաց...», «Ո՛ւր եք կորեր, գարնան օրեր...», «Դու գնացիր,— ես մնացի...», իսկ ավելի ուշ շրջանից՝ «Սարի հովի պես ամպերի փեշով...», «Այս ջինջ գիշերիս անո՛ւշ կըխշշան...», «Է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ...» բանաստեղծությունները:

«Итак, я счастлив был, итак, я наслаждался...» բանաստեղծությունում Պուշկինը վշտալից, ինքն իրեն հարցում է անում.

...И где веселья быстрый день?
Промчался летом сновиденья,
Увяла прелесть наслажденья...

«է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ...» բանաստեղծութիւնում Իսահակյանը իմաստնորեն հավաստում է.

է՛յ դու, ջահել, հպարտ հասակ,
Անցար ոսկի ամպի պես.
Քեզ հետ տարար երգեր ու սեր,
Տարար գարունն իմ սրտես:

(1, 218):

Հասունութեան շեմին բանաստեղծները թախծով հրա-
ժեշտ են տալիս «երազի թեւերով» կամ «ոսկի ամպի» պես
անցնող իրենց երիտասարդութեանը:

«Ձեզ շեմ ափսոսում, իմ գարնա՛ն տարիք...»,—ասում
է Պուլկինը, համանուն բանաստեղծութեան սկզբում, բայց
և չի թաքցնում տագնապը երիտասարդութեան անուրջների
կորստի հանդեպ, և ինչքան էլ որ հավաստի, թե չի զղջում
անցած «խորհրդավոր գիշերներն» ու «երիտասարդ պճրու-
հիներին», միևնույն է, բանաստեղծութեան վերջին քառյա-
կում սրտատրոփ ու կարոտալից հարցում է անում.

Բայց ո՞ւր դուք արդյոք, հոգեզմայլութեան
Մատաղ հուսերի խաղաղ ռոպենե՛ր.
Ո՞ւր է հուրն ու խանդ ոգևորութեան...
Ա՛խ, եկե՛ք կրկին, իմ գարնան օրեր:
(Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյանի)

«Բախտը ինձնից թըռավ, գնաց...» բանաստեղծութեան
մեջ, Իսահակյանը՝ աշխարհին սիրահար բանաստեղծը, վեր-
հիշելով երիտասարդութեան օրերը, անցած «ընկերներ ու
ճանաչներ», փաստորեն նույն հարցումն է անում, ինչ որ
Պուլկինը.

Ո՞ւր գնացիք, օրեր շքեղ,
Սեր ու խնդում, երգ ու երազ.
Արդ մահն է իր նետերն ահեղ
Ամեն կողմից լարել վերաս:

Ո՞ւր գնացիք աշնան քամու
Քերանն ընկած տերևի պես.

Միթե՞ նորից չեք դառնալու
Գարնան զվարթ ջրերի պես:

(I, 264):

Այս դեպքում երկուսի մոտ էլ նույն աշխարհազգացողությունն է, և տիպական չէ՞ արդյոք նրանց մի շարք այլ երկերին կարոտը՝ փախչող ժամանակի հանդեպ ու թախիծը երիտասարդության՝ «անդարձ գարնան» վերաբերյալ:

Խոհա-քնարական աշխարհազգացողության նման տիպական զուգորդումներին՝ երբ կյանքը ընկալվում է «անցած երազ» ու «թոշնած պսակ», իսկ ներկան ոչ մի հույս ու հավատ չի ներշնչում, մենք հանդիպում ենք թե՛ Պուշկինի և թե՛ Իսահակյանի լիրիկայում: Ահա այդ տեսակետից շատ բնորոշ է Պուշկինի հետևյալ բանաստեղծությունը.

Ապրել եմ բոլոր իմ բաղձանքները,
Երազանքներս լքել եմ անհույս,
Ինձ մնացել են լոկ տանջանքները
Եվ պտուղները ամառի հոգուս:

Ճակատագրի դաժան հողմի տակ
Թոշնեց պսակս, էլ չի ծաղկելու,
Եվ ըսպասում եմ Խիսուր ու մենակ,
Թե արդյոք, ե՞րբ է իմ վերջը գալու...

(Թարգմ. Հովհ. Հովհաննիսյանի):

Իսկ Իսահակյանի մոտ՝

...Ա՛խ, կյանքըս թոշնեց ու ցընորքներըս
Գնացին աշնան հավքերի նման,
Դու էլ ծաղրեցիր վառ արցունքներըս,—
Սիրուս երազը ողբամ ու երթամ...

Վարդի ու գարնան անուշիկ երգեր
Կյանքի ափերից գըլգըլե՛ն, կուգա՛ն...
է՛հ, բավական է ... Ես վաղ եմ հանգել,
«Մնաք բարեւ» մրմնջա՛մ, երթա՛մ...

(I, 149):

Այս բանաստեղծությունից բացի Իսահակյանի մոտ հանդիպում ենք ևս մի քանի գործերի, ուր այս կամ այն չափով

արտահայտված է «աշնան հավքերի նման» անցած ու չի-
րականացած ցնորքների մորմոքը.

Թափվեցին տերեւներն աշնան ծառերից՝

թռնա՛ծ ու դալ՛ով:

Թափվեցին երգերս բեկված իմ սրտից՝

տրտո՛ւմ ու թալ՛ով:

(I, 52):

Կամ թե՛

Դումանն եկավ, ծովը ծածկեց,

էն խառ հավքերն ի՞նչ եղան.

Դարդը եկավ, սիրտըս ծակեց.

էն ալ-վարդերս ի՞նչ եղան:

(I, 74):

Պուշկինի քնարական հերոսն իր մասին ասում է.

Живу печальный, одинокой.

Նույնն ասում է և Իսահակյանը.

Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար:

Պուշկինի հերոսը զգում է, որ մոտ է հրաժեշտի ժամը.

И жду: придет ли мой конец?

Նույն դրամատիկ կանխագուշակումն է պատեկ և Իսահակյանին.

«Մնաք բարես» մրմնջա՛մ, երթա՛մ...

Համահունչ են տրամադրությունները, խոհերը, կսկիծ-
ներն ու իղձերը, այսինքն, այն հատկանիշները, որ բնորո-
շում են քնարական հերոսների տիպականությունը: Իհարկե,
այս դեռ չի նշանակում թե նույնատիպ են Պուշկինի ու Ի-
սահակյանի հերոսները, նրանց զանազանում է անգամ հե-
րոսի արմատական ծագումը, մեկը ազնվական է, մյուսը.
ժողովրդի մարդ, սակայն նրանց մերձեցնում են խոհական,
հուզական նույն ընդգրկումները, զգալիության պոթիզականու-
թյունն ու կրքերի շիկացումը:

Մի՞թե նույնը չեն զգում Պուշկինի և Իսահակյանի սիրակարոտ հերոսները, առաջին հայացքից (բովանդակության առումով) ոչ այնքան մոտ թվացող Պուշկինի «Պատուհան» և Իսահակյանի՝ «Հուռ պարտեզում սրբատորոփ, սիրատենչ...» բանաստեղծություններում, ուր սակայն նման չէ միայն արտաքին պատկերը բանաստեղծության, իսկ էությունը նույնն է։ Սիրո՞ մարդկային նույն ձգտումն է ու փափագը, որն այնքան մոտ են զգացել և՛ Պուշկինը, և՛ Իսահակյանը։

Պուշկին.

ОКНО

Недавно темною порою,
 Когда пустынная луна
 Текла туманною стезею,
 Я видел—дева у окна
 Одна задумчиво сидела,
 Дышала в тайном страхе грудь,
 Она с волнением глядела
 На темный под холмами путь.

«Я здесь!»—шепнули торопливо.
 И дева трепетной рукой
 Окно открыла боязливо...
 Луна покрылась темнотою.
 «Счастливец!—молвил я с тоскою,—
 Тебя веселье ждет одно.
 Когда же вечернею порою
 И мне откроется окно?»

Իսահակյան.

Հուռ պարտեզում սրբատորոփ, սիրատենչ
 Իմ նազելուն սպասում եմ այս գիշեր.
 ...Շըշուկ ընկավ հաճ վարդի, ծաղկանց մեջ.
 Մըփծփացին շուրջս մետաքս զառ փեշեր.
 Իմ նազելուս շունչը քնքուշ ինձ շոյեց,
 Կարոտավառ հպարտ կրծքին փարվեցի.
 Մով-մազերի բույրը անո՛ւշ ծավալվեց,
 Աստղ-աշերին համբույրներըս վառեցի.
 Շըրթներիցըս ալ-արյունը կաթկաթեց

նվ ըստխառնվոր, և երջանիկ լացեցի...

— Վա՛յ, քեզ, թըշվառ, ցընորքների խեղճ տըղա,
Ոչ ո՛ք չունիս, ոչ ո՛ք չըկա՝ քեզ մոտ գա...

(I, 208)։

Այս երկու բանաստեղծություններն էլ հիշեցնում են վաղ ռոմանտիզմի շրջանի տրուբադուրների պոեզիայի սիրային ռոմանսները, ուր սիրատենչ հերոսը երգում է փառատելու համար իր անմխիթար վիճակը, ուր և՛ գիշերային պարտեզը, և՛ մթությամբ պարուրված պատուհանը սիրահար զուգբերի դաշնակիցներն էին, սակայն երջանիկ պահը ուրիշի համար էր... Այս գողտրիկ, գիշերային ռոմանսները վկայում են երկու մեծ բանաստեղծների սիրային քնարի հոգեհարազատության, զգացմունքների անկեղծության ու անաղարտության մասին։

Նվս մեկ օրինակ նրանց քնարական տաղանդի «հնարավորութուններից», երբ նրանց բանաստեղծական կառույցի անհրաժեշտ մասնիկն է դառնում արևելյան պոետիկայից «փոխառնված» այս կամ այն պատկերը։

Ահա Պուշկինի «Օ՛, վարդ-աղջիկ, ես գերի եմ քո ձեռքում...» բանաստեղծությունը, որն առաջին հրատարակության ժամանակ ունեցել էր «նմանողություն թուրքական երգի» խորագիրը. հետագա հրատարակություններում Պուշկինը հրաժարվեց այդ խորագրից, մտածելով, որ իր բանաստեղծության պատկերը վերցված է ոչ թե սոսկ թուրքական, այլ ընդհանուր արևելյան բանահյուսությունից (որն, իհարկե, Պուշկինի ձեռքի տակ ստացել էր իր նոր, ինքնուրույն կյանքը)։

Օ՛, վարդ-աղջիկ, ես գերի եմ քո ձեռքում,
Բայց այդ կապանքն ինձ ամոթանք չէ բերում.

Այդպես բլրուլն՝ երգիչ-արքան մեծանուն,

Յուր նազելի, հպարտ վարդի ջերմ սիրուն

Գերի դարձած՝ դափնյա դալար թփերում

Խոր գիշերին վարդի սերն է միշտ երգում։

(Թարգմ. Ալ. Մատուրյանի)

Պուշկինը այս բանաստեղծութիւնը գրել է Օդեսայում: Նրա կենսագիրները գտնում են, որ երկի հիմքը նա լսել է կամ օդեսյան իր մի ծանոթի՝ առեւտրական նավի նախկին նավապետ (Շկիպեր) Ալի Մորալիից, կամ Ղրիմ եղած ժամանակ՝ տեղի թաթարներից: «Սիրահար սոխակը (բլբուլը)» արեւելյան պոեզիայի ամենատարածված կերպարներից էր, որը հուզել էր Պուշկինին ու գտել իր մարմնավորումը նրա պոեզիայում: «Վարդ ու սոխակի» պատկերին նա դիմել էր նաև իր նշանավոր «Բախչիսարայի շատրվանը» պոեմում, այն հատվածում, ուր նկարագրվում է գիշերով Գիրեյի պալատը:

Սակայն շորս բոլոր լո՛ւռ է ամեն ինչ:

Լոկ շատրվաններ քաղցրաձայն ու ջինջ

, Ցայտում են շիթեր մարմար բանտերից:

Եվ բլբուլները սիրաշունչ վարդից

Անբաժան, անտես, խավարի ծոցում

Սեր են գեղգեղում, սիրելում մըրցում:

(Թարգմ. Ալ Մատուրյանի)

Իսահակյանին ևս մոտ էր «Սիրահար սոխակի», «Վարդ ու սոխակի» պատկեր-մոտիվը: Հիշենք նրա «Մի սոխակի մահը» արձակ պոեմը և մի շարք այլ գործեր: Բայց կա մի գործ, ուր ասես Իսահակյանի սոխակը ձայնակցում է Պուշկինի սոխակին:

Լուսադեմին վարդ քաղելու

Իջա սիրուն իմ այգին,

Եվ լսեցի խեղճ սոխակի

Երգը տրտում, վշտագին:

Ա՛խ, նա էլ ինձ պես խելագար,

Վառված վարդի ջերմ սիրով՝

Ողջ ծաղկոցը կանաչավառ

Լցրել է լաց ու կոծով:

Վարդը կախարդ մի հուրի է,

Վես սիրունին սոխակի:

Նրա սիրտը չի մեղքանա

Սոխակինն էլ չի սառի:

(II, 269):

Սա Իսահակյանի ազատ թարգմանությունն է պարսիկ հանճարեղ բանաստեղծ Հաֆիզից: Սակայն, ինչպես վկայում է Իսահակյանը իր մի նամակում՝ այս, ինչպես և «Գինին՝ ձեռքիս, վարդը կրծքիս...» (նույնպես Հաֆիզից) բանաստեղծությունն էրն ունեն իրենց ստեղծման հետաքրքիր պատմությունը: Այս առիթով Իսահակյանը նկատել է. «...«Հորիզոնի» մեջ Մատենճյանը գրել է, որ մի ոտանավորս Հաֆիզի նմանություն է. չի սխալվում, սակայն ես այդ ոչ մի տեղից չեմ թարգմանել, այլ 1892—93 թվերին, երբ դեռ պատանի էի, մեր հարևան պարսիկ գյուղացի մի բեկ, որից երբեմն դասեր էի առնում պարսկերենի, նա է բերանացի մի քանի տող ասել, և ես սարքել եմ, ու այդ թվականներին տպվել է «Տարազի» մեջ Հաֆիզի անունով. այսքանն եմ հիշում» (VI, 166)⁷:

Իսահակյանը փաստորեն կերտել էր ինքնուրույն բանաստեղծություններ, որոնք մոտենում էին Հաֆիզին սոսկ արևելյան ռոմանտիզմի պատկերավորությամբ, սակայն դրանք արդեն արդյունք էին Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստի: Թեպետև այս բանաստեղծությունները, Իսահակյանը իր հատորները կազմելիս, զետեղել էր թարգմանությունների բաժնում, բայց ըստ մեզ, դա հարգանքի տուրք էր սիրելի բանաստեղծին:

Ի դեպ, Հաֆիզը եղել է նաև Պուշկինի ամենասիրելի բանաստեղծական անուններից մեկը: Տեղին է հիշել, որ Պուշկինի մոտ այնքան վառ էր սերը Հաֆիզի հանդեպ, որ նա անգամ իր սեփական բանաստեղծություններից մեկին դրել էր «Հաֆիզից» խորագիրը: մինչդեռ Հաֆիզի մոտ չէր եղել նման բանաստեղծություն, պարզապես այն գրված էր հին-արևելյան պոեզիայի, Հաֆիզի ոգով և ի նշան սիրո, Պուշկինն այն անվանել էր «Հաֆիզից»:

«Օ՛, վարդ-աղբիկ, ես գերի եմ քո ձեռքում...» բանաստեղծության ստեղծումից երեք տարի անց, 1897-ին Պուշկինը գրում է մի նոր երկ, ուր շարունակում է սիրահար սոխակի ներբողը վարդին.

⁷ Տե՛ս նաև՝ «Տարազ», 1893, № 31, էջ 490—491:

Բլրով և վարդ

Վառ գարունն է: Հուռ այգու մեջ խորին, խաղաղ գիշերին
Արևելքի խոսուն բլրույն սեր է երգում վարդ-յարին.
Բայց լո՛ւռ է վարդն... Սիրո տաղին նա անըզա, անտարբեր,
Մեղմ ճոճվում է ոստի վերա և խոր նիրհում ողջ գիշեր...
Ձէ՞ որ այդպես դու էլ, պոե՛տ, գեղեցկության անկենդան՝
Երգես ձոնում... Օ՛հ, ուշքի եկ, քեզ մի՛ մատնիր կորստյան...
Տե՛ս, նազելիդ քեզ շի լըսում. նա անփույթ է, անըզա.
Դու նայում ես—նա ծաղկո՛ւմ է. ձայնես տալիս—ձայն չըկա՛...
(Թարգմ. Ալ Մատուրյանի)

Այստեղ Պուշկինն անմիջական զուգահեռ է անցկացնում սիրահար սոխակի կերպարի և իր՝ սիրահար բանաստեղծի միջև և ինչպես որ վարդը շի արծագանքում «արևելքի բլրույին», այնպես էլ անարծագանք է մնում բանաստեղծի ձայնին՝ «Պաղ սիրտ գեղեցկուհին»:

Հայ ընթերցողն այստեղ կարող է մտաբերել Իսահակյանի տողերը «Ալագյազի մանիներ» պոեմից.

• • • • •
• • • • •
Անգութ վարդը ծոցն է գոցել,
Փուշն է բացել էս գիշեր.
Խեղճ բլրույի սիրտն է խոցել,
Արուն կուլա էս գիշեր:

Ու էս գիշեր աստղ մի պայծառ
Տխուր կանչեց, վար ընկավ.
Ա՛խ, էն սիրու աստղն էր պայծառ,
Սրտիս երկնուց վար ընկավ...

(II, 47):

Պուշկինը սիրահար սոխակի վիճակը համեմատում է իր՝ սիրակարոտ մարդու վիճակի հետ, իսկ Իսահակյանը ձգտում է սիրո այդ մանրանկարին տալ տիեզերական հնչեղություն: Նման երկերը բանաստեղծական բարձր արվեստի նմուշներ են և, իհարկե, արդյունք են մեծ սիրահար ստեղծագործողի գրչի:

Պուշկինի և Իսահակյանի լիրիկայում սփռված են անընդհատ համեմատությունները, վերամարմնավորումները իրենց և քնարական հերոսի կերպարի միջև, իրենց և որևէ այլ քնարական խորհրդանիշի միջև։ Անձնական «ես»-ի մասնակցությունը նրանց պոեզիայում վիթխարի տեղ է գրավում, այն կարելի է ասել՝ նրանց բանաստեղծության կառուցվածքային հիմնասյունն է։

Սա, իհարկե, օրինաչափական է քնարական պոեզիային, սակայն կարող ենք անսխալ ասել, որ հազվագյուտ պոետներ են իրենց ստեղծագործություններում այդպես անկեղծ ու անմիջականորեն դրսևորել իրենց մարդկային խառնրվածքը, ինչպես որ Պուշկինն ու Իսահակյանը։

Մեծ փիլիսոփաները կարող են բանաստեղծ չլինել, սակայն բոլոր մեծ բանաստեղծները նաև փիլիսոփա են, որովհետև վերջին հաշվով նրանց ստեղծագործության քննման նյութը մարդն է ու նրա կեցության վիճակները։

Պոետների փիլիսոփայությունը հաճախ ակնթարթային է, բայց եթե դա արդյունք է ճշմարիտ պոեզիայի, ապա այն մարդու հոգու հետ աճելի է «խոսում», քան բուն փիլիսոփայական մի գործ։

Եվ, իհարկե, պոետի փիլիսոփայությունը «կայանում է» այն դեպքում, երբ իրականանում է որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն, ահա այդ դեպքում է, որ այն ձեռք է բերում և՛ մեծ արձագանք, և՛ մեծ լսարան, և՛ ինքնուրույն կյանք։

Մեր ուսումնասիրած պոետների՝ Պուշկինի և Իսահակյանի փիլիսոփայությունը, ինչպես վկայում են նրանց արվեստի ժողովրդայնությունն ու վիթխարի տարածումը, պատկանում են մարդկային մտքի առաջադեմ ու լուսավոր նրվաճումներին։ Զարմանալի համապարփակ ու բազմադան է նրանց փիլիսոփայական ընդգրկումների ոլորտը, չկա մարդկային կյանքի մի բնագավառ, որը դուրս լինի նրանց հե-

տաքըքրությունների շրջանակից: Եվ միանգամայն բնական են այս բանաստեղծների մտքերի ու խոհերի մեջ նրկատվող նմանություններն ու զուգադիպումները: Փորձենք դիմել մի քանի նմանատիպ օրինակների, որոնցում արտահայտված են գրեթե նույն խոհն ու միտքը:

Պուշկինն ասում է.

Если жизнь тебя обманет,
Не печалься, не сердись!
В день уныния смиришь;
День веселья, верь, настанет.

Իսահակյանը խորհուրդ է տալիս.

Խաղերով լի այս աշխարհում, խաղդ եթե տանու տաս,
Զվա՛րթ եղիր, ու այդպիսով բախտի վրա կըխնդաս:

Պուշկինը շարունակում է.

Сердце в будущем живет:
Настоящее уныло;
Все мгновенно, все пройдет;
Что пройдет, то будет мило.

Եվ կրկին մտաբերում ենք հայ բանաստեղծի, թեպետև փոքր-ինչ ավելի թախծալի, մտորումը կեցության օրինաչափությունների մասին.

Ախ, մի՛ տխրիր, վիշտը կանցնի,—այդ ոչինչ,
— Այս աշխարհում և ոչ մի բան գին չունի.
Շատ մի՛ հրճվիր, սերն էլ կանցնի, բայց ոչինչ,
Կյանքն էլ կանցնի,—այդ որ ոչինչ ու ոչինչ:

(I, 185):

Իսկ Պուշկինի «Թե շրջում եմ աղմերկալից փողոցում...» («Брожу ли я вдоль улиц шумных...») բանաստեղծության խոհերն արձագանքում են Իսահակյանի քնարական մի շարք բանաստեղծություններին, և այս հանգամանքը առաջին հերթին պայմանավորված էր պուշկինյան բանաստեղծության թեմատիկայով, այն է՝ կյանքի ու մահվան հավիտենական պրոբլեմը, որն, ինչպես գիտենք, Իսահակյանի խոհական պոեզիայի հիմնական մոտիվներից մեկն էր:

Պուշկինի աշխարհայեցողությունը հատուկ էր կյանքի առողջ ու լավատեսական ընկալումը, գորեղ կենսունակությունը, սակայն ժամանակի հետ նրան ևս «այցի է գալիս» կյանքի ու մահվան պրոբլեմը: Պուշկինի ուշ շրջանի գործերից շատերին հատուկ էր մոտալուտ մահվան դրամատիկ կանխազգացումը, որն, ի դեպ, նրա ամուսնությունից հետո ավելի ու ավելի է ուժեղանում և պարուրվում ողբերգական երանգներով: Հիշենք այս առիթով Պուշկինի մի նամակը՝ ուղղված իր ապագա կնոջ՝ Նատալյա Գոնչարովայի մորը (1830, 5 ապրիլ)։ «Աստված վկա, ես պատրաստ եմ զոհվել նրա համար, բայց զոհվել այնպես, որ թողնեմ նրան պայծառ այրի, հաջորդ օրն իսկ ազատ ընտրելու իրեն նոր ամուսին—և այդ միտքը ինձ համար դժոխք է»⁸:

Եվ ահա այս խորազգա կանխագուշակումը եղավ նրա ճակատագիրը: Իսկ ամուսնանալուց քիչ առաջ նա ստեղծեց «Թե շրջում եմ աղմերկալից փողոցում...» բանաստեղծությունը, ուր մի անասելի ձևով արտացոլվեց բանաստեղծին պարուրած ճակատագրային զգացումը իր ամուսնության և իր ապագայի հանդեպ, բանաստեղծը գիտակցում էր, որ ամուսնությանը նա հրաժեշտ էր տալիս իր կյանքի ազատ ու անհոգ մի շրջանի (որը, սակայն, ստեղծագործական իմաստով նրա կյանքի ամենաբեղմնավոր շրջանն էր, ինչպես ասել էր Աննա Ախմատովան՝ «...«Եվգենի Օնեգինը» վերջացավ Պուշկինի ամուսնությանը»), որ իր ուսերին առնելով ամուսնական կյանքի, կնոջ ճակատագրի ողջ ծանրությունը, ինքը կամովի գնում է զոհաբերության և պատահական չէ, որ իր որոշումից քիչ առաջ խոստովանել էր. «... ամուսնանում եմ առանց արբեցումի, առանց երեխայական հիացմունքի»:

Ահա իր կյանքի այս շրջադարձային հատվածում նա գրում է. «Թե շրջում եմ աղմերկալից փողոցում...» բանաստեղծությունը՝ խտացումը իր պոետական խոհերի՝ մարդկային կյանքի վաղանցիկության ու բնության հավիտենականության մասին:

⁸ А. С. Пушкин, Собр. соч. в 10-ти т., т. 9, М., 1977, стр. 300.

Հայ պոեզիայի նոր շրջանում Իսահակյանը կյանքի ու մահվան փոխհարաբերության խնդրի մեծագույն մեկնաբանն է: Նա իր ամենավաղ, պատանեկության շրջանում արդեն իսկ կերտել է գործեր, ուր զարմանալի խորությամբ շոշափված է մահվան ու կյանքի գոտեմարտի հարցը: Դեռևս քսան տարին չբոլորած պոետն է ստեղծել՝ «Ես ծերացա... մի՛ զարմանար...», «Միթե՞ պիտի թոռմին, թոշին...», «Հոգնած եմ անտա՛ռ, հոգնա՛ծ, ուժասպառ...», «Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր...» բանաստեղծությունները:

Հետագայում, այս անվերջանալի հարցը նրա թե՛ պոեզիայում, թե՛ արձակում (ինչպես նաև օրագրային գրառումներում ու նամակներում) ստացավ այնպիսի համապարփակ մեկնաբանում, այնպիսի փիլիսոփայական ուղղվածություն, որ մեծ քնարերգուին բերեց նաև մեծ խոհական բանաստեղծի կոչում:

Այնպես որ ընթերցելիս «Թե շրջում եմ աղմերկալից փողոցում...» բանաստեղծությունը, անկարելի է չզգալ նրա խոհերի կապվածությունը հայ բանաստեղծի մի շարք երկերի հետ: Պուշկինի այս բանաստեղծության յուրաքանչյուր տունն անգամ, ասես, ունի իր շփման կետը Իսահակյանի և՛ թե առանձին բանաստեղծությունների, և՛ թե առանձին քառյակների ու մինչև իսկ տողերի հետ: Հարցը այստեղ ոչ թե ուղղակի ազդեցության մասին է, այլ համանման, համատիպ մտածողության ու աշխարհընկալման: Բերենք այդ «շփման կետերից», համազոր ընդգրկումներից ամենացատուն օրինակները:

Պուշկինի այդ երկին՝ փիլիսոփայական հարցադրմամբ, բնության դիալեկտիկ ընկալմամբ ու ներքին դրամատիզմով, առնչվում են Իսահակյանի՝ «Հոգնած եմ, անտա՛ռ, հոգնա՛ծ, ուժասպառ...», «Կարծես երեկ էր...», «Առավոտ պահին...», «Կտակ», «Հայրենիքից հեռու, մի օր...», «Վերջալույսին ոսկեշող...» բանաստեղծություններից առնչվում են ոչ թե սոսկ ասելիքի, իմաստի առումով, այլ նաև գեղարվեստական կառուցվածքի, բանաստեղծական պատկերի ու մետա-

Ֆորի իմաստով, և այս հատվածային ներդաշնակությունը պետք է դիտել ավելի լայն իմաստով՝ գրողների մտածողության կոնտեքստի մեջ, այլ ոչ թե գնահատել որպես սոսկ բառացի, արտաքին նմանողություն:

Եվ նմանատիպ փոխհամեմատությունները երբեմն նոր լույս են սփռում և ավելի տեսանելի դարձնում ստեղծագործողի մտածողության խորքերն. ու աշխարհընկալումը:

Ըմբռնելու համար այս բանաստեղծությունների ընդհանրությունը, պետք է խորասուզվել բանաստեղծների հոգեկան վիճակների մեջ և կարողանալ որսալ այն ակնթարթը, որ կյանքի մեծ սիրահարներին կանգնեցրել է գոյի անցման անխուսափելիության մտորումի առաջ: Եվ այն ժամանակ ակնհայտ կդառնա և՛ մտածողության, և՛ արվեստի ներդաշնակությունը, քանի որ առաջինն է թելադրում վերջինիս ձևը:

Նման բանաստեղծությունները ծնունդ են համաձունչ մտածողության: Եվ իր հերթին հաճախ հետաքրքիր ու անսպասելի արդյունքների են հասնում համադիր մտածողության գեղարվեստական իրականացումները:

Պուշկինն, ահա, խորհրդածում է, թե որտեղ կլինի իր Վերջին հանգրվանը.

Եվ ո՞վ գիտե, ի՞նչ տեղ է մահ պատրաստում
Ինձ օրհասը—ծովո՞ւմ, մարտո՞ւմ թե ճամփին.
Գուցե, հանգչեմ հենց մոտակա այս հովտում—
Նա ընդունե իմ ջրտացած, անշունչ դին:

(Թարգմ. Ալ Մատուրյանի)

Իսահակյանի մոտ նույն մտորումը հետևյալ կերպ է արտահայտված.

Որտե՞ղ է ընկած
Այն քարը հիմի,
Որ հողիս վրա
Շիրիմ պիտ լինի...

(I, 252),

Պուշկինը փափագում է, որ հայրենի եզերքին մոտ լինի իր «վերջին հանգրվանը».

Թեպետ մե՛կ է, ո՛ր էլ հանգչեմ հավիտյան,
Ո՛ր էլ փրտի սառն, անզգա իմ դիակ.
Սակայն քաղցր էր, թե գրտնեի գերեզման
Սիրած երկրում—հայրենիքիս հողի տակ:

Նույնն է փափագում Իսահակյանը.

Ես որ մեռնիմ՝ ինձ կթաղեք
Ալազյազի լանջերում,
Որ Մանթաշից հովերը գան,
Վրաս հեան ու երթան...

(I, 100):

Եվ անգամ անդրադառնալով անձնական ճակատագրին, զննելով սեփական «եսը», թե՛ Պուշկինը, թե՛ Իսահակյանը գեղարվեստական գործերում միշտ վերանում, բարձրանում են իրենց անհատական շրջանակներից և ուղղվում են համայն մարդկությանը: Մի՞թե վերանձնական չեն հետևյալ տողերը, ուր «կեցություն վախճանելիության» գիտակցությունը պարուրված է «պայծառ թախծով».—Պուշկինի մոտ.

Թե սիրասուն մանուկին եմ փայփայում,
Մտքումս արդեն ես ասում եմ—մե՛ս բարե.
Քե՛զ եմ տալիս ես իմ տեղն այս աշխարհում,
Ինձ—մահ, իսկ քեզ—դեռ կրժպտի նոր արե:

Իսահակյանի մոտ.

Սիրուն մանկի՛կ, ես գնում եմ, դու գալիս ես այս աշխարհ...

(I, 291):

...Ու աշխարհն աչքիս
Դառնում է երազ.
Երեկ ես էի,
Այսօր՝ երեխաս:

(I, 276):

Եվ այս մտածողությունը հենց բանաստեղծների հաղթանակն է «կեցություն վախճանելիության» օրենքի հանդեպ:

Մարդուն հատուկ է «մահվան տեսիլի» զգացողութիւնը, այն անբաժան է մարդուց, դրա մեջ է նաև կյանքի հավիտյան դրամատիզմը, որը քնարերգու բանաստեղծի մոտ հասնում է ողբերգական աստիճանի, բայց և ծնունդ է տալիս արվեստի վսեմ երկի:

Սակայն «մահվան անխուսափելիության» գաղափարը Պուշկինի և Իսահակյանի մոտ, վերջին հաշվով, չի կրում միանշան, դառն ու պեսիմիստական երանգ և չի ժխտում մարդու ու աշխարհի գոյության իմաստը:

Նրանք, դիտելով բնության դարավոր օրինաչափութիւններն ու կեցության սկզբունքները, գալիս են այն եզրակացության, որ մարդն էլ վերջին հաշվով մի մասնիկն է բնության, նրա մի անքակտելի մասը և քանի կա բնությունը, կա և մարդը, ու նա կշարունակի ապրել:

Երկուսն էլ, ինչպես վերը տեսանք, ծայր աստիճան դրամատիկ ընդգրկումների են հասնում իրենց ստեղծագործութիւններում, խորհելով այդ հավերժական հարցի շուրջը:

Պուշկինը գրում է.

Թե նայում եմ մենակ կանգնած լուռ կաղնուն,
ես խորհում եմ—այդ նահապետն անտառի,
Որ վրկա է իմ պապերիս մեռնելուն,
Ե՛վ ինձ թաղած՝ էլի կապրի շա՛տ տարի:

Առավել ծանր է այդ զգացողութիւնը Իսահակյանի մոտ.

Հեռու անտառում ծաղկում է հպարտ,
Ցնծում է զվարթ այն կաղնին հիմա,
Որ պիտի դառնա ղազաղըս մի օր:
Եվ մահըս մոտ է, մոտիկ է այնքա՛ն,
Որ ամեն անգամ հոգուս ականջով
Լսում եմ կաղնու սոսափիւնը խոր...

(I, 335):

Գնում է մարդը, սերնդից սերունդ, դարից դար, սակայն նա մնում է հավիտյան, միաձուլվելով բնությանը:

Պուշկինի և Իսահակյանի բանաստեղծական կերպարներն էլ, միաձուլվելով բնությանը, ստանում են հավիտենական իմաստ, որովհետև բնությունը կա միշտ, ուրեմն մշտապես կա նաև մարդը՝ բնության մասնիկը, բնության իմաստը, բնության պսակը...

Պուշկինն իր բանաստեղծությունն ավարտում է հետևյալ տողերով.

Եվ թո՛ղ կյանքը, մատաղ կյանքը սիրավետ

Շիրմիս ափին զվարճանա ու խաղա.

Եվ անտարբեր բնությունը յուր հավետ

Գեղեցկությամբ շուրջըս փայլե ու շողա:

Դեռևս տասնյոթամյա Իսահակյանը հետևյալ տողերն է ուղղել բնությանը.

...Եվ թո՛ղ քո անո՛ւշ, թովիշ սոսափուն

Խոնջացած հոգուս մըրմընջա օրո՛ր.

Եվ ավփի խոխո՛ջ, ծառերի ստվե՛ր

Կախարդեն ուշքս ինքնամոռացման

Չըքնա՛ղ երազով...

(I, 17):

Ահա այսպես, յուրովի Իսահակյանի երկերը «ձայնակցում» են Պուշկինի գլուխգործոցին, պարզելով մեզ մեծ քնարերգականների մտածողության համանման եզրերը:

Պուշկինի հատորյակն ընթերցելիս, չես կարող անտարբեր մնալ նրա «Ընկե՛ր իմ, ժամ է, ժա՛մ. հոգիս հանգիստ է կամենում...» բանաստեղծության հանդեպ:

Այս քնարական ուղերձը հստակագրված նւտալյա Գոնչարովային, ամբողջապես ողողված է ժամանակի վազքի (կյանքի անցողիկության) հանդեպ մարդու անկարողության զգացումով, բայց և միաժամանակ տողորված է անկեղծ կարոտով ու տենչով դեպի խոհական ինքնամոփոփումն ու ըստեղծագործական աշխատանքը.

Ընկե՛ր իմ, ժամ է, ժա՛մ. հոգիս հանգիստ է կամենում,

Անցնում է օրն օրվա հունով և շարունակ տանում

Մի մասը կեցութեան. մենք երկուսս, իրր, կանք,
Ապրելու հույս ունենք, սակայն, մեկ էլ տեսար, մեռանք:
Երջանկություն չկա, այլ կա ազատություն, հանգիստ:
Վաղուց նախանձելի մի բախտ եմ ես խնդրում կյանքից—
Վաղուց փախչել եմ երազում ես՝ մի հոգնած գերի,
Հեռու երկիրը տքնության և չինջ վայելքների:
(Թարգմ. Ն. Զարյանի)

Այս բանաստեղծությունն արդեն բացահայտում էր
այն հոգեկան դրաման, որ տեղի էր ունենում բանաստեղծի
հոգում դեռևս իր մահից երեք տարի առաջ՝ 1834 թվականին:

Իհարկե, նման իրադրություն չէր ստեղծվել Իսահակ-
յանի կյանքում, չնայած ինքը ևս տարազրուստիան մեջ մըշ-
տապես երազել էր ինքնամոխիման, մենության և մի խա-
ղաղ անկյուն՝ ստեղծագործելու համար: Սակայն մի կողմ
դնելով իրադրության արտաքին կողմը՝ այս դեպքում նրա
սյուժեն, անդրադառնանք երկի բուն փիլիսոփայական ի-
մաստին և այն ժամանակ կզգանք, որ այն որոշակիորեն
շաղկապվում է Իսահակյանի խոհա-քնարական պոեզիային:
Այսպես, օրինակ, «Ժամանակի վազքի» մասին պոեզիին-
յան մտորումը հիշեցնում է Իսահակյանի հետևյալ տողերը.

Օրերն հալվում են օրերի նման,
Եվ ամեն վայրկյան մեռնում է ներկան.
Ապրած օրերըս-սուզվող քարավան
Անհունության մեջ հալիտեճական:

(I, 283):

Կամ՝

Մեր կյանքի ամեն վայրկյանը անցնող
Թեթև, բայց անբույժ վերք է տալիս մեզ,
Իսկ վերջին, վերջին վայրկյանը ահեղ
Մի կուռ հարվածով սպանում է մեզ:

(I, 376):

Ինչպես երևում է, այստեղ մենք գործ ունենք աշխարհ-
ընկալման նման տարրերի հետ, որոնք արտաքինից իրար
չնմանվող բանաստեղծություններում ձայնակցում են իրար
ոչ թե սյուժետային իմաստով, այլ փիլիսոփայական պատ-
կերացումներով:

Պուշկինի սիրային լիրիկայում կան մոտիվներ, որոնք շոշափելի զուգահեռներ են կազմում Իսահակյանի պոեզիայի մոտիվների հետ: Այս տեսակետից հատկանշական է Պուշկինի «Ես կարծում էի, սիրտըս մոռացավ...» («Я думал, сердце позабыло...») բանաստեղծությունը, ուր քնարական հերոսը տարիներ անց հանդիպում է վաղեմի սիրած էակին ու կրկին նրա հոգում զարթնում են երբեմնի զգացմունքներն ու հույզերը. սա միանգամայն հարազատ մոտիվ է և հայ բանաստեղծի քնարերգությանը (մանավանդ Շուշիկի սիրո հետ կապված նրա երկերին):

Ահա Պուշկինի խոստովանությունը.

Ես կարծում էի, սիրտըս մոռացավ
Սիրո տառապանքն— էլ չի՛ տանջվելու.
Ես ասում էի. «Ի՛նչ կար ու անցավ,
էլ չի՛ կրկնվելու, էլ չի՛ կրկնվելու»:
Անցավ սիրո վիշտ, անցավ լուռ թախիծ,
հաղաղ նիրհեցին և՛ մեղմ անուրջներ...
Բայց ահա նորա հուզվում են նորից՝
Քո ուժն զգալով, ո՛վ հաղթական սեր...
(Խարզմ. Ալ Սատուրյանի)

Ինչ արած, որ մարդու հոգին (էլ առավել բանաստեղծների) այնպես է ստեղծված, որ առաջին սերը անկարելի է մոռանալ. «Քեզ շտեմանել՝ ուխտել էի,—խոստովանում է 24-ամյա Իսահակյանը,—Բայց, ա՛խ նորից հանդիպա...», իսկ բանաստեղծության վերջում նա դիմում է հայ ժողովրդական պոեզիային բնորոշ մի մետաֆորի.

—Քուրի՛կ, վերքըս լավ է հիմի,
Մի սև սպի տեղը կա:

էն սև սպին սև ամպի պես
Սևցուց դեմքը արևի.
Ու ման կուգամ սև շուքի պես
Սարե՛ր, ձորե՛ր ամայի...

(I, 102):

Այս բանաստեղծությունն ավելի առնչվում է ժողովրդական բանահյուսության պոետիկային, ուր ռոմանտիկ բա-

նաստեղծի հոգեկան դրությունը քողարկվում է բնության սիմվոլիկ պատկերներով (այս դեպքում սա «սև ամպի» պատկերն է)։ Այնինչ Պուշկինը իր բանաստեղծություններում ավելի ռեալիստ է և հաճախ իր զգացմունքներն արտահայտում է ռեալ, իրական վիճակներում, առանց վերափոխելու դրանք, և առանց ռոմանտիկ նահանջների ու զեղումների։

Անանց սիրո նույն մոտիվը «Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...» բանաստեղծության մեջ (գրված նախորդից մեկ տարի անց) Իսահակյանի մոտ արդեն ավելի ստույգ է և իրական.

Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից,
Սիրտըս արտասվեց, բայց ժպտացի ես,
Նույն աղջիկն էիր՝ չքնաղ բոլորից,
Հոգուս մտերիմ, հարազատ այնպե՛ս։

Աչքերդ մեղմով հանգչեցին վերաս,
Ես հպարտ ու վես անցա քո մոտով.
Շուրջս ծածանվեց լուսեղեն երազ.
Եվ ետ նայեցի անզուսպ կարոտով...

(I, 130)։

Բանաստեղծական մեկ այլ մոտիվ ևս կապում է Պուշկինին ու Իսահակյանին։ Քնարերգության տարածված մոտիվներից է վերադարձը հայրենի տուն, մանկության վայրերը, երբ երկար բացակայությունից հետո, հերոսը վերադառնում է հայրենի եզերքը, հանդիպում մորը, սիրած էակին և նրա ապրումներն ու խոհերը այդ առթիվ հաճախ առիթ են տալիս հերոսին վերաիմաստավորելու իր անցած ուղին, կանխատեսելու ապագան։ Սա ինքնաճանաչման այն պահն է, երբ հերոսը անցյալի վերհուշերով ձգտում է մասն առ մաս վերականգնել իր անցյալը, գտնել իր անհատականության ակունքները։ Հոգեկան այս որոնումը, այս պրոցեսը հատուկ էր Պուշկինի և Իսահակյանի հերոսներին, ինչպես և հենց իրենց։ Նրանց համար կենսական լոկալիզացիան էր դիտել ու վերագնահատել իրենց անցյալը։ Այդպիսի ստեղծագործություն էր Պուշկինի «... Այցելեցի նորից...» բանաստեղծությունը։

Իսահակյանը ևս, իր «Հայրենի ծուխը», «Ուտք եմ դնում հայրենական հարկը հին...», «Նոր տարվա առավոտյան» բանաստեղծություններում, իրականում թե երազում, վերադառնում է իր ակունքներին, հայրենի եզերքին, այն սկզբնական տիրին, որ պարտադրում է լինել առավել անկեղծ ու ճշմարիտ.

Հայրենի՛ հողի վրա եմ նորից,
Նորից մանկական աչքով տեսնում եմ՝
Հավերժից դիտող աստղերն հրեղեն,
Հրաշք է դառնում աշխարհն ինձ նորից:

(I, 324):

«Կյանքի անցողիկության» գիտակցությունը այստեղ՝ բանաստեղծների բնօրրանի առջև, կարծես ավելի ուժգին է զգացվում, սակայն հայրենի եզերքի հավերժության խորհուրդը համակում է նրանց ալեխոով հոգին սերունդների փոխհաջրրվման հավիտյան օրենքի զաղափարով, ու բանաստեղծները ողջունում են «ջահել ու անծանոթ զարմին», գալիքի «վառ ընձյուղներին», որ իրենց և՛ արյունակիցն էր, և՛ հույսն ու հավատը:

Ավելին, դա նաև իրենց հայրենիքի հավիտենության ապավենն էր: Այս եզրահանգումը թե՛ Պուշկինի, թե՛ Իսահակյանի պոեզիայի հոգևոր հաղթանակներից էր:

Նրանց ողջույնի խոսքը այսօր էլ հնչում է բարու ու լավատեսության նույն ոգով, ինչ որ ժամանակին նրանց մղել էր գրիչ վերցնելու:

Պուշկին.

Здравствуй, племя
Младое, незнакомое! не я
Увижу твой могучий поздний возраст,
Когда перерастешь моих знакомцев
И старую главу их заслонишь
От глаз прохожего. Но пусть мой внук
Услышит ваш приветный шум, когда,
С приятельской беседы возвращаясь,
Веселых и приятных мыслей полон,

Пройдет он мимо вас во мраке ночи
И обо мне вспомняет.

Իսահակյան.

...Վիշտն է խեղդում հոգիս լքված, տրտմասուզ
Թափառում եմ ուղիներում մեկուսի.—

Երգն եմ լսում մանուկների կենսատույզ,
Է՛յ, ողջո՛ւնք բեզ, նոր առավոտ նոր հույսի:

Վառ ընծյուղներ արևատենչ, սիրաբաղձ,

Որ փայլում եք ցողով, շողով անվրդով,

Անցե՛ք կյանքի սափորներով ուսաբարձ,

Անցե՛ք ուրախ՝ տվայտանքիս վրայով:

(I, 329):

*

* *

Ե՛վ Պուշկինը, և՛ Իսահակյանը եղել են ազատության
մեծ երգիչներ: Երկուսն էլ խոսքով ու գործով մարտնչել են
հանուն ազատության՝ նույն բռնատիրության դեմ: Միայն
թե Պուշկինի ժամանակակից ռուսական կայսրությունը ապ-
րում էր իր գործության շրջանը, երբ նոր էր հաղթանակ տա-
րել Նապոլեոնի դեմ, իսկ Իսահակյանի ժամանակ այն ապ-
րում էր իր պատմության վերջին մղձավանջը:

Պուշկինի դերը Ռուսաստանի պատմության այն դժիւմ
շրջանում, երբ տեղի ունեցավ կայսրության հետադիմական
ուժերի համախմբումը (դեկաբրիստների շարժման ճնշումից
հետո), հետևյալ կերպ էր բնութագրել Ա. Ի. Գերցենը. «Մի
գրնգուն ու լիաշունչ երգ էր միայն հնչում ստրկության և
տառապանքի հովիտներում: Այդ երգը շարունակում էր ան-
ցյալի դարաշրջանը, տոգորում էր ներկան առնական ծայ-
ներով և ուղղում իր ձայնը հեռու ապագային»:

Պուշկինի կյանքը եղել է շարունակական պայքար, տա-
կավին երիտասարդ՝ Ալեքսանդր Առաջինի և նրա զինվորա-
կան նախարար Արազեևի դեմ (ինչի համար նա քստովեց
1820 թ.), իսկ հետո՝ Նիկոլայ Առաջինի, որն իր վրա էր
վերցրել բանաստեղծի գրաքննիչի անմիջական պարտավո-
րությունները: Բայց և միաժամանակ Պուշկինը պարեց ու

ստեղծագործեց մի ժամանակաշրջանում, երբ տեղի ունեցավ ռուսական հեղափոխության պատմության ամենապայծառ էջերից մեկը՝ դեկաբրիստների ապստամբությունը, և բանաստեղծը եղավ այդ շարժման համախոհն ու երգիչը:

Իսահակյանի կյանքը ևս մինչև իր տարագրության շրջանը, շարունակական պայքար էր ցարական բռնատիրության դեմ. նա տեսավ և՛ բանտ, և՛ աքսոր, և՛ անընդհատ հալածանքներ: Սակայն նա ևս եղավ ժամանակակիցը զորեղ սոցիալական ընդվզումների՝ ռուսական երկու հեղափոխությունների և հայ ազատագրական շարժման վերելքի:

Եվ ինչպես դեկաբրիստական շարժումը գտավ իր արձագանքը Պուշկինի պոեզիայում, այնպես էլ 1905—1907 թթ. հեղափոխությունը և հայկական ազատամարտը արտացոլվեցին Իսահակյանի ստեղծագործություններում:

«Սուրբ ազատության» իդեալը դառնում է Պուշկինի հարավային աքսորի ժամանակ գրված բանաստեղծությունների հիմնական թեման: Հիշենք նրա վաղ քնարերգության այնպիսի գործերը, ինչպես՝ «Դաշույնը», «Զառադակին», «Նապոլեոն», «Կալանավորը», «Թռչնակը», իսկ ավելի ուշ շրջանից՝ «Ստանսներ», «Աքսորյալ դեկաբրիստներին», «Արիոն»:

«Սուրբ ազատության» կամ «Ազատության Զանգի» թեման նույնպես գտավ իր զորեղ արձագանքը Իսահակյանի քնարերգությունում:

Ահա նրանց վաղ շրջանի քնարերգությունից երկու բանաստեղծություն՝ Պուշկինի «Կալանավորը» և Իսահակյանի «Բանդիս վրա, սըրտիս վրա...». այստեղ բերված «հպարտ արծվի» ռոմանտիկ կերպարն իր մեջ պարփակում է նաև մարտահրավերի իմաստ:

Պուշկինը, հարավային աքսորի ժամանակ, 1821 թ. Քիշինևի ամրոցի բերդն այցելելիս, տեսնում է, որ բերդի կալանավորները մի վիրավոր արծիվ են պահում: Ազատ բարձունքների տիրակալի կերպարը բանտում ներշնչում է Պուշկինին (մեկ տարի անց) գրելու «Կալանավորը», ուր ալեգորիկ հերոս արծվի միջոցով հետևյալ կոչն է արվում.

«Թռչն՝նք միասին:

Ազատ թռչուններ ենք, արդ, ժամ է, ընկեր,
Այնտեղ, ուր ամպից դեն ճերմակ են սարեր,
Այնտեղ, ուր կապտում են ծովերը այնպես,
Այնտեղ, ուր շրջում է լոկ հողմը... և ես...»:

(Թարգմ. Գ. Սարյանի)

Իսահակյանը «Բանդիս վըրա, սըրտիս վըրա...» բանաստեղծությունը գրել է 1897 թվականին, Երևանի նահանգական բանտում: Բանտի լուսամուտից կալանավոր պոետին երևացող հպարտ ճախրող արծվի կերպարը հիմք է տվել ստեղծելու այդ բանաստեղծությունը.

Բանդիս վըրա, սըրտիս վըրա
Արծիվն երեք փաթ տրվավ,
Թափ-ծափ տալով թևերն հըսկա,
Կանչեց բանձր ու թըռավ...

(I, 65):

Երկու բանաստեղծություններն էլ ումանտիկական պոեզիայի փայլուն նմուշներ են և երկու գործերում էլ պոետների թախիծը վերափոխվում է ապագայի հանդեպ նրանց տածած անվեհեր հույսով ու հավատով:

Բազմաթիվ ժողովրդական լեգենդներ ու պատումներ են օգտագործել իրենց ստեղծագործություններում Պուշկինը և Իսահակյանը: Պուշկինը առաջորեն օգտվել է աշխարհի տարբեր ազգերի և՛ բանահյուսությունից, և՛ ժողովրդական երգերից: Այդպիսի ծագում ունեն «Սև շալը», «Դիոնեյա», «Պրոգերպինա», «Գիշերվա զեփյուռ», «Նմանողություններ Ղուրանի», «Պորտուգալերենից» և նրա մի շարք այլ բանաստեղծությունները, իսկ իր պոեմներում և հեքիաթներում նա ավելի հաճախ դիմել է ռուսական բանահյուսությանը:

Իսահակյանի բանաստեղծությունները առավել կապված են հարազատ՝ հայ ժողովրդական բանահյուսության հետ, մինչդեռ նրա բալլադները, առակները ու լեգենդները (նույնը և արձակում) ավելի առնչվում են աշխարհի տարբեր ժողովուրդների էպոսների ու բանահյուսական կոթողների

հետ: Սակայն, անկախ այն բանից, թե գրական որ ժանրում է ֆոլկլորային տարրը, մոտիվը մշակված, երկու մեծ բանաստեղծներին մերձեցնում է նրանց վերաբերմունքը ժողովրդական բանահյուսությանը: Ժողովրդական բանահյուսությունը—ահա նրանց և՛ թեմաների, և՛ գրական ձևերի մշտական ուժակուտակիչը, նրանց ներշնչանքի հավիտենական աղբյուրը: Եվ ինչպես ռուսական պոեզիայում Պուշկինն ու Լերմոնտովը, այնպես էլ հայ պոեզիայում Թումանյանն ու Իսահակյանը մշտապես հավատարիմ են մնացել ժողովրդական բանահյուսությանը և իրենց բազմաթիվ երկերում շարունակել են նրա մոտիվների, սյուժեների և պատումների զարգացումը (հիշենք միայն նրանց «Սասունցի Դավիթը» և «Սասմա Մհերը»): Նրանք բանահյուսական երկի սոսկ արտաքին կողմը չեն վերցրել, այլ, որ ամենից կարևորն է՝ բանահյուսության ոգին:

Այս հանգամանքը նույնպես պայմանավորում է նրանց ստեղծագործության ժողովրդայնությունը:

Ինչպես Պուշկինի, այնպես էլ Իսահակյանի գրչի տակ բանահյուսական նյութը ստանում է արդիական հնչեղություն, հարազատ է դառնում ժամանակի առաջագեմ տրամադրություններին: Երկու մեծ բանաստեղծներն էլ պատմական անցյալը միշտ դիտել են ելնելով իրենց հայրենիքի ներկա վիճակից, մշտապես ունկնդրել են ժամանակի ձայնին:

Դեկաբրիստների ապստամբությունը և նրանց նկատմամբ կայացրած դաժան հաշվեհարդարը մղեցին նրանց մեծ բարեկամին՝ Պուշկինին, ստեղծելու մարտական ռոմանտիզմի ոգով տոգորված մի շարք երկեր, որոնցից լավագույնը եղան «Մարգարեն» և «Պոետը», ուր Պուշկինը խոստովանում է, որ ինքը մի դեպքում՝ «Եվ ընկած էի ես անապատում, / Որպես մի դիակ», մյուս դեպքում՝ «Թաղված է երգիչն անխանդ, անավյուն. / Ձէ հնչում նորա քնարն ոգելից», սակայն երբ «Անսացի երկնի սասանումն ու դող» և Ապոլոնը կանչում է պոետին՝ «Դեպի սրբազան զոհաբերություն», պոետը վերածնվում է՝ «Ցնցվո՛ւմ է իսկույն պոե-

տի հոգին, / Որպես մի արծիվ քնից արթնացած» և պոետն արդեն զգում է իր՝ վերուստ տրված մարգարեի կոչումը ու այդ պահից իր սուրբ պարտքն է համարում՝ «Եվ խոսքով այրի՛ր մարդկային սըրտեր»:

Պուշկինի այս բանաստեղծությունների ոգուն, ուղղվածությունը, ինչպես և պատումի այլաբանությունը յուրահատուկ ձևով արձագանքում են Իսահակյանի քաղաքացիական քնարերգությունից երկու երկ՝ «Եվ վաղո՛ւց, վաղո՛ւց խո՛ր քուն է մըտած...» (1902) և «Լեռների լանջում, ծանր հողի տակ...» (1906):

Իսահակյանը ևս խոստովանում է՝ «Ես թաղված էի՝ մեռա՛ծ, մոռացվա՛ծ» և կամ թե «Խոր քուն է մըտած... հոգնած իմ հոգին», բայց ահա նա լսում է՝ «Մարտահրավերը վեհ ազատության... / Երգե՛ր մարտական, շեփո՛ր ռազմական... / Զենքի շառաշյո՛ւն, ձիերի դոփյո՛ւն...», և բանաստեղծը զարթոնք է ապրում՝ «Եվ սիրտըս լցվեց այրվող արյունով», ու նա իր սուրբ պարտքն է համարում «Խըթանել, թըռնել, շառաշել՝ զենքով, / Կըռվել՝ ու մեռնել՝ դաշտերում ռազմի...»:

Ահա այս, ըստ էության հայրենասիրական, ազատագրական գործունեության մեջ են տեսնում բանաստեղծի կոչումը և՛ Պուշկինը, և՛ Իսահակյանը:

Պուշկինին մշտապես ոգևորել է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հանուն հայրենիքի անկախության ու ինքնուրույնության: Եվ մեծ բանաստեղծը մի առանձին սեր է տածել այդ պայքարի հանդեպ, քանի որ այն հիմնականում մղվում էր որևէ փոքրաթիվ ժողովրդի կողմից ընդդեմ այս կամ այն մեծ բռնատիրության:

Նա ռոմանտիկ հույս ու հավատ ուներ, որ ապստամբ ժողովուրդները կհաղթեն ցարերին ու սուլթաններին, ամեն տիպի բռնակալներին: 1800-ական թվականներին իրար հաջորդեցին մի շարք հեղափոխական-ազատագրական ապստամբություններ օսմանական միապետության ու եվրոպական բռնապետությունների դեմ: Սակայն Եվրոպայի մեծ

պետութիւնները համախմբված այսպես կոչված՝ «Սուրբ միութիւն» զինվորական դաշինքի տակ, կարողացան բռնի կերպով ճնշել այդ ազատագրական ելույթները, այդ թվում՝ Նեապոլի հեղափոխութիւնը՝ 1820 թ., իսպանական հեղափոխութիւնը՝ 1821 թ., ինչպես և նպաստեցին օսմանյան բռնապետութեանը ճնշելու Իպսիլանտիի ղեկավարած հույների ապստամբութիւնը: Իսկ մինչ այդ, Թուրքիան ճնշել էր սերբերի, ալբանների ու բուլղարների մի շարք ապստամբութիւններ:

Պուլկինը, որ ժամանակակիցն էր պատմական այդ իրադարձութիւնների, իր մի շարք գործերում արձագանքեց սիրով ու կարեկցութեամբ՝ հեղափոխական-ազատագրական այդ ելույթներին: Այդ բնույթի գործերից են՝ «Կարագեորգիի դուստրին» (նվիրված սերբական ապստամբութիւնների առաջնորդ Կարա-Գեորգիի աղջկան), «Պատերազմ» (թուրքերի դեմ հույների 1821 թ. ապստամբութեան առթիվ), «Հելլենուհի» հավատարիմ, մի՛ լար, ընկավ նա իբրև քաջ...» (ուրներբողում է թուրք բռնակալին քաջարի սպանողին), «Պահակն անշարժ, նիրհում էր շեմին՝ արքայական...» (ընդդեմ «Սուրբ միութեան» անփառունակ հաղթանակի), «Եվ հայտնեցին թագավորին, որ վերջապես...» (իսպանական ապստամբութիւնների ղեկավարի հիշատակին), որոշ հատվածներ՝ «Արևմտյան սլավոնների երգեր» շարքից, ինչպես և արձակում՝ «Կիրջալի» պատմվածքը (օսմանյան լծի դեմ մարտնչող հերոսի մասին):

Այս երկերը լավագույն կերպով հավաստում են, որ Պուլկինը ազգային-ազատագրական պայքարի ելած ժողովուրդների իսկական և նվիրված բարեկամն էր:

Այս է նկատի ունեցել Իսահակյանը, երբ գրել է Պուլկինի հանդեպ հայ ժողովրդի տածած զգացմունքների մասին. «Նա (հայ ժողովուրդը—Ա. Ի.) գիտե Պուլկինի մարդասիրութիւնը, գիտե, որ Պուլկինը ոգևորվել է ճնշված ժողովուրդների՝ իր բախտակից հույների և սերբերի ազատագրման պայքարով թուրքական դաժան բռնակալութեան դեմ» (V, 260):

Այդ պայքարի մի օղակն էլ հայ ժողովրդի Արևմտյան հատվածի սոցալտամարտն էր օսմանյան Թուրքիայի դեմ:

Պուլկինը, 1829 թ. մայիսին, հոգեկան մղումով դրդված, առանց կայսերական պետական մարմինների թույլտվության, մեկնում է ռուս-թուրքական ռազմաճակատ՝ գնեւորալ Պասկևիչի գործող բանակի դիրքերը: Բանաստեղծը մասնակցում է էրզրումի ճակատամարտին ու գրավմանը, մարտերի ընթացքում ցուցաբերում անձնական հերոսություն: Այս ճակատամարտի մասնակիցը, նախկին դեկաբրիստ Միխայիլ Պուլկինը (որն աքսորված էր կովկասյան ճակատ), իր հուշերում գրել է էրզրումի տակ կազակների հեծելազորի գրոհին Պուլկինի մասնակցության մասին.

«Չհասցրեցի ես ճամփա դուրս գալ, երբ ընկա կազակների և թուրք ձիավորների մարտի մեջ. և այդտեղ հանդիպեցի Սեմիչևին, որն ինձ հարցնում է. տեսե՞լ եմ արդյոք ես Պուլկինին: Եվ նրա հետ մենք սլացանք որոնելու Պուլկինին, և գտանք նրան միայնակ, առանձնացած թեապաշտպան դրագունների խմբից և սուրը մերկացրած, սրընթաց արշավող՝ իր կողմը վազող թուրքերի վրա: Մեր, ինչպես և մեզ օգնության շտապող Յուզեֆովիչի և նրա ուլանների, երեւման գալը ստիպեցին թուրքերին փախչել այդ վայրից, և Պուլկինին այդպես էլ չհաջողվեց փորձել իր սուրը թուրքական գանգի վրա...»⁹:

Աշխարհի մեծ բանաստեղծները միշտ դաշնակից են եղել բռնապետությունների դեմ մարտնչող ազատասեր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարին: Նման բանաստեղծի դասական օրինակ էր Պուլկինի համար նրա պաշտելի Բայրոնը, որն իր կյանքը զոհեց հունական ազատամարտերում: Նա «կտակեց» Պուլկինին ներբողել օսմանյան լծի դեմ տարվող ժողովուրդների ազատագրական պայքարը և Բայրոնյան այդ ոգին փոխանցվեց մեծ բանաստեղծին, ստանալով իր ուրույն զարգացումը ռուսական հողի

⁹ См. В. С. Н. Иванов, Александр Пушкин и его время, М., 1977, с. 339.

վրա: Պուշկինը բարեկամն էր ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող տարբեր ժողովուրդների՝ ուկրաինացիների ու բելոռուսների, լեհերի ու մոլդավացիների, հայերի ու վրացիների:

«Ճանապարհորդություն դեպի էրզրում» գրքում բազմիցս հանդիպում ենք ռուս մեծ բանաստեղծի սիրո և հարգանքի վկայություններին՝ վրացիների, հայերի, ինչպես և Կովկասի լեռնցի ժողովուրդների հանդեպ: Այդ գիրքը խորապես սիրելի էր Իսահակյանին, և նա մտովի պատկերացնում էր մեծ բանաստեղծին՝ հայոց հին բերդի՝ էրզրումի պարիսպների տակ կռվելիս թուրք ատելի ենիլերիների դեմ, և այդ պատկերը, իր հերթին, նրան ավելի հարազատ էր դարձնում Պուշկինի կերպարը:

Պուշկինին նվիրված իր հոգվածներից մեկում Իսահակյանը գրել է նրա հանդեպ հայ ժողովրդի տածած սիրո մասին.

«Մեր ժողովուրդը սիրում է Պուշկինին, քանզի նա՝ մեծ ժողովրդի մեծ զավակը, եղել է զրկվածների, տառապյալների և իրավազուրկների պաշտպանը...

Մենք հիշում ենք, որ Պուշկինին ոգևորել է հույն ու սերբ ժողովուրդների պայքարը թուրք զավթիչների դեմ: Եվ Հելլադայի հերոսներին ուղղված նրա ողջույնը արձագանքել է և մեզ՝ հայերիս նույն իմաստով»¹⁰:

Իսահակյանը իր կյանքի տարբեր շրջաններում արել է մի շարք գրառումներ Պուշկինի վերաբերյալ, անդրադարձել է նրան նաև իր «Հիշատակարանում» ու նամակներում:

Պուշկինի անվան անդրանիկ հիշատակմանը մենք հանդիպում ենք 1893 թվականին՝ Լայպցիգից Ստեփան Լիսիցյանին գրած նամակում: Իսահակյանը, խոսելով հայ ժողովրդրական վիպասների ու դյուցազններգերի տպագրության անհրաժեշտության մասին, նկատում է՝ «...այն ժամանակ,

¹⁰ «Литературная газета», 1949, 4 июня, № 45.

մենք Ուլանդ ու Պուշկինն էլ կունենանք...» (VI, 19), 18-ամ-
յա բանաստեղծի այս խոսքը վկայում է, որ նա տեսնում էր
Պուշկինի անխզելի կապվածությունը ժողովրդական բանա-
հյուսություն արվեստի հետ: Եվ ինքը ևս, Ուլանդի ու Պուշ-
կինի օրինակով, որոնք իրենց ստեղծագործություններում
առատորեն օգտվել են ազգային բանահյուսության գանձա-
րանից, հետևյալն է ծրագրում. «Այժմ դրականապես վճռել
եմ գլխավորապես շատ պարապել այդ դրականությանը:
Գուցե կարողանամ մեր ժողովրդի մութ-մութ խորշերից
դուրս հանել պատմական Հային, իսկական Հային...» (VI,
18):

Իսկ, 1894 թ. դեկտեմբերին, կայացիզում Իսահակյանի
կազմած «Իմ կարդալու գրքերը» ընդարձակ մատենաշարում
առաջիններից մեկը հանդիպում ենք Պուշկինի անվանը: Սա-
կայն Պուշկինին նա սկսել է կարդալ ավելի վաղ հասա-
կից՝ 1885—86 թվականներին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքա-
յին ուսսական դպրոցում, իսկ հետո՝ էջմիածնի ճեմարա-
նում: Այդ է վկայում Իսահակյանի հետևյալ գրառումը՝
(1943 թ.) «Պուշկինի պոեզիայի գեղեցկությունն ու քաղց-
րությունը ես ճաշակել եմ իմ վաղ մանկության օրերում,
նրա «Сказка о рыбаке и рыбке» հեքիաթի միջոցով: Եվ
այնուհետև, ուսսական պոեզիայի արևը մշտապես խանդա-
վառել է և հափշտակել ինձ...»¹¹:

Իսկ գրել է Իսահակյանը Պուշկինի մասին արդեն իր
կյանքի ուշ շրջանում, երբ փորձել է մեկնաբանել մեծ բա-
նաստեղծի էությունը, կամ, եթե կարելի է այսպես ասել,
կերտել «իր Պուշկինի» կերպարը. Իսահակյանը հազվադեպ
էր դիմում գրական հոդվածի կամ դիմանկարի ժանրին:
Պուշկինը բացառություն եղավ: 1937, 1943 և 1949 թթ. Ի-
սահակյանը երեք առանձին հոդվածներով անդրադարձավ
Պուշկինին: Ռուս կամ օտարերկրյա ոչ մի այլ հեղինակի
մասին նա այդքան չի գրել:

¹¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 158—I: Տպագրվում է առա-
ջին անգամ:

Այդ շարքից առաջինը եղավ «Պուշկինի մահվան հար-
յուրամյակին»¹² հոդվածը, ուր Իսահակյանն իր պատկե-
րացմամբ տալիս էր ռուս հանճարի բնութագիրը: Իսահակ-
յանը դիտում է Պուշկինին՝ չորս հիմնական ասպեկտներով:
Առաջին՝ ազգային հանճար. «Ժողովրդի հանճարը ծնվում է
ժողովրդի թանձրության ճնշումից, ինչպես աղամանդը՝ քա-
րածուխի ճնշումից: Եվ այդ աղամանդը՝ ժողովրդի զգաց-
մունքների, նրա տենչերի, երազների, նրա տառապանքների,
նրա զայրույթների և կամքի խտացումն է ու կոնկրետացու-
մը» (V, 143):

Երկրորդ՝ ռուս գրական լեզվի հիմնադիր. «Ժողովրդա-
կան հանճարը գտավ և ժողովրդական ձևը, ժողովրդի հրա-
շագործ ոճը: Նա ընդհուպ մոտեցավ ռուս մեծ ժողովրդի
կենդանի լեզվին: Ժողովրդական լեզվի անսպառ գանձարա-
նից առավ նա իր լեզվի ատաղձը, մաքրեց, մշակեց, ներ-
դաշնակեց, բյուրեղացրեց և ստեղծեց իր անթերի արվեստի
գործիքը...» (V, 144):

Երրորդ՝ հեղափոխական-ազատագրական պայքարի զո-
րավիդ.

«Պուշկինը բոլոր ժամանակների մեծ հումանիստների
առաջին շարքումն է—նրա սիրտը բաբախել է ամբողջ մարդ-
կության համար: Նա ոգևորվել է ճնշված ժողովուրդների՝
հույների, սերբերի ազատագրման պայքարով: Նա խանդա-
վառվել է իր դարի հեղափոխական գաղափարներով...

Տառապող մարդկության ազատագրումը բռնակալու-
թյունից, թշվառությունից՝ եղել է նրա երազանքը» (V, 145):

Եվ չորրորդ՝ Պուշկինի համաշխարհային նշանակու-
թյունը. «... ժողովուրդների համար նրա անունն այնքան
սիրելի է և բարձրացնող, ինչքան Դանթեի, Շեքսպիրի, Սեր-
վանտեսի, Գյոթեի անունները:

... Ռուսական մեծագույն ազգային բանաստեղծը պատ-
կանում է նաև բովանդակ մարդկությանը, որովհետև մեծ
արվեստն ազգայինի և համամարդկայինի սինթեզն է:

¹² Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1937 թ., 28 փե-
տերվարի:

նվ որովհետև նա արտահայտել է իր դարի առաջավոր տենչանքները, իդեալները, իբրև իր դարի հանճարեղ դավակը, նա դառնում է նաև բոլոր կուլտուրական աշխարհների քաղաքացին» (V, 143, 145—146):

Զորս տասնյակ տարի առաջ գրված այս բնութագրից ոչ մի դրույթ այժմ էլ չի կորցրել իր իմաստը: Հայ պուշկինագիտության համար, անվարան կարող ենք ասել, որ Իսահակյանի հոգվածը ուղենիշային նշանակություն ունեցավ:

Այս հոգվածի վրա Իսահակյանը մեծ աշխատանք է տարել: Գրականության և արվեստի թանգարանի Ավ. Իսահակյանի ֆոնդի նյութերի մեջ մենք հայտնաբերել ենք հոգվածի ինքնագիրը, ինչպես նաև նախնական սևագիրը: Վերջինս պարունակում է մի շարք արժեքավոր խոհեր Պուշկինի և հայ գրականության աղերսների մասին (որոնք հետագայում ինչ-որ չափով իրենց արտացոլումն են գտել «Մեծահանճար Պուշկինը» 1949 թ. Իսահակյանի հոգվածում): Հարկ ենք համարում այդ ձեռագրից բերել մի քանի հատվածներ (քանզի նրանք մնացել են անտիպ)։

«— 100 տարի է հայ ժողովուրդը սերունդներով կարգացել է, խորապես սիրել է նրան և հիացել նրա ապուլունյան պոեզիայով: Պուշկինի ազդեցությունը 19-րդ դարի հայ պոեզիայի վրա մեծ է և արդյունավետ:

— Ամեն հայ գրող՝ գիտակցաբար թե անգիտակից կերպով կրել է Պուշկինի ստեղծագործության ազդեցությունը և նրանց գրվածքներին կա Պուշկինի արվեստի դրոշմը: Ներա պարզ, խորունկ և վսեմ լիրիկան գեղեցկության կատարներ են եղել մեր խոշորագույն բանաստեղծների համար՝ Ս. Շահազիզ, Հովհ. Հովհաննիսյան, Հովհ. Թումանյան, որոնք ձգտել են հասնել նրան: Մանավանդ, Հովհ. Թումանյանը, որը անհունորեն խանդավառված էր Պուշկինով և նրա գեղեցիկ պոեզիայով: Իրենց բյուրավոր ներշնչանքը առել են Պուշկինի սքանչելի պոեմներից:

— Պուշկինի պոեզիան, որ տոգորված է ճնշված ժո-

ղովուրդների ազատության բաղձանքներով և համամարդկային բարձրագույն իդեալներով, մշտապես խանդավառել է հայ գրողների քնարական գրիչը»¹³:

Պատահական չէ, որ Իսահակյանը, խոսելով հայ գրականության վրա ունեցած Պուշկինի ներգործության մասին, առանձնացնում է Թումանյանի անունը: Նրան քաջ հայտնի էր Պուշկինի նկատմամբ իր ընկերոջ պաշտամունքի հասնող սերը: Թումանյանի մասին գրած իր հուշերում նա մինչև անգամ գրել է. «Եվ ինչպե՞ս Թումանյանը ներդաշնակվում էր Հոովա պեյզաժին՝ բնանկարին, նրա մարմնից մարմին առած, նրա հոգուց հոգի առած: Կարծես ... Պուշկինն էր թափառում Ռուսաստանի բազմաշառաչ անտառների և ծավալուն գետերի եզերքներով» (V, 62—63):

Իսկ Պուշկինից՝ «Ձմեռվա իրիկունը» Թումանյանի թարգմանությունը համարում էր հայ թարգմանական արվեստի կատարներից մեկը:

Պուշկինի և հայ գրականության, Պուշկինի և հայ ժողովրդի առնչության հարցերը մշտապես հուզել և հետաքրքրել են Իսահակյանին:

1943 թվականին, երբ լրանում է Պուշկինի երկերի հայերեն առաջին թարգմանության 100-ամյակը, Իսահակյանը ձեռնամուխ է լինում մի հոդվածի, որը վերնագրել էր՝ «Ինչ է եղել Պուշկինը հայ ժողովրդի համար» (ցավոք ավարտված չէ):

Այդ ինքնագրի շատ և շատ տողեր կրկին վկայում են Իսահակյանի ազնիվ զգացմունքները Պուշկինի հանդեպ.

«Պուշկինը հայ ժողովրդի սրտով սիրած բանաստեղծն է... Հայ ժողովուրդը գիտակցաբար սիրել է Պուշկինին. նա գիտե, որ Պուշկինի հոյակապ ստեղծագործությունները ինքնանպատակ չեն՝ սոսկ գեղեցկության համար գրված: Նրանք տոգորված են ճնշված ժողովուրդների ազատության բաղ-

¹³ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 687—II: Տպագրվում է առաջին անգամ:

ձանքներով և համամարդկային բարձրագույն իդեալներով, որոնք հայ ժողովրդի երազներն են եղել յարերի ընթացքում»¹⁴։

Դժվար թե աշխարհում շատ լինեն այն բանաստեղծները, որոնց մասին նման խոսքեր գրեր Իսահակյանը։ Լիեքսանդր Պուշկինը այն բանաստեղծների «ոսկե համաստեղությունից» էր, որոնք իրենց հանճարեղ խոսքը «անվախ ու հպարտ» ուղղել են այս աշխարհի զորեղների դեմ ի պաշտպանութուն ազատասեր ժողովուրդների պայքարի սուրբ գործի։

Պուշկինի կողքին այդ «ոսկե համաստեղության» կազմում են Բայրոնը, Բյոռնսը, Լերմոնտովը, Հայնեն, Շևենկոն, Միցկևիչը, Պետեֆին, Թագորը...

Տարիներ անց նա գրել է Պուշկինի ողբերգական վախճանի մասին. «Նա մերն է և նրա վաղահաս մահը—<...> միշտ կսկիծ է պատճառում մեզ, լցնում մեր սիրտը զայրույթով բոլոր ժամանակների բռնակալ ոճրագործների դեմ»¹⁵, քանզի մեծ բանաստեղծի կորուստը դա ոչ թե մեկ ազգի, այլ մարդկությանը վերաբերող կորուստ էր։

Բոլոր մեծ բանաստեղծները ծնունդ են ստույգ մի որևէ ազգի, սակայն պատկանում են համայն մարդկությանը, աշխարհի բոլոր ազգերին, ուստի և իրավացի է Իսահակյանը, երբ գրում է՝ «Հավերժական Պուշկինը հայ ժողովրդին է...»։

¹⁴ Տե՛ս ԳԱՔ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 158—I: Տպագրվում է առաջին անգամ։

¹⁵ Նույն տեղում։

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԸ

Լերմոնտովը վերքի պես ընկած է
հոգուս մեջ:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Համաշխարհային պոեզիայում բանաստեղծներ կան, որ յուրովի «երկվորյակներ» են: Անկախ ապրած ժամանակաշրջանից, անկախ լազգությունից նրանց հարազատ է դարձնում իրենց ստեղծագործությունը: Այդպիսի բանաստեղծներից են Լերմոնտովը և Իսահակյանը:

Իսահակյանը սիրում էր Կովկասյան Հանքային Ջրերի հին կազակական ամրոց-ավանները, պատմական վայրերը կապված Լերմոնտովի հետ՝ Դարյալի ձորը, Պյատիգորսկի լերմոնտովյան տնակն ու գրոտը, Կիսլովոդսկը, Մաշուկի և Բեշտաուի միջև ընկած այն լեռնաոտորոտը, որը եղավ բանաստեղծի վերջին հանգրվանը. «Այս վայրերի վրա դրոշմված է Լերմոնտովի ոգին»,—ասում էր Իսահակյանը, և իր կյանքի վերջին տասնամյակին համարյա ամեն ամառ այցի էր գալիս այդ վայրերը, ասես, այնտեղ առնելու իր պաշտելի բանաստեղծի կարոտը:

Դեռևս 1893 թ., 18-ամյա Իսահակյանը, հափշտակված Լերմոնտովի «Դևով», իր «Հիշատակարանում» գրել է. «Երեկ վերջացրի «Հյուրի-փերիս»¹. ահագին բան եղավ և բավական լավ է թվում, թեև համեմատած «Демонъ»-ի ... կոպեկ չարժե» (Հ. 44):

Իսահակյանի հիշատակած «Դևի» ուսական օրինակը չի պահպանվել, բայց մեզ հասել է բանաստեղծի անձնական գրադարանի՝ Լերմոնտովի «Դևի» հայերեն (1891 թ.

¹ Ավ. Իսահակյանի այդ գրվածքը չի պահպանվել:

Թիֆլիս), օրինակը Մ. Սադաթյանցի թարգմանությանը, որը Իսահակյանը շատ բարձր էր գնահատում²:

Իսկ մեկ տարի անց՝ 1894 թ. «Հիշատակարանի» արդեն լայպցիգյան գրառումից մեզ հայտնի է դառնում, որ Իսահակյանը մտադրվել է ի թիվս մի շարք երկերի թարգմանել նաև Լերմոնտովի «Երգ... Կալաշնիկովի մասին» պոեմը. «Թարգմանություններ են լինելու՝ «Եղի՛ր օրհնված», Հովհան Պոլ-Մարիի «Cavallera rusticana», Պոլ-Բուրժեի «Եգիպտական լեզենդան», Լերմոնտովի «Царь Иван Вас. Калашников»: Անպատճառ սա գրուի բերել—լեզուն ուղղել, մաքրել, գեղեցկացնել և տպագրել. հավատացած եմ, որ արժեք կունենա շա՛տ և շա՛տ» (Հ. 68),—գրում է Իսահակյանը իր ծրագրած շարքի վերաբերյալ:

Այս թարգմանությունը Լերմոնտովից չի իրականացվել (չեն պահպանվել նաև նրա նյութերը), սակայն նրա ընտրությունը պատահական չէր, ինչպես այդ ժամանակ, այնպես և տարիներ անց (օրինակ՝ Յու. Վեսելովսկուն գրած նամակում) Իսահակյանը «Երգ... Կալաշնիկովի մասին» պոեմը հիշատակում է որպես իր ամենասիրելի երկերից մեկը:

Իսահակյանի՝ «դեռ մանուկ հասակից» սիրելի բանաստեղծի՝ Լերմոնտովի ուսումնասիրումը շարունակվել է և Լայպցիգում, նրա «համալսարանային», ինտենսիվ ուսման տարիներին: Այդ են վկայում վերջերս մեր հայտնաբերած Իսահակյանի երկու խիստ արժեքավոր ինքնագրերը, որոնք մինչև օրս անտիպ են մնացել:

Առաջին ինքնագիրը (թվագրած «1895, հունվար, Լայպ-

² Ամբողջ գրքում Իսահակյանը միայն մեկ հարցական նշան է դրել (էջ 42), Դևի մենախոսության հետևյալ հատվածում.

Քեզանից պարզև սերդ եմ սպասում,
Նրա ըոպսին կրտամ հավիտյան...

(Բնագրում այսպես է.

Твоей любви я жду, как дара,
И вечность дам тебе за миг...),

ինչպես և կատարել է մի երկու տպագիր վրիպակների ուղղումներ:

ցիգ»)³։ «Ռուսական նիճիլիզմը կազմակերպվել է Շոպեն-
հաուերի, Հարտմանի, Բայրոնի, Լենաուի, Լերմոնտովի և
սոցիալիզմի (Լասալ, Մարքս) ազդեցության տակ—լինել
ազատ, վշտոտ բանաստեղծ,—ահա նիճիլիստը։ Նրա համար
կյանքը նպատակ չունի...»³։

Տալով Լերմոնտովի անունը (ի դեպ միակ ռուսական
անունը) ի թիվս ռուսական նիճիլիզմի նախակարապետների,
Իսահակյանը փաստորեն մատնանշում է և Լերմոնտովի ա-
ռաջադեմ դերը ժամանակի ռուս հասարակական-քաղաքա-
կան հայացքների ձևավորման մեջ, քանի որ ռուսական նի-
ճիլիզմը, ի տարբերություն ասենք արևմտաեվրոպական
նիցշեական բնույթի նիճիլիզմի, կրել է առաջադեմ բնույթ
և որոշ չափով նպաստել է XIX դ. Ռուսաստանի հեղափո-
խա-դեմոկրատական շարժումներին։

Նիճիլիզմի առնչությամբ էլ Իսահակյանը տեսնում էր
անհատական բողոքի և ընդվզման Լերմոնտովի հակումը։
Տեղին է այստեղ մեջբերել Իսահակյանի արխիվից 1896 թ.
մի անտիպ գրառում, որը բնորոշում է նիճիլիզմի բա-
նաստեղծի ընկալումը. «Նիճիլիզմը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ
ձգտում դեպի ինդիվիդուալիզմ—ազատություն հասարակա-
կան կապերից, պարտքերից և օրենքներից, ազատություն
բարոյական շղթաներից։ Անհատի լիակատար ազատու-
թյուն»։

Մեր հայտնաբերած երկրորդ ինքնագիրը (թվագրած՝
«1895 թիվ, Լայպցիգ»), Իսահակյանը վերնագրել էր գերմա-
ներեն՝ «Puschkin und Lermontow», սա ինքնին մի հազ-
վագյուտ վավերագիր է, որն ասես գալիս է մեկ անգամ ևս
ապացուցելու մեր ներկա գրքի այն դրույթը, որ ռուս գրա-
կանությունը մշտապես եղել է Իսահակյանի հետաքրքրու-
թյունների կենտրոնում, և որ Պուշկինն ու Լերմոնտովը եղել
են նրա կյանքի հավերժ ուղեկիցները։

«... Puschkin und Lermontow

Պուշկինը ռուսաց պոեզիային նոր կյանք տվեց։ Նա չէր

³ Բնագիրը՝ ԻԸԱ։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

ծառայում. իր պոեզիայով մարդկանց մեջ ուղում էր ղդաց-
մունքներ զարթնեցնել, նա չէր քարոզում մորալ և հայրե-
նասիրություն: Նա բանաստեղծում էր ազատ և վայրենի:
Merimee՝ շնաշխարհիկ «Carmen»-ը Պուլկինի «Ցիդանեն-
րից» էր ազդված:

Պուլկինը միշտ ազդված է եղել Բայրոնից, Շեքսպիրից
և Միցկևիչից: Բանաստեղծական նատուրա է մի outlaw
(անօրեն—Ա. Ի.), մի կենդանի, անկարգ, մի հիվանդ և ա-
ռողջ խառնվածք:

Լերմոնտով՝ ազատ, վայրենի ու շն(այելով) այդ նախ-
նական մարդու, հոգով շա՛տ քնքուշ և մեղանխուլիկ էր:

Սիրում էր բնության կռիվը, սիրում էր ազատությունն
ու դեմ էր ամեն մի բռնության, ստրկության:

Նա ուներ իր մեջ բուռն ցանկություն իշխելու և սիրե-
լու, ներելու և արհամարհելու: Նա կատաղի էր և բարի.
տաք և ցուրտ: Նրա բուն էությունը jenseits von gut und
böse⁴-ի («Չարուց և բարուց այն կողմ»—Ա. Ի.) էր ընկած:

Նրա «Демонъ»-ը ավելի բարձր է կանգնած, քան de
Vigny՝-ի հայտնի «Eloa»-ն:

Լերմոնտովը բուրբուլին Կովկասի հոգի էր—ազատ, հե-
րոս, ռոմանտիկ, քաջ և վայրենի⁵:

Ինչպես երևում է, այստեղ Իսահակյանը ձգտել է ներ-
կայացնել Պուլկինին և Լերմոնտովին այն կողմերով, որոնք
հախուռն կերպով արձագանքում էին և իր երիտասարդա-
կան խառնվածքին: Բայց և միաժամանակ սա սոսկ սուբ-
յեկտիվ գնահատական չէ, այն պարուրված է Պուլկինի և
Լերմոնտովի հասարակական դերի ճիշտ ընկալմամբ:

Իսահակյանը հակված է ներկայացնելու Պուլկինին և
Լերմոնտովին, որպես ըմբոստ, հպարտ ու ինքնիշխան բա-
նաստեղծների. «Նա չէր ծառայում... նա բանաստեղծում էր
ազատ և վայրենի»,—գրում է նա Պուլկինի վերաբերյալ,
«Սիրում էր ազատությունն ու դեմ էր ամեն մի բռնության,
ստրկության»,—գրում է նա Լերմոնտովի մասին:

⁴ Այստեղ Իսահակյանը տալիս է Նիցշեի համանուն գրքի անունը:

⁵ Բնագիրը՝ ԻԸԱ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ըստ Իսահակյանի նրանց ընդհանրացնողը «ազատ և վայրենի» բանաստեղծ լինելն էր՝ մարդու նախնական ազատասիրության շեշտված զգացողությունը, ինքնիշխանությունը. այս ամենի տակ պիտի հասկանալ, որ նա նրանց վեր էր համարում օֆիցիալ «պալատական» բանաստեղծի հասկացողությունից, գտնում, որ բանաստեղծությունը նրանց մարդկային գերագույն տարերքն էր: Եվ հանձինս Պուշկինի և Լերմոնտովի Իսահակյանը տեսնում էր ազատ ու ուժանտիկ «բանաստեղծ-հերոսի» իր իդեալը, որի վերաբերյալ համահունչ մտքեր նա շարադրում է նույն ժամանակաշրջանում իր «Հիշատակարանում».

«Իմ մեջ մի մուկ զգացմունք է սկսել հառաջ գալ—բացասել իդեալ և նպատակ, սիրել բնությունն ու ազատությունը, վայրենությունն ու անհոգությունը, ուրախությունն ու մեղանխուլիան:

... Սա սիրում եմ լեռն ու անապատը, նախնական մարդու ազատությունն ու անգթությունը, քաջությունն ու մահից չվախենալը:

Բայց այդ բոլորի հետ... ես ունեմ համաշխարհային վիշտ, մեղանխուլիա, մտածելու և քննելու ձգտում, մահի սարսուռ, կարեկցություն, և ատելություն դեպի վատը, տրգեղը, անազնիվը, փոքրը, ստորը...» (Հ. 179):

Իհարկե սոսկ Պուշկինն ու Լերմոնտովը չեն ազդել Իսահակյանի աշխարհայացքի ձևավորման վրա, լայպցիգյան շրջանում հսկա էր ներգործության դերը և գերմանական գրականության ու դասական փիլիսոփայության: Երբ Իսահակյանը գրում է Լերմոնտովի կապակցությամբ. «Նա ուներ իր մեջ բոլոր ցանկություն իշխելու և սիրելու...», «Ներա բուն էությունը՝ «Չարուց և բարուց այն կողմ» էր ընկած»,—մենք զգում ենք, որ նա որոշ գծերով Լերմոնտովի կերպարը կապում էր նիցշեական բնույթի հերոսի հետ, ո՞րով այդ ժամանակ ինքը հափշտակված էր: Այսպես, Իսահակյանի մոտ տեղի է ունենում հետաքրքիր միահյուսում, մի կողմից ազատ ու ուժանտիկ Պոետը, իսկ մյուս կողմից

նրան համահունչ ըմբոստ ու ինքնիշխան Հերոսը՝ Եվ այդ բնույթի հերոսին է տենչում հայ բանաստեղծը։ Ի դեպ և այդ ժամանակաշրջանից Իսահակյանի պոեզիայի մեջ սկսում է հաստատվել «միայնակ, ըմբոստ ու ինքնիշխան» անհատի ուժանտիկ կերպարը, որը համաշխարհային պոեզիայում իր ակունքներն ունի՝ Բայրոն, Հայնե, Միցկևիչ, Պետեֆի։ Բայց ամենից առավել մոտ էր Իսահակյանին Լերմոնտովը, թե՛ նրա անհատականությունը, թե՛ նրա ուժանտիկ հերոսը, որովհետև, եթե մեր հիշատակած բանաստեղծներին Իսահակյանը ընդունեց բանականությամբ, ապա Լերմոնտովին ընդունեց սրտով։

Այդ մասին առաջինը գրել է ինքը՝ Իսահակյանը, 1904 թ., Յուրի Վեսելովսկու հայտնի անկետայի իր պատասխանամակում։ «Ես միշտ սիրել եմ ռուսաց գրականությունը, վեպն ու բանաստեղծությունը և այն խորին համոզմանն եմ, որ ռուսաց վեպը շատ կողմերով, մանավանդ իր մարգարեական ոգեշնչմամբ, բարձր է կանգնած եվրոպական վեպից։ Բայց ես իմ կրթությամբ ավելի Գերմանիային պարտական լինելով՝ զգում եմ, որ ինձ վրա խորին ազդեցություն են ունեցել Նիցշեն, Հայնեն։

Բայց և չեմ կարող չխոստովանել, որ մանկության օրերից իմ սիրելի բանաստեղծն է եղել Կազբեկի պես բարձր

⁶ Ի դեպ ռուս գրող և փիլիսոփա Դմ. Մերեթկովսկին Լերմոնտովի մասին իր գիրքն անվանել էր «Մ. Յու. Լերմոնտով. Գերմարդու բանաստեղծը»։ Այդ գրքի մի օրինակը պահպանվել է Իսահակյանի գրադարանում։ Ուշագրավ է շատ, որ գրքի էջերում Իսահակյանը ընդգծել է Մերեթկովսկու բերած հետևյալ հատվածը՝ ռուս փիլիսոփա Վլ. Սոլովյովի «Լերմոնտով» (1899) հոդված-դասախոսությունից։

«Ի դեմս Լերմոնտովի, ես տեսնում եմ մտքերի և զգացմունքների իսկ մասամբ նաև գործողությունների (այս պարագայում գործողության հիշատակումը շատ կարևոր է) այն ուղղության անմիջական հիմնադրին, որը համառոտակի կարելի է կոչել «նիցշեականություն»։

... Լերմոնտովի գործի բարձրագույն իմաստը լուսարանվում է նրա մերձավոր հետևորդի՝ Նիցշեի գրվածքներով» (Տե՛ս Դ. Ս. Мережковский, Полн. собр. соч., Изд. т-ва М. О. Вольф, СПб.—М., 1911, т. 10, с. 292)։

և Դարյալի պես խորը կերմոնտովը, որից շատ եմ ներշնչվել, մանավանդ նրա քնարական բանաստեղծություններով, «Դեռ», «Մծիրիով» և «Երգ վաճառական Կալաշնիկովի մասին» պոեմով:

Սակայն կոնկրետ իմ ո՞ր բանաստեղծության վրա է նրա ազդեցությունը, ես չեմ կարող ցույց տալ»⁷:

Սա այն հազվագյուտ վավերագրերից է, երբ Իսահակյանը խոսում է իր կրած գրական-ստեղծագործական ազդեցությունների վերաբերյալ: Եվ թեկուզ նա, իր իսկ խոստովանությամբ, դժվարանում է նշել, թե իր որ բանաստեղծության վրա է զգացվում կերմոնտովի ազդեցությունը, սակայն նա անվերապահորեն ընդունում է կերմոնտովի ստեղծագործության զորեղ, խանդավառող ներգործությունը իր պոեզիայի վրա:

Ուշագրավ է, որ այդ պատասխանում չի հիշատակված Պուշկինի անունը, ուշագրավ է և ինչ-որ չափով օրինաչափ. Իսահակյանի պատասխանը գրված է 1904 թ., նրա ռոմանտիկական պոեզիայի վերելքի ժամանակաշրջանում, երբ ինքը տեսնում էր իր հոգեհարազատությունը կերմոնտովի ռոմանտիկական պոեզիային, երբ իրեն առավել մոտիկ էր կերմոնտովի քնարական հերոսի կերպարը, երբ նրան առավել համահունչ էին «Դեռ» ու «Մծիրին», քան թե «Եվգենի Օնեգինը» կամ «Բորիս Գոդունովը», այսինքն զուտ ռոմանտիկական պոեմները, ռոմանտիկական տրամադրություններն ու մոտիվները:

Եվ հենց ռոմանտիզմն էլ հանդիսացավ այն ենթահողը, որի վրա «խաչաձևվեցին» կերմոնտովի և Իսահակյանի պոետական ուղիները:

★

★ ★

էդ. Զրբաշյանը «Ավետիք Իսահակյանի քնարերգության հերոսը (1891—1910)» աշխատության մեջ նկատում է. «Իսահակյանի քնարական հերոսը, մանավանդ վերլուծվող

⁷ Юрий Веселовский, Русское влияние в современной армянской литературе (на основании анкеты). М., 1909, с. 25.

շրջանում, բազմաթիվ «ազգակցական կապերով» իրոք առնչվում է դասական ուսմանտիկական պոեզիայի՝ Բայրոնի և Հայնեի, Լերմոնտովի և Միցկևիչի ստեղծագործության մեջ արտահայտված խոհերի ու տրամադրությունների, իդեալների և հուսախաբությունների հետ»⁸:

Գրականագետի նշված, ինչպես նաև «Աբու-Լալա Մահարին» և ուսմանտիկական պոեմի ավանդույթները» աշխատությունը գալիս են ապացուցելու այն միտքը, որ հիշյալ ժամանակի Իսահակյանի դավանած հիմնական գեղարվեստական մեթոդը ուսմանտիզմն է: Էդ. Զրբաշյանը, փաստորեն առաջինը սովետահայ գրականագիտության մեջ ճշմարիտ բնորոշելով Իսահակյանի պոեզիայի գերիշխող մասի ստեղծագործական ուղղությունը, միաժամանակ այդ ուղղության՝ դասական ուսմանտիզմի բանաստեղծական մոտիվների համակողմանի քննության հիման վրա բնորոշում է Իսահակյանի քնարական հերոսի ինքնությունը: Եվ այս հարցում կանխանշում է Իսահակյանի ստեղծագործության ուսումնասիրման մի շարք նոր ասպեկտներ: Այդպիսիներից մեկն է Լերմոնտովի և Իսահակյանի ստեղծագործական առնչությունների պարզաբանումը, որը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ հայ մեծ բանաստեղծի ստեղծագործության, թե՛ հայկական ուսմանտիզմի ուշ (գուցե և վերջին) շրջանի հետազոտման համար:

Ինչպես բազմիցս նկատվել է, պոեզիայի պատմության մեջ քիչ են այնպիսի հեղինակները, որոնց անհատականությունը այնքան նույնացված լիներ իրենց ստեղծած քնարական հերոսի էության հետ, ինչպես Բայրոնի, Լերմոնտովի կամ Իսահակյանի մոտ է:

Ինչպես Լերմոնտովը, այնպես էլ Իսահակյանն իր քնարական հերոսին հաղորդում է իր անձնական հույզերն ու խոհերը, ապրումներն ու զգացմունքները, և նա դառնում է իր յուրահատուկ «երկրորդ ես»-ը (ինչպես որ Պուշկինն է ասում Բայրոնի վերաբերյալ «создал себя вторично» «ըս-

⁸ Էդ. Զրբաշյան, Զորս գագաթ, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 137:

տեղծեց իրեն երկրորդ անգամ»), աշխարհի և իրականութ-
յան անհատական ընկալման արտահայտումը, և հենց
այդ պատճառով էլ նրանք առաջին հերթին կոչվում են քնար-
երգու բանաստեղծներ:

Անշուշտ, այս հեղինակային ձգտումը, պահանջը քը-
նարերգության միջոցով արտահայտելու իրեն, կերտելու
հանձինս քնարական հերոսի իր «պոետական պատճեն»
արգասիք է հենց ումանտիկական աշխարհազգացողության,
ումանտիկական մտածողության:

Սակայն նախվ կլինե՞ր ենթադրել, թե նրանց քնարական
հերոսը հենց միայն լերմոնտովն է կամ թե Իսահակյանը:
Այո՛, դա նաև լերմոնտովն է ու Իսահակյանը, մանավանդ
քնարական բանաստեղծություններում, սակայն նրանց
պոեմներում, բալլադներում, լեգենդներում և արձակում
այդ հերոսը վերաճում է սոսկ հեղինակի կրկնորդը լինե-
լուց, այլ դառնում է նրանց հանճարի ծնունդ՝ քնարական
հերոսը, որն արտահայտում է իր հեղինակի աշխարհայաց-
քը, նրա մտածողությունն ու նվիրական զգացմունքները,
սակայն ինքն արդեն մի անկախ էություն է և ունի իր ան-
հատական ոլորտը: «Անջատվելով» իր ստեղծողից, քնարա-
կան հերոսը, անկախ լերմոնտովի և Իսահակյանի անհա-
տական ճակատագրից, ձեռք է բերում իր սեփական ճակա-
տագիրը, ունենում է իր սեփական գեղարվեստական աշ-
խարհը, դառնում՝ Դև, Մծիրի, Պեչորին, Աբու-Լալա Մահա-
րի, Ուստա Կարո...

Եվ թեպետ հաճախ, երբ ասում են Դև կամ Աբու-Լալա
հասկանում են լերմոնտով կամ Իսահակյան, սակայն չպետք
է մոռանալ, որ լինում է նաև հակառակը:

Ինչն է «ազգակցում» լերմոնտովի և Իսահակյանի քը-
նարական հերոսներին. դասական ումանտիկ հերոսին հա-
տուկ համարյա թե բոլոր ավանդական հատկանիշները՝ խը-
ռովահույզ անհատականությունը, հպարտ մենությունն ու
ինքնիշխանությունը, «ամբոխից վեր լինելու» զգացողու-
թյունը, շրջապատի և իրականության հետ խզումը, ազա-

առաքաղծությունը, սիրո և երջանկության անհնարինության, անիրականալիության զգացումը, «անժամանակ» մարդու դրաման, մահվան կանխազգացումը...

Ռոմանտիկական պոեզիայի այս հայտանշանները լերմոնտովի և կամ Իսահակյանի հերոսների համար ոչ թե վարույնտորեն ձևված «զգեստներ» էին, այլ դա նրանց էությունն էր, այլ բան է, որ եթե լերմոնտովի կարճատև կյանքի ընթացքում նրա հերոսը հասցրեց որոշ շափով «վերաճել» ռոմանտիզմի սահմաններից (խոսքս վերաբերում է լերմոնտովի վերջին շրջանի ստեղծագործություններին), «այսպա Իսահակյանի հերոսը ուշ շրջանում ազատ հնարավորություն ունեցավ մի ինչ-որ շափով «դուրս գալ» մաքուր ռոմանտիզմի սահմաններից և շփվել «դրսի աշխարհների» հետ:

Ուշ շրջանի Իսահակյանի պոեզիան, իսկ առավել շափով արձակը, հակում են ժողովրդի կենսափիլիսոփայության էպիկական ժանրերին: Սակայն նրա «գագաթնային շրջանի» քնարերգութունը (1890—1910) առավելապես առնչվում է ռոմանտիզմին, ուրեմն և լերմոնտովի ստեղծագործությանը: Այս շրջանի նրա պոեզիան պարզում է մեզ «խռովահույզ ժող» մի համատարած քնարական աշխարհ, որն իր հույզվերով, իր տրամադրություններով, իր ներքին տրամաբանությամբ ու բանաստեղծական արվեստի մի շարք առանձնահատկություններով զարմանալի կերպով հարազատ է ու համահունչ լերմոնտովի ստեղծագործությանը: Եվ թերևս, քոլոր հայ բանաստեղծներից լերմոնտովին ամենամոտը Իսահակյանն է, ինչպես որ գրում է այս խնդրի վերաբերյալ էդ. Զրբաշյանը.

«... Ավ. Իսահակյանն իր պոեզիայի բազմաթիվ մոտիվներով և պատկերներով, իր քնարական հերոսի «հոգեկան խառնվածքով» կարող է համարվել լերմոնտովին առավել համահունչ, տիպաբանորեն առավել մոտ հայ բանաստեղծը: Այդպիսի նմանությունը, իհարկե, որոշակի շափով պայմանավորված է լերմոնտովից և մի շարք այլ ռոմանտիկ

բանաստեղծներից Իսահակյանի ստացած ստեղծագործական ազդակներով»⁹:

*
* *

Քնարական հերոսի տիպաբանական «ազգակցությունը» և ռոմանտիկական աշխարհազգացողությունը պայմանավորում են Իսահակյանի քնարերգության հիմնական մոտիվների հարազատությունը կերմոնտովի պոեզիային:

Փամանակակից գրականագիտությունը մոտիվ տերմինի տակ հասկանում է տվյալ բանաստեղծությունը կամ բանաստեղծական շարքը ընդհանրացնող թեման, ռյուսեն, պոետական կերպարներն ու սիմվոլները: Այսինքն տվյալ հեղինակի գեղարվեստական մի շարք երկերը միացնող, միահյուսող իմաստային ատաղձը:

Մոտիվը նաև տվյալ հեղինակի որոշակի տրամադրությունների ու ապրումների հանրագումարն է՝ իրականացված գեղարվեստի միջոցով, որի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս պարզաբանելու այդ հեղինակի աշխարհայացքի սկզբունքները:

Եվ շնայած որ մինչև օրս առանձին աշխատություն չի գրվել Իսահակյանի պոեզիայի մոտիվների վերաբերյալ, մեզ թվում է, որ այդ մոտիվների տիպաբանական համեմատությունը լերմոնտովյան պոեզիայի մոտիվների հետ շատ բաներում կարող է բացահայտել Իսահակյանի պոեզիայի ինքնությունն ու գեղարվեստական օրինաչափությունները:

Իսահակյանի մոտ ռոմանտիկական պոեզիային հատուկ մոտիվների մի ողջ շարք իր շփման կետերն ու ներքին համադրումներն ունի կերմոնտովի պոեզիայի հետ: Եվ էականն այստեղ ոչ թե սոսկ մոտիվների արտաքին «նմանությունը» է, այլ ինչպես իրավացի նկատում է գրականագետ Կամսար Գրիգորյանը, «նմանության եզրեր Իսահակյանի և կերմոնտովի միջև հարկ է որոնել ոչ թե առանձին պատկերների համընկման մեջ, այլ նրանց ստեղծագործության ու-

⁹ Ծ. Ժ. Джрбашян, Ваан Терян и поэзия Лермонтова, Лермонтов и литература народов СССР, Изд-во ЕГУ, Е., 1974, с. 303.

գու, բանաստեղծական աշխարհայեցողության բնույթի, ինչպես և առանձին թեմաների, մոտիվների և տրամադրությունների ընդհանրության մեջ»¹⁰:

Կարելի է ասել, որ ուս բանաստեղծի քնարերգության համարյա թե բոլոր հիմնական մոտիվները օրինալափ են և Իսահակյանի պոեզիային: Նրանք ունեն իրենց և՛ ներքին ընդհանրությունները, և՛ գեղարվեստական իրականացման ճանապարհին ձեռք բերած ինքնատիպ առանձնահատկությունները:

Եվ թեպետ տարբեր ժամանակաշրջաններում են ստեղծագործել Լեւոնտովն ու Իսահակյանը, և տարբեր են եղել նրանց պատմա-քաղաքական ճակատագրերը, բայց և այնպես կյանքի և կենսափիլիսոփայության շատ հարցերում նրանք ռենցել են բազում համամիտ տեսանկյուններ և միասնական քարոյական սկզբունքներ:

Այս զուգահեռը լավ է երևում նրանց պոեզիայի մի առանցքային մոտիվի՝ ազատության մոտիվի ուսումնասիրման պրոցեսում:

Ինչպես երեկ, այնպես և այսօր ու վաղը մենք պիտի ընկալենք Լեւոնտովի և Իսահակյանի քնարերգության հերոսին որպես մի «խռովահույզ անհատի», որի հոգում տրոփում է ազատության սերը: Դա այն հերոսն է, որին հետևյալ կերպ են բնութագրել պոետները.

Кто силится купить страданием своим

И гордою победой над земным

Божественной души безбрежную свободу.

(«Унылый колокола звон...»)

Ժս ծունկ չոքեցի ալեկոծ կյանքի

Սեղանի առաջ. անվահեր հոգով

Ոտք դրի ուղին նոր մարդարեի,

Եվ ազատության, վեհության երգով:

Եվ ես գնում եմ նոր, հեռու ափեր...

(«Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...»):

(I, 8):

Ազատության մոտիվը թե՛ Լեւոնտովի, թե՛ Իսահակ-

¹⁰ «Литературная Армения», 1962, № 4, с. 80.

յանի մոտ միահյուսվում է միայնակ ու ինքնիշխան անհատի կերպարի հետ, այս կերպարը կենտրոնական դեմքն է նրանց քնարերգության բազմաթիվ գործերի: Սա դասական ոտմանտիզմի պոեզիայի ավանդական «հերոս-անհատն է», որի նախատիպերը մենք կարող ենք գտնել Բայրոնի, Շելլիի, Հայնեի, Միցկևիչի ստեղծագործություններում: Ուշագրավ է, որ ինքը՝ Իսահակյանը, խոսելով իր պոեզիայի կենտրոնական հերոսներից մեկի՝ Աբու-Լալայի գրական նախատիպերի մասին, գրել է (գրականագետ Լ. Մելիքսեթ-Ֆեկին, 1947, 29. XII) — «... կան բանաստեղծներ, որոնց ես շատ եմ սիրել և սիրում եմ. — Բայրոն, Հայնե, Միցկևիչ, Լերմոնտով և դրանց շարքում՝ Ն. Բարաթշվիլին: «Աբու-Լալան», Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդի», Միցկևիչի «Փարիսի» և Բարաթշվիլիի «Մերանիի» ոգուն շատ մտերիմ է, ինչպես և նրանք շատ հարազատ են իմ տրամադրություններին. հոգեկան հարազատություն կա»¹¹:

Այս բնույթի հերոսներից Իսահակյանին առավել սիրելի էր Մծիրիի կերպարը: Մծիրիի բնատուր տենչը ապրել ազատ, իր կամքի թելադրանքով, հայրենի եզերքի նրա անմար կարոտը և վերջապես պատանու անձնագոհ պոռթկումը մշտապես խանդավառել է Իսահակյանին և հանդիսացել նրա քնարական հերոսի նախատիպերից մեկը:

«Իմ կարծիքով, — գրում է Իսահակյանը 1894-ին՝ «Հիշատակարանում», — Գերմարդը պիտի ոգևորվի կյանքով ու մահով, այսինքն այն սկզբունքներով, որով սկսվել է, որով պիտի վերջանա, որոնք իր մեջն են և իրեն են վերաբերում: Հերոսը պիտի ոգևորվի, ուրեմն, իր մեջ եղած ուժերով. կամ այն մտքով, որ ինքը կյանք ունի իր մեջ, որ ապրում է, որ մտածում է ու զգում...» (2. 130): Ահա այսպես է պատկերացնում իր հերոսին Իսահակյանը: Նրա համալ: վճռականը կամքն է, և, իհարկե, այս տեսանկյունից նա չէր կարող չոգևորվել Մծիրիի կերպարով: Իսկ Մծիրիի խոսքերը.

¹¹ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 256—Ia

Ես թիչ եմ ապրել և այն էլ՝ գերի.
Այսպես երկու կյանք՝ մի աղմկալի,
Եռուն կյանքի հետ, որ տեսել եմ, ժեր,
Ես կփրխեի, թե հնար լիներ...

(«Մծիրի» պոեմից հատվածները բերվում են
Հովհ. Քումանյանի թարգմանությամբ)

արտահայտում էին նաև Իսահակյանի հերոսի ծարավը. «Ա-
զատությունը հա՛ց է—ազատություն կուզեմ ես... Ահա՛ իմ
բազիսը»,—գրում է նա 1895-ին, նույն «Հիշատակարանում»
(էջ 160):

Մծիրիի կերպարի արձագանքները մենք կարող ենք
գտնել նաև բանաստեղծի արձակում, հիշենք «Եղնիկը»,
«Քուրդ Ամոն», ուր Իսահակյանի հերոսները նախընտրում
են մահը անազատ կյանքին: Սակայն միայնակ, ըմբոստ ու
ինքնիշխան հերոսի կերպարը Լեւոնտովի մոտ հասավ իր
զագագթնակետին հանձին Դեկի («... Ես, որ եթերքի ազատ
որդին եմ»), իսկ Իսահակյանի՝ հանձին Աբու-Լալա Մահա-
րիի («Ոգիս ազատ է...»): Առաջին հայացքից հեռու թվա-
ցող այս կերպարների միջև իրականում ընկած են մի շարք
«ներքին հարազատության» եզրեր, որոնցից առաջինը ա-
զատության ձգտումն է: Ազատությունն է նրանց գոյության
«կենսական անհրաժեշտությունը».

Լեւոնտով.

Իմ երկրաբնակ հպատակների
Խարազանն եմ ես,
Եվ ազատության, գիտությունների
Թագավորն եմ ես...

(«Դե» պոեմից հատվածները բերվում են
Մ. Սաղաթյանցի թարգմանությամբ)

Իսահակյան.

Ես կուզեմ լինել անսահման ազատ,
անպարտք, անիշխան, այլև անաստված,
Հոգիս տեսչում է միայն, միմիայն՝
մեծ ազատության՝ անհուն, անտարած:
(II, 63):

Երկրորդը՝ «բացասման ոգին է», որը հատուկ էր երկու մեծ Դժգոհներին: Սակայն այս համատարած, հուժկու ըզգացմունքը նրանց մոտ չի հասցված աշխարհաժխտման, այլ իր ամբողջությամբ տոգորված է «անիրավ» աշխարհի դատապարտման մոլեգին տենչով:

Դևն ասում է.

...Եվ ի՛նչ են մարդիկ, ինչ նոցա կյանքը,
ինչ են և նոցա աշխատությունքը,
Անցան գնացին, կանցնեն ու կերթան.
...Առանց գթության և մասնակցության
Կըկոսես նայել դու երկրի վերա.
Ուր ոչ ճշմարիտ բախտ կա կենսական,
Եվ ոչ հարատև գեղեցկություն կա,
Ուր միայն պատիժն ու մեղքն են լիուլի,
Ուր կյանքն անցնում է փոթորիկ կրթերով.
Եվ ուր շրջիտեն առանց երկյուղի
Ոչ արհամարհել, ոչ սիրել հոգով...

Ահա և մի քանի հատված Աբու-Լալայի մենախոսու-թյունից.

Կույր ու գուլ մարդի՛կ, առանց երազի,
առանց լսելու հեքիաթն այս վսեմ,
Իրար կոկորդից պատառ եք հանում
և դարձնում աշխարհն՝ ահավոր ջեհնեմ:
Ձեր օրենքները—լուծ ու խարազան,
և անելք մի ցանց խոլական սարդի,
Եվ որոնց ժահրով թունավորում եք
երգը բլբուլի, անուրջը վարդի:
Եղկելի՛ մարդիկ, փոշի կըղառնան
ձեր վատ արտերը, ձեր գործերը շաբ,
Եվ ժամանակի ձեռքը անտարբեր
կըսորեն-կապիս պիղծ հետքերը ձեր:

(II, 61—62):

Էականն այստեղ տողերի արտաքին նմանությունը չէ. այլ բանաստեղծների արտահայտած «բացասման ոգին» որը մերձեցնում է երկու մեծ Դժգոհներին՝ Դևին և Աբու-Լալային: Էականն այստեղ, էդ. Ջրբաշյանի խոսքերով ա-

սած՝ «...«Աբու-Լալա Մահարու» քննադատական պաթոսի նըմանությունն է Լերմոնտովի «Դևի» հետ, ուր նույնպես մարդկային մանր կրքերն ու արատները մերժվում են ու մանտիկ իդեալի դիրքերից»¹²։

Աբու-Լալայի ժխտման պատգամների տակ, սակայն, անբեկանելի կերպով տրոփում է աշխարհի և մարդկության հանդեպ գթությամբ լցված մի կարեկից սիրտ, որը սակայն «ներքին հուսախաբույթիւնն» ապրած, անդարձ ու անզիջում դառնացած է կյանքից, մարդուց։

Հիշենք նրա խոստովանությունը.

...Իմ մեջ այրվում է մի անհագ կարոտ,
կարեկից մի սիրտ՝ լացող հավիտյան.
Եվ իմ հոգում կա մի շքնաղ երազ,
և սուրբ արտասուք, և սեր անսահման
(II, 62)։

Նույն ողբերգությունն է ապրում և աշխարհի «երբեմնի գավակ» («Նախածին էակը ստեղծագործության») ու աշխարհից «վտարված» Դևը («արտաքսած հոգին»)։

Սակայն իմ վիշտը միշտ անփոփոխ է,
Ինչպես ես ինքս, նա վախճան շունի,
Նա չի հանգչելու երբեք շիրիմում,
Նա օձի նման մերթ գալարվում է,
Մերթ բոցի նման վառվում է, այրում,
Եվ մերթ քարի պես միտքս է ճնշում։

Ինքը՝ Իսահակյանը, Լերմոնտովին վերաբերող իր անտիպ գրառումներում հետևյալ կերպ է բնութագրել Դևին, կապելով նրան Լերմոնտովյան պոեզիայի մի այլ հերոսի՝ «աղատության նվիրյալ» Մծիրիի կերպարի հետ. «Դեմոնը է ամբողջ տիեզերքի մեջ մենության գիտակցությունը։ Հրպարտ հոգի, խորթացում աշխարհից և կյանքից, արհամարհանք մանր կրքերի և փոքրոգության հանդեպ։ Դեմոնի համար աշխարհը նեղ է և ողորմելի, Մծիրիի համար աշ-

¹² Էդ. Զբաղյան, «Աբու-Լալա Մահարին» և ողմանտիկական պոեմի ավանդույթները՝ Զորս գազաթ, էջ 182։

խարհը ատելի է, որովհետև նրա մեջ չկա ազատութիւն, չկա իդեալների մարմնացում. չկա այն հզոր կրակն, որ այրվում է նրա հոգում մանուկ հասակից ի վեր:

Դեմոնը և Մծիրին իրար լրացնում են:

Դեմոնիզմը՝ դա զայրույթ է և արհամարհանք:

Նրա դեմոնիզմը բացասական չէ, վնասարար, այլ հառաջադիմութիւն խթան: Նա ատում է մանր կրքերը, մեշտանիզմը, ստորութիւնները, նա ուզում է ուժեղ մարդիկ, հերոսներ, սխրագործութիւններ կատարողներ, իդեալներ իրականացնողներ»¹³:

Այս բնութագիրը համարձակ կերպով կարելի է ուղղել նաև Աբու-Լալա Մահարիին, այսինքն Իսահակյանի հերոսին, որի մասին, ի դեպ, ինքն իր նամակներից մեկում գրել է. «...այնտեղ ես եմ, ուրիշ ոչ ոք չկա, միայն դա ուրիշի վերարկուի տակ»¹⁴:

«Դեւ» ու «Աբու-Լալա Մահարիի» կերպարներից բացի, «միայնակ, հպարտ ու ինքնիշխան» ռոմանտիկ հերոսը գրտնում է իր արտացոլումը նաև նրանց մի շարք բանաստեղծութիւններում, ուր արտահայտված է ռոմանտիկ հերոսի խռովքը իր անիրավ ժամանակի դեմ, ինչպես և նրա ըմբոստ ոգու պատրաստակամութիւնը գործելու և մարտնչելու հանուն իր ազատաբաղձ իդեալների: Այս գործերը կարելի է համեմատական զուգահեռի վրա դնել: Այդպիսիք են Լեւոնտովի «Հրեշտակների, դրախտի համար...», «Մենութիւն», «Ծ՛վ տխուր է, և՛ ձանձրալի», «Միայնակ՝ մարդկանց ժխորի միջև...», իսկ Իսահակյանի մոտ՝ «Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել...», «Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար...», «Հեռո՛ւ ափերում միտքըս թափառեց...», «Հոգիս մըռայլ էր մըրրկի նըման...», «Ո՛ւմ սիրտն է հեծում մըռայլ գիշերին...» բանաստեղծութիւնները:

¹³ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 636—11:

¹⁴ «Ավ. Իսահակյանի նամակները կարեն Միքայելյանին», «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 235—236:

Դասական ռոմանտիզմի «հավերժական ուղեկիցներին» մեկը՝ երազի մոտիվը, ողողված լերմոնտովյան քնարերգության երանգներով, իր ինքնատիպ արտահայտությունն է գտնում նաև Իսահակյանի պոեզիայում:

Իսահակյանի վաղ շրջանի քնարերգությանը հատուկ էր կյանքը որպես երազ ընկալելու միտումը. «... կյանքն է երազ / Մեծ քնի մեջ աշխարհի», «Ծվ ինչպես երազ—և՛ կա, և՛ չկա...», նաև հակումը՝ «ինքնամոռացման» երանելի երազի մեջ ընկնել: Նա մերթ տենչում է երազը. «Ծա աշխարհի մեջ երազն եմ սիրել...», մերթ թախծում անցած երազ-օրերի համար. «Երազներս կանանչ-կարմիր, / Արեգակներս ո՛ւր գընացին», «Անցած կյանքդ հիմա երազ է, մշուշ»:

Լերմոնտովի մոտ էլ առկա է նույն մտորումը. «Տարիներն անցնում են ինչպես երազներ» («Մենություն»); «...անցան տառապանքի ու կրքի վաղեմի երազներն», Արեքեհի խոսքերը «Դիմակահանդեսից»—«Մի՞թե դա սոսկ երազ էր»:

Այս մտածողությունը հատուկ է ռոմանտիկական պոեզիայի մի բնորոշ սկզբունքին՝ որ «կյանքը երազ է»: Սակայն, արդեն ավելի ուշ շրջանի, թե՛ Լերմոնտովի, թե՛ Իսահակյանի գործերում, երազի մոտիվը ստանում է այլ իմաստներ և մեկնարկներ: Նախ և սուրջ հոգու նվիրական զղացմունքի արտահայտությունը իբր երազ՝ երբ երազը դառնում է միջոց՝ արտահայտելու հերոսի տենչը, բաղձանքը, այն, ինչ իրականում անհնար է իրականացնել, ինչպես որ ինքը Իսահակյանը նկատում է 1900-ական թթ. իր գրառումներից մեկում. «Միայն երազի մեջ արտահայտվում է անկոնորոլ, ազատ, անկաշկանդ իրականությունը, որովհետև նույնիսկ ամենաանկեղծ խոստովանությունները կեղծ են միշտ: Այդ պատճառով էլ Գոգոլի, Տոլստոյի, Դոստոևսկու, Ակսակովի, Գոնչարովի, Տուրգենևի, Լեսկովի, Լերմոնտովի և Պուշկինի մոտ կան շատ երազներ»:

Երազները միջոց են, прием, գրական прием... Բոլոր մեծ գրողները երազներով ուզում են հայտնել հերոսների ներքին կյանքը, մտածումը, դիտումները, նպատակները»¹⁵:

Ահա մի քանի հատված Իսահակյանի բանաստեղծություններից, ուր երազը «տենչանքի իրականացումն է».

...Երազիս մեջ Անին տեսա,—
Տեսա մեռած մայրիկիս.
Ինչպես մանուկ գիրկն ընկա,
Համբուրեցի մայրիկիս:

(I, 343):

...Երազիս տեսա՝ օրո՞ր ու շորո՞ր...
Քարվանն էր անցնում զնգալով անո՞ւշ...
Նազելիս տեսա ուրախ, շողշողուն,
Հարսի քողերով, ոսկի շորերով...

(I, 247):

Այս բնույթի է նաև «Երազ» («Օտար երկիր էր գնացել որդին...») բանաստեղծությունը: Հայ ռոմանտիզմի այս բնույթի երգերից դասական օրինակ է Սմբատ Շահազիզի «Երազ» («Ես լսեցի մի անուշ ձայն...») բանաստեղծությունը:

Լերմոնտովն էլ մեծապես հակված է երազների միջով իրականացնել իր հերոսների նվիրական անուրջները: Հիշենք, թե ինչ է խոստանում Դևը Թամարային, եթե նա մեռանա «Կյանքի սին երազները».

...Երբ նոր ոսկեփայլ բոլոր լուսինը
Լեռան քամակից հանդարտ դուրս կըգա,
Եվ աչքը կըձգե ծածուկ քո վրա.
Իսկույն կըթռչիմ, կըգամ ես քո մոտ,
Կըմնամ քեզ հետ մինչև առավոտ.
Եվ մետաքսեղեն արտևանունքիդ
Կըփչեմ մի քուն անուշ և հանգիստ*:

¹⁵ Ավ. Իսահակյանի 1900-ական թթ. գրառումներից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

* Բնագրում այս տողը հետևյալ կերպ է. «Сны золотые напевать...»:

Իսկ հաճախ երազի միջոցով Լերմոնտովի, ինչպես և Իսահակյանի քնարական հերոսը կանխատեսում է իր կամ իր մտերիմների մոտ ապագան, որն ավելի հաճախ ունենում է ողբերգական իմաստ. կանխատեսվում է մահը:

Մծիրիի երազում երևացող Զկնիկը իր երգում շշնջում է պատանուն.

— Իմ պատանի,

Այստեղ ինձ հետ կաց միասին.

Սառն ու հանգիստ միշտ կլինի

Ազատ կյանքը ջրային:

... Քնի՛, մահիճդ ահա փափուկ

Ու վերմակդ թափանցիկ...

Կանցնեն տարիք, կանցնեն դարեր

Երազներում գեղեցիկ:

Եվ կամ թե «Ստանսներ» («Է՛լ չեմ կարող...») բանաստեղծությունում Լերմոնտովի հերոսն ասում է. «...Բայց, եթե ես չմոռանամ/Այս սիրո երազի մեջ՝ տխուր երազը», այսինքն կյանքի երազում, եթե չմոռանա մահի երազը... Այդ ողբերգական կանխազգացողությունն է դիտվում նրա բազմաթիվ բանաստեղծություններում՝ «Գիշեր. I» («Երազ տեսա, թե մեռել եմ ես»), «Տեսիլք», «Երազ» («Երազ տեսա. անցնում էր օրը զով»), «Մահը» («Շոյված ծաղկալի երազանքներով»).

Ահա և այդ «գուշակումը» Իսահակյանի մոտ.

... Երազիս մեջ ծովը տեսա,

Մովը լազո՛ւր ու անդո՛րր,

Մենակ, մենակ, ափի վրա

Ընկած էի վերավոր...

(I, 91):

... Երազիս տեսա, որ ընկերներս

Ուրախ երգելով անցան ծովափով.

Սակայն... ոչ մեկը ինձ ձայն չըտվեց,

Իսկ ես լուռ էի մահվան խոր վշտով...

(I, 142):

Եվ կամ թե մոր վերաբերյալ նրա նշանավոր տողերը.

Երազիս տեսա, որ մայրս՝ Թշվառ,
Շեն պատերի տակ, մեծ փողոցներում,
Այնպես զողոթջւն, հիվանդ ու անճար,
Անց ու դարձողին ձեռն էր կարկառում:

(1, 244):

Սակայն տիպաբանական համեմատության տեսանկյունից, երազի մոտիվի վերաբերյալ, թերևս ամենահետաքրքիրը մի զարմանալի բանաստեղծական-ենթագիտակցական վիճակի ստեղծումն է, որ հանդիպում ենք թե՛ Լերմոնտովի, թե՛ Իսահակյանի մոտ: Դա երազի մեջ երազ տեսնելն է: Այդ «հայելանման» (Բ. էյսենբաումի բնորոշումն է—Ա. Ի.) վիճակի կառուցման մասին գրականագետ Ի. Ռոդնյանսկայան գրում է.

«Քնի և արթնության փոխհաջորդումների Լերմոնտովի փոխաբերական պատկերացումների հետ է կապված այն, ինչը երբեմն կոչում են «Լերմոնտովյան սոմնամբուլիզմ»¹⁵. քանի հերոսը քնած է, նրա մեջ մի ինչ-որ «կղզյակ» հարթման է, ակնհայտ կերպով վերհիշում է անցյալը, կանխատեսում է հեռուն և իմաց է տալիս իր նման մի այլ զգայուն սրտի, սրան է և վերաբերում (տե՛ս «Երազ» բանաստեղծությունը) երազի մեջ երազ տեսնելու հայելանման արտացոլման թեման, «երազի խորանարդը» (Վ. Ս. Սոլովյով)» — (Лермонтовская энциклопедия), Изд. «Советская энциклопедия», М., 1981 г. стр., 304).

Այդ ինքնատիպ վիճակի պոետական արտահայտման ամենացայտուն օրինակը Լերմոնտովի մոտ «Երազ» («Դադրստանի հովտում...») բանաստեղծությունն է, իսկ Իսահակյանի մոտ՝ «Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում...»-ը¹⁶:

¹⁵ Ի դեպ «Լերմոնտովյան հանրագիտարանի» «Երազ» բանաստեղծությունը վերաբերող հոդվածում (էջ 522), գրականագետ Տ. Դինեսմանը ուսումնասիրելով այդ բանաստեղծության կապը համաշխարհային քրեանաբանության մի շարք երկերի հետ, նկատում է. «Լերմոնտովի բանաստեղծության մոտիվները կրկնվում են Ավ. Իսահակյանի լիրիկայում («Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռավոր...»)»: Մեղ թվում է, որ համեմատությունը ավելի տեղին կլիներ, եթե արվեր Իսահակյանի «Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում...» բանաստեղծության հետ, և, իհարկե, մոտիվները ոչ թե կրկնվում են, այլ մի նոր վերածնունդ են ապրում:

Իսաղստանի հովտում մահամերձ ընկած ոռու գինվորը
իր վերջին երազն է տեսնում.

В полдневный жар в долине Дагестана
С свинцом в груди лежал недвижим я;
Глубокая еще дымилась рана,
По капле кровь точилась моя.

...И снился мне сияющий огнями
Вечерний пир в родимой стороне.
Меж юных жеп, увенчанных цветами,
Шел разговор веселый обо мне.

Но, в разговор веселый не вступая,
Сидела там задумчиво одна...

Եվ ահա այստեղ կերմոնտովը հայտնագործում է. գին-
վորը իր երազի մեջ տեսնում է և իր սիրած աղջկա երազը,
որն իր համար մարգարեական իմաստ ունեւր, և եթե աղջկա
համար այն երազ էր, ապա իր համար իրականութուն էր.
այն իր մահն էր (գծված զարմանալի ոեաւականությամբ).

...И в грустный сон душа ее младая
Бог знает чем была погружена;

И снилась ей долина Дагестана;
Знакомый труп лежал в долине той;
В его груди, дымясь, чернела рана,
И кровь лилась хладеющей струей.

Իր վերջին երազն է տեսնում և Սալնո ձորերում ընկած
հայ գինվորը.

Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում
Հայդուկն է ընկել խոր վերքը սրբոյն,—
Վերքը վարդի պես բացված կարմրուն,
Ու ձեռքն է գրցել կոտրած հրացանին:
(I, 136):

Այո, մոտ են այստեղ բանաստեղծական վիճակները,
բայց տարբեր են նրանց «երազած» երազները. օտար հո-
ղում ընկած ոռու գինվորը տեսնում է իր սիրած աղջկան և
երազի մեջ երազում, որ նա էլ տեսնի իրեն՝ իր վերջին վայր-

կյանին: Մարդկայնորեն ապրված, նվիրական ձգտում է սիրած էակի երազի մեջ անմահանալ-մնալ:

Հայ զինվորը վերջին երազի մեջ տեսնում է իր հայրենի եզերքը, սակայն նրա տեսած երազի մեջ ևս երազ կա, նրա տեսած հայրենի եզերքի պատկերը՝ դա ազատ հայրենիքն էր.

... Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում,—

Հայրենի աշխարհն ազատ, ապահով...

Տեսնում է... արտում հովն է շրնկշրնկում,

Փայլուն գերանդին զընգում է անո՛ւշ.

Ու փոցիս են քաշում սիրուն ալջըկունք՝

Հայդուկի վրա երգելով անո՛ւշ...

Մարդը երազում է այն, ինչը չկա իրականում, ինչը ինքը ձգտում է իրականացնել:

Երկու «երազած» երանդներն էլ խորը սիմվոլիկ բնույթ ունեն, և բնորոշ են նրանց հեղինակների ազգերի պատմական ճակատագրերին:

*

* *

Ինչպես երազի մոտիվը, այնպես էլ թափառումի ու վրտարանդիության (պանդիստության) մոտիվը «կարմիր թելով» անցնում է երկու բանաստեղծների քնարերգության միջով:

Ռոմանտիզմի այս ավանդական մոտիվները ոչ միայն հարազատ են եղել մեծ ռոմանտիկներին՝ Բայրոնին, Հայնեին, Միցկևիչին, Պուշկինին, Լերմոնտովի ստեղծագործությանը, այլև իրենք, այս հեղինակները մեծ վտարանդիներ են եղել. հիշենք Պուշկինի խոսքերը «Վ. Ֆ. Ռաևսկուն» (1822) բանաստեղծությունից. «... Հալածանքների շնորհիվ լես հայտնի դարձա մարդկանց միջև»:

Լերմոնտովագիտությունն այս խնդրի վերաբերյալ երկու մոտիվ է առանձնացնում՝ թափառումի և վտարանդիության, որոնք սերտորեն առնչվում են իրար: Նույնը կարելի է ասել և Իսահակյանի քնարերգության վերաբերյալ: Թա-

փառումն ու վտարանդիությունը նրանց քնարական հերոսի մշտական վիճակներից է, դա յուրօրինակ մերժումն է իրականության, շրջապատի, հայրենիքի, ուր հերոսը իրեն անօթեան է օտար է զգում. շունի հոգեկան պատասպարան, և նրա հոգին տենչում է թափառումի, ոռմանտիկ ու ազատ ճամփաների: Հիշենք Լերմոնտովի պատկերները «Երկնային ամպեր, հավիտյան թափառ» («Ամպեր»), «խռովահույզ» առաջաստի ալլաբանական պատկերը («Առաջաստը»), կամ «դաժան հայրենիքից» քշված կաղնու տերևի սիմվոլիկ պատկերը («Տերևը»): Հիշենք համանման վիճակները և Իսահակյանի մոտ. «Սիրահար քամու» կերպարը (նույնանուն արձակ բանաստեղծությունից), նրա քնարական հերոսին՝ «Մայրիկիս», «Սոսիները կրսոսափեն...», «Իմ հոգին տարագիր մի թըռչուն...», «Ծաղկից հյուսված դու երազ...» բանաստեղծություններից:

Լերմոնտովը իր՝ «...-ին» («Մի՛ կարծիր, թե արժանի եմ կարեկցանքի») բանաստեղծությունում խոստովանում է, որ ինքը ձգտում է «նմանվել», «հավասարվել» Բայրոնին՝ իր ոռմանտիկ իդեալների մարմնացումին, որ ինքը ևս Բայրոնի նման.

Ազատություն և մոռացում եմ որոնում,
 Նրա նման բոցկլտում էր հոգիս մանկուց,
 Սիրում էի ես մայրամուտը լեռներում,
 Փրփրադեզ գետն ու մորիկներն աշխարհացունց:

Եվ նրա պես իզուր անդորր եմ որոնում,
 Ինձ հետևում է անդադար մի՞ միտք-տանջանք
 Ահավոր է անցյալը, երբ ետ եմ նայում,
 Եվ գալիքում ես չեմ տեսնում մխիթարանք¹⁷:

Լերմոնտովի այս ինքնաբեկության գրական խոստովանությունը մեզ հիշեցնում է ութ տարի հետո գրած նրա «Դևի» հերոսի նույնատիպ մտորումները:

«Ազատ թափառումի ծարավը» հատուկ էր և՛ Իսահակ-

¹⁷ Լերմոնտովի պոեզիայից հայերեն հատվածները մեջ ենք բերում: Իմնականում՝ Մ. Յու. Լեմոնտով, Երկերի ժողովածու, երեք հատորով, հ. I, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1965, գրքից:

յանի, և՛ նրա կենտրոնական հերոսի՝ Աբու-Լալա Մահարիի մտածողութիւնը:

«Ամեն տեղ պիտի թափառե իմ հենին և ամեն տեղ պիտի էն սև-սև ամպերի միջից կայծակ տա—վեհօթյան երգը երգե...» (Հ. 205),—կարդում ենք բանաստեղծի 1896 թ. գրառումներում:

Թափառումի պոեզիան՝ նրա սրտի սերն էր. այն հաճախ հանդես էր գալիս միահյուսված քարավանի սիմվոլիկ պատկերի հետ:

Ո՛չ իշխանութուն, ո՛չ կոիվ, ո՛չ կին
Ջեն հափշտակում հիվանդ իմ յոգին:
Ղողանջն է միայն ձիգ քարավանի
Հեռավոր, անհայտ ճանապարհների
Հրապույրներով դուրսում իմ հոգին
Թափառումների տենշով անմեկին...

(I, 238):

Սակայն եթե թափառումը կամավոր վիճակ էր, կամավոր ընտրութիւն, ապա վտարանդիութիւնը (իսկ հայերիս համար՝ պանդխտութիւնը) բանաստեղծներին «աշխարհից» բաժին ընկած ճակատագիրն էր: Եվ այդ դեպքում վտարանդիութիւնը կամ պանդխտութիւնը դառնում է ոչ միայն կենսական վիճակ, այլև աշխարհայեցողութիւնի տարր, մտածողութիւն:

Լերմոնտովին ճակատագիրը շատ վաղ է պարզել վրտարանդիութիւնի «ցուպը», և իրեն վիճակված այդ բախտի մեջ նա տեսավ բանաստեղծի իր առաքինութիւնը, և նա «ազատ թափառումի ծարավին» հաղորդեց ռոմանտիկ խռովութիւն՝ «վտարվածութիւնամբ հայրենի երկրից, շըպարտացի՛ր, ասես, ազատութիւնամբ» («...-ին» («Օ՛ր, բավ ! ներել»):

«Մեծ վտարանդիների» մի ամբողջ շարք է ստեղծել Լերմոնտովը՝ Պեչորին, Զորաիմ, Ազրայիլ, Իզմայիլ-Բեյ Զուլիյո—վտարանդիութիւնի ռոմանտիկ միջի գաղափարով տոգորված այս կերպարները, սակայն, առաջին հերթին բանաստեղծի անհատական պատկերացումների արդյունք էին:

Բայց նրա վտարանդիների շարքի զազաթը դարձյալ 'Իեն էր՝ «արտաքսման ոգին»—հավիտյան թափառականը՝ որին աստված վտարել էր և՛ Երկրից, և՛ Երկնքից:

Լերմոնտովը իր վտարանդիների կերպարի մեջ տեսնում էր նրանց մարդկային բարձրագույն կոշումը, վտարանդիությունը յուրովի առաքինություն էր՝ տրված ամբոխից վեր կանգնած «ընտրյալներին»: Այս իմաստով հերոսի վտարանդիությունը ևս մի յուրօրինակ ժխտում է, բացառում է շրջապատի իրականության. շարունակությունն է հերոսի և իրականության անհամատեղելիության:

Ահա ինչ է ասում Լերմոնտովը «Когда, надежде недоступный...» անավարտ բանաստեղծության մեջ.

...Глупец! Где посох твой дорожный?

Возьми его, пускайся вдаль;

Пойдешь ли ты через пустыню

Иль город пышный и большой,

Не обожай ничью святыню,

Нигде приют себе не строи...

Այնինչ Իսահակյանի վտարանդի հերոսը ըստ էության պանդուխտ է, ոչ թե կամավոր աքսորյալ, ոչ թե ռոմանտիկ թափառական, այլ հայրենի եզրից քշված, բռնի արտաքսված պանդուխտ, որը հայ մարդու համար ունի առանձին իմաստ.

Հայրենիքես հեռացել եմ,

Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,

Ազիզ մորես բաժանվել եմ,

Տըխուր-տըրտում, քուն չունիմ...

(I, 37):

Դա ոչ թե ամբոխից վեր գտնվող, ընտրյալ մարդն է, այլ հենց ժողովրդի զավակը, որն իր ազգի հետ կիսում է «բաժին» ընկած դառն բախտը: Իսահակյանի վտարանդին ոչ թե ինքն է հեռացել հայրենիքից, այլ իրեն են քշել հայրենիքից. «Վտարված եմ ես /Հայրենի երկրից. /Մի անհայտ ուղի /Լուռ տանում է ինձ», և նրան ամենուրեք օտար ճամփաների վրա թվում է, թե իրեն կանչում են հայրենիքից.

Օտա՛ր, ամա՛լի ճամփեքի վրա

Իմ քարավանըս մեղմ կըզոդանչե.

Կանգնիր, քարավանս, ինձի կըթվա,
Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկանչե:
(I, 180):

Պանդխտության մեջ ընկած մարդու վիճակը կրկնակի ողբերգական է, շնայած, որ վտարանդին ու պանդուխտը մի ինչ-որ հանգույցում միավորվում են, նույն ճակատագրի քմահաճույքն է նրանց ճամփու ուղենիշը, նույն կարոտն է նրանց տանջում, նույն մտորումը: Լերմոնտովի հերոսը երկյուղում է.

Боюсь сказать!—душа дрожит!

Что, если я со дня изгнания

Совсем на родине забуду!

(«Спеша на север из далека...»)

Իսահակյանի «Պանդուխտ որդին» բալլադի հերոսը՝ «շատ տարիներ պանդուխտ եղած» վերադառնում է տուն և նրա սրտում նույն երկյուղն է՝ կճանաչե՞ն իրեն հայրենիքում...

Իսահակյանին թանկ էր Լերմոնտովի այն գաղափարը, որ նա վտարանդիության մեջ տեսնում էր ընդվզման, հեռանալու իմաստ, նրան նույնպես մոտ էին նրա վտարանդիները, որովհետև նրանց հոգում երբեք չէր մարում հայրենիքի նվիրական կերպարը. «Должны мы жертвовать собой для непризнательной отчизны»—ասում է նրա հերոս-վտարանդին՝ Իզմայիլ-Բեյը: Իսահակյանի «Հայրենի հողը» լեզենդի հերոսը՝ վտարանդի զորավարը, երբ իմանում է, որ հայրենի հողը վտանգի տակ է, մոռացած հին վիշտ ու վիրավորանք, սլանում է հայրենիք. «Հայրենի հողը քաշում է իրան, ինչքա՞ն ուժով է, ի՞նչ անպարտելի»:

Եվ Իսահակյանը հայ պատմության նյութի վրա, Լերմոնտովյան-դասական ողմանտիկ վտարանդիի կերպարը զարգացնում է ժողովրդի ճակատագրին սատար լինելու պատրաստ հերոս-պանդուխտի հատկանիշներով: Եվ դրանով իսկ մի նոր աստիճան բարձրացնում մեր հայրենասիրական քնարը:

Իսահակյանին, մեծ հայրենասերին, թանկ էր և սրտամոտ լերմոնտովի պոեզիայի հայրենիքի թեման: Նրան գերել էր բանաստեղծի մոտեցումը հայրենիքին, որը զերծ էր «գինվորական փառքի» զովաբանումից, պատմական անցյալի իդեալականացումից, այլ ճշմարիտ էր ու անկեղծ, ապրված իր ճակատագրով, ինչպես ասել էր ինքը՝ «Люблю отчизну я, но странною любовью! /Не победит ее рассудок мой» («Родина»), բայց և անողոք էր ու դառն՝ «Прощай, немытая Россия, /Страна рабов, страна господ».

Սա հայրենասիրության նոր որակ էր, որը հետևյալ կերպ էր բնութագրել Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը լերմոնտովի «Հայրենիք» բանաստեղծության առթիվ, որ լերմոնտովը «վճռականապես վեր է կանգնում հայրենասիրության բոլոր նախապաշարմունքներից և ընդունում սերն առ հայրենիք՝ ճշմարիտ, սրբորեն ու խելացի»¹⁸:

Իսահակյանի հայրենասիրական պոեզիայի համար խանդավառող օրինակներ են հանդիսացել լերմոնտովի երկու հանճարեղ օրորոցայիները՝ «Բալլադ» («Հյուղակում, ուշ ժամին...») և «Կազակական օրորոցայինը»: Մայրական սիրո սուրբ զգացումը այստեղ բնականորեն շաղախվում է հայրենիքի սիրո զգացումին, մոր օրորոցայինի խոսքերում զգացվում է ապագա զինվորի ճակատագրի առաքինությունը.

... Կսովորես ժամանակին

Կլանքին մարտական.

Ոտք կդնես ասպանդակին,

Կառնես հրացան:

Ռազմի թամբը քո մեռածում

Կնախշեմ զառ-վառ...

Նանի՛կ-օրո՛ր, սրտի՛ս կտոր,

Նա՛-նա՛-նա՛, դարդա՛ր:

«Կազակական օրորոցային»

(Թարգմ. Վ. Գևորգյանի)

¹⁸ Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. 2, с. 263.

եվ կամ թե հետևյալ ողբերգական պատկերը, երբ մայրը իր ծոկեր զավակին, հերոսաբար ընկած հոր դիակի առջև, պատգամում է.

Смотри, как умирают люди,
И мстить учись у женской груди!..

(«Баллада»)

Մեծ քնարերգուի այս տողերը յուրահատուկ արձագանք են գտնում հայ բանաստեղծի հոգում, քանզի այստեղ այն սուրբ գիտակցությունն է, որ զավակը պետք է պատրաստ լինի անձնագոհության հանուն հայրենիքի: Ինչ խոսք, այս երկերը «մայրական սիրտ» նվիրյալ երգիչ Իսահակյանի քրնարը տոգորում էին առնական հնչերանգներով:

Իսահակյանին նաև ոգևորում էր լերմոնտովի անանց, ռոմանտիկ կարոտը իր նախնիների հայրենիքի՝ Շոտլանդիայի հանդեպ, որը հայ մարդու համար ընկալվում էր որպես կարոտ առ «կորսված հայրենիք», մի զգացում, որ հավետ անբաժան է հայրենիքից՝ դուրս ապրող մարդուց:

Ի դեպ, երբեմնի չքնաղ նախահայրենիքի (երազային հայրենիքի) պատկերը ևս ռոմանտիկական պոեզիայի բրնորոշ հայտանշաններից է: Այդ «երանելի ափն» է տենչում ռոմանտիկ հերոսը. այն նրա անուրջների մշտական առարկան է:

Այս առումով հատկանշական են լերմոնտովի «Տենչանք» և «Օսիանի գերեզմանը» բանաստեղծությունները: Ահա լերմոնտովի Տենչանքը.

Ինչո՞ւ թույն չեմ կապույտի գրկում,
Ինչո՞ւ չեմ կարող թռչել անարգել,
Ինչո՞ւ չեմ կարող ազատ երկնքում
Ազատությունը սիրել ու երգել:

Ես կթռչի դեպի արևմուտք,
Ուր նախնիներիս դաշտերն են ծաղկած,
Ուր հին բերդի մեջ, միգոտ լեռներում
Նրանց աճյունն է հանգչում մոռացված...

Իսկ «Օսիանի գերեզմանը» բանաստեղծությունում ասվում է.

Անդ Օսիանի գերեզմանն է լուռ հանգչում՝
Լեռների մեջ Շոտլանդիայի հարազատ:
Դեպի նա է թռչում հոգին իմ քնած՝
Հայրենական թարմությունը շնչելու...

Հիշենք համանման տրամադրություններ ու խոհեր Իսահակյանի լիրիկայից.

Մնացի կարոտ իմ հայրենիքին,—
Օտար աշխարհում, լուռ թափառական.
...
Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր աստեղամերձ
Լեռներն են կանգնել հազած կուռ զրահ,
Ուր եղջերուն է ոստնում քերծից քերծ,
Արծիվը նախում վիճերի վրա:
Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր նախնիքը մեր
Կերտել են շքեղ կոթողներ հավերժ...

(I, 165):

Հայրենիքի թեմայի լերմոնտովյան մեկնաբանման մեջ Իսահակյանին առանձնապես թանկ էին նրա ինտերնացիոնալիստ ոգին, «մարդկության զավակի» նրա զգացողությունը, այն, որ հայրենասիրության առաքինի զգացումով նա հավասարապես «օժտել» էր իր և ոչ ուրիշ հերոսներին, այն, որ նա հանճարեղ կերպով հաղորդել էր իր այլազգի հերոսների անձնագոծ ու ուսմանտիկ սերը իրենց հայրենի եզերքի հանդեպ: Այդպիսի հայրենասերներ էին՝ Մծիրին և Իզմայիլ-Բեյը, նրա կովկասցի հերոսներն ու սլավոն գլադիատորը («Մեռնող գլադիատորը» բանաստեղծությունից): Ահա ինչ է զգում Իզմայիլ-Բեյը հայրենի հողը ոտք դնելիս.

Тоскою грудь его полна...
Скажу ль? За кровлю сакли белой,
За близкий топот табуна
Тогда он мир бы отдал целым!..

Ահա ինչ է տենչում կյանքի վերջին ակնթարթին Մծիրին.

Ա՛խ, միայն մի քանի վայրկյանի համար,
Մահը, վիթխարի էն ժպտերի մեջ,

Ուր անց եմ կացրել օրերս մանկության,
Կտայի ես ողջ-դրախտ, հավիտյան...

Լերմոնտովին տրված էր հազվագյուտ ձիրք ներթափանցելու իր այլազգի հերոսների (մանավանդ իրեն սիրելի կովկասցի լեռնցիների) հոգեկան աշխարհները և արտացոլել նրանց հոգեբանությունն ու նվիրական զգացումները:

Լերմոնտովի «Հատընտիրի»¹⁹ միհատորյակում (Լ., 1946), Իսահակյանը ընդգծել էր «Մեռնող գլադիատորը» բանաստեղծության այն հատվածը, ուր մահացու վիրավոր սլավոն գլադիատորի օղբին երևում է հայրենի եզերքի նվիրական նկարագիրը.

... Հոսում է ահա Դունայն հայրենի իր հոգու միջից...
Եվ տեսնում է նա երկիրն հայրենի, իր կյանքը ազատ,
Տե՛սնում է նրանց, որ թողն'ց մի օր ռազմի զնալիս:
Տեսնում է հորը՝ դողողը ձեռքերը դեպ իրեն պարզած,
Կանչում է իրեն ձայնով մտերիմ, տխուր, անձկալի՜...
Տեսնում է սիրած երեխաներին, փոքրերին պաշտած.
Բոլորն էլ իրա դարձին են նայում, ալմարին, փառքին...

(Թարգմ. Եղիշե Չարենցի)

Այս պատկերը «խոսում էր» Իսահակյանի հոգու հետ, նման տրամադրության պատկերներ մենք կարող ենք գտնել և նրա ստեղծագործության մեջ. հիշենք հենց նույն «Սալնո ձորերում...», «Հայրենի գետի զմրուխտ ավերին...», «Մանկություն» բանաստեղծությունները: Իր այնքան սիրելի «Երգ... Կալաշնիկովի մասին» Լերմոնտովի պոեմում, Իսահակյանին, առաջին հերթին գերել էր Կալաշնիկովի վսեմ կերպարը, ժողովրդի դավակի հոգեկան պատրաստակամությունը՝ «ճշմարտության համար մինչև վերջ կանգնել», և չըխոնարհվել ո՛չ ուժի, ո՛չ իշխանության առաջ:

Նույն ժողովրդի զավակի հավաքական կերպարը երևան է գալիս նաև «Բորոդինո» բանաստեղծությունում, ուր հերոսը ոչ թե ընտրյալներից է, ոչ թե անվանի զորավար, այլ շարքային զինվոր, հայրենասեր:

¹⁹ М. Ю. Лермонтов, Избр. произв., ОГИЗ, Л., 1946.

Հայրենասիրության թեմայի *Լերմոնտովի* ափոթեցող-
գործը հանդիսացավ «Հայրենիքը»:

Այդպիսի բանաստեղծություններ, ինչպիսին *Լերմոնտովի* «Հայրենիքն» է, քիչ են համաշխարհային պոեզիայում, սա բանաստեղծական արվեստի այն հրաշալիքներից է, երբ հաջողվում է հայրենի եզերքի անկրկնելի պատկերն ու սերը խտացնել պոետական երկի սեղմ ձևի մեջ. եթե փորձենք համեմատել այն Իսահակյանի բանաստեղծությունների հետ, ապա մեր միտքը, ամենայն իրավամբ, առաջին հերթին կգա՝ «է՛յ, ջա՛ն-հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...» բանաստեղծությունը:

*

* *

Քիչ պոետներ կան, որ այդքան ողբերգականորեն ըզ-
գային ժամանակի հոսքը, կյանքի և մահվան միջև ընկած
տարածքի «նեղացումը», ինչպես որ զգացել են *Լերմոնտովը*
ու Իսահակյանը:

Դեռևս պատանեկության շրջանի նրանց գործերում զար-
մանալի կերպով դրսևորվում է մահվան, կյանքի անէություն
վաղահաս զգացումը: 17-ամյա *Լերմոնտովը* գրում է.

...И вижу, как, судьбе послушно,

Года уходят, будто сны;

И вновь приходят, с позлащенной,

Но той же старою мечтой,

И вижу гроб уединенный,

Он ждет; что ж медлить над землею?..

(«Одиночество»)

Ինչ տրամադրության մեջ էլ որ գտնվելիս լինի նրանց
հերոսը, միևնույն է, զգացվում է, որ նրա գլխավերևին
ճոճվում է «լինել-չլինելու» հարցը: Այն հաղորդում է նրանց
քնարերգությանը միաժամանակ և՛ կիզիչ սեր կյանքի հան-
դեպ, և՛ վախճանի անխուսափելիության ճակատագրական
զգացում:

Մի՞թե պիտի թոռմին, թոշնին

Վարդ ու շուշան խնկարույր,

... Մի՞թե պիտի, չքնաղ ընկե՛ր,
կյանքի անուշ հուլզերից
Կուրծքդ հանգչի,—լուռ դադարիս
Սառն ու անկյանք
Շիրմի տակ...

հարցում է անում աշխարհին 17-ամյա Իսահակյանը:

Նրանց ստեղծագործության մեջ վերացած է պատենելը
իրական կյանքի և անէություն: Նրանց կյանքը իմաստա-
վորված է մահով, իսկ մահը պայմանավորված է կյանքով:
Լերմոնտովը ճակատագրական զգացումն ուներ իր մահ-
վան.

... Ես նախազգացի վախճանն իմ բախտի,
Եվ կնքել է ինձ տիբրությունը վաղ,

... Ինձ սպասում է շիրիմ մի արևոտ,
Շիրիմ մի արևոտ, անխաշ, անօրհնանք,
Այն վայրի ափին, խռով գետի մոտ,
Ամայություն մեջ, մութ երկնքի տակ:
(«1831-ի հունիսի 11-ին»—Քարգմ. Վ. Դավթյանի)

Եվ ճակատագիրը շինայեց նրան: Նույն զգացումը ուներ
և երիտասարդ Իսահակյանը.

... է՛յ դու մահվան անձա՛ն աշխարհ,
Գերեզմանի պես տխուր.
Բախտ ես կրոնի մարդու համար,
Ջնդան ամուր, ամրակուռ:
(I, 125):

... է՛հ, բավական է... Ես վաղ եմ հանգել,
«Մենաք բարես» մրմնջա՛մ, երթա՛մ...

(I, 149):

Սակայն ճակատագիրը խնայեց նրան:

Եվ երկու բանաստեղծներն էլ մետաֆիզիկական հավատ
ունենին հավիտենականության հանդեպ (ոչ իրենց կյանքի,
այլ աշխարհի, բնության) և իրենց ստեղծագործությունն էլ,
իրենց կյանքն էլ դիտում էին ժամանակի այդ հավերժական

կտրվածքի մեջ: Այս զգացողությունը հատուկ էր բոլոր մեծ ուսմանտիկներին: Հավիտենականությունը նրանց համար այն սուբստանցն էր, ուր պարզվում էին կյանքի և մահվան հաշիվները, ուր մարդը ազատվելով կյանքի ժամանակի իշխանությունից, գնում միաձուլվում էր տիեզերական ժամանակին՝ հավերժությանը:

«Ախ, սիրտը գո՛նն տիեզերքի մեջ / Հավերժ տրոփեր», — ասում է Իսահակյանը:

Հանճարեղ է բնորոշել հավիտենականությունը կերմոնսովը.

Օ՛, հավերժություն. ի՞նչ պիտի գտնենք

Գերաշխարհային բացերում անհուն.

Մի անեզրական մթին օվկիանոս,

Դարերն ուր շունեն համբարք և անուն,

Որտեղ աստղերն են անկայան սուրում:

(«Սաշկա», 141-րդ տուն)

Հավիտենականության չափանիշներով են հակված նրանք գնահատելու, իմաստավորելու նաև սիրո զգացմունքը: «Նորա րուպեին կըտամ հավիտյան», — ասում է Դևր Թամարային, «Բայց իմ սերը վախճան չունի, հուն չունի, / Նա հավերժ է, նա անշեջ է, նա անմահ», — ասում է Իսահակյանի էլ-Սամսունը իր բամբուլին:

Իսկ հաճախ կերմոնսովի, ինչպես և Իսահակյանի հերոսներին համակում է իրենց կյանքի անժամանակության գիտակցությունը, որը դառնում է նրանց աշխարհազգացողության դրամատիկ կոլիզիաներից մեկը, երբ չկա երջանկություն, հոգեկան հանգստություն, երբ խզված է կապը անհատի և հասարակության միջև, հերոսին ակամա թվում է, թե ինքը «դուրս» է ընկել ժամանակի հոսանքից, և կամ թե ժամանակը դեռ «հասունացած» չէր իր «գալու» համար, ինչպես որ իրեն անվանում է կերմոնսովի հերոսը՝ «վաղածամ հասունացած պտուղ»:

Ահա՛, հոգեբանական այս վիճակի մեջ դարձյալ տեղի է ունենում հերոսի ընդվզումը իր կոնկրետ ժամանակի դեմ.

որն ավելի դրամատիկ երանգ է ստանում, երբ դրան ավելանում է մահվան գիտակցությունը.

Տիեզերքի սահմաններից դուրս գայի,
Ժամանակից, օրենքներից բնության
Անշատվեի, հեռանայի, փախչեի:
Ուժի-նյութի, կյանքի-մահի հարցերից
Ազատվեի, ազատութուն շնչեի:
(I, 378):

Եվ մեծ բանաստեղծների հոգում մի անվերջ կոիվ է գնում մահվան դեմ, ժամանակի դեմ:

Լերմոնտովը և Իսահակյանը հակված են վերածելու ժամանակը հավիտենություն մի ակնթարթի, որի վրա պիտի իշխի բանաստեղծի կամքը:

Գերմարդկային կրքով գրված «Դևում» Լերմոնտովն ասում է. «И вечность дам тебе за миг»,—«Բայց մի վայրկյանը քո կախարդ գրկում, / Մի վայրկյանը սոսկ՝ խըրթին ու անհուն / Ժամանակս անցած՝ կդարձնե ինձ ետ»,— ասում է Իսահակյանը:

Ժամանակի անողոր ընթացքի դեմ յուրովի ընդվզում է դառնում բանաստեղծների որոշակի մտածողությունը՝ հանձինս մահվան ապավեն գտնել կյանքից, նրա անխուսափելի երթից: Եվ այս դեպքում մահն էլ պարուրվում է մի ինչ-որ ռոմանտիկ, խորհրդավոր շղարշով: Ինչպես գրում է Լերմոնտովը.

... Արհամարհում եմ բախտն, աշխարհն ունայն,
Ինձ ստորացնել նրանք չեն կարող,
Եվ թե օրհասին և թե լավ օրվան
Սպասում եմ ես անտարբեր, անդող:

... Լոկ գերեզմանը խոնավ ու խավար
Գուցե պարզեի պահ անդորրության
Մարդուն, ով սիրեց այնքան բոցավառ,
Որ գովար սիրեր աշխարհը նրան:
(«Թեպետ վաղուց է բերկրանքն ինձ դավել...»—
Թարգմ. Շ. Թորոսյանի)

Կամ Իսահակյանը.

Շատ մի՛ տխրիր, շատ մի՛ խնդար, սիրելիս
... Կյանքն էլ կանցնի,—այդ որ ոչինչ ու ոչինչ:

Այս մտածողությունը ումանտիկական պոեզիայի տարածված տարրերից է. կյանքի տանջանքներից ազատվել մահվան միջոցով:

Երբեմն էլ նրանք հեգնում են կյանքը, սակայն այդ դառը հեգնանքի մեջ զգացվում է մարդկային խոր ցավ (ինչքան էլ որ այն բանաստեղծները ջանում են քողարկել հեգնանքով):

Пора уснуть последним сном,
Довольно в мире пожил я;
Обманут жизнью был во всем,
И ненавня и любя.
(«Пора уснуть...»)

Արևի տակ սոսկ մի օր է լինելու,
Որ ինձ համար բախտավոր է լինելու,
Բայց այդ օրը զգալու չեմ ես, ավա՛ղ,
Որովհետև մեռած օրս է լինելու:
(I, 341):

Այս քառյակները գրել են Լեոմոնտովն ու Իսահակյանը, թեպետ և հայտնի է, թե դրանց իմաստը որքան անհարիր էր նրանց ումանտիկ էությունը: Հիշենք Լեոմոնտովին. «Ես չեմ սարսում շնչից մահվան. / Անդարձ կորչելն է ցավալին» («16 մայիսի 1830»):

Հիշենք Իսահակյանին. «Սիրածներիս կորուստի հետ / Զհաշտվեցի ես երբեք. / Անհրաժեշտի իմաստի հետ / Զհաշտվեցի ես երբեք: / Իզուր ինչքան միտքըս ջանաց / Սըրտիս մի խոսք հասկացնել,— / Իրերի հոսման փաստի հետ / Զհաշտվեցի ես երբեք»:

Իրենց թափառ կյանքում Լեոմոնտովն ու Իսահակյանը բազմիցս պատրաստ են եղել հանդիպելու մահվան, ինչքան էլ որ նրանց զգացմունքային աշխարհը վանել է մահվան գաղափարը, չի ընդունել, սակայն նրանց մտածողությունը

այն ստույգ գիտակցել է, մշտապես ու մշտատանջ խորհել նրա շուրջը, ու իրենց կյանքի տարբեր էտապներում (թեպետ և այս հասկացողությունը կերմոնտովի վաղանցիկ կյանքի համար պայմանական էր), տվիլ են դրա վերաբերյալ իրենց տրամադրությունների ու խոհերի բազմազան արտահայտությունները (թե՛ պոեզիայում, թե՛ արձակում):

Այստեղ ևս կարելի է գտնել որոշակի համընկնումներ մտածողության տեսանկյունից:

Լերմոնտովը՝ «1831—հունիսի 11-ին» բանաստեղծությունում ասում է, որ իր շիրմաքարը պիտի լինի անխաչ, քնկած անհայտ մի տեղ, և երբեմն միայն անժանոթ ճամփորդը, նրա կողքով անցնող, մի պահ կնստի ու կխորհի.

... Էոկ երիտասարդ մի օտարական,
Որ մահն իմ լսած, ցավել է այնքան,
Հետաքրքրությամբ լուռ ու սրտաբեկ
Շիրիմիս քարին կնստի մեկ-մեկ:

Նույն բանն է ասում նաև «Завещание» («Есть место: близ тропы глухой...») բանաստեղծությունում.

...Могиле той не откажи
Ни в чем, следуя закону;
Поставь над нею крест из клену
И дикий камень положи;
Когда гроза тот лес встревожит,
Мой крест пришельца привлечет;
И добрый человек, быть может,
На диком камне отдохнет.

Դսկ Իսահակյանը խորհում է.

Ո՞րտեղ է, քնկած
Այն քարը հիմի,
Որ հողիս վրա
Շիրիմ պիտ լինի:

Իմ թափառ կյանքում,
Մարդ ի՞նչ իմանա,
Չե՞մ նստել, թախծել
Քյոյ քարի վրա...

(I, 252):

Ես բնավ չեմ հավակնում այստեղ ազդեցություն տեսնել (և վերջապես դա չէ էականը), այլ այստեղ բնորոշ դրսևորվում է նրանց խոհի, մտածողության ներքին ընդհանրությունը:

Կյանքի և անէություն պրոբլեմի շուրջը մտորումներում լեբմոնտովն ու Իսահակյանը փնդրադարձել են մի բանաստեղծության, որի խորհուրդը նրանց համար առաջնային իմաստ ուներ: Խոսքը Գյոթեի նշանավոր «Թափառականի գիշերային երգը» («Wanderers Nachtlied») բանաստեղծության մասին է: Լեբմոնտովը այն թարգմանել էր գերմաներենից, և բնագրի փոքր-ինչ զուտ պանթեիստական իմաստին հաղորդել էր իր մտածողությանը համապատասխան փիլիսոփայական հնչեղություն: Գիշերային նիրհի իջնող բնության պատկերին նա տվել էր տոտալ իմաստ. մարդը ևս գտնում է իր անմահությունը բնության հավիտենականության մեջ՝ միաձուլվելով բնությանը. սա կարելի է համարել մահվան ըմբռնման, կյանքից-անէության անցնելու լեբմոնտովյան «դիալեկտիկան»:

Из Гёте

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;
Не пылит дорога,
Не дрожат листья...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

Հայտնի է, թե ինչ բարձր է գնահատել Գյոթեի այս երգը Իսահակյանը: Նա գրել է. «Über allen Gipfeln ist Ruh...» Իմ ասած լիրիկան—սա է» (VI, 318), մի այլ նամակում. «Ինձ համար Գյոթեի «Über allen Gipfeln ist Ruh...»-ն ամենաթանկ գոհարն է տիեզերական գրականության... Եվ դա՛ իմ իդեալն է, կաղապարը: Դրան եմ բե-

րում աչքիս առաջ, երբ մի բան եմ գրում: Պարզ, անպա-
ճույճ, նախ, բայց խորն ու զգացած...»²⁰:

Հայտնի է այս երկի թումանյանի դասական թարգմա-
նությունը. «Լեռանց շարքերը / Նիրհում են մըթնում...»: Նույն երկը թարգմանել է Չարենցը և երեք տարբերակնե-
րով տեղադրել իր «Գիրք ճանապարհի»-ում: Սակայն Իսա-
հակյանի համոզմամբ թումանյանի թարգմանությունը մը-
նում էր անգերազանցելի, այդ թարգմանությունը շատ սի-
րելի էր իրեն, և այն նա անց էր կացրել նվիրական ծոցա-
տետրերից մեկի էջերին:

Մինչև օրս մենք համոզված էինք, որ Իսահակյանը ե-
ղել է Գյոթեի երկի սոսկ պաշտոններից: Բայց ահա նրա ար-
խիվը մանրազնին ուսումնասիրելիս հայտնաբերեցինք մի
թերթիկ, որը հայտնություն եղավ մեր համար: Դեղնած
ու կոշտ, ըստ երևույթին պատահականորեն ձեռքի տակ ըն-
կած այդ թերթիկի մի մասում Իսահակյանը գրի էր առել
Գյոթեի բնագիրը, իսկ գերմաներենի դիմաց՝ բերել հայերեն
տողացի թարգմանությունը (ընդ որում գերմաներեն բնա-
գրի տողերը համարակալել էր ըստ թարգմանված տողերի
հերթականության):

Բոլոր գազաթների վրա
Անդորր է. (խաղաղություն կա)
Բոլոր տերևների մեջ
Չես նշմարի դու / Չես զգա, չես նշմարի
Հազիվ մի շունչ. / Ոչ մի շունչ. շարժում
Թռչունները լռել են անտառում.
Սպասիր, շուտով
Դու էլ կհանգես²¹:

Սա իհարկե զուտ տողացի թարգմանություն է: Թերթի-
կը «բացահայտում է» նաև տողացիի ստեղծման պատմու-
թյունը. անհայտ մի մարդու ձեռքով ներքևի մասում գրած
է. «Հայնեի (՝)... նշանավոր բանաստեղծության տեքստը և
տողացի թարգմանությունը, որ կատարել է Ավ. Իսահակյա-

²⁰ Ավ. Իսահակյան. Նամակներ, էջ 61:

²¹ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, Մ 120—I:

նը 1939 թվականին. մի խումբ երիտասարդ գրողների շրջանում»:

Ըստ երևույթին Իսահակյանը իր սիրած բանաստեղծության օրինակի վրա ուզեցել է ցույց տալ երիտասարդներին տողացի թարգմանության ստեղծման տեխնիկան: Ո՞ւր գիտե՞, գուցե Իսահակյանը շարունակեր սկսածը, մշակեր, հղկեր, մի խոսքով փորձեր կերտել գեղարվեստի երկ, եթե չլինե՞ր Թումանյանի իր այնքան սիրելի «Լերանց շարքեր...» թարգմանությունը:

Գյոթեի երգը, ինչպես և նրա լերմոնտովյան տարբերակը, հիրավի խորապես առնչվում են Իսահակյանի կենսափրկիսոփայությանը: Մարդը կյանքի ավարտով չկերտառնում է բնության իր ակունքներին, և կրկին դառնում բնության մի մասնիկը.

— Ի՞նչ պիտ լինեմ կյանքից հետո,

Հարցում արի ես բնության:

— Ինչ որ էիր կյանքից առաջ,—

Այսպես տվեց ինձ պատասխան:

(I, 342):

Այս մտածողությունը, որ բնորոշ էր Գյոթեին, լերմոնտովին, Իսահակյանին, գուցե և տալիս է միակ ընդունելի բանական պատասխանը մահի և անմահության հավիտյան գոյամարտի: Սակայն այս փրկիսոփայական խնդիրը իր գերազույն դրսևորումը լերմոնտովի մոտ գտնում է «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» բանաստեղծությունում: Լիստեղ ասես ի մի են բերված և խտացված լերմոնտովի թե՛ պոետական պատկեր-խորհրդանիշները (էմբլեմատիկ բառերը), թե՛ նրա պոեզիայի հիմնական մոտիվները: Ամենը, ամենն այստեղ լերմոնտովյան ոգու արգասիք են, թե՛ միայնակ թափառումն ու զրույցն աստղերի հետ, թե՛ «աղատության և հանգստի» նրա հավերժ ձգտումը, թե՛ հոգու ու բնության անմահության նրա հանճարեղ մեկնությունը:

Կյանքի հավիտյան գոյության պայմանը այստեղ մեկնաբանված է բնությանը տարրալուծվելու, բնության հավետ

արթմնի ուժերին միանալու, կրկին տիեզերքի մասնիկը
դառնալու իմաստով:

... Կուգեի հավերժ ես այնպես ննջել,
Որ կյանքի ուժը նիրհեր իմ սրտում
Եվ կուրծքս մեղմով բարձրանար, իջներ:

Որ գիշեր-ցերեկ ինձ սիրո մասին
Սրտաբուխ մի երգ քաղցրաձայն հնչեր,
Եվ սաղարթախիտ, մթագին կաղնին
Հավերժ դալարուն՝ վերաս շառաչեր:

Բանաստեղծության այս հատվածը մենք բերեցինք Իսահակյանի թարգմանությամբ, որը նա կատարել էր 1941 թ., սակայն դրանից կես դար առաջ, դեռևս 1894 թվականին նա գրել էր «Հիշատակարանում»:

«Իմ հերոսի տիպը դուրս բերելու համար ես պիտի շատ ճշտությամբ թաղվեմ իմ հոգու տրամադրությունների մեջ, ու բոլորը արձանագրեմ...

Երկու-երեք տունանի, յոթ-ութ վանկանի ոտանավորներով արժե միայն լիրիկական մի զգացմունք, մի պարզ, անպաճույճ, ո՛չ բարդ զգացմունք հայտնել, օրինակ՝ մի աստղի փայլը երգել, մի կաթ արցունքը, ծովի ծփանքը, կույսի աչքերը, վշտիդ ծփալը, ժպիտդ-կարճ, թեթև և նուրբ՝ նման Лермонтов-ի «Выхожу один я на дорогу...» կամ «Отворите мне темницу...», կամ Բայրոնի «Շիրիմը», կամ Գյոթեի «Սարերն հանդարտ քնած են» (Հ. 149—150):

«Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» բանաստեղծությունը ոչ միայն կյանքի ու մահվան փոխհարաբերության տեսակետից, այլև իր արժարժած պրոբլեմների ողջ համակարգով առնչվում է Իսահակյանի մտածողությանը:

Եվ ինչպես որ բանաստեղծության բնագիրը՝ լեռմոնտովյան լիրիկայի յուրօրինակ միկրոաշխարհն է, նրա նախասիրած խորհրդանշա-պատկերների խտացումը, այնպես էլ Իսահակյանի թարգմանության համարյա յուրաքանչյուր տողը միաժամանակ դառնում է հայ բանաստեղծի քնարական աշխարհի խորհրդանշային պատկերների յուրօրինակ հավաքածուն:

Բնագրին բացարձակ հավատարիմ, բայց և միաժամ ս-
նակ, շաղախած իր անհատական բանաստեղծական սկզբ-
քունքներին՝ ահա այդպես է ստեղծել այս թարգմանությունը
Իսահակյանը: Այսինքն այն ազդեցության ենթագիտակցու-
թյամբ, որ ինքը ակնարկել էր Յու. Վեսելովսկուն գրած
նամակում: Այս բանաստեղծության յուրաքանչյուր խոր-
հրդանիշ-պատկերի մոտ կամ հեռու արձագանքը կարելի է
գտնել Իսահակյանի պոեզիայում (թե՛ պատկերային, թե՛
խմաստային տեսակետից): Օրինակ, իր ապագա գերեզմանի
վերաբերյալ կերմոնտովի խոհին՝

Որ գիշեր-ցերեկ ինձ սիրո մասին
Սրտաբուխ մի երգ քաղցրաձայն հնչեր,
Եվ սաղարթախիտ, մթափն կաղնին
Հավերժ դալարուն՝ վրաս շառաչեր:

Համահունչ է Իսահակյանի հետևյալ քառյակը.

Գերեզմանիս շորս դին փովին՝
Ցորեն արտերն ու ցուան,
Եվ ուրիշներն՝ մազերն արձակ,
Վրաս ընկնին, անուշ լան...

(I, 100):

Նման պոետական զուգորդումներն ու համընկնումները
կրկին անգամ գալիս են մատնանշելու կերմոնտովի և Իսա-
հակյանի ստեղծագործական տարերքի հարազատությունը,
նրանց մտածողության ենթահողի ընդհանրությունը: «Ես
դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ» բանաստեղծությունը
և նրա իսահակյանական ընկալումը (որի յուրահատուկ դըր-
սեորումն է նաև բանաստեղծության թարգմանությունը) կա-
քող է հանդիսանալ երկու քնարերգուների ստեղծագործական
առնչությունների յուրօրինակ խորհրդանիշը:

*

* *

Հավիտենության հոմանիշը «տիեզերային ներդաշնա-
կությունն է», ասում է կերմոնտովը «1831 թվի 11 հունիսի»
բանաստեղծությունում (17-րդ տուն):

Իսկ «Իմ տունը» բանաստեղծությունում նա գրում է.

Իմ տունն այնտեղ է, ուր որ կամարն է կապույտ երկնքի,
Ուր երգն է մեղմիկ հնչում անդադար...

Ակամա մտաբերում ենք Իսահակյանի տողերը.

— Սիրաբու երկինք է...

Ամեն արարած

Աստղ ունի այնտեղ—

Գա՛ն ունի այնտեղ:

(I, 26):

Նրանց ստեղծագործության մեջ երկակի մղում կա դեպի տիեզերքը. տիեզերքը հավերժության սիմվոլն է, բնության ուժերի գերազույն ատյանը, որի կողքին մարդկային կյանքի սկզբունքը շատ անզոր է, բայց և տիեզերքը՝ մարդու հոգեկան ապավենն է, որի «հավիտյան գոյին» ձգտում է միանալ բանաստեղծի հոգին և գրանով իսկ մարդկային սկիզբ հաղորդել տիեզերքին:

Любил я с колокольни или с горы,
Когда земля молчит и небо чисто.
Теряться взором в их цепи огнистой.—
И мнится, что меж ними и землей
Есть путь, давно измеренный душой...

—ասում է Լեւոնտովի հերոսը:

Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ,

Իմ մեջ երկինքն է երգում.

Բռնկում է սիրո հրդեհն,

Վշտի հեղեղն աղմկում...

(I, 34)

—ասում է Իսահակյանը:

Լեւոնտովին և Իսահակյանին զարմանալի կերպով հատուկ էր տիեզերքի զգացողությունը, տիեզերքը դառնում էր նրանց պոետական համակարգի մի ուրույն մասը, իսկ նրանց այդ կարգի խոհերն ու զգացումները համապատասխան էին ռոմանտիզմի «տիեզերական» փիլիսոփայությա-
նը:

Ծ՛վ «Դևի», Ա՛ «Մծիրիի», Ա՛ «Աբու-Լալա Մահարիի» ոռ-
մանտիկ սեևոմները, տենչերը հագեցված են տիեզերքի
տարերքով:

«...«Մծիրիում»՝ «երկրային» ոռմանտիկական կոնֆլիկտը
արտացոլված է երկնային-աստղային ֆոնի վրա: «Դևում»՝
ոռմանտիկական կոնֆլիկտին տրված է երկնային-աստղա-
յին, տիեզերական ընդգրկում: Կովկասը, Երկիրը, աստղե-
րի «քոչող քարավաններն», եթերն իր անսահմանությունը,
ինչ-որ մի տեղ բարձունքում՝ դրախտը, մի խոսքով՝ ողջ
«տիեզերքը»,—այդպիսին է պոեմի գեղարվեստական տարա-
ծությունը»²²,—գրում է գրականագետ Յու. Վ. Մաննը՝
«Դևի» կապակցությամբ:

«Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի տիեզերքի ողջ շղթան՝
«շքեղ ու հանդիսավոր» երկինքը, աստղերը՝ Աբու-Լալայի
ճամփու հավերժ ուղեկիցները, ասես դառնում են մեծ իմաս-
տունի ոգևորման, խանդավառման ու նաև անվերջ մտորում-
ների մշտագործ խառնարանը.

Գոհար աստղերի քարավանները
Թափառում էին երկնի ճամփեքով,
Եվ զողանջում էր ողջ երկինքն անհուն՝
աստղերի պայծառ, անշեջ զրնգոցով:
Եվ արար-աշխարհ լցված էր, դյուխված
բյուր նվազներով հավերժ երկնային,
Եվ անուրջներում նա վերասլաց
լսում էր հոգով վսեմ երգերին:
— Գնա՛, քարավան, մեղմ հնչյուններդ
հյուսելով երկնի լույս-զողանքի հետ...
... Լուսթյան երկինք, խոսիր դու ինձ հետ
աստղերիդ լեզվով և ամոթիք ինձ...
(II, 62):

Տիեզերքը այն գերագույն սուբստանցն է, որից հոգևոր
ուժ են առնում Լերմոնտովի և Իսահակյանի հերոսները:
Տիեզերքի «ատրիբուտները»՝ աստղերն ու երկինքը, արևն ու
լուսինը, նրա անհուն օվկիանները—դառնում են նրանց

²² Ю. Манн, Завершение романтической традиции, сб. «Лермонтов и литература народов СССР», Е., 1974, с. 46.

պոեզիայի մշտական խորհրդանիշները, էմբլեմատիկ պատկերները, որոնք արտահայտում են հեղինակի և հերոսի հոգեկան վիճակներն ու տրամադրությունները:

Վաղ շրջանի լերմոնտովյան պոեզիայի մշտական հյուրն էին աստղերը. «Вверху одна /Горит звезда, /Мой взор она /Манит всегда, /Мои мечты/ Она влечет /И с высоты /Меня зовет“, „Светись, светись, далекая звезда, / Чтоб я в ночи встречал тебя всегда“, „Звезды и небо!-а я человек!../ Только завидую звездам прекрасным./ Только их место занять бы желал“ ... Այնուհետև մի երկար ժամանակ աստղերը բացակայում են, ապա վերադառնում են միայն նրա ճամփավերջին՝ «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» բանաստեղծությունում.

Լուսմ է աստծուն անապատը լուռ,
Եվ աստղ աստղի հետ խոսում է հեռվից:

Իսահակյանի մոտ ևս աստղերը մշտապես առկա են, նրանց է ուղղված բանաստեղծի հայացքը, նրանց հետ է նա վարում իր խոհական զրույցը. «Անհուն եթերից, աստղի՜կ լուսափայլ, / Երբ դու տեսնում ես մեր ոչնչություն», «Հոգիս ույրում են և թևավորում / Այն վառ աստղերը պատգամների պես...», «Մռայլ բանտիս նեղ լուսանցքից / Աստղեր տեսա հեզալյա», «Այն վառ աստղերը, որ ջինջ երկնքից / Իմ սրտի խորքում բուրմունք են ծորում, / Լուռ ասում են ինձ» և վերջապես պոետի փիլիսոփայական երկխոսությունը՝ «հավերժության աչքի» հետ.

Արարչագործ աստղի առաջ
Վըշտոտ սիրտըս բառեցի.
Հավերժության աչքի առաջ
Անհույս ու խոր լացեցի...
(I, 194),

«Երկինք հիասքանչ, շրթեղ, լուսալից...» բանաստեղծությունում Իսահակյանը կերտում է տիեզերքի զորեղ պատկերը, որին «հաղորդվում» է իր հոգին.

... Եվ տիեզերական խորությունների
Անճառ վայրերում հոգիս սավառնեց.
Եվ խորախորհուրդ, վեհ գաղտնիքների
Անխոս բարբառին լուռ ունկնդրեց:

Եվ տեսավ նրա ափերը անծիր,
Անսահմանության սարսափին ահավոր.
Աստղի քարվաններ, բույլեր ցանուցիր,
Ուժերի հախուռն հորձանքը հրզոր:

Եվ երկյուղագին հոգիս հաղորդվեց
Հավիտենության խոհերին վրսեմ,
Անմահ էության հարվեց ու ձուլվեց,
Ինչպես մի հընչյուն, հյուլե մի նրսեմ...

(I, 201):

Դեռևս քիչ է ուսումնասիրված Իսահակյանի տիեզերա-
զգացողությունը, սակայն ակնհայտ է մի օրինաչափու-
թյուն՝ որ Իսահակյանը ձգտում է «մարդկայնացնել» տիե-
զերքը, նրա միջոցով հասկանալ ինքն իրեն՝ իր մարդկային
էությունը—այս տենչը փայլուն արտացոլված է նրա «Ամառ-
վա կապույտ, անդորր գիշերին...» բանաստեղծության մեջ:
Մինչդեռ Լերմոնտովի մոտ տիեզերքը ավելի անկախ, «ավ-
տոնոմ» հասկացություն է, որն իշխում է մարդկանց կամ-
քի վրա («Դեռ»):

Տիեզերքի մարդկայնացման, ոգիացման ձգտումը Ի-
սահակյանը փորձում է իրականացնել «Տիեզերական զան-
գի» պատկեր-հասկացության միջոցով: Սա այն «կամուր-
ջըն» է, որ ընկած է մարդու և տիեզերքի միջև, սա տիեզեր-
քի բյուր գաղտնիքների ու խորհուրդների այն «ղողանջն» է,
որը տենչում է ըմբռնել Իսահակյանը («Ղողանջներ» է նա
անվանել 1908 թվի իր «Երգեր ու վերքեր» գրքի մի ամբողջ
պոետական շարքը)—«Եվ հոգիս արթնած, վառված, տոգոր-
ված / Տիեզերական զանգի ղողանջով», «Եվ անապատում,
և հավերժական / Անուրջում հոգիս կլքսե, կզգա / Ղողանջը
զանգի տիեզերական» և այլն:

Իսկ «Տիեզերական Զանգ», «Եվ հոգիս արթնած, վառ-
ված, տոգորված...», «Լըսում եմ ղողանջն տիեզերական...»

բանաստեղծություններում Իսահակյանը հանդես է գալիս, որպես «Տիեզերական զանգի» պատվիրատուն՝ մարգարեն նրկրի վրա, իսկ երբեմն իրեն նույնացնում է նրա սիմվոլի հետ.

... Ես իսկ զգում եմ, տեսնում եմ ահա—
Տիեզերքը ողջ—մի մեծ, անհուն զանգ,
Եվ հոգիս նրա—լեզվակը վսեմ:

Եվ հրաշքներով, վեհ լուսթյան մեջ
Տիեզերքն անծիր՝ ղողանջում է խոր
Երգն անհունության, և հավերժության,
Եվ ճշմարտության, և գեղեցկության:
Եվ ղողանջում է տիեզերքն ամեն—
Եվ իմ հոգումն է, իմ ոգին է այն,
Որ ղողանջում է—ես մարգարե եմ...

(I, 121):

Իսահակյանը ընկալում է «Տիեզերական զանգը», որպես տիեզերքի բանականության սիմվոլ, որին ունակ է ըմբռնելու սոսկ իր հոգին: Եվ զգալով իրեն այդ «անհուն զանգի» լեզվակը, Իսահակյանը զգում է իրեն՝ մարգարե:

Այսպիսով, նրա տիեզերագագողությունը առաջ է բերում բանաստեղծ-մարգարեի (poeta-prophetia) կերպարը (և պատահական չէ, որ Իսահակյանի մարգարեն երևան է գալիս «Տիեզերական Զանգ» վերնագիրը կրող բանաստեղծությունում): Այս կերպարը մեծ տարածում ուներ և՛ դասական ռոմանտիկական պոեզիայում, և՛ 19-րդ դարի ռուս պոեզիայում հանձինս Պուշկինի և Լերմոնտովի մարգարենների:

Սակայն Իսահակյանի ստեղծած կերպարը մի շարք բերնորոշ կողմերով տարբերվում է Լերմոնտովի «Մարգարեից»: Լերմոնտովի հերոսը (որը թերևս ինչ-որ չափով անձնական բնույթ ունի), հալածված Հիսուսի նման է, մարդկանցից մերժված, ծաղրված և չգնահատված «քաշվել է» անպատ. «Մոխիր ցանեցի զըլխիս—ու աղբատ / Ես քաղաքներից փախա անապատ»:

Նա հիասթափված մարդկությունից, զգում է, որ մարգարեի իր առաքելությունը չիրականացավ, ապարդյուն ան-

ցավ՝ «Անմիտն ուզում էր համոզել մարդկանց, / Որ նորա լեզվով խոսում է աստված»,—ասում են նրա մասին մարդիկ, և նա դառնում է դեմոնատիկ, արտաքսյալ ոգի, «միայնակ ու հպարտ», ինքն իր մեջ ամփոփված:

Իսահակյանի հերոսը սկսում է իր գործունեությունը այն տեղից, ուր թողել էր իր մարգարեին Լերմոնտովը. «...Եվ ես ապատում և անապատում / Լուռ թափառում եմ՝ հոգիս ծանրացած», և ահա, երբ նա ընկալում է տիեզերքի զանգի բարբառը, որ «ղողանջում է—ես մարգարե եմ...», նա իր կոչումի առաքելությամբ համակված ուղղվում է դեպի մարդկությունը.

... Եվ դեպի ամբոխն իջնում եմ ահա
Նո՛ր կտակներով, նո՛ր պատգամներով.
'Իեպ նրա հոգին զահավիժում եմ՝
Նրան խայթելու, և քարոզելու,
Ե՛վ արտասվելու, և՛ այրելու...

(I, 121):

Նույնն է ասում Իսահակյանի հերոսը՝ «Լքսում եմ ղողանջն տիեզերական...» բանաստեղծությունում.

... Եվ մարգարեի հուրն է իմ կրծքում,
Սուրբ իմ ձեռքում, բարբառս՝ ազատ.
Եվ ինձ հավիտյան անմա: եմ զգում,
Եվ երկրի վերա քայլերըս՝ հաստատ...

(I, 164):

Բանաստեղծ-մարգարեի կերպարի ստեղծման ավանդույթի մեջ Իսահակյանի ներդրումի մասին հայ գրաքննադատությունը գրել է դեռևս դարասկզբին. «Բանաստեղծ-մարգարե: Դա շատ հին երգ է, որ Ավ. Իսահակյանը գալիս է նորից, բայց իրավացի երգելու «Տիեզերական Ձանգը» բանաստեղծության մեջ: ... Նոր է տիեզերքի և զանգի համեմատությունը, և այդ պատկերը ո՛չ Պուշկինից է փոխառված, ո՛չ էլ Լերմոնտովից»²³—Պողոս Մակինցյան: Եվ մեր օրերին. «Իսահակյանի ինքնատիպությունը տվյալ դեպքում

²³ Պ. Մակինցյան, Դիմագծեր: «Գարուն», գրական-քննադատական ամսանախ, գիրք երկրորդ, Մոսկվա, 1912, էջ 352:

այն է, որ նա մարգարե-բանաստեղծի կերպարը կապում էր իր «տիեզերական մտորումների» հետ, նրան ներկայացնում էր իբրև տիեզերական ոգու և ձայնի կրող»²⁴—էզվարդ Ջրբաշյան:

*
* *

Եվ, վերջապես, ևս մեկ «հավերժական թեմա», որը նույնպես արտացոլում է Լերմոնտովի և Իսահակյանի պոեզիայի տիպաբանական ընդհանրությունները, խոսքս սիրալին քնարերգության մասին է:

Մինչև բուն ստեղծագործություններին անցնելը, նկատենք մի ուշագրավ հանգամանք, որ առաջարկում են երկու բանաստեղծների կենսագրությունները. նրանց կյանքի սիրո պատմությունները որոշ իմաստով համանման են: Դա վերաբերում է նրանց և՛ «մանկական սիրուն», և՛ կյանքի «մեծ ու դրժված» սիրուն:

Ինչպես հայտնի է, Լերմոնտովը առաջին անգամ սիրահարվել է շատ վաղ՝ Կովկասյան Հանքային Ջրերում հանդիպած իր մի խաղընկեր աղջկան. իր «առաջին սիրո» զգացմունքի մասին նա գրել է «1830 թվի, հուլիսի 8: Գիշեր...» կենսագրական գրառումում²⁵.

«...այն ժամանակվանից, ես երբեկից նման բան չեմ ըզգացել, թե՞ դա ինձ թվում է, քանզի ես երբեք այնպես սիրահարված չեմ եղել, ինչպես այն ժամանակ: Կովկասյան լեռները սուրբ են ինձ համար... Եվ այդպե՛ս վաղ, տասը տարեկան հասակում, օ՛ այս առեղծված է, այս կորսված դրախտ է, որ մինչև մահս պիտի տանջե միտքս»²⁶:

²⁴ Էդ. Ջրբաշյան, Ավետիք Իսահակյանի քնարերգության հերոսը (1891—1910): «Զորս գագաթ», էջ 151:

²⁵ Լերմոնտովի կենսագիրները գտնում են, որ այդ գրառումները կատարվել են Բայրոնի կյանքի մասին բանաստեղծ Ք. Մուրի գրած գրքի ազդեցության տակ, երբ Լերմոնտովը կարդացել էր 8-ամյա Բայրոնի նրման մի սիրահարության մասին:

²⁶ М. Ю. Лермонтов, Собр. соч. в 4-х т., М., 1976, т. 4, с. 357.

Այդ սիրո վերհուշն է ընկած նրա «Կոմկաս» բանաստեղծութեան հիմքում:

Իսահակյանին շափազանց զմայլել է բանաստեղծի այդ առաջին սիրահարութեան պատմութիւնը և լեւրմոնտովին վերաբերող իր գրառումներից մեկում նա գրել է այդ մասին, ինչպես նաև մեջ բերել լեւրմոնտովի խոսքերը. «Նա սիրահարվել է 10 տարեկան հասակում մի 9 տարեկան աղջըկա վրա—գրա մասին զարմանք է հայտնում ինքը, և ասում է, որ դա առաջին հզոր սերն է, և դրանից հետո այդպես չի սիրել. «0՛, այս առեղծված է, այս կորսված դրախտ է...»: Բայրոնն ասում է, որ «կանուխ կիբքը (սերը) հայտարարն է այն հոգու, որը ապագայում սիրելու է գեղեցիկ արվեստները: Ես կարծում եմ, որ այդպիսի հոգու մեջ շատ երաժշտութիւն կա»²⁷:

Հայտնի է, որ նույն տարիքում, նման «մանկական սիրո» զգացում է ունեցել և Իսահակյանը՝ մանկութեան օրերի ընկերուհի Զարոյի նկատմամբ:

Շատ տարիներ անց (արդեն Զարոյի վաղաժամ մահից հետո) վերհիշելով նրա պայծառ կերպարը, Իսահակյանը գրել է իր ծոցատետրում.

«Ա՛խ, սանկութեան ընկեր Զարո. մինչև օրս աչքերիդ անդորր կապույտը հոգուս վրա է փռված՝ երկնքի պես: Սըրտիս մեջ զգում եմ քեզ, քո ներկայութիւնը: Հոգուս ականջի մեջ անշեջ հնչում է ձայնիդ քաղցրութիւնը մեր դաշտերի առվակների կարկաչի պես...»

Բայց դու չկաս. դու մեռել ես: Արդյոք հոգիդ տեսնո՞ւմ է ինձ, թերևս մոտոս ես այս վայրկյանիս և թելադրում ես այս տողերը ինձ»:

Աղջկա կուսական պատկերը վիթխարի հետք է թողել նրա պոեզիայի վրա, Զարոն է «Ալագյազի մանիւների» պոեմի հերոսուհին (ի դեպ պոեմը նվիրված է Զարոյի հիշատակին):

Սակայն, ինչպես որ ռոմանտիկ շղարշի մեջ է մնում լեւրմոնտովի առաջին սիրո պատմութիւնը, այնպես էլ անի-

²⁷ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 636—11:

րական ու անըջային է լինում Իսահակյանի և Զարոյի սիրո պատմությունը, մնալով սոսկ բանաստեղծների քնարերգությունում:

Ավելի ստույգ է նմանությունը նրանց կյանքի «մեծ ու դժված» սիրո պատմությունների (Վարենկա Լոպուխինայի և Շուշիկ Մատակյանի) միջև:

Վարենկա Լոպուխինան, հիրավի Լերմոնտովի կյանքի մեծագույն (գուցե և միակ) սերն էր, ինչպես, որ գրում է իր հուշերում Լերմոնտովի մտերիմ ընկեր Ա. Պ. Շան-Գիրեյը. «Լերմոնտովի զգացմունքը նրա հանդեպ անմեկին էր, սակայն ճշմարիտ և ուժեղ, և հիրավի նա այդ զգացմունքը պահպանեց մինչև իր մահը...»²⁸:

Շուշանիկ Մատակյանին Իսահակյանը սիրահարվում է նույնպես 16 տարեկան հասակում, սիրահարվում է անվերապահ, ինչպես ինքն է գրել իր «Հիշատակարանի» հենց առաջին գրառումում. «... ես «նրան» սիրում եմ՝ իդեալական սիրո ամենաընդարձակ ծավալով. սիրում եմ... անվերջ, հավիտյան... Մեր սերը, անշուշտ, անթառամ կլինի» (Հ. 20):

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները²⁹, Շուշանիկը եղել է շատ գեղեցիկ և համակրելի, օժտված բանաստեղծելու ձիրքով: Այդ սերը, նույնպես կարելի է համարել Իսահակյանի կյանքի «մեծ, անկրկնելի» զգացմունքը:

Շուշիկին ուղղված Իսահակյանի քնարական երկերը, որոնք չի կարելի շարք անվանել, քանի որ գրված են տարբեր տասնամյակների ընթացքում, իրավամբ համարվում են Իսահակյանի սիրային քնարերգության լավագույն էջերից: Նա եղավ ոչ միայն Իսահակյանի պոեզիայի հերոսուհին, այլև իր սիրո պատմությամբ պայմանավորեց Իսահակյանի քնարերգության դրամատիկ ուղղվածությունը: Նա վիթխարի հետք թողեց բանաստեղծի ողջ զգացմունքային աշխարհի վրա: Հատկանշական է նաև, որ այդ «մեծ» սերերն

²⁸ А. П. Шан-Гирей, М. Ю. Лермонтов, «М. Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников», М., 1972, с. 36.

²⁹ Տե՛ս անգլիացի ճանապարհորդ Հենրի Լինչի «Armenia» գրքի առաջին հատորը՝ «Ռուսական Հայաստան», Լոնդոն—Քոմբեյ, 1901:

ունեցել են միանման «ապերջանիկ» ավարտ: Ե՛վ Լուպուխինան, և՛ Մատակյանը, անսպասելի կերպով դրժում են բանաստեղծներին և ամուսնանում հասակավոր, «գիրք ունեցող» մարդկանց հետ:

Նման է և իրավիճակը, երբ բանաստեղծները առնում են «ուխտագրժուկյան» այդ լուրը:

Լերմոնտովը, Ա. Շան-Գիրեյի վկայությամբ, իմանում է այդ մասին հանկարծակի, մի պատահական նամակից³⁰, և շատ ծանր է այն տանում:

Նույնպիսի անսպասելի հարված է ստանում և Իսահակյանը, երբ Շուշիկից ընդամենը երկու ամիս առաջ բաժանվելուց հետո, Վիեննայում քրոջից ստացած նամակից իմանում է սիրեցյալի ամուսնուկյան լուրը: Եվ նույն գիշեր (1893 թվի օգոստոսի 29-ին) գրում է նշանավոր «Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...» բանաստեղծությունը³¹:

Այս «մեծ ու դրժված» սիրո պատմությունները նաև նրման են նրանով, որ երկու բանաստեղծներն էլ հետագա կյանքի ընթացքում հավատարիմ են մնում իրենց «ճակատագրական» սիրուն: Դրա ապացույցն են թե՛ նրանց բանաստեղծությունները, թե՛ Լերմոնտովի նամակագրությունը Լուպուխինայի հետ, թե՛ Իսահակյանի «Հիշատակարանի» բազմաթիվ խոստովանությունները:

Եվ իր հերթին այդ «մեծ» սիրո խորհուրդը պայմանավորեց, նշանավորեց նրանց սիրային քնարերգության մեջ առաջին սիրո փլզման, դրժված ու անբաժան սիրո, կնոջ անհավատարմության մոտիվները, և միաժամանակ այդ «տխուր» մոտիվների կողքին այդ «անանց» սերը պոեզիա բերեց և՛ սիրո հավերժության, և՛ սիրո պաշտամունքի, և՛ երկնային-իդեալական սիրո մոտիվները:

Այն, որ Լերմոնտովի ռոմանտիկ սիրահարի կերպարը մեծապես ոգեշնչել էր երիտասարդ Իսահակյանին, վը-

³⁰ «М. Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников», с. 41—42.

³¹ Տե՛ս նաև, Ավ. Իսահակյանի վեցհատորյա երկերի ժողովածուի առաջին հատորի Արամ Ինճիկյանի ծանոթագրությունները (էջ 391):

կայում է ինքը բանաստեղծը՝ «Հիշատակարանում»։ «1902, Մարտի 22... Ես որ սիրում էի՝ ոգիացած էի, ոգևորված էի, աստվածացած էի. երիտասարդացած և երազ ու երգ դարձած. ա՛խ, հազար երնեկ, սիրո այն շքեղ երազների ու ըղձացմունքի ժամանակ ես մեռնեի՝ այն գիտակցությամբ, որ չգգայի դրժյալ սերը՝ Лермонтов-ի «Выхожу один я на дорогу...» երգի պես: Մեռնեի, բայց սիրո երազը լինեի, և հոգիս լիքը մեկողիաներով, կապրեի դարեր, մինչև աշխարհի վերջը» (Հ. 286):

Լերմոնտովի սիրային քնարերգության մի շարք բանաստեղծությունները՝ «Ռոմանս...-ին», «...-ին» («Ամենակալըն...»), «Սեպտեմբերի 28», «Ես քեզ չեմ սիրում...», «...-ին» («Ների՛ր, մենք այլևս չենք հանդիպի...»), «Լ-ին», «...-ին» («Բախտի դիպվածն էր մեզ իրար կապել») «...ին» («Իզուր է ջանքդ...»), «Հրաժեշտի խոսքերը կրկնելով...»—կարելի է դիտել որպես երիտասարդ բանաստեղծի քնարական խոստովանություն (ուր զարմանալի անմիջականորեն վերհիշվում են ապրումներն ու կսկիծը «խորտակված անուրջների»։ իդեալական սիրո փրուզումի վերաբերյալ), դրանք բազմաթիվ կողմերով առնչվում են Իսահակյանի սիրային լիրիկայի մի շարք նույնատիպ մոտիվներին:

Ահա Լերմոնտովի այդ «խոստովանանք» շարքից մի ստեղծագործություն, ուր երեկվա մերժված, այրված սիրո վերհուշը տրվում է այնպիսի հուզականությամբ ու կրքոտությամբ, որ այն կրկին ընկալվում է որպես «սիրո խոստովանություն»։ սա միաժամանակ այդ ողջ շարքի բնորոշ լեյտամոտիվն է.

Ես քեզ չեմ սիրում, դարձել են անցյալ
Կրքի, տանջանքի երազները հին,
Բայց հոգուս մեջ է պատկերդ դարձյալ՝
Անզոր և սակայն կենդանի կրկին:
Զկարողացա ես քեզ մոռանալ,
Այլ երազանքի իմ սիրտը ալված.
Լքված տաճարը տաճար է դարձյալ,
Տապալված կուռքը՝ վերստին աստված:
<«Ես քեզ չեմ սիրում...»>

Իսահակյանի բոլոր «այրված ու դրժված» սիրո վերապրումների կսկիծը, նրա ցավը մաքուր զգացումի կորուստի հանդեպ, իր ամբողջովթյան մեջ ևս հաստատում է, որ անանց է նրա սերը իր պաշտելի էակի հանդեպ:

Շուշիկին ուղղված նրա «քնարական խոստովանանքի» բազում երկերը՝ «Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ...», «էս ճամփեն ոլոր-մոլոր...», «Երազ տեսա—ձեր տան առաջ...», «Քեզ չըտեսնել ուխտել էի...», «Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...», «Եվ սերըդ սիրտըս կարենի խոցեց...», «Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց...», «Թռած սիրո զառ թևերով...» ունեն նույն ներքին տրամաբանությունը, ինչ և Լերմոնտովի «դրժված» ու «անիրականացած» սիրո երկերը: Իրանք նաև ողմանտիկ հերոսի հոգեկան ու բարոյական ինքնության արտահայտումն են. հերոսը ազնիվ ու վեհ ըզգացմունքներով է լցված սիրեցյալի հանդեպ, և սիրո խորտակումը չի խորտակում «հոգեկան կուռքին», նա շարունակում է սիրել, մեծարել, և որ հատկանշական է՝ գթալ, ներանց համար «մերժված», «անբաժան» սերը ևս շարունակում է կրել բարձր բարոյական իմաստ, ոգեշունչ սկիզբ: Այս այն սերն է, որի ամեն մի հիշատակում կրկին բոցավառում է բանաստեղծների հոգին, քանզի այդ սերը մարած չէր, այնպես՝ ինչպես որ ածխակոթի (խանձողի) մեջ դեռևս ապրում է կրակը...

...Так память, демон-властелин,

Все будит старину,

И я твержу один, один:

Люблю, люблю одну!

(«К Л.—»)

Նույնը «Սեպտեմբերի 28» բանաստեղծությունում: Սիրո այդ անանցությունն է ակնարկում նաև Իսահակյանի «Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...» տաղը.

... Սուտ է, նազելիս, չի գատել երբեք,
Երբեք չի գատել մեզ կյանքը դաժան...

Քո՛ւյր իմ, ամոքիր սիրտըս վշտաբեկ,
Տե՛ս, քոնն եմ ես միշտ, քո՛նն եմ հավիտյան:
(I, 130):

Նման ներողամտություն, նման պաշտամունք երեկ դեռ սիրտը կոտրած էակի հանդեպ, հազվագյուտ է պատահում անգամ սիրային քնարերգության մեջ, բայց, ահա, Լերմոնտովի և Իսահակյանի համար դա բնական օրինաչափություն է: Նրանք միշտ քիչ ինչ ավելի չափազանցված գույներով են պատկերել իրենց հերոսուհիներին, քան նրանք եղել են իրականում. երբեմն անգամ չգիտակցելով, որ այդ հերոսուհիները «վսեմ ու երազային» են դառնում, առաջին հերթին, իրենց բանաստեղծություններում, և հենց իրենց հանճարի շնորհիվ:

Բայց և երբեմն, նրանք նկատում են իրենց զգացմունքի արգասիք՝ այդ կախարդական «փոխակերպումը»:

Լերմոնտովը՝ «1831-ի հունիսի 11-ին» բանաստեղծության մի հատվածում ասում է.

... Ապրում էր սրտիս վերքում խորախոց
Սերն, աստվածուհին իմ պատանության:
Ավերակների ճեղքերի միջին
Այդպես երբեմն ընձյուղում կեչին,
Հալացք է շոյում դալար կանաչով
Ու զարդարում է գրանիտը չոր:

Ավելի ստույգ և անողոք է Իսահակյանը (Իհարկե, արդեն մեծ հասակում) իր խոհական գրառումներում.

«Բյուրեղազարդում—Cristalisation.

Ստենդալը սիրո ստեղծագործ, ալլափոխ ուժը պատկերացնելու համար պատմում է, թե ինչպես Զալլցբուրգի աղահանքերի մեջ, երբ մարդ շորացած, մեռած մի ճյուղ նետե, մի ժամանակ հետո այն դուրս կհանն զմայլելի ակնախտիդ բյուրեղներով զարդարված, դրվագված, անճանաչելի դառած:

Իր Da L' Amour գրքի մեջ նա բյուրեղազարդում կանվանն երևակայության այս գործողությունը, որով սիրահարը

ամեն տեսակ շնորհներով ու կատարելիություններով կօժտե-
իր սիրո առարկան:

Այսպես—ուրեմն իմ բոլոր սիրածները սկսած Շ(ուշիկ)-
ից շոր ճյուղեր էին, տերեւազուրկ, բայց իմ աղահանքի մեջ
բյուրեղազարդվեցին, հրաշք դարձան»:

Լերմոնտովին, ինչպես և Իսահակյանին հատուկ էր սի-
րո բացարձակ հավատարմության ձգտումը: Դրա լավագույն
արտահայտություններից են Լերմոնտովի «Մեռյալի սերը»
բանաստեղծությունը և Իսահակյանի «Հավերժական սերը»
բալլադը,—և երկու գործերում էլ հավատարմության գաղա-
փարը վերաճում է սիրո հավիտենականության գաղափարի:
Լերմոնտով.

Խնչ փույթ, որ այսպես սառն հողում, անգի՛ն,
Գտա ապաստան.

Ամենուր քեզ հետ կլինի իմ հոգին

Հուր ու հավիտյան:

(Թարգմ. Վ. Գևորգյանի)

Իսահակյան.

Ժամանակը իր վախճանին կհասնի

Եվ արևը մի բուռ մոխիր կդառնա,

Բայց, իմ սերը վախճան չունի, հուն չունի,

Նա հավերժ է, նա անշեջ է, նա անմահ...

(II, 180):

Լերմոնտովի մոտ սիրահար հերոսը, անգամ մեռյալ,
«զգում է»։ Իսկապես որ միֆոլոգիկ ուժ ունեն նրա հերոսի
խոսքերը՝ ուղղված իր սիրո էակին, անդրշիրիմյան աշխար-
հից.

Շշունջներդ իմ մեջ վառվելով՝ հոսում,

Ճարակում են ինձ:

Անխորտակ է և Իսահակյանի հերոսի՝ էլ-Սամանի սերը,
որի գերբնական կիրքն ու հավատարմությունը հաղորդում են
բալլադին բիրլիական հնչեղություն.

Օձն է սրբում սառն ու փայլուն կողերով

էլ-Սամանի ոսկորների լուռ փռշին,

Հատկանշական է, որ Իսահակյանի «Հիշատակարանի» գր-
րառումներից մեկում (1896 թվի) մենք հանդիպում ենք նրա
հերոսի մի մտորում-մենախոսության, որի իմաստը յու-
րովի միահյուսվում է «Մեռյալի սերը» բանաստեղծության
հերոսի թախանձանքին. «Ո՛չ, դու չպետք է սիրես ուրիշին,
/ Երբե՛ք, հավիտյա՛ն... / Սրբազան ուխտով, ընկե՛ր թան-
կագին, / Դու իմն ես միայն», ահա՝ «Ես մահ լինիմ, քեզ
գրկեմ—դու ինձ պատկանիս, հավիտյան իմը լինիս—ո՛չ ոք
չխլն քեզ իմ ձեռքից: Մահ լինիմ, որ հավերժապես իմ ձեռ-
քում լինիս, ինձնից անբաժան...» (Հ. 207):

Կրքերի նման լարումը, նման ծայրահեղ վիճակների
վերակերտումը բացահայտվում է վերոհիշյալ երկերի «ռո-
մանտիկական մաքսիմալիզմով», որն ընդհանրապես բնո-
րոշ է նրանց քնարերգությանը:

Իսկ հաճախ և սիրո զգացմունքը երևան է գալիս անբա-
ժան միասնությամբ մարդկային տանջանքի, վշտի հետ,
ինչպես որ ասել է Լերմոնտովը. «Եվ բոլոր զգացմունքները
լի են գաղտնի տանջանքով, / Եվ ամեն ոք ով սիրել է, լա-
ցել է» («Նավաստին»), կամ հայ բանաստեղծը. «Շա՛տ եմ
տանջվել այս աշխարհում, / Շա՛տ եմ լացել այս աշխար-
հում»:

Կամ, ինչպես որ ձևակերպում է սիրո հակասությունը,
նրա բերած հավիտյան տանջանքը մարդուն, Լերմոնտովը՝
Ռոբերտ Բյոռնսից փոխառնված մի երգի թարգմանության
մեջ.

Had we never loved so kindly*
Если б мы не дети были,
Если б слепо не любили,
Не встречались, не прощались,
Мы с страданием бы не знались.

* Если б мы не любили так нежно (англ.)

Համանման միտք էլ արտահայտել է Իսահակյանը ավելի լայն ընդգրկումով.

Ա՛խ, երանի չըծնվեի,
Զըլսեի
Հովիվների երգերը ջինջ
Եվ մայրական խոսքերը սուրբ:
Զըտեսնեի
Զքնաղ դեմքը իմ տիրուհու
Եվ աշխարհքը հրաշագեղ:
Ա՛խ, երանի չըծնվեի,
Զըլսեի, չըտեսնեի—
Զըմենեի...

(I, 345):

Լերմոնտովը և Իսահակյանը իրենց երկերում բազմիցս անդրադարձել են ժողովրդական ավանդապատումներին ու լեգենդներին, մշակել ու զարգացրել են դրանց իմաստուն պատումներն, իհարկե, հիմնականում համապատասխան իրենց մտածողությանն, իրենց պատկերացումներին:

Նման բնույթի մշակումներից են Լերմոնտովի «Ծովային արքայադուստրը» բալլադը և Իսահակյանի «Լճակի փերին» լեգենդը («Ալագյազի մանիներ»-ից): Այս երկերի ըսկզբնական մասն ունի որոշակի ընդհանրություն, երբ պատանի հերոսը հանկարծ հանդիպում է ջրային փերի-գեղեցկուհուն:

Իսահակյանի մոտ փերիի հրաշք պատկերով զմայլված պատանին է իրեն ջուրը նետում, այնինչ, Լերմոնտովի մոտ արքայազնն է իրենով զմայլված փերուն ափ հանում. երկու դեպքում էլ անձնազոհ, «մինչև վերջ» սիրո մոտիվն է, որը սակայն ողբերգական իմաստ է ձեռք բերում սիրահարված պատանու և ծովային արքայադստեր համար:

Սա ևս սիրո կործանարար ուժի մի յուրովի հաստատում է, ինչպես գրել է իր խոսացումներից մեկում Իսահակյանը. «Սիրո գերագույն վայրկյանի մեջ մեր հոգում գործում է մեռելու, անհետանալու, անէանալու տենչը: Սերը մահվան քույրն է»:

Լերմոնտովի և Իսահակյանի քնարերգությանը խորապես

հատկանշական է անհասանելի, անիրական սիրո մոտիվը, որը պայմանավորված է բանաստեղծների անձնական ճակատագրի ստույգ վիճակներով. երբ անհնար է դառնում «երանելի» սերը կյանքում, բանաստեղծն առաջարկում է այն երևակայական,՝ անրջային, ռոմանտիկ լիրություններում և սիրո իր իդեալին ևս օժտում է անիրական, երազային գծերով:

Այդպիսին է Թամարայի երևակայած սիրեցյալի պատկերը «Դևը» պոեմում.

... Ձէր նա հրեշտակ մի երկնաբնակ,
Սուրբ պահպանը Աստծո կարգած,
Նորա գանգուրը շուներ մի պսակ
Պերճ ծիածանի շողերից հյուսած.
Ձէր նա անհավատ հոգին դժոխքի,
Այն նահատակը անարգ և վատթար,
Այլ նա նման էր պարզ երեկոյի...
Ոչ օր, ոչ գիշեր, ոչ լույս, ոչ խավար...

Այդպիսին է և Դևի զգացումը Թամարայի հանդեպ, ինչպես որ ինքն է խոստովանում³².

Իմ դրախտն ու դժոխք քո աչքերումն են,
Այնպես կաթոգին ես քեզ սիրում եմ,
Ինչպես դու երբեք սիրել կարող չես.
Անմահ մտքի և երևակայության
Բոլոր զորությունք սիրում եմ ես քեզ:
Աշխարհի սկզբից ապավորվել էր

³² Ռուս գրականագետ և փիլիսոփա Դմիտրի Մերեժկովսկին իր «Մ. Յու. Լերմոնտով: Գերմարդու բանաստեղծը» աշխատության մեջ մեկնաբանելով Դևի «Այնպես կաթոգին» (քնազրում՝ «нездешней страстью» «ոչ երկրային կրքով») խոսքերը, գրում է. «Քրիստոնեության համար «ոչ երկրային» կնշանակե «անկիրք», «անմարմին», իսկ Լերմոնտովի համար հակառակն է. ամենա ոչ երկրայինը՝ ամենակրթոտն է, երկրային կրքի կրակն վերջնազիծը, արյան ու մարմնի կրակն սկզբնաղբյուրը— ոչ թե այստեղ է, այլ՝ այնտեղ:

... Մայրագույն սրբությունը Լերմոնտովի համար՝ «ոչ երկրային կիրքն է...» (Տե՛ս Д. С. Мережковский, Полн. собр. соч., т. 10, Изд. тов. М. О. Вольф, СПб.-М., 1911, с. 320).

Քո կերպարանքը իմ հոգու միջում,
Եվ իմ առջև նա միշտ շրջում էր
Հավիտենական երկնի եթերում:

Անհաս, անրջային, ոչ երկրային սիրո մոտիվը նույնպես տիրական է Իսահակյանի պոեզիայում, դա թերևս նրա սիրային քնարերգության առավել ինքնատիպ, առավել նվիրական մոտիվն է: Այս տեսակետից շատ հատկանշական է «Անապատում, միրաժի մեջ մի բեզվին...» բանաստեղծությունը, որը կարող է հանդիսանալ Իսահակյանի անրջային, եթերային սիրո պատկերացման յուրահատուկ գեղարվեստական էքսպոզիցիան.

... Եվ քննի մեջ—աննյութական, անվախճան,
Տեսնում է նա այնպե՛ս քնքո՛ւշ ու սիրուն
Շողքը շրթնաղ այն նազելի աղջրկան
Եվ փրնտրում է նրան հավերժ երազում...

(I, 204):

Բացի վերոհիշյալ երկից, Իսահակյանի այնպիսի բանաստեղծություններն, ինչպիսիք են՝ «Իմ հոգին տարագիր մի թռչուն...», «Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռավո՛ր...», «Ես աշխարհի մեջ երազն եմ սիրել...», «Զգիտեմ, թե ո՞ւր...», «Ծաղկավառ ուղին գնում է կրկին...» ասես հավաստում են, որ Իսահակյանը աննյութական, երազային սիրո երգիչ է. և որի հանդեպ իր «հպատակությունը» նա հանճարեղորեն ձևակերպել է հետևյալ ութնյակում.

Ապրած իմ կյանքից
Մի սուրբ երաղի
Բուրմունքը մնաց
Սրտումս անմոռաց—
Այն որ՝ ջերմ լացի
Առանց տանջանքի,
Խորունկ սիրեցի
Առանց տենչանքի...

(I, 232):

Լերմոնտովի քնարերգությունը ոչ թե սիրո ուղղակի նկարագրություն է, այլ սիրո զգացմունքի գեղում, վերհուշ,

և նրա տենչը ավելի երազային, իդեալական ակունք ունի, քան իրական:

Իսահակյանը ևս հաղթանակում է այդ վսեմ զգացմունքի այն ոլորտներում, ուր սերը դիտված է ոչ թե իբրև ռեալ զգացմունք կամ վայելք, այլ որպես երազ, անուրջ, պատրանք:

Ահա համազոր ստեղծագործական ճախրանքի ևս մի հաստատում, որի իմաստը (մարդը սիրո մեջ ողբերգականորեն մենակ է, և անհնար է իրականում հասնել սիրո իդեալին) կրկին հավաստում է մեծ ռոմանտիկ քնարերգուների մտածողության հոգեհարազատությունը:

Լերմոնտովը իր կյանքի վերջին տարում անդրադառնում է Հայնրիխ Հայնեի «Կանգնած է սոճին մենավոր» («Ein Tiechtenbaum steht einsam...») բանաստեղծությանը: Եվ թարգմանելով այդ երկը ռուսերեն, նա, կանխամտորեն, խտացնում է բանաստեղծության հուզական տարրերը և ընդգծում մարդու մենության, հարազատ հոգիների ողբերգական խզվածության մոտիվը.

На севере диком стоит одиноко

На голой вершине сосна

И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим

Одета, как ризой, она.

И снится ей все, что в пустыне далекой,

В том крае, где солнца восход,

Одна и грустна на утесе горючем

Прекрасная пальма растет.

Հյուսիսի սոճու և հարավի արմավենու անհաս սիրո այս փայլուն պոետական մետաֆորը ասես հավաստում է երկրային երանելի սիրո անհնարությունը, ինչպես նաև հավաստում է, որ սիրո բնության հենց հիմքում ընկած է ողբերգական սկիզբ:

Իսահակյանի սիրերգության մեծ աշխարհում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում նրա ութտողյա մի շեղերը, որը ժամանակին զմայլել էր Ալեքսանդր Բլոկին.

Աղբյուրի մեջ մի մարալ
Շուքն է տեսել եղնիկին—
Ու ման կուգա միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին:

Այն եղնիկն էլ երազին
Մարալի ձայնն է լսել.—
Ու ման կուգա մարալին
Մուրիկ-մուրիկ զօր-գիշեր...

(I, 111):

Արտաքինից այնքան պարզ թվացող, այնքան բնական՝ մարալի ու եղնիկի «սիրականչի» միջոցով իսահակյանն անց է կացնում իր հայեցողությանն այնքան բնորոշ մտորումը՝ երանելի սիրո անհնարինության մասին: Այս մոտիվը «անցնելով» ժամանակի և տարածության բոլոր պատենշները, դնում միահյուսվում է սոճու և արմավենու լեռմունտովյան ասքին:

*

* *

Մինչև վերջերս համարվում էր, որ իսահակյանը լեռմոնտովից թարգմանել է սոսկ մի բանաստեղծություն՝ «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ» (1941 թ.):

Բայց ահա մանրազնին պրպտումները իսահակյանի արխիվում մեզ կանգնեցրին մի անսպասելի հայտնության առաջ: Իսահակյանի մի փոքր, անկազմ, ընդամենը յոթ թերթանոց ծոցատետրի* էջերում, ի թիվս հայերեն ոճերի, իր մի քանի ասացվածքների ու գերման բանաստեղծ Ֆիլանդեր ֆոն Զիտելվադի «Ով որ կուզե ճամփորդել...» բանաստեղծության գերմաներեն տեքստի գրառման (որը նա հետագայում թարգմանեց հայերեն, տե՛ս II, 302) հանդիպում ենք լեռմոնտովից կատարված իսահակյանի երկու թարգմանությունների ինքնագրերին: Այդ թարգմանությունները (և ընդհանրապես ծոցատետրի ողջ գրառումները), ամենայն հավանության, ըստ մի շարք հասցեների և անունների հիշատակման, արված են Վիեննայում 1912 թ. ամռանը, ուր

* Ծոցատետրի բնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, Ավ. իսահակյանի ֆոնդ, № 779—II:

Իսահակյանը մի կարճ ժամանակ բնակվեց՝ Թուրքիայից հետո մինչ Շվեյցարիա հաստատվելը:

Մոցատետրի երկրորդ թերթի վրա, մատիտագիր, առանց որևէ վերնագրի կամ ծանոթության տրված է լերմոնտովի հռչակավոր «Нет, не тебя так пылко я люблю...» բանաստեղծության թարգմանությունը:

Այս բանաստեղծությունը պիտի որ խորապես արձագանքած լիներ Իսահակյանին, քանզի այն ռոմանտիկական պոեզիային բնորոշ մի ստեղծագործություն էր, ուր տրվում է սիրո ոչ թե ռեալ պատմությունը, այլ նրա վերհուշը, ուր հերոսուհին ոչ թե «գործող» անձն է, այլ նրա հեռավոր ցուրքը, երազային պատճենը:

Այս բանաստեղծությունը թանկ էր Իսահակյանին մի առումով ևս, որ լերմոնտովի հավատարմությունը իր երբեմնի պաշտած էակի հանդեպ, նրա ապրումների տրտունջը և ճակատագրի ավարտի զգացողությունը, համարյա նույն իմաստն ունեին և Իսահակյանի սեփական ճակատագրի համար:

Եվ եթե մինչև օրս լերմոնտովագետները վիճում են, թե ստույգ ում է ուղղված այդ բանաստեղծությունը (Վ. Լոպուխինային, Ս. Սոլլոգուբին, թե Ե. Բիխովեցին), ապա Իսահակյանի հասցեատերը հայտնի է, դա Շուշանիկ Մատակյանն է, հենց նրա կերպարն է աչքի առաջ ունեցել Իսահակյանը լերմոնտովի նշանավոր սիրո էլեգիան թարգմանելիս: Կարդում ես այն և ակամա հիշում հետևյալ տողերը Իսահակյանի քնարերգությունից.

Եվ ո՛ր լինում եմ, քո սերն եմ երգում,
Սիրտըս դեպի քեզ թռչում է հավերժ.
Ուրիշին գրկած՝ ես քեզ եմ զգում,
Ուրիշի գրկում,—բայց քոնն եմ հավե՛րժ...
(I, 175):

Այս ոգով են ստեղծված նաև Իսահակյանի «Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից...», «Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հաճախ...», «Կուզենայի, երբ կրկին...» բանաստեղծությունները:

Գրած իր կյանքի 'վերջին ամռանը, Պյատիգորսկում, ձերմոնտովի համար այն, կարծես, հանրագումարն էր «անցյալի տանջանքների», իր վաղանցիկ, բայց սիրո հրդեհներով հարուստ, ինչպես ինքն է ասել, «կորած իր երիտասարդություն» վերհուշների:

Ներմոնտովի սիրո այս «վառ» զեղումը ենթատեքստային մեծ լիցք է պարունակում. այն ասես երկծայր սլաք լինի ուղղված թե՛ իր դեռատի զրուցակցուհուն, թե՛ իր երբեմնի պաշտած սիրո էակին: Բանաստեղծական խոսքի անմիջականության, հուլյզի բարձր շիկացման կատարյալ օրինակ է սա, որը զինաթափ է անում Ներմոնտովի ստույգ զրուցակցուհուն, բայց և միաժամանակ, ասես կյանքի է կոչում նրան, ում պոետը կոչում է «մատաղ օրերի ընկերուհի»:

Այս բանաստեղծությունը գլուխգործոց է նաև պոետական արվեստի կատարելությանմբ, զարմանալի մեղեդայնությունմբ (պատահական չէ, որ այն երգի են վերածել տարբեր ժամանակներում՝ շուրջ քառասուն կոմպոզիտորներ):

Այն դուրսել էր Իսահակյանին, բառիս բուն իմաստով՝ թե՛ խոսքով, թե՛ ոգով:

Ահա Իսահակյանի թարգմանությունը, որը շուրջ յոթ տասնամյակ «համր» էր մնացել բանաստեղծի ձեռագրերում.

Ո՛չ այսքան վառ քեզ չեմ սիրում.

Ոչ քո փայլը գեղանի.

Տանջանքներս եմ քո մեջ սիրում

Կորած, 'մատաղ օրերի:

Երբ նայում եմ աչերիդ լուռ

Ու հայացքով թափանցում՝

Ես քեզ հետ չեմ գաղտնի, տխուր—

Սրտիս հետ եմ զրուցում:

Զրուցում եմ մատաղ օրից

Ընկերոջ հետ իմ կյանքի,

Ու պատկերը փնտրում նրա

Գծերի մեջ քո դեմքի:

Եվ այդ խոստումն շրթունքներում
Փնտրում շուրթեր, որ հիմի
Համրացած [էին] են. քո աչքերում՝
Հուրը մարած աչքերի:

(ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 779—II: Տպագրվում է
առաջին անգամ):

Բնագրի վերջին քառյակի ամեն մի տողը Իսահակյանը կրկ-
նապատկել էր: Ձգտելով կերմոնտովի սեղմ տողի լրիվ բա-
ցահայտման, մեզ թվում է, որ Իսահակյանը նաև մի ինչ-որ
ներքին մղում է ունեցել ավելի ծավալուն, ընդգծված դարձ-
նել բանաստեղծության «երկրորդ հատակը» անցյալի դրա-
մատիկ սիրո վերհուշը, որն առավել «խոսում» էր իր հոգու
հետ:

Իսահակյան-թարգմանչին բնավ բնորոշ չէ նման մոտե-
ցումը՝ ընդարձակել, երկարացնել բնագիրը, բայց սա, թեր-
ևս, «դիտավորյալ» շեղում էր բանաստեղծական խոսքի խը-
տացման նրա ունեցած կանոններից: Գուցե երբ նա հետա-
գայում վերադառնար այս երկին, նորից մշակեր այն ու բյու-
րեղացներ, մանավանդ որ թարգմանության վերջին քառ-
յակը, այնուհանդերձ, մի ինչ-որ ներքին անավարտության
կնիք է կրում:

Իսահակյանի թարգմանության մեջ փոխվել է նաև հան-
գերի դասավորման եղանակը, բնագրի օղակաձև հանգա-
վորումը (ABBA) վերածվել է խաչաձև հանգավորման (ABAB),
մի ձևի, որն առավել հարազատ է Իսահակյանի պոետական
արվեստին: Սակայն այս հանգամանքը որոշակիորեն չի
խախտում բնագրի և թարգմանության հնչյունային ներդաշ-
նակությունը: Ինչպես և կերմոնտովը, Իսահակյանը հատկա-
պես օգտագործում է միահունչ վանկեր «լուռ-տխուր», «թա-
փանցում-զրուցում», «կյանքի-դեմքի», բառային կրկնում-
ներ «սիրում-սիրում», «մատաղ օրերի-մատաղ օրից», «աչե-
րում-աչերի»—շեշտելու համար ասելիքի հուզական էներ-
գիային, տեղին է շատ նաև «ПЫЛКО» բառի Իսահակյանի
բերած հայերեն հոմանիշը՝ «վառ», այս ամենը տալիս են
ինտոնացիոն, մեղեդային հնչեղության ադեկվատության
պատկեր:

եւ սրա շնորհիւ Լեւոնտովի բանաստեղծության «հիս-նոսացնող ներգործությունը» չի կորցնում իր թափը Իսահակյանի թարգմանության մեջ:

Իսահակյանի Լեւոնտովյան ծոցատետրի յոթերորդ թերթը պարունակում է «Слышу ли голос твой...» բանաստեղծության թարգմանությունը, որին Իսահակյանը լակոնիկ խորագիր էր դրել՝ «Լեւոնտով»:

Նույն մատիտագիրն է, լավ ընթեռնելի: Գուցե և այդ երկու թարգմանություններն էլ արվել են նույն օրը, երբ Իսահակյանը հեռավոր Վիեննայում զբաղված էր ինտենսիվ թարգմանական աշխատանքով՝ թարգմանում էր Կնուտ Համսունի «Պանը» վեպը (տե՛ս այդ մասին 1912 թ. օգոստոսի 3-ի նրա նամակը Վիեննայից, VI, 125—126), և մեկ շնչով թարգմանում է Լեւոնտովի քնարական այս գոհարները: «Թե ձայնդ եմ լսում...» բանաստեղծության խոսքը վերստին զարկում է երեսունյոթամյա Իսահակյանի «սրտի լարերին»: Նման բուռն սիրո՜ խոստովանություն-ներբողը ևս շատ բընորոշ է Իսահակյանի սիրային լիրիկային, ինչպես նրա քընարական հերոսն է ասում. «Թող գրկիդ մեջ հոգիս տամ ես»,—նման նշանաբանով են ստեղծված «Կուզե՞ս լինիմ վշտի ցողեր...», «Հասակդ՝ սոս, քայլվածքդ՝ սեգ...», «Կուզեի լինել գարնան արեգակ...», «Թուած սիրո զառ թևերով...»: և մի շարք այլ բանաստեղծություններ: Լեւոնտովի ռոմանտիկ ինքնանվիրումը, անզուսպ մղումը իր սիրեցյալի հանդեպ չէր կարող չխանդավառել հայ սիրերգակին, ու նա թարգմանելիս, ասես, իր ձայնն ու տենչը միահյուսում է Լեւոնտովի քնարական զեղումին.

Թե ձայնդ եմ լսում,
Քաղցրալուր, հնչում՝
Սիրտս է՝ թրպրտում
Ոնց փակված թռչուն:

Թե խորունկ կապուտակ
Հանդիպում աչքիդ՝
Հոգիս է կրծքիս տակ
Անարգել քո գերիդ:

Եվ ուրախ եմ կասես,

Եվ կարոտ արցունքի,

Եվ վզիդ ակա ինչպես

Նա փարվել կուզեի:

(ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի Ֆոնդ, N° 779—II: Տպագրվում է առաջին անգամ):

Բնագրի համեմատ Իսահակյանը փոխում է Լերմոնտովի անհանգ-համաշեշտ ոտանավորի տաղաչափական կառուցվածքը և հանգավորում է այն իր նախասիրած խաչաձև հանգով: Բայց և միաժամանակ, Իսահակյանին հաջողվում է հարազատ մնալ Լերմոնտովի երկի ուրթմիկային, երաժրշտական հնչեղությանն ու հմայքին: Կատարյալ պահպանված է և բանաստեղծության իմաստը, բնագրին բնորոշ բոլոր նրբերանգներով:

Լերմոնտովի բանաստեղծության յուրահատուկ կայտառ ոգին, պայծառ տրամադրությունը հայերենում նույնպես պահում է իր առաջնային դեմքը, ավելին՝ այն հնչում է իբր ժողովրդական երգային պոեզիային հարազատ մի երկ:

Ինչու էին այս գործերը լուել Իսահակյանի մոտ: Արդյոք չէի՞ն բավարարում նրանք թարգմանական արվեստի վերաբերյալ Իսահակյանի պահանջները, թե՞ դեռևս անավարտ կամ անմշակ էին երևում նրան: Մեզ թվում է, որ այստեղ կարող էր մի այլ պատճառ լինել. ժամանակին անհանգիստ, ոտքի վրա ապրած մի շրջանում արված այս թարգմանությունները սկզբում պարզապես «տեղին» չեն եկել, իսկ հետագայում խառնվելով նրա ձեռագրերին, տարիների ընթացքում «մոռացվել են», վրիպել պոետի տեսադաշտից, այդպիսի «չբարձացված» մարգարիտներ եզակի չեն Իսահակյանի արխիվում: Այս նույնպես բնորոշ էր Իսահակյանի (մանավանդ երիտասարդ ու տարագիր շրջանի) խառնվածքին, մի տեսակ անհոգ վերաբերմունք ունենալ իր արխիվին: Բայց և լինելով մի ինչ-որ տեղ դերվիշ, թափառական պոետ, նա, այնուամենայնիվ, իրավացիորեն խորհել էր, որ՝ «Ձեռագրերը չեն այրվում»:

Մեր «քննական շրջագայութիւնը» թերեւ թույլ է տալիս ասելու, որ ռոմանտիկական պոեզիային բնորոշ մոտիվների մի ամբողջ համակարգ մերձեցնում է Լերմոնտովի և Իսահակյանի քնարերգութիւնը: Եւ Իսահակյանի թե՛ մտածողութեան, թե՛ պոետիկայի ակունքներում ի թիվս Նարեկացու, Դանթեի, Սաադիի, Բայրոնի, Գյոթեի, Հայնեի, Պուշկինի անունների ընկած է Լերմոնտովի անունը, նրա բանաստեղծական մոտանք մշտապես խանդավառող այդ անունը:

Ինչ խոսք, Լերմոնտովի ռոմանտիկ կյանքի հմայքը պարուրել էր Իսահակյանին պատանի օրերից մինչև կյանքի վերջը: «Լերմոնտովը վերքի պես ընկած է հոգուս մեջ»,—գրել է նա: Այդքան վաղ ու այդքան անարդար կյանքից հեռացած «հավիտենական բանաստեղծի» կերպարը ուղղակի մոգական ազդեցութիւն է թողել նրա վրա:

Իսահակյանը իր կյանքի յոթերորդ տասնամյակում ձեռնամուխ է եղել գրել նրա մասին՝ էսսեատիկ մի հոդված, որը սակայն չի ավարտում: Բայց պահպանվել են նրա մի շարք ինքնագիր գրառումները, որոնք 'կուգենայինք այստեղ ներկայացնել, քանի որ մինչև օրս դրանք ամբողջութեամբ չեն տպագրվել: Հարկ է ասել, որ այս գրառումները իրենց ներկա «չհղկած», ստեղծագործական վիճակում պահպանել են, ասես, Իսահակյանի մտքի անխզական թարմութիւնը, և մեզ թույլ են տալիս հաղորդակից դառնալ ոչ միայն Լերմոնտովի վերաբերյալ նրա մտքերին, այլև այդ մտքերի ձևավորման պրոցեսին: (Գրառումներում որոշ հատվածներ Իսահակյանը շակերտավորել է, դրանք նրա իսկ թարգմանութեամբ բերված տողեր են Լերմոնտովի գործերից, ինչպես և նրա մասին տարբեր աշխատութիւններից):

«Լերմոնտով».

Լերմոնտովները ռուսական հին ազնվական տոհմ է՝ շոտլանդական ծագումով. հասնում է մինչև XI-րդ դարը, այժմ էլ գոյութիւն ունի Learmonth անունով, Շոտլանդիայում և հողեր ունեն էդինբուրգի գրաֆութեան մեջ: XVII

դարում Георг Лермонтъ գալիս է Լեհաստան, հետո Ռուսիա: Տոհմը ապագայում ընդունում է ուղղափառություն, ռուսանում է:

Մ. Լերմոնտովը որբանում է երեք տարեկան հասակում. մեծ ցավով հիշում է մորը, երբեք չմոռացավ թե ինչպես մայրը երգում էր օրորոցի վրա: Քնքուշ, թախծալի մայր, հիվանդ: Լերմոնտովն ասում է, որ «արցունքների մեջ հանգավ մայրս»:

Կովկասը հատկապես սիրում է նա այն պատճառով, որ նրա ամայության մեջ որպես թե լսում էր մոր ձայնը (վաղուց մեռած մոր ձայնը):

«Չավարտված «Повесть» (նկատի ունի Լերմոնտովի «Я хочу рассказать вам» արձակ, անավարտ վիպակը— Ա. Ի.) գրվածքի մեջ նա նկարագրում է Սաշա Արբենինի կյանքը, որ իր երկվորյակն է. Սաշան մանուկ հասակից հայտնաբերում է ձգտում երազկոտության, անուրջություն, կրքոտ հակում դեպի հերոսականը, վեհը, փոթորկալին:

Նա հիվանդոտ լինելով՝ չէր կարող մասնակցել երեսանների խաղերին: Նա մտածել սովորեց. չկարողանալով հափշտակվել, գրավվել սովորական խաղերով, զբաղմունքներով՝ երեսաներին հատուկ. Սաշան սկսեց դրանց իր մեջ որոնել:

Երևակայությունը եղավ նրա համար մի նոր խաղալիք... անքուն գիշերներն ըստացնում էր անուրջների մեջ»:

«Սաշան կանխահաս էր, նրան չէին հասկանում, և այս մռայլ երեսայի մեջ աճեց արհամարհանք դեպի առօրյա շրջապատը: Նա մեռակ էր և դժբախտ: Ուրիշների մեռակությունը և թշվառությունը՝ մարդկանց կողմից չհասկացված, կամ անտարբերությունից և ճղճիմ էգոիզմից մեկուսացած, նրա մեջ զարթնեցնում էր կարեկցություն, հարազատ էին նրանք թվում իրեն: Նրա հոգում կարոտ էր զարթնում, անպարտելի տենչանք դեպի մի հպարտ, մտերիմ հոգու, իրեն նման, մոտիկ իրենց անուրջներով և տանջանքներով»:

Սաշան ինքը՝ Լյրմոնտովն էր: 10 տարեկան էր, որ նա եղավ Կովկասում, հանքային ջրերում, այնտեղ հանդիպեց մի 9-

տարեկան աղչկա, և սիրեց նրան: Այդ առաջին սերն էր նրա, որ անխզելի կերպով ձուլվել էր Կովկասի վսեմ տապավորությունների հետ: «Կովկասի լեռները սուր են, նվիրական են ինձ համար»,—գրում էր նա:

Նրան կրթում էին օտար լեզուներով և գրականություններով. նա 15 տարեկան հասակում ցավում է, որ երեխա հասակում չի լսել ռուսական ժողովրդական հեքիաթները. «Նրանց մեջ իրոք ավելի բանաստեղծություն կա, քան ամբողջ ֆրանսիական գրականության մեջ»:

«Նրան հափշտակում էին առեղծվածային, սակայն առնական կերպարները մարդկային հասարակական կապանքներից դուրս պոռթկած՝ կորսարների, հանցագործների, գերիների, բանտարկյալների»:

— Հայրը գնաց և քիչ անց՝ մեռավ. այդ շրջանի բանաստեղծությունների մեջ ցոլացած է այդ տրամադրությունը:

— Մենության զգացմունքը դառնում է գանգատի: Նա պատրաստ է վերջնականապես խզել արտաքին աշխարհը և ստեղծում է իր մտքի մեջ ուրիշ աշխարհ և ուրիշ գոյությունների կերպարներ:

— «Երկրային աշխարհը նեղ է նրա համար»—հոգեպես նա արդեն անջատված է շրջապատող իրականությունից:

— Դեռ ապրում է առանց հավատի, արհամարհանքով և անտարբերությամբ լցված դեպի ամեն ինչ աշխարհում:

— Բայրոնի մեջ տեսնում էր հոգու հարազատություն:

— Աշխարհում և մեր մեջ չկա կատարելություն:

— Դեռ՝ էգոիզմ և մարդկանց ոչնչության գիտակցություն:

— Մանկությունից գրավել են նրա մտքերը Դեի և Մըծիրիի հզոր կերպարները:

— Դեմոնը է ամբողջ տիեզերքի մեջ... (հատվածի շարունակությունը մենք մեջ ենք բերել սույն աշխատության սկզբնական մասում—Ա. Ի.):

— Լերմոնտովը լեռնացիների դեմ կռվել է սառնասրբությամբ և տղամարդկությամբ:

— Լերմոնտովը հիասթափության պոեստը չէ, այլ վշտի և գայրույթի:

— Նրա մեջ մեծությունն ու ճղճիմությունը կողք-կողքի ապրում էին, սակայն մեծությունը վերագրելի է նրա անձին, իսկ ճղճիմությունը՝ հասարակությանը³³:

Ինչ խոսք, որ հետագայում այս գրառումները պիտի վերաճեին Լերմոնտովի կյանքի և ստեղծագործության մասին մի առանձին հոդվածի: Բայց և այնպես, ներկա վիճակում էլ այս գրառումներն ունեն անհերքելի գրականագիտական արժեք: Նախ և առաջ դրանք միակ (ավարտված թև. անավարտ) մի ներքին ամբողջականություն ունեցող Իսահակյանի գրավոր խոսքն են Լերմոնտովի մասին: Եվ երկրորդ, մտքերի այն կոմպլեքսը, որ բարձրացնում է բանաստեղծը Լերմոնտովի անձի և նրա մի շարք ստեղծագործությունների (մանավանդ «Դևի» և «Մծիրիի») վերաբերյալ, ունի իր ներքին ավարտվածությունն ու Իսահակյանի պատկերացումների անփոխարինելի կնիքը (սեփական ընկալման տեսանկյունից են բերված նույնիսկ քաղվածքները Լերմոնտովի երկերից և նրա մասին այլ գրվածքներից):

Բացի այս գրառումներից կուզենայինք հիշատակել ևս մի քանի առանձին անտիպ գրառումներ Իսահակյանի արխիվից, որոնք առնչվում են Լերմոնտովի հետ:

Հայտնի է Իսահակյանի սերը, հետաքրքրությունը մի որևէ բառի իմաստի, ծագման շուրջը—այդպիսի մի բացատրություն էլ նա «Իր համար» գրի է առնում Լերմոնտովի պոեզիային այնքան հատկանշական Դև (Դեմոն) բառի իմաստի վերաբերյալ. «Демонъ. рнѣсннраыѳես классическнхъ гравнностнхъ мнѣ нзннскнмъ է գործիչ՝ գերմարդկային ուժ ունեցող, որ պատկանում է անտեսանելի աշխարհին և ազդեցություն ունի մարդկանց կյանքի և ճակատագրի վրա:

Անվիճելի ստուգաբանություն չունի այս բառը: Պլատոնի գրվածքի համաձայն նշանակում է գիտցող, знаящнй: Նոր լեզվաբանների համաձայն՝ արդիական դիվա բառից է, որ նշանակում է՝ փայլուն էակ,—աստված» (1949):

³³ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 636—II:

Մեկ այլ տեղ Իսահակյանը, մտորելով բանաստեղծի և արձակագրի ստեղծագործական խառնվածքի տարբերությունների շուրջը, թերթիկի վերջում գրում է. «Քչերն են, որ երկու ժանրում էլ մեծ են լինում: Դա քչերին է տրված, ինչպես Պուշկինն է, Լերմոնտովը, մեր Թումանյանը» (1946):

Ուշագրավ է նաև մեկ այլ գրառումը՝ առնչվող Լերմոնտովի արձակի հետ. Իսահակյանը հիշատակում է Բելինսկու մի վկայությունը. «Լերմոնտովը ուզում էր մի տրիտգիա գրել (Նկատերինայի դարը, Ալեքսանդր I և Նիկոլայ I) նման Կուպերի Մոհիկաններից վերջինը, Ուղեցույց դեպի անապատները, և Պոնեբները, վերջանալով՝ Տափաստաններին»³⁴: Ըստ երևույթին, Իսահակյանին գրավել էր այն փաստը, որ մեծ քնարերգուն ծրագրել է գրել նման մի ծավալուն արձակ երկ:

Վերջապես ևս մեկ գրառում, որը որքան որ հակիրճ է, այնքան էլ խորիմաստ. «Պուշկինի աշխարհզգացումը զրվարթ էր, լավատես, իսկ Լերմոնտովինը՝ տխուր, հոռետես» (1937):

Իսահակյանը իր հուշերում, հոգվածներում, նամակներում, նույնպես, բազմիցս հիշատակել է Լերմոնտովին:

Բերենք նման հիշատակումներից մի երկուսը, առավել արժեքավորը:

«Վահան Տերյան» հուշից մենք իմանում ենք, որ Իսահակյանը միայն մի անգամ չէ, որ ձեռք է զարկել Լերմոնտով թարգմանելուն. «Կ. Պոլսում, Վահանից ստացա թարգմանական պատվեր, դրամ և նոր ուսական հետաքրքրական գրքեր: «Գարուն» ամսանախի համար թարգմանեցի Ա. Շնիցլերի «Լոյտրնանտ Գուստլը», և հանձն առա թարգմանել Գյոթեից, Պուշկինից և Լերմոնտովից սրտիս ուզած զրվածքները... Ես սիրով ձեռք զարկեցի թարգմանություններին, բայց իմպերիալիստական պատերազմը վրա հասավ և խորտակեց այնքան լավ գործ և ձեռնարկ» (V, 119—120):

³⁴ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 636—II, նաև տե՛ս В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. 5, М., 1954, с. 455.

Իսկ նամակներից մեկում, մտորելով գրական հանճարի բնության մասին, Իսահակյանը նկատում է. «Գալիս է մի հանճար և ծծում է, չորացնում է շուրջը, ինչպես կաղնին, որ մոտը չի հանդուրժում ուրիշ կաղնիի աճելուն, այլ մանր-մունր թփերի: Հանճարը սպառում է իր դարը, և պիտի անց-նի երկար ժամանակ, մինչև որ հող պատրաստվի նորի հայտնությանը, երբեմն դարեր... Գյոթեից և Հայնեից հետո Գերմանիան շունեցավ նրանց հավասարը, ո՛ւր մնաց գերա-զանցողը. Պուշկինից և Լերմոնտովից հետո անկում է...» (VI, 318):

Իսահակյանի մասին նրա ժամանակակիցների հուշերում և հոգևածներում ևս բազմաթիվ են վկայությունները Լերմոնտովի հանդեպ տաժած նրա մեծ սիրո մասին:

Այդպիսի մի սրտառուլ հիշատակում է բերում իր հոգ-վածում ռուս անվանի բանաստեղծ Նիկոլայ Տիխոնովը.

«Ես առանց արցունքի չեմ կարող հիշել Լերմոնտովի անունը,—ասում էր Իսահակյանը,—մի մարդու, որը քսան-հինգ տարեկան հասակում դարձավ համաշխարհային բա-նաստեղծ»³⁵:

Նույն տեղում Ն. Տիխոնովը ավելացնում է. «Հիաց-մունքը բանաստեղծների մեծագույն ստեղծագործություն-ների հանդեպ բռնկել էր նրան, ինչպես հոգու վսեմ հուրը»:

Այո, հոգու այդ վսեմ հուրը եղել է Իսահակյանի հետ և այն ժամանակ, երբ ինքը 19-ամյա պատանի, ձգտել է գր-րել «... թեթև և նուրբ՝ նման Лермонтов-ի «Выхожу один...», և այն ժամանակ, երբ ինքը միայնակ կանգնած Մաշուկի և Բեշտաուի միջև ընկած՝ բանաստեղծի՝ վերջին «երկրային հանգրվանի» եզրին, շշնջացել է մայրենի լեզվով նրա հանճարեղ տողերը. «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...», և իր կյանքի մայրամուտին, երբ վերջին նամակներից մեկում համարյա նույնությամբ կրկ-

³⁵ Н. С. Тихонов, Аветик Исаакян, в кн.: Аветик Исаакян, Избр. произв. в 2-х т., т. I, М., 1975, с. 9.

նեց այն, ինչը դեռևս կես դար առաջ գրել էր Յու. Վեսսելովսկուն:

Ահա մեծ բանաստեղծի հանդեպ սիրո այդ վերջին «խոստովանությունը».

«Սիրելի ընկեր Նինա Ներսիսյան

Մ. Լերմոնտովը իմ պատանի օրերից մինչև այսօր իմ ամենասիրելի բանաստեղծն է եղել—(և է). իմ զգացմունքների, իմ մտքերի ամենամտերիմ հոգին:

Առանց խորին վշտի և ներքին արցունքի ես չեմ կարող հիշել այդ անկրկնելի հանճարի այնքա՛ն ողբալի վաղահաս կորուստը:

Ես ամեն տարի վերընթերցում եմ նրա անհունորեն հուզիչ պոեզիան և չքնաղ պրոզան: Ինձ անթառամ հիացմունք է պատճառում նրա «Կալաշնիկովի երգը» հոյակապ պոեման, որի նմանը չեմ գտնում համաշխարհային գրականության մեջ: Պատանի օրերիս նա իշխել է իմ երազանքների և երեակայության վրա: Նրա ազդեցությունը շատ մեծ է իմ վրա, սակայն կոնկրետ իմ ո՞ր բանաստեղծության վրա—չեմ կարող ցույց տալ: Ուշագիշտ ընթերցողը թերևս կարող է նկատառ լինել:

12. /4. 55. Երևան

Ավետ. Իսահակյան³⁶:

Մեր ներկա ուսումնասիրությունը կուզենայինք ավարտել այն հույսով, որ մեզ գուցե մի ինչ-որ շահով հաջողվի էլ լինել այդ «ուշագիշտ ընթերցողը»:

³⁶ Նամակը ուղղված է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսաց լեզվի դասախոս Նինա Բաղչիի Ներսիսյանին: Բնագիրը պահվում է Ավ. Իսահակյանի տուն-թանգարանում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ ՏՈԼՍՏՈՅԸ

Ո՞ր եւ այն մարդիկ, Տոլստոյի
պես, որ ապրում են միայն ոգով
ու ճշմարտությամբ:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հայ ընթերցողին հայտնի է, իսկ գրականագետի համար վաղուց ի վեր քրեստոմատիական իրողություն է Իսահակյանի հետեւյալ խոստովանությունը. «Ինչո՞վ չեմ տարվել, ի՞նչ փիլիսոփայական, էթիկական, հասարակագիտական սիստեմներով՝ ազատագրելու տառապող մարդկությունը:

Եղել եմ տոլստոյական, նիցշեական, Գերմանիայում, ուսանող ժամանակս՝ սոցիալ-դեմոկրատ: Հուսահատված՝ դարձել եմ անիշխանական, պեսիմիստ: Տարվել եմ Բուդդայով: Ոգեւորվել եմ հայկական մարտական ազգայնությամբ, դաշնակցական ո՛չ երկրորդական գործիչ՝ աշխատել եմ անձնավիրաբար, բանտեր եմ նստել, աքսորվել, փախել հայրենիքից»:

Իրեն հատուկ անկեղծությամբ արված այս խոստովանանքում Իսահակյանը թվարկում է իր անցած ուղու հիմնական կայանները, իր դավանանքները: Սակայն այս սեղմ խոստովանանքն ինքնին մեզ չի բացահայտում բանաստեղծի աշխարհայացքն ու մտածողությունը: Սա կարող է սոսկ յուրատեսակ մի ուղեցույց հանդիսանալ, որը համառոտակիցուցանշում է բանաստեղծի փիլիսոփայական և քաղաքական նախասիրտություններն ու հակումները: Մինչդեռ Իսահակյանագիտության մեջ այն հաճախ կիրառվում է իբրեւ մի կախարդական «Սեղամ, բացվիր», որի օգնությամբ, մեկնեն «բացվում են» Իսահակյանի խոհական աշխարհի դռները:

Մի բան է առարկայի անվանումը, այլ բան՝ այդ առար-

կայի պարզաբանումը, ինչպես և՛ մի բան է թվարկումը փիլիսոփայական սիստեմաների և այլ բան՝ այդ սիստեմաների ներգործության բացահայտումը:

«Ծղել եմ տոլստոյական»։ իր դավանած ուսմունքներից առաջինը Իսահակյանը մատնանշում է տոլստոյականությունը, ընդամին, Նիցշեի և Բուդդայի ուսմունքներից էլ առաջ: Իսահակյանի փիլիսոփայական հայացքները ձևավորվել են մի ժամանակաշրջանում, երբ տոլստոյականությունը ծայր աստիճան համբավվոր գաղափարախոսություն էր Ռուսաստանում:

Ռուսաստանը բռնկված էր Տոլստոյի պաշտամունքով: Սկսած «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի երեան գալուց մինչև կյանքի վերջը, Տոլստոյն ամենասիրված ու ամենակարգացվող հեղինակն էր Ռուսաստանում:

«Երկու ցար ունենք մենք՝ Նիկոլայ II-ը և Լև Տոլստոյը: Ռ՝վ է նրանցից ուժեղը: Նիկոլայ II-ը Տոլստոյին ոչինչ անել չի կարող, չի կարող սասանել նրա գահը, մինչդեռ Տոլստոյը, անշուշտ, սասանում է գահը Նիկոլայի և նրա դինաստիայի»,—գրել է ժամանակին ռուս անվանի լրագրող ու հրատարակիչ Ալեքսեյ Սուվորինը:

Տոլստոյը «ցար» էր առաջին հերթին մարդկանց հոգիներում և, իհարկե, իր գեղարվեստական երկերի շնորհիվ: Տոլստոյի կրոնա-փիլիսոփայական ուսմունքի հետևորդները, այսպես կոչված՝ տոլստոյականները, այդ տարիներին լայն տարածում ունեին ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես նաև Չինաստանում, Ճապոնիայում ու Հնդկաստանում (Մահաթմա Գանդին):

Իսահակյանի՝ «եղել եմ տոլստոյական» խոստովանանքը, իհարկե, չպետք է հասկանալ բառի բուն իմաստով: Նա չի եղել կյանքի հրապույրներն ու հրաշալիքները մերժող ու հերքող տոլստոյական, որը ցուպը ձեռքին թափառում է ու ավետում եղբայրության ու սիրո հիման վրա մարդկանց միասնությունը Աստծուն, չի ժխտել ժամանակակից գիտության նվաճումները և մարդկությանը չի կոչել վերադառնալ Ռուստոյի քարոզած բնական ու անպաճույճ կյանքին:

Սակայն ճշմարտության ու բարոյական իդեալի ներքին որոնումներում, ինքնակատարելագործման մաքառումներում, տառապող մարդկությանը նոխազ լինելու իր պատրաստակամությամբ հայ բանաստեղծը խորապես մոտենում է Տոլստոյի դավանանքին: Նա բոցավառվում է Տոլստոյի՝ միապետության ու նրա հավատարիմ նոքար՝ պետական եկեղեցու էությունը մերկացնող հանդուգն ու ազնիվ քարոզներով: Մարդկության ազատության ու երջանկության համար պայքարող Տոլստոյի «առաքելական» կյանքը ցնցում ու ոգևորում է երիտասարդ բանաստեղծին:

Երբ Իսահակյանը դեռևս Ալեքսանդրապոլում, իսկ հետո նաև էջմիածնի ճեմարանում սկսեց իր ծանոթությունը ուս գրականության հետ, նրա առջև բացվեց Տոլստոյի աշխարհը, որը ուղեկցեց նրան նաև հետագայում, երբ նա մուտք գործեց գրական աշխարհ, եկավ Թիֆլիս ու տեսավ, որ այստեղ ևս իշխում է Տոլստոյը: Գրական շուկա էին հանվում նրա գրչի տակից ելած նոր երկերը, որոնցից յուրաքանչյուրը դառնում էր մի իրադարձություն: Իսկ երբ ուսման մեկնեց Եվրոպա, տեսավ, որ այնտեղ ևս ամենուրեք խոսում են ուս մեծ վիպասանի ու նրա նորաստեղծ ուսմունքի մասին (Տոլստոյի նշանավոր տրակտատներին, որոնք արգելված էին Ռուսաստանում, նա առաջին անգամ ծանոթացավ հենց Գերմանիայում՝ 1895 թվականին):

Եվ, վերջապես, Մոսկվայում, ուր ինքը հաճախ էր լինում 1900-ական թվականներին, նա զգաց հոգևոր մթնոլորտի նույն տիրակալի զորեղ շունչը: Այդ տարիների Մոսկվայի սալահատակ փողոցներում Իսահակյանը դեռևս կարող էր որսալ կենդանի Տոլստոյի քայլերի արձագանքը...

Երիտասարդ բանաստեղծի համար Տոլստոյը և՛ իրական էր, և՛ արդեն՝ միֆ:

Ծանոթանալով Իսահակյանի օրագրային ամենավաղ շրջանի (1894—1896 թթ.) գրառումներին, ակամա համակվում ես այն զգացումով, թե իր հոգեկան տենչերով ու ձրգտումներով երիտասարդ բանաստեղծին ինչքան մոտ են եղել ու հարազատ ուս հանճարեղ գրողի բարոյական իդեալ-

ները: Ահա թե ինչ էր երազում 19-ամյա Իսահակյանը Եվրոպայի հնագույն համալսարանական քաղաքներից մեկում՝ Լայպցիգում:

«1894, հոկտեմբերի 30.

Ինձ ոչինչ չի երջանկացնում, այլ միայն իմ մտքերի տարածումը, ուստի ես կցանկանամ միայն մի գլուղ ինձ համար, ուր ես լինեմ ձրի ուսուցիչ: Ուզում եմ ձրի լինել, որ անկախ ասեմ այն, ինչ որ ճշմարիտ է և օգտակար տանջվածներին. ձրի եմ ուզում, որովհետև այդ պայմանի մեջ ես ինձ բարձր կզգամ և կոչումիս հարմար.—ես չեմ ուզում ծախել ճշմարտությունները, որոնք գիտությունը դարերից սկսած ձեռք է բերել՝ ուրիշների քրտինքով: Ես կլինեմ ձրի ուսուցիչ,—օրինակ՝ Մաստարայում... Ես նրանց երեխաներին, պատանիներին կսովորեցնեմ կարդալ, գրել և ապրել, նրանց երիտասարդներին—դատել ու ապրել... Ես պատրաստ եմ հոգուս բոլոր ուժերով՝ դրա համար ես ընդունակ եմ, ես շատ բան գիտեմ, քան ճեմարանի մի դիպլոմավոր սան» (Հ. 71—72):

Թեպետ այս տողերը թելադրված չեն Տոլստոյի հայացքների անմիջական ազդեցությամբ, սակայն դրանց ներքին բովանդակությունը՝ հարազատ ժողովրդին նվիրվելու, օգտակար լինելու երիտասարդ Իսահակյանի ձգտումը, իր բարձր բարոյականությամբ, չի կարող մեզ չհիշեցնել մեծ արձակագրի առաջադրած մարդու բարոյական կոդեքսը:

Երիտասարդ Իսահակյանը շուտով իմացավ, որ այն, ինչ ինքը երազում էր իր գրվածքներում, Տոլստոյն արդեն իրականացրել էր կյանքում: (Հիշենք գլուղի չբավոր երեխաների համար Յասնայա Պոլյանայում նրա հիմնած նշանավոր ձրի դպրոցը):

Իսահակյանն իմացավ նաև, որ ծերունի գրողը, արհամարհելով իր պատկառելի տարիքն ու հիվանդությունները, շրջագայության էր ելել Ռուսաստանի սովյալ շրջանների գյուղերը և մեծաքանակ օգնություն էր կազմակերպում իր հաշվին (ձրի ճաշարաններ, սննդի բաժանումներ և այլն):

Իսահակյանին հայտնի էր և Տոլստոյի խորապես բար-

յացական վերաբերմունքը ազգային-ազատագրական պայ-
քարի ուղին բռնած ժողովուրդների հանդեպ, հայտնի էր այն,
որ 1894 թվականի ձմռանը Մոսկվայի իր տանը Տոլստոյն
ընդունել էր հայ ուսանողների պատվիրակությանը և հե-
տաքրքրվել՝ ճիշտ է, արդյոք, որ Արևմտյան Հայաստանում
ստեղծվել են կազմակերպություններ, որոնց նպատակն է
Արևմտահայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից: Յուրի
Վեսելովսկին՝ հանդիպման ականատեսը, որ այդ պատվիրա-
կության կազմում է եղել, գրել է իր հուշերում. «Տոլստոյի
հարցին մենք պատասխանեցինք, որ, իրավ, կան այնպիսի
կազմակերպություններ, որոնք աշխատում են թեթևացնել
հայերի վիճակը Թուրքիայում, ավելին, ծրագրում են նը-
րանց ամբողջական ազատագրումը:

— Ահա՛, ահա՛, ինձ այդ հարցը շատ է հետաքրքրում,—
ասաց և և նիկոլաեիչը»¹:

Իսկ 1897-ի ապրիլի 17-ին Տոլստոյը, ողջունելով Մոսկ-
վայում լույս ընծայվող «Братская помощь пострадавшим
в Турции армянам» գրական ժողովածուն, գրել է հայ ան-
վանի հասարակական գործիչ Գ. Զանշիկին. «Ի սրտե ցան-
կանում եմ ժողովածուին հաջողություն և իրագործումն այն
նպատակի, հանուն ինչի որ նա ձեռնարկվեց» (այս նամա-
կը հրատարակվել է 1898 թ. լույս տեսած ժողովածուում):

Տեղին է նշել, որ այդ ժողովածուի մի օրինակը պահ-
վում է Տոլստոյի Յասնայա Պոլյանայի գրադարանում²:
(Նույն գրքի մի օրինակն էլ Ավետիք Իսահակյանը առանձին
սիրով պահել է իր անձնական գրադարանում): Ողջունի այդ
խոսքը՝ հայանպաստ ձեռնարկին ժամանակին խորապես
հուզել է երիտասարդ բանաստեղծին:

¹ См. Ю. Веселовский, Беседа с Толстым В кн.: «О Толстом. Воспоминания и характеристики представителей различных на-
ций», под ред. П. А. Сергеевко, М., 1911, т. I, с. 47.

² Այս գրքից բացի Տոլստոյի Յասնայա Պոլյանայի գրադարանում
պահպանվել են հայկական հարցի վերաբերյալ հետևյալ գրքերը՝
К. Леонтьев, Из жизни христиан в Турции, М., 1876: Э. Диллон,
Ф. Грин, Положение дел в Турецкой Армении и турецкие звер-
ства в Сасуне, М., 1896.

Իր կյանքի վերջին տարիներին Տոլստոյը Իսահակյանի համար դարձել էր մարդկային վսեմության տիպար, բարոյականի կուռք: Նա երևում էր Իսահակյանին որպես մեկը բոլոր ժամանակների ամենաարդարամիտ ու զթասիրտ մարդկանցից: Բնական է, որ սերը Տոլստոյի անձի ու նրա հանճարեղ գեղարվեստական երկերի հանդեպ պետք է ծներ նաև հոգևոր հետաքրքրություն նրա փիլիսոփայական ուսմունքի ու նրա առաջարկած բարոյական սկզբունքների ներկատմամբ:

Իսահակյանի «Հիշատակարանում» հանդիպում ենք հետևյալ խորհրդածությանը.

«1894, դեկտեմբերի 16.

Մենք ապրում ենք կյանքի համար և այդ կյանքը պիտի հերոսային լինի. իսկ հերոսը պիտի բարոյական լինի, բարձր ու գեղեցիկ: Նրա կշիռը պիտի ճշմարտությունը լինի—այն ամենը, ինչ որ ճշմարտության, բարոյականության դեմ է գնում՝ նա պիտի փշրե—նա պիտի փշրե իր երջանկությունը, բախտը, պաշտած կուռքերը <...> եթե դրանք հակասում են ճշմարտությանն ու բարոյականությանը: Այդ երկու ուժերի առաջ պիտի մարին և անուշ կրքերն ու ցնորքները, համբույրներն ու սիրային գիշերները, երգերն ու պարերը... բոլորը, բոլորը, որոնք եթե երբևիցե կամ որևէ կերպ կդիմադրեն ճշմարտին—բարոյականին» (Հ. 138):

Ակամա մեր միտքն է գալիս և Տոլստոյի նշանավոր խոսքը.

«Մարդու ճշմարտախոսության աստիճանը նաև ցուցանիշն է նրա բարոյական կատարելության աստիճանի»:

Ինչպես հայտնի է, Իսահակյանը Տոլստոյի մասին առանձին հոդված կամ ուսումնասիրություն չի գրել: Ընթերցողին մինչև այժմ հայտնի են միայն նրա «եղել եմ տոլստոյական» խոստովանությունը և մի գրառում «Հիշատակարանից»: Գիտենալով, սակայն, Տոլստոյի հանդեպ Իսահակյանի տաժաժ մեծ սերն ու հոգեկան հետաքրքրությունը, մենք այս տեսանկյունից մանրազնին ուսումնասիրեցինք Իսահակյանի ծոցատետրերը, օրագրերն ու առանձին սևագիր

պատառիկներ, հույսով, թե կդառնան նոր ինքնագրեր, որոնք լույս կսփռեն մեզ հետաքրքրող հարցերի վրա: Այդ պրպտումները տվին իրենց որոշակի արդյունքը. հայտնաբերվեցին Տոլստոյի վերաբերյալ Իսահակյանի մի շարք անտիպ ինքնագրեր, որոնք կարելի է երկու խմբի բաժանել:

Իսահակյանի ինքնագրերի³ առաջին խումբը «Մեծ Արդարակյացի» մասին բանաստեղծի ծրագրած հոգվածի նյութերն են՝ գրառումներ, սևագրեր ու խոհեր: Այս նյութերի բազմազանությունից երևում է, որ Իսահակյանը մտադիր է եղել գրել Տոլստոյի մասին մի ծավալուն գործ, որը, սակայն, մնացել է սոսկ սաղմնային վիճակում: Նա ուսումնասիրել է Տոլստոյի կենսագրությունն ու օրագրերը, քաղել է անհրաժեշտ փաստեր, տեղեկություններ, գրի առել նրա առանձին մտքերն ու խոհերը (որոնք նպատակ ունեն օգտագործել իր ծրագրած հոգվածում):

Ահա դրանցից մի երկու օրինակ.

«— Կյանքը մի վայրկյան է, մահը հավիտենական:

— Մի՞թե կարելի է գրող լինել առանց բարձր զգայականություն:

— Գրվածքը՝ հանճարեղ գիրքը՝ դա տարերային, նախնական, սկզբնական (первобытное) զգացումն է, երկյուղըն է, մենակությունն է մարդու հավիտենականության առաջ...»⁴:

Մտադրվելով գրել Տոլստոյի մասին (1928—1929 թթ.), Իսահակյանն արդեն բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել էր նրա կյանքն ու գործը: Ծանոթ էր նրա մարդկային բնավորությանը, նրա նախասիրություններին ու հակումներին: Նա ուզում էր իր համար գծել Տոլստոյի վիթխարի կերպարը՝ կենդանի և անմիջական:

³ Այս նյութերի բնագրերը պահվում են ԳԱԹ-ի Ավ. Իսահակյանի ֆոնդում: Դրանց մի մասը առաջին անգամ տպագրվել է տողերիս հեղինակի «Իսահակյանը և Տոլստոյը» հոգվածում, տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1981, № 3, էջ 119—128:

⁴ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ահա մի շարիխ նրա ծրագրած հոգիածից:

Տեղյակ լինելով որսի հանդեպ Տոլստոյի տածած սիրտուն (հիշենք «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի որսի հիանալի տեսարանները), ինչպես և նրա խիղախ ու տարերային խառնվածքին (հիշենք, թե քանի-քանի անգամ է նա որսի ժամանակ մեն-մենակ դուրս եկել արջի դեմ ու հաղթել), Իսահակյանը գրում է իր դիպուկ ու հյուսիսեղ հետևյալ տպավորությունը.

«Սովորաբար Տոլստոյի զսպված նախամարդկային բընազդները՝ մոսկովիտների նախնիքների, ռազմական, թափառական ցեղի ձիավորների բնազդները հաճախ դեմոնական ուժով վարթնում էին նրա մեջ: Տոլստոյը իր առաքելական ապոստոլական շրջանից առաջ ուղղակի հարբում էր ձիու քրտինքի հոտով, ձիով կատաղի վազքով, որսորդության նյարդային լարումով և թիրախին զարկելով, հարբում էր նույնիսկ հալածված, արյունոտվող որսի տանջանքներով, նրանց հանգչող հայացքով: «Ես իրական հաճույք եմ զգում մեռնող կենդանու տանջանքները նայելով»,—խոստովանում էր նա. հաճույք էր զգում գավազանով ջարդելով գայլի գանգը և արյունոտ հաճույքի պահին հայտնում էր հաղթական ձիւը նա:

Երջանկություն էր զգում տեսնելով գեղեցիկ ձիու, հեշտանքով շոյում էր նրա տաք, բաբախուն մարմինը... բոլոր դուտ կենդանականը, անասնականը նրան հուզում էր...»⁵:

Հաճախ, շատ հաճախ, Իսահակյանը Տոլստոյի գրվածքներում հանդիպում է այնպիսի դատողությունների, որոնք մոտ ու հարազատ էին իր որոշակի տրամադրություններին: Այսպես, Իսահակյանի ժողատեսությունը կարդում ենք Տոլստոյից գրի առած հետևյալ դատողությունը (հայերեն թարգմանությունը Իսահակյանի).

«Էգոիզմ, սնափառություն, բթամտություն, ոչնչություն ամեն բանի մեջ—ահա կանայք, երբ որ նրանք երևում են

⁵ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1981, № 3, էջ 126:

այնպես, ինչպես որ կան: Նայում ես նրանց լույսի մեջ, կարծես թե մի բան կա, բայց ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չկա...

Սիրող, ազնիվ, բարձր տղամարդկանց ես պատահել եմ, բայց այդպիսի կանանց,—բացի իրենց ծախող արարածներից,—կոմսուհիներ կամ խոհարարուհիներ, միևնույն է,—չեմ պատահել դեռ: Ես դեռ չեմ պատահել այն երկնային մաքրությունը, հավատարմությունը (преданность), որոնք, ես որոնում եմ կնոջ մեջ: Եթե ես գտնեմ մի այդպիսի կին, ես կյանքս կտամ նրան:—Гр. Л. Толстой»⁶:

Գրի է առել և թերևս մտաբերել իր տողերը «Աբու-Լալա Մահարիից».

Եվ կինն ի՞նչ է որ... խորամանկ, խաբող,
առնախանձ մի սարդ, հավերժ նանրամիտ,
Որ հացդ է սիրում, համբույրի մեջ սուտ
և քո գրկի մեջ գրկում ուրիշին:
Խարխուլ մակույկով հանձնվի՛ր ծովին,
քան թե հավատա կնոջ երդումին.
Նա՛ կավատ, վարար, մի չքնաղ դժոխք,
նրա բերանով Իրիսն է խոսում:
(II, 57):

Մեծ գրողի յուրաքանչյուր տողը, որ պահվում է նրա արխիվում՝ լինեն դրանք ծոցատետրերը, թե սեագրությունները, ունի գրության իր դրդապատճառը և ենթատեքստը: Այնպես, որ գրողի ստեղծագործական լաբորատորիան զննողը ոչինչ չպետք է անտեսի:

Ահա Իսահակյանի ինքնագիր մի թերթիկը՝ խիստ լակոնիկ «Տոլստոյ» խորագրով.

«Տոլստոյ.

— Իր կինը այսպես է արտահայտվել. «Լև Նիկոլաևիչի բարությունը խելթից է և ոչ սրտից»:

— Տոլստոյը չէր հավատում ժամանակակից եվրոպա-

⁶ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 779—II: Տպագրվում է առաջին անգամ:

կան քաղաքակրթությանը: Նա գտնում էր այդ շահագանց շոր—բարասիրտ: Երջանկացնող չէ, այլ հակառակը:

— «Երբ մարդ հասնում է բարձրագույն իմաստության, նա դադարում է գործելուց և այլևս ոչ մի կապ չի պահպանում աշխարհի գործերի հետ»—բրահմանական մտածում:

— Տոլստոյը կրում էր սլավ ցեղի մշտապես իդեալ որոնող հոգու հատկանիշները⁷:

Թերթիկի առաջին գրառումը առնչվում է Տոլստոյի մարդկային բնությանը:

Երկրորդը վերաբերում է ժամանակակից քաղաքակրթության հանդեպ Տոլստոյի տաժաժ հակակրանքին ու կասկածանքին: Այս զգացումը, թերևս, ինչ-որ չափով համահնուն էր և Իսահակյանին: Հումանիստ-ստեղծագործողները զգում էին, որ «եվրոպական քաղաքակրթությունը» օտարացնում է մարդկանց, դարձնում եսապաշտ ու անհաղորդակից (այս բոլոր սկզբունքները, ժամանակի ընթացքում, առավել խորուսցան և կայունացան):

Երրորդը, բրահմանական ասույթը, ըստ երևույթին, Տոլստոյի սիրած բանահյուսական իմաստություններից է, որոնց մեծ գիտակն ու ջատագովն էր նա:

Վերջին գրառումը Իսահակյանի մտորումն է Տոլստոյի անհատականության վերաբերյալ: Ռուս գրականության մեծագույն դեմքերը՝ Պուշկինը, Դոբոլը, Դոստոևսկին, Տուրգենևը և ինքը՝ Տոլստոյը, իրենց ստեղծագործություններում սքանչելիորեն արտահայտել են հոգևոր իդեալի մարդու հավիտենական որոնումը: Նրանց կյանքն էլ, ինքնին, այդպիսի մի որոնման մետաֆոր էր:

Տոլստոյ—Շեքսպիր հարաբերությունն էլ զերծ չի մընացել Իսահակյանի ուշադրությունից: Նրա ծոցատետրերից մեկում կարդում ենք Տոլստոյի հայտնի խոսքերը՝ «Ապագան պիտի ցույց տա ես եմ խելագար թե Շեքսպիրը» — Լ. Տոլստոյ: Իսահակյանը չի խորացել այս հարցի էության մեջ,

⁷ Բնագիրը՝ ԿԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1981, № 3, էջ 127:

սակայն Տոլստոյի կարծիքը հետաքրքրել է նրան իր անսպասելիությամբ:

Իր ժողատեսությունում մի քանի տեղ Իսահակյանը ուսերեն լեզվով հատվածներ է բերում Տոլստոյի երկերից, ըստ երևույթին հիանալով գրվածքի ոճով, լեզվական կառուցվածքով ու հնչողությամբ:

Տոլստոյին վերաբերող հոգվածի նյութերում մենք նույնիսկ հանդիպում ենք Տոլստոյի սիրած գրքերի Իսահակյանի կազմած ցանկին:

«Տոլստոյի սիրած գրքերը.

1001 գիշերներ

Դոն-Քիշոտ

Թշվառները

Աստվածաշունչ

Բիլինաներ ուս.

Հեքիաթներ, առակներ

Ֆաուստ, Հերման

Մոլիեր

Դիկենս»:

Կյանքի և մահվան փոխհարաբերության պրոբլեմի վերաբերյալ ևս մենք համանման հայեցակետեր ենք գտնում Տոլստոյի և Իսահակյանի խոհերի միջև:

Այդ պրոբլեմի վերաբերյալ Տոլստոյը գրել է.

«— Այն չէ մահվան սարսափը, որ մարդը վախենում է իր կենդանական գոյության դադարումից, այլ այն՝ որ իրեն հայտնվում է թե մահանալու է այն, ինչը չէր կարող և չպետք է մահ ունենար:

— Երբ մտածում ես մահվան մասին, կյանքը պակաս հմայիչ է երևում, սակայն այդպես ավելի հանգիստ է:

— Ոչինչի չի կարող հասնել մարդը, քանի նա վախենում է մահից: Իսկ ով չի վախենում, նրան է պատկանում ամեն ինչ»⁸:

Ինչպես հայտնի է, Իսահակյանը ևս սարսափելի մա-

⁸ См. «Афоризмы, парадоксы и избранные мысли русских писателей». Граф Л. Н. Толстой. М., 1903, с. 52—53, 55.

հատյաց էր. դեռ երիտասարդության տարիներից «մահվան ուրվականը» չէր լքում նրան, և կյանքի ու մահվան հակամարտը մշտապես առկա էր նրա պոեզիայում: Բանաստեղծի ինքնագրերից մեկում մենք հանդիպում ենք մի խորհրդածության, ուր խոսվում է մահվան հանդեպ Տոլստոյի ունեցած հոգեկան ապրումների մասին.

«Տոլստոյի հայացքը ինչի էլ որ դիպչում էր, հիշում էր նրա ոչնչությունը, եղծելիությունը: Ո՛չ մի կամք, ո՛չ մի իմաստություն այլևս չեն լուսավորում մահի վախով մոռալված հոգին»:

Այս գրառումը կարգալիս, ակամա, մտաբերում ենք Իսահակյանի տողերը.

Ե՛յ դու մահվան անմահ աշխարհ,
Գերեզմանի պես տխուր.
Բախտ ես կըրեկ մարդուս համար,
Զնդան ամուր, ամրակուռ:
(I, 125):

... Ե՛վ սեր ու երգեր, և՛ փառք ու հանճար
Սին պատրանքներ են մահը մոռնալու,
Ե՛վ մարդը՝ դժբախտ, անզոր ու անճար՝
Մեկած է մահին պատառ դառնալու:
(I, 245):

Երկու մեծ գրողներն էլ, ատելով մահը, իրենց գիտակցության մի հեռավոր անկյունում վախենալով նրանից, փորձել են իրենց ստեղծագործություններում այդ օրինաչափությանը տալ փիլիսոփայական մեկնաբանում:

Տոլստոյը գրել է. «Ես զգում եմ, որ ես ոչ միայն անկարող եմ անհետանալ, ինչպես որ ոչինչ չի անհետանում աշխարհում, այլև որ ես կլինեմ միշտ և եղել եմ միշտ...»⁹:

Տեղյակ լինելով կյանքի անվախճանության հանդեպ Տոլստոյի հավատին, Իսահակյանն իր խորհրդածություններից մեկում նկատում է Տոլստոյի և իր հերոսներից մեկի միջև եղած աշխարհընկալման ադեկվատություն: Մեկնաբանելով իր «Ուստա Կարո» վեպի երկրորդ հիմնական հե-

⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

րոսի՝ Հարութի, հայացքները կյանքի ու մահվան մասին, Իսահակյանը հիշատակում է Տոլստոյի անունը: Եվ, տվյալ դեպքում, այդ վիթխարի անունը տրվում է ոչ այնքան ասելիքին պերճություն հաղորդելու, որքան այն հաստատելու, նրան համապարփակ իմաստ տալու համար:

Հարկ է ասել և այն, որ Հարութի հիանալի կերպարը հոգեբանական խորություն բերող է ձեռք բերում (բանաստեղծի երևակայության մեջ) երևալ Տոլստոյի անվան կողքին: Եվ այդ զուգահեռումը արհեստական չէ:

«Հարութը մահի հետ չէր հաշտվում, հաճախ երևակայում էր իրեն մեռած, թաղված, որդերին կեր, երևակայության մեջ մեռնում էր նա: Ինչպես ճգնաժամները, որոնց մասին կարդացել էր, որոնք օրը մի անգամ պառկում էին իրենց ձեռքով փորած գերեզմանում, որպեսզի հաշտվեն մահվան հետ. բայց չէր հաշտվում նույնիսկ երևակայության մեջ թաղվելով գերեզմանում—նա չէր հաշտվում, նույնիսկ ավելի էր սարսափում և կատաղում:

Այս բխում էր կյանքի մեծ սիրուց, ինչպես Տոլստոյի մեջ, որ սարսափում էր մահից՝ կյանքը սաստիկ սիրելու պատճառով: Կյանքով հարբած լինելով: Առողջ լինելով:

Հարութի կարծիքով՝ Աստված ստեղծվել է մահի վախից, մահ չլինե՛ր՝ Աստված պետք չէր լինի, անմահ մարդուն Աստված պետք չէ, մեռնողին է պետք:

Կուլտուրա, կրոն, գիտություն, մորալ, պատերազմ մահի գոյությունից են ծագել, անմահ լինելիք Աստծուն պետք չէինք ունենա, որովհետև մահ կա, Աստծու պետքը զգում ենք, որպեսզի նա մեզ անմահություն տա: Որ չի տա, նորից մեզ պետք չէ նա»¹⁰:

Խորհրդածելով կյանքի ու մահվան փոխհարաբերության մասին Տոլստոյի և Հարութի հայացքների վերաբերյալ, Իսահակյանը ընդհանուր եզրեր է տեսնում և՛ հավատի, և՛ Աստծո հանդեպ նրանց մոտեցման մեջ: Եվ Աստված էլ մարդուն պետք էր հանուն կյանքի:

¹⁰ «Ուստա Կարո» վեպի նյութերից: Տպագրվել է առաջին անգամ «Սովետական գրականություն», 1981, № 3, էջ 127:

Իսահակյանը Տոլստոյին հիշատակում է որպես մեծ կենսասերի՝ կյանքին սիրահարվածի, կյանքով արբած մարդու:

Եվ հենց այդպիսին էր նա կյանքում: Ահա մի հատված Տոլստոյի անձնական բժիշկ Դուշան Մակովիցկու օրագրից (խոսքը վերաբերում է մեծ գրողի կյանքի վերջին ամիսներին):

«24 սեպտեմբերի: Ի՛նչ ձի նստող է Լ. Ն.-ը: Ինչպիսի՜ դառիթափներով է իջնում ու բարձրանում, ինչպիսի՜ վրտանգավոր տեղերով է անցնում, կիսավեր կամուրջներով, դարափների եզրերով... Այսօր մենք անցնում էինք մի խիտ անտառով: Եվ նա չէր շրջանցում ցածր կախված ճուղերը, այլ անցնում էր կռացած ձիուն: Նա ձին քշում էր և՛ սրընթաց, և՛ վարգարշավով: Ես ճկուն եմ, սիրում եմ ձիավարել, զբաղվում եմ մարմնամարզությամբ, բայց ես՝ 43 տարեկանս, անել այն, ինչ անում է 83-ամյա Լ. Ն.-ը չեմ կարող: Ես չեմ կարող հասնել նրա ձիու ետևից: Եվ քիչ է մընում, որ իմ ձիս ջարդի և՛ իրեն, և՛ ինձ: Ահա ի՛նչ հեծյալ է Լ. Ն.-ը»¹¹:

Իսկ իր ծոցատետրերից մեկում Տոլստոյը գրել է (1906, փետրվար):

«Խոր ծերությանը մտածում են, թե եկել է իր դարն ապրելու ժամանակը, այնինչ հակառակն է. այդ հասակում է սկսվում կյանքի ամենաթանկ ու օգտակար աշխատանքը, թե՛ մարդու համար, թե՛ ուրիշների: Կյանքի արժեքը հակառակ համեմատական է մինչև մահը մնացած տարածության կրկնապատիկին»¹²:

Այո, նա սիրում էր կյանքը. 82 տարեկան էր, բայց հոգով երիտասարդ էր ու փոթորկուն: Եվ որքան նա սիրում էր կյանքը, այնքան էլ ատում էր մահը: Տոլստոյն այդ մասին խոստովանել է 1909 թ. իր նամակներից մեկում.

¹¹ В. Мейлах, Уход и смерть Льва Толстого, М.—Л., 1960, с. 22.

¹² Նույն տեղում, էջ 21:

«Երբ այսպես աշխատում ես, կյանքը ուրախալի է դառնում, և վերանում է մահվան սարսափի խրտվիլակը, որը թունավորում է կյանքը և մահվան դիմաց ապրող մարդկանց»¹³։

Տոլստոյի վերաբերյալ Իսահակյանի արխիվում հայտնաբերված ինքնագրերի երկրորդ խումբը՝ նրա 1924—1926 թթ. մի ծոցատետրն է, որի սկզբի մասը (մոտ 100 էջ) բանաստեղծի կազմած հայերենի բացատրական բառարանն է (որում ընդգրկված են սոսկ իրեն հետաքրքրող բառերը), իսկ հաջորդ էջերը պարունակում են ֆրանսիացի նշանավոր արձակագիր Ռոմեն Ռոլանի «Տոլստոյի կյանքը» (*La vie de Tolstoi, 1911*)» գրքից արված Իսահակյանի համառոտ քաղվածքները։ Այդ գիրքը Իսահակյանը կարդացել է ֆրանսերեն, ռուսի և քաղվածքները բերված են բնագրից, իր իսկ թարգմանությամբ։ Ռոմեն Ռոլանը դեռևս պատանի հասակում (1887 թվականից) նամակագրություն է ունեցել Տոլստոյի հետ։ Նա գրել է Տոլստոյին արդիականության սուր հարցերի, մարդկության ճակատագրի վերաբերյալ իր տաղանայների մասին։ Այդ նամակները, որ հաճախ մնում էին անպատասխան, նրա համար ավելի շուտ բարոյական իմաստ ունեին։ Այստեղ տեղին է հիշատակել այն հոգեկան ապրումների մասին, որ համակել էին Ռոլանին Տոլստոյին գրած իր նամակներից մեկի նախօրեին. «1897 թվի հունվարի 29-ին ես ուղարկեցի Տոլստոյին իմ չորրորդ՝ կարճ ու տաղնապալից նամակը՝ մտահոգված այն հետապնդումներով, որ սպառնում էին գրողին։ Այդ նամակում առավել ուժով էին արտահայտված իմ այն զգացմունքները, որոնցով տոգորված էր «Բեթհովենի կյանքը» գրքիս նախաբանը։ Երևում է, որ ես ցնցված էի հայկական ջարդերով և ես խառազանում էի իդեալիզմի կեղծ բարեպաշտությունը, երբ ոտնահարվում էին ազատության, հավատի և նման վսեմ

¹³ Նույն տեղում, էջ 22 (отрывок из письма Л. Н. Толстого — В. А. Молочникову, 8 января 1909 г.

իղեալները, Լըր նրանք վաճառքի էին հանվում ու մատնության տրվում»¹⁴:

Ռուանն իր գրքում Տոլստոյին պատկերել է որպես ներկա իրականության դատապարտիչ, որպես ճշմարտության ու արդարության քարոզիչ, որպես առաքինության ու հերոսականի տիպար: Նա ողջ կյանքում երկրպագել է ռուս հանճարին և համարել նրան իր բարոյական կատարելագործման խրատուն: Տոլստոյի անձի ռուսական «աստվածացումը» Իսահակյանի սրտովն էր. դա երևում է նաև զրբքից արված նրա քաղվածքների բնույթից: Սակայն այս զրբքում Իսահակյանին առավել հետաքրքրել են Տոլստոյի մարդկային խառնվածքը բնորոշող փաստերն ու նյութերը: Ռուանի տաղանդավոր գիրքը ասես մի նոր հնարավորություն է տալիս Իսահակյանին ավելի խոր ճանաչելու Տոլստոյի մարդկային անհատականությունը:

«Տոլստոյի մասին Ռոմեն Ռուանի գրքից» խորագրի տակ Իսահակյանն իր ծոցատետրում բերում է շուրջ 30 քաղվածք: Դրանք ոչ թե սովորական բնույթի մեջբերումներ են, այլ զրբքի դրույթների վրա կազմած սեղմ խորհրդածություններ: Հաճախ Իսահակյանը մեջ է բերում հենց Տոլստոյի խոհերը, որոնք օգտագործել է Ռուանը և որոնք, ամենայն հավանականությամբ, արձագանքել են և իր հոգուն:

Ահա դրանցից մի քանիսը (հայերեն թարգմանությունը Իսահակյանինն է).

«Մարդ կարող է ապրել միայն կյանքով հարբած լինելով, իսկ երբ գինովությունը անցնում է, տեսնում ես միայն շուրջդ ունայնություններ, սնապաշտություններ...

— Բախտավորությունը միայն այն ժամանակ հնարավոր է երկրի վրա, երբ մարդիկ սիրո մեջ կմիանան, կներդաշնակվեն. ահա Հիսուսի հինգ պատվիրանները՝ լեռան քարոզից. մի զայրանար, մի շնանար, մի երդվիր, մի տալ հակառակ չարին, մի եղիր թշնամի ոչ մի մարդու:

— Պետությունը սրբագործված բռնությունն է. պետու-

¹⁴ Р. Ролян, Воспоминания и отрывки из дневника, «Литературное наследие», т. 75, М., 1965, с. 67.

թյունը և եկեղեցին ավազակների և ստողների միությունն է:

— Սերն է իրական և գերագույն բարիքը. նա լուծում է կյանքի հակասությունները. նա է միայն կարող ցրելու մահվան սարսափը, որովհետև նրա շնորհիվ մարդ կարող է իրեն կամքով զոհել ուրիշի համար. մեռնել է սորվեցնում: Իր կյանքը մարդ տալիս է ուրիշին: Սիրո միջոցով միայն կարելի է հիմնել երկնային թագավորությունը այս երկրի վրա—եղբայրություն, արդարություն, ճշմարտություն:

— Չարիքի արմատը (սյունը, նեցուկը) մասնավոր սեփականությունն է. նա միջոց է տալիս վայելելու ուրիշի աշխատանքը:

— Արվեստագետի կրքոտ սերը իր երկրի համար դա արվեստի սիրտն է, հոգին. առանց այդ սիրո չկա արվեստի գործ¹⁵:

Այս քաղվածքները վկայում են, որ Տոլստոյն, իրոք, Իսահակյանի «սրտից է խոսել», դրանք այն խոհերն էին, որոնք ինքը՝ Իսահակյանը, նախկինում հաճախ է զգացել և հիմա գտնում է իր սիրելի հեղինակի մոտ:

Ահա մի քանի նմուշ այս անգամ արդեն Տոլստոյի մասին Ռուլանի դատողություններից, որոնք ևս արձագանքել են Իսահակյանին.

«Սիրո հովանու տակ նա երազեց ու իրականացրեց իր գլուխգործոցները:

— Ցանկացել է, փափագել, բայց չի կարողացել իրականացնել:

— Նրա աչքերը կարդում են մեր հոգին. մինչև թափանցում են ու հասնում մեր էության արմատներին:

— Նրա երազի, փափագի տրամաբանությունը այս շարիքից բարիք էր սպասում...

— Նրա հայացքը ո՛չ իր հոգին էր ծածկում, ո՛չ էլ ուրիշի հոգին կարող էր ծածկել մնալ, պահվել:

— Նա քանի ծերանում էր, այնքան վախենում էր մուգիկայից»¹⁶:

¹⁵ Ավ. Իսահակյանի 1924—1926 թթ. ծոցատետրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹⁶ Նույն տեղում:

Այս վերջին գրառման տակ Իսահակյանն իր կողմից ավելացրել է.

«Մուզիկը տանում է մեզ մի այլ, օտար, ուրիշ աշխարհ, բայց որ մեր հոգու հայրենիքն է, հազարավոր մղոններով նա հեռացնում է մեզ իրականից, շարից ու վշտից... Սա իմ ամփոփումն է, ոչ Տոլստոյի: Նա դարձնում է մարդու հոգին այն, ինչ որ ուզում է»¹⁷:

Այս մեջբերումները մեզ շատ բան են ասում նաև Իսահակյանի հոգեկան հետաքրքրությունների, ինչպես և մարդկային խառնվածքի վերաբերյալ:

*
* *

Տոլստոյի ուսմունքի հանդեպ Իսահակյանի հետաքրքրությունյան սկիզբը պետք է համարել 1894—1895 թվականները: Այդ են վկայում նրա ծոցատետրային մի շարք գրառումները (այդ թվում և «Հիշատակարանի» մեջ զետեղվածները), ինչպես նաև Տոլստոյի երկերի ու խոհական աշխատությունների իսահակյանական ընթերցումները (որոնք ըստեղծագործական աշխատանքին համազոր պրոցեսներ էին):

Իսահակյանի ձեռք բերած Տոլստոյի անդրանիկ գրքերը վերաբերում են 1895 թվականին, ըստ որում, դրանք ոչ թե սովորական հրատարակություններ են, այլ Տոլստոյի այն գործերից, որոնց մեծ մասը արգելված էր Ռուսաստանում, և տոլստոյականները դրանք հրատարակում էին Արևմտյան Եվրոպայում:

Ծանոթանալով Իսահակյանի տոլստոյական գրադարակի այդ նմուշներին, որոնք հանդիսացել են մեծ գրողի ճանաչման և ընկալման առաջին աստիճանը: Դրանք ուղղակի իմաստով բերելոգրաֆիկ մասունքներ են՝ անլեզալ հրատարակություններ (խիստ սահմանափակ տպաքանակով) և համարյա բոլորի վրա առկա են Իսահակյանի նշումները: Դրանցից է «Христианство и патриотизм» графа Л. Н. Толстого»¹⁸ գիրքը, Ժնև, 1895:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Издание Н. К. Элпидина Carouge—(Genève) M. Elpidine Libraire—Éditeur Route de st Julien, 20, 1895.

Տոլստոյի այս աշխատությունը վերաբերում է ուս-
ֆրանսիական ռազմա-ազգայնական շրջանների՝ քրիստո-
նեություն հողի վրա խառնված դաշինքի աղետաբեր հե-
տևանքներին: Այս գիրքը Իսահակյանը հավանաբար ձեռք է
բերել 1895-ին, գարնանը, Բեռլինում:

Հաջորդ գիրքն է Տոլստոյի «Տերն ու մշակը» նշանավոր
պատմվածքի առանձին հրատարակությունը¹⁹: Այս գիրքը
Իսահակյանը ըստ երևույթին գնել էր 1895 թ. ամռանը
Կիևում, Գերմանիայից վերադարձին:

Գրքի 89—90-րդ էջերին բանաստեղծը մատիտով մի
շարք ընդգծումներ է կատարել. յրանք վերաբերում են պատ-
մվածքի հերոս Վասիլի Բրեխունովի կյանքի վերջին մտո-
րումներին, երբ նա իր անձնագոհ արարքի շնորհիվ հոգե-
պես վեր է ելնում կյանքի ճղճիմություններից ու պարզերես
ներկայանում Ամենակալի վերջին դատին: Եվ հոգին տալիս
է այն «երջանիկ գիտակցությամբ», որ կյանքի վերջին ակըն-
թարթին կուսհեց նրա գերագույն նպատակը՝ այն է—ապրել
ուրիշի համար.

«Ապրում է նիկիտան, ուրեմն ապրում է և ինքը»:

Տոլստոյը մի առիթով գրել է. «Մենք միայն այնժամ ենք
ապրում մեզ համար, երբ որ ապրում ենք ուրիշի համար...»:

Անձնագոհության քրիստոնեական այս պատգամը, որ
Տոլստոյի ուսմունքի հիմնական դրույթներից մեկն էր, իր
սքանչելի պատկերումն էր գտել «Տերն ու մշակը» պատմված-
քում:

Տոլստոյի ավետած անձնագոհության գաղափարը հա-
րազատ էր և Իսահակյանին, այն խորապես ապրված զգա-
ցում էր: Իսահակյանը «Հիշատակարանի» դեռևս 1894 թ.
(դեկտեմբերի 9-ի) մի գրառման մեջ մտորում է.

«Սա ամենամեծ վեհանձնությունն է, հերոսությունն է,
երբ մարդը զոհաբերում է, երբ մարդը իրեն ունեցածը տա-
լիս է ուրիշին, երբ մարդ իրեն անձը զոհում է... Դա այնպի-
սի մի մեծ, վեհանձն «ես» է, որ ուզում է ուրիշ «ես»-երի

¹⁹ Л. Н. Толстой, Хозяин и работник (рассказ), Издание
«Посредник», М., тип. т-ва И. Д. Сытина, 1895.

մեջ—միլիոնավոր «ես»-երի մեջ էլ ապրել...» (Հ. 117—118)։

(Այս մտածողութիւնը ավելի ուշ ի հայտ է գալիս նաև նրա գեղարվեստական երկերում՝ հնդկական դիցարանութիւն մոտիվներով գրված նրա «Բուդդհան—թռչուն», «Ուշի-նարա» լեգենդներում)։

Անձնագոհութեան գաղափարն առաքինի ու վսեմ գաղափար էր, խորապես հարազատ հայ ժողովրդի կենսափիլիսոփայութեանն ու մտածելակերպին։ Աղքատին ու ընչազուրկին, թույլին ու տկարին սատար լինելու պատգամը մեկ անգամ չէ, որ հնչեցրել է Իսահակյանն իր երկերում։ Եվ դա էր պատճառը, որ Իսահակյանի հոգում խոր արձագանք է գտնում Տոլստոյի այս պատմվածքը, որի մեկնաբանությունը նա տալիս է «Հիշատակարանում»։ Մի կողմից Իսահակյանն ընդունում է Տոլստոյի այն հավատամբը, թե անձնագոհ սերը ուրիշի հանդեպ (լինի մերձավոր թե օտար—միևնույն է) կփրկի մարդուն շրջապատի դժխեմութիւններից, կվերափոխի աշխարհը, միայն թե մարդը կարողանա բարձրանալ դիտակցութեան այդ աստիճանին, ընդունում է այդ հավատամբի առաքինութիւնն ու բարոյական արժեքը, սակայն մյուս կողմից երկմտում է քրիստոնեական անձնագոհութեան պատվիրանի ամենազորութեան վերաբերյալ, գտնում, որ նրա հիմքում ընկած է ներքին հակասութիւն.

«Քրիստոնեական մորալն ասում է—Եղե՛ք անձնուրաց ուրիշի համար, զրկվե՛ք ուրիշի, մերձավորի համար։ Շատ լավ, բայց եթե մերձավորն էլ զրկվի ու անձնուրաց լինի, ուրեմն իմ անձնուրացութիւնը տեղ չի հասնի, չի ընդունվի։ Մայրս զրկվում է ինձ համար, իսկ եթե ես էլ զրկվեմ նրա համար, ուրեմն նրա անձնուրացութիւնը պիտի մերժեմ։ Այս մորալը միակողմանի է. մեկը պիտի զոհվի մյուսի համար. փոխադարձ զոհվել չկա, զոյութիւն չունի. մեկը ինձ տեղ է տալիս և ինքը մնում դուրսը ու սառում. նա զոհվեց ինձ համար, իսկ եթե ես էլ անձնուրաց լինեի, պիտի մերժեի նրա զոհաբերութիւնը, և ես սառեի։ Ո՛չ, այս մորալը միակողմանի է և հակասող. մյուսից պահանջում են հերոսութիւն ի շահ մերձավորի, իսկ մերձավորը միայն վա-

յելում է, նրա համար չէ Քրիստոսի մորալը. ուրեմն Քրիստոսի մորալը հերոսների մորալն է, քաղցածների, զրկվածների մորալը. մերձավորը գտվում է անձնուրացությունը, որովհետև ինքը օգուտ ունի նրանից. ինչո՞ւ ինքը չի զոհվում. բայց ես չեմ ընդունի. ես ուզում եմ, որ ես զոհվեմ նրա համար. մի մասը զոհվի մյուսի համար...» (Հ. 180—181):

Անտարակույս է, որ այս խորհրդածության՝ «մեկը ինձ տեղ է տալիս և ինքը մնում դուրսը ու սառում» պատկերավոր օրինակը ակնարկում է Տոլստոյի «Տերն ու մշակը» պատմվածքի իրադրությունը, երբ տերը՝ Վասիլի Բրեխունովը կյանքի գնով փրկում է ձյան մեջ սառչող ծառային՝ Նիկիտային: Իսահակյանի խորհրդածությունը վերաբերում է նույն 1895 թվականին, այսինքն այն տարվան, երբ կարդացել է Տոլստոյի պատմվածքը:

Իսահակյանի հավաքածուի մեր հիշատակած գրքերի շարքից է Քրիստոսի կյանքի ու ուսմունքի համառոտ շարադրանքը՝ ըստ Տոլստոյի. «Изложение Евангелия» с примечаниями взятыми из книги: «Соединение и перевод 4-х Евангелий»²⁰.

Գրքի կազմին բերված էր Տոլստոյի հայտնի բնաբանը՝ «Не в силе бог, а в правде» («Աստված ուժի մեջ չէ, այլ ճշմարտության»):

Ավետարանը հրատարակել էր նրա մոտ բարեկամ, հայտնի տոլստոյական Վ. Զերտկովը: Տոլստոյի միջոցներով նա Անգլիայում հիմնել էր «Свободное слово» հրատարակչությունը, ուր պարբերաբար լույս էր ընծայում վիպասանի՝ Ռուսաստանում շհրատարակվող երկերը:

Տոլստոյի նպատակն էր իր այս գործով, հակիրճ ու հստակ ձևով հասարակ ժողովրդին պատմել Քրիստոսի կյանքն ու ուսմունքը այնպես, ինչպես ինքն էր ըմբռնում: Գիրքն օժտված էր հետաքրքիր արժեքավոր ծանոթագրություններով, որոնք, ավելի ճիշտ, քրիստոնեության պատ-

²⁰ Издание: А. Tchertkoff, Christchurch, Hants, England, 1901.

մության դրվագների տոլստոյական մեկնաբանություններն են:

Բնական է, որ աշխարհի ժողովուրդների կրոնների պատմությամբ խորապես հետաքրքրվող Իսահակյանի համար այս գիրքը մեծ արժեք էր ներկայացնում:

Հաջորդ գիրքն էր՝ «Рабство нашего времени»²¹: Այս նշանավոր տրակտատը ուղղված էր նոր օրերում մարդու ասրկացման, շահագործման դեմ և տողորված էր խոր սոցիալական վերլուծություններով: Գրքի հիմնական միտքը, ինչպես գրել է Տոլստոյն առաջաբանում, բռնության ժխտումն է: Բայց, դրա հետ մեկտեղ, այս տրակտատը ի հայտ է բերում Տոլստոյի ուսմունքի հիմնական՝ «բռնությամբ չարին չընդդիմանալու» պատգամը: Գրքի եզրափակիչ տողերում Տոլստոյն ամփոփում է ասելիքը՝ «Մարդկությունն ազատելու համար հասարակության վատաբարո կառուցվածքից կամիայն մի միջոց՝ հրաժարվել բռնությունից, բռնության քարոզից, բռնության ամեն տեսակ արդարացումից: ... Եվ այլևս ոչ մի մարդ չպետք է կասկածե, որ ե՛ր ընդհանուրի բարօրության համար, ե՛ր կյանքի հիմնական օրենքի կատարման համար ինքը չպետք է մասնակից լինի բռնությանը, ո՛չ արդարացի այն և ո՛չ էլ օգտվի նրանից»²²:

Համընկնում է արդյոք «Քրիստոնեական հնազանդության» Տոլստոյի առաջարկած այս քարոզը Իսահակյանի 900-ական թվականների աշխարհայացքին, նրա տրամադրություններին: Մենք կարդում ենք բանաստեղծի «Հիշատակարանում».

«Քրիստոնեական խոնարհությունը—սա միայն սեր չէ, այլ թույլ, անկամ, անհաշիվ բնություն. Քրիստոս ինքը շատ գոռոզ, վեհանձն ու եսասեր էր» (Հ. 161):

«... Սուր ու գերանդի, գութան ու վահան—ահա՛ սրանք պիտի լինեն մի՛շտ, մի՛շտ մեր ձեռքում:

²¹ Л. Н. Толстой, Рабство нашего времени. Берлин, 1901, издание Гуго Штейнниц.

²² Նույն տեղում, էջ 111:

Ի՞նչ եմ անում աստվածները, երբ ես աստված եմ» (Հ. 174):

Երիտասարդ Իսահակյանի կյանքի բուռն ընթացքը (մասնակցությունն ազգային-ազատագրական պայքարին, բանտարկություն, աքսոր) ինքնին վկայում է, որ «բռնություն» չարին չընդդիմանալու» տոլստոյական քվիետիստական սկզբունքը նրան ընդունելի չէր: Իսահակյանն իր պրակտիկ գործունեությամբ հեռանում էր Տոլստոյի ուսմունքի «չընդդիմանալու» պատգամից. հայրենասեր-գործչի նրա կյանքը չէր կարող ընթանալ ըստ այդ սկզբունքի: Ընդունելով Տոլստոյի ուսմունքի բարոյական կատարելագործման դրույթը, ողջ էությունով արձագանքելով ճշմարտության ու արդարության իդեալի նրա հոգեկան դեգերումներին, Իսահակյանը, սակայն, չկիսեց «բռնությամբ չարին չընդդիմանալու» Տոլստոյի սկզբունքը, ի սկզբանե գիտակցելով, որ այն իր ժողովրդին կկանգնեցնի կործանման եզրին:

Իսահակյանը հաճախ է գրիչ վերցրել ռուսական կայսրության պատժիչ մեքենայի անմարդկայնությունները դատապարտելու համար: Հիշենք նրա «Մի շաբաթ մահապարտի հետ», «Բայրամ Ալին», «Քուրդ Ամոն» պատմվածքները: Եվ ահա, 1909 թ. ամռանը, երբ Իսահակյանը նոր էր դուրս ելել Մետեխի բանտից և նրա դեմ պատրաստվում էր դատական պրոցես, նրա ձեռքն է ընկնում Տոլստոյի «Смертная казнь и христианство»²³ գիրքը, որը խորապես արձագանգում է նրա տրամադրություններին:

Ռուսաստանում կիրառվող մահապատժի օրենքի դեմ գրված Տոլստոյի տրակտատի դրդապատճառը «Новое время» թերթում հրապարակված ցարական մինիստր Պետր Ստոլիպինի մի հոդվածն էր, ուր միապետական գործիչը փորձում էր արդարացնել պատժի այդ ձևը Ռուսաստանում, դեմագոգաբար քողարկվելով Ավետարանում ասված Մովսեսի խոսքերով: Տոլստոյն իր գրվածքում ոչնչացնում է Ստո-

²³ Л. Н. Толстой, Смертная казнь и христианство. Изд-во: Berlin, J. Ladyschnikow, verlag.

լիպինի դրույթները, միաժամանակ վեր է հանում ողուսական բռնապետական մեքենայի անմարդկային էությունը: Այս գիրքը, որ Տոլստոյը գրել է 1908 թ. դեկտեմբերին, Յասնայա Պոլյանայում, տրամաբանական շարունակությունն էր նրա նշանավոր «Զեմ կարող լոել» (1908) տրակտատի:

Այդ երկու երկերն էլ իրենց հումանիստական էությամբ շափազանց մոտ էին Իսահակյանին: Նա, անշուշտ, կիսում էր Տոլստոյի հայացքները, գտնում, որ ոչ մի աղնիվ մարդ ողուսական կայսրությունում չէր կարող իր բողոքի ձայնը լբարձրացնել հետադիմական սանձարձակությունների դեմ:

Եվ, վերջապես, վերջին գիրքը՝ Տոլստոյի պատմվածքների վերջին ժողովածուներից մեկը՝ «Мелкие рассказы»²⁴ (այս գրքուկը եզրափակող «Օրագրից» հուշը թվագրված էր՝ հուլիս 9, 1910, Յասնայա Պոլյանա): Գիրքը հրատարակվել էր Բեռլինում (հրատարակիչ՝ Ի. Պ. Լադիշնիկով):

Ահա սրանք էին երիտասարդ Իսահակյանի ընթերցած Տոլստոյի արտասահմանյան հրատարակությունների առաջին գրքերը: Հարկ կա՞, արդյոք, խոսել այն մասին, թե ըսկըսած 1895 թվականից, երբ Իսահակյանն առաջին անգամ Հայացիգից անլեգալ կերպով Ռուսաստան բերեց գրաքննության կողմից արգելված Տոլստոյի գրքերը, քանի-քանի անգամ նա դրանից հետո այդ գրքերն անց է կացրել տարբեր երկրների սահմաններից, թաքցրել ոստիկանական խուզարկություններից, արհամարհելով վտանգը և այսպես, երկար տարիներ իրենից անբաժան, պահել մինչև կյանքի վերջը:

Սրանց կողքին պետք է նշել Իսահակյանի տոլստոյական գրադարակի հազվագյուտ հրատարակություններից ևս մի քանի նմուշ: Դրանցից մեկը «Афоризмы, парадоксы и избранные мысли русских писателей»²⁵ մատենաշարով լույս տեսած և՛ Տոլստոյի թե՛ և՛ մտքերի, աֆորիզմներ-

²⁴ Л. Н. Толстой, Мелкие рассказы. Berlin, J. Ladyschnikow, verlag.

²⁵ «Афоризмы, парадоксы и избранные мысли русских писателей», сост. Л. Н. Толстым. М., 1903.

րի հավաքածուն է, որը կազմել էին 1897 թ. լույս տեսած նրա երկերի տասնհատորյակից: Սա շատ սիրելի գիրք էր Իսահակյանի համար, քանզի աֆորիզմի, ասույթի ժանրը մոտ ու հարազատ էր նրա ստեղծագործական տարրերին:

Հաջորդ գիրքը ևս նույն բնույթն ուներ: Այն կոչվում էր «Мысли об искусстве знаменитых философов и писателей»²⁶.

Այս ժողովածուում ղետեղված էին Բելինսկու, Հեգելի, Հայնեի, Հյուգոյի, Նիցշեի, Շոպենհաուերի, Տոլստոյի ասույթներն արվեստի մասին: Գրքի շապիկին Իսահակյանի ինքնագիրն էր (ռուսերեն): Ասույթներից երեքի դիմաց Իսահակյանը մատիտով նշումներ է կատարել. դրանցից մեկը (5-րդ էջում) Տոլստոյի հետևյալ մտորումն է. «Արվեստի իսկական նվաճումները իրենց էությունմբ զոհաբերությունների արդյունք են և ոչ թե նյութական հայտնի բարեկեցությունների»:

Սա խորապես համահունչ էր Իսահակյանի մտածողությանը, ահա՛ ինչ է գրել Իսահակյանն իր ծոցատետրերից մեկում 1894 թվականին.

«... Երջանկացած մարդը էլ չի գործում— ո՛չ, պետք է շարունակ ձգտել, դժգոհ լինել, գործել, ստեղծել, քանդել ու շինել և այդ պրոցեսում մեռնել՝ գործի, կովի մեջ մեռնել»:

Ինչպես հայտնի է, Տոլստոյը սիրում էր հավաքել մեծ մարդկանց աֆորիզմներն ու ասույթները, ինչպես նաև նրմուշներ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների բանահյուսությունից: Նա սիրով խմբավորել է այդ նյութերը (հաճախ թարգմանելով ռուսերեն) և իր կյանքի վերջին տասնամյակին հրատարակել: Այդպես են ստեղծվել նրա «Круг чтения» (ունեցել է չորս հրատարակություն), «На каждый день», «Для души», «Мысли мудрых людей» ժողովածուները: Իսահակյանի գրադարանում պահպանվում է Տոլստոյի կազմած աֆորիզմների հավաքածուներից մեկը՝ «Мыс-

²⁶ Москва, типография А. Н. Иванов и К°, Маросейка, д. Тушинной, 1903.

ли мудрых людей на каждый день, собранные гр. М. Н. Толстым»²⁷.

Այս գրքում զետեղված մի շարք իմաստությունների մեք հանդիպում ենք նաև Իսահակյանի ծոցատետրերի էջերում: Հիմնականում դրանք վերաբերում են Հին Արևելքի՝ հնդկական և չինական բանահյուսությանը: Տոլստոյի նպատակն էր այդ գրքերի միջոցով ուռա ընթերցողների լայն շրջաններին պարզել աշխարհի մեծ մտածողների, տարբեր ժողովուրդների այն իմաստություններն ու ասույթները, որոնք մոտ էին իրեն և իր գաղափարախոսությանը: Ի դեպ, տեղին է նշել, որ Իսահակյանը ևս, վաղ երիտասարդությունից մինչև խոր ծերություն, իր ստեղծած աֆորիզմներին ու ասույթներին զուգահեռ (որոնք նա անվանում էր «խտացումներ»), առանձին սիրով հավաքել է աշխարհի մեծ մեծ մտածողների (ինչպես նաև բանահյուսական բնույթի) իրեն դուր եկած աֆորիզմներն ու ասույթները, թարգմանել է հայերեն և զետեղել իր ծոցատետրերում ու օրագրերում: Նա ևս մտադիր է եղել դրանցից մի ժողովածու կազմել: Նրա արխիվում պահպանվել է մի մեծ ծոցատետր, ուր նա արդեն համախմբել է իր հավաքած նյութերի որոշ մասը:

Հարկ է ասել այստեղ, որ Իսահակյանը, Տոլստոյի նման, ժամանակին՝ 1911 թ., իր ընկերների՝ Տ. Ռաշմաճյանի և Ա. Զիլինկարյանի հետ կազմել է (և գրել մի շարք երկեր) «Դասընկեր» դասագիրքը: Այդ գիրքը գտավ մեծ տարածում և ունեցավ բազմաթիվ հրատարակություններ:

*
* *

Իսահակյանի աշխարհայացքի ձևավորման պրոցեսին հետևելիս, ինչպես և հանգամանալից ուսումնասիրելիս նրա գրական ժառանգությունը, գալիս ես այն հետևություն, որ նրա, ինչպես և իր ժամանակին Տոլստոյի վրա, մեծ ներգործություն է ունեցել բուդդայականությունը և հին չինական փիլիսոփայությունը: Այդ հողի վրա, ասես, խաչաձևվում են

²⁷ Москва, Типография А. П. Поплавского. Покровка, дом Сиротинных. 1904.

Իսահակյանի և Տոլստոյի հոգեկան հետաքրքրությունները, պահանջները:

Հիշենք, որ իր դավանած փիլիսոփայական ուսմունքները հիշատակելիս, Իսահակյանը Տոլստոյի և Նիցշեի առնունքից հետո տալիս է Բուդդայի անունը՝ «Տարվել եմ Բուդդայով»:

Հայտնի է և Տոլստոյի մեծ հետաքրքրությունը Հին Արևելքի փիլիսոփայության և կրոնի պատմության՝ Բուդդայի, Կոնֆուցիոսի, լաո-Քզեի, Մո-Տիի ուսմունքների հանդեպ: Հայտնի են արևելյան բանահյուսությունից կատարած նրա գեղարվեստական մշակումներն ու ազատ թարգմանությունները:

Տոլստոյի ստեղծագործության ուսումնասիրողներ Ա. Շիֆմանը («Լև Տոլստոյը և Արևելքը»), Կ. Լոմոնովը, Ն. Գուսևը, Կ. Գուդզին, ինչպես նաև անվանի գրականագետներ Ն. Կոնրադը, Վ. Ասմուսը, Գ. Բլագոյը, Մ. Խրապչենկոն իրենց ուսումնասիրություններում համակողմանիորեն զննել են Տոլստոյի և Արևելքի խնդիրը, նշել այն մեծ կապը, որ գոյություն ունի նրա և Հին Արևելքի հոգևոր մշակույթի միջև և հանգել այն եզրակացության, որ Տոլստոյի ուսմունքը իր բազմաթիվ դրույթներում հյուսված է Բուդդայի, Կոնֆուցիոսի, լաո-Քզեի ուսմունքների գաղափարներից:

Իր հերթին, երբ խորանում ենք Իսահակյանի գրական ժառանգության մեջ, զննում նրա բազմաթիվ անտիպ էջերը, նկատում ենք, որ Իսահակյանը նույնպես հոգեկան մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել Հին Արևելքի բանահյուսության, գրականության ու փիլիսոփայության հանդեպ: Նրա ծոցատետրերում բազմաթիվ են հիշատակումներն ու մեջբերումները Բուդդայի ու հնագույն չին փիլիսոփաների ուսմունքներից: Միաժամանակ հայտնի են Հին Արևելքի բանահյուսական նյութերի հիման վրա գրված Իսահակյանի բազմաթիվ լեգենդները, բալլադներն ու առակները: Բուդդայի կյանքի պատմության մոտիվներով գրված խոհական լեգենդները, չինական դիցաբանության՝ մի շարք սյուեթների նրա մշակումները, Արևելքի մշակույթի ու պատմության

մեծ գործիչների կյանքին ուղղված խոհա-ալիզորիկ երկերը և այլն:

Իսահակյանը հայ գրողներից թերևս բուդդայականության լավագույն գիտակն էր: Լեվելին, նրա մի շարք երկերում տրվում է Բուդդայի և նրա ուսմունքի իր՝ իսահակյանական մեկնաբանությունը:

Այս ամենը հիմք են տալիս ընդհանուր եզրեր տեսնել Հին Արևելքի դիցաբանության, փիլիսոփայության ու կրոնի պատմության վերաբերյալ Տոլստոյի և Իսահակյանի հայացքների, հոգեկան հետաքրքրությունների մեջ:

Որո՞նք են դրանք: Սկսենք Հին Հնդկաստանից՝ բուդդայականությունից:

Տոլստոյին և Իսահակյանին խորապես արձագանքել էր Բուդդայի ուսմունքի հումանիստական ոգին (որն իր էությունամբ, նրանց գիտակցության մեջ, հակադրվում էր ժամանակի մարդատյաց մի շարք գաղափարախոսությունների), մարդկանց հավասարության ու եղբայրության կոչող պատգամը: Բուդդան քարոզում էր «ապրել հոգու համար», «լինել բարի, գթասիրտ, աշխատասեր ու ազնիվ, սիրել մերձավորին, զերծ մնալ մեղքերից»: Նա մարդու փրկությունը որոնում էր բարոյական կատարելության մեջ: Բնական է, որ այս սկզբունքները խորապես հարազատ էին և՛ Տոլստոյին, և՛ Իսահակյանին: Ի դեպ, Տոլստոյին բացարձակապես համահունչ էր Բուդդայի ուսմունքից եկող «բռնությունամբ չարին չընդդիմանալու» պատգամը:

Իսահակյանին բուդդայականության մեջ մոտ էր ինքնազննման, ինքնակատարելագործման և ինքնազոհության միջոցով տառապանքներից փրկության տանող Սաքիա-Մունիի ճամփան...

Բուդդայականության մի շարք սկզբունքներ (մարդասիրություն, անձնազոհություն, համբերատարություն, կարեկցանք թշվառի հանդեպ) իրենց արտահայտությունն են գրտել Իսահակյանի աշխարհայացքի մեջ: Սակայն Իսահակյանը չի բաժանել Բուդդայի հնազանդության և չարին չընդդիմանալու պատգամը, Բուդդայի ուսմունքը չի ներգործել

նրա քաղաքացիական հայացքների վրա, այն առավել սիրելի էր Իսահակյանին որպես հայեցողություն. փրկսոփայական ինքնաբացահայտման լայն հորիզոններ բացող վարդապետություն, երբ անհատը, հայեցողության ճանապարհով, տենչում է հասնել հոգևոր պայծառացմանը՝ Նիրվանային:

Այդ բաղձալի Նիրվանայի մեջ է տեսնում իր հոգու գերազույն ապավենը և Իսահակյանի երեակայական յերոսը՝ Գերմարդը կամ հենին («Հիշատակարանից»).

«... միայն մի կամք էր, որ նա, Գերմարդը, կամենում էր ապրելու համար, իսկ կյանքը—մի մեղողիա է, մի տխուր ու մեղմ—ուրախ պոեզիա, որի վերջը կամաց-կամաց մատող հնչյունների ղողանջող լուսթյունն է—հետո լի լուսթյունը՝ Նիրվանան... Նրա ոգևորողը Նիրվանան պիտի լինի. կյանքը վերք է, բնությունը վերք է—Նիրվանան սպեղանի, որի տակ թմրում է վերքը և անուշ մրմռում, ուր մարդ աչքերը բաց նայում է երկինք, վայելելով վերքի անուշ ու տանջող մրմուռը...»

Նրա ողջ կյանքն է, ուրեմն, հարց տալը, մտքերում թաղվելը, հանդիսավոր ու խորհրդավոր երգելը, անհուն կարեկցելը, ողջ տիեզերքի վրա կարեկցելը, արտասովեն ու ժպտալը, երազելն ու մտորելը և Նիրվանայով ոգևորվելը. մի ոգևորություն, որ նրա բոլոր ներվերը թափանցած է...» (1894 թ., Ն. 123):

Իսահակյանի արխիվում բազմաթիվ էջեր են կազմում Բուդդայի ու նրա ուսմունքի վերաբերյալ գրառումները: 1908 թ., 20 հունիսի. Ղազարապատից Հովհաննես Թումանյանին գրած նամակում Իսահակյանը ասում է. «Ես ապրում եմ հիմա բացառապես անցյալով (ոչ թե իմ անմիտ անցյալով), այլ հին ազգերի՝ История Ассирин, Индии, Халлеи, Мидии—շատ եմ խորասուզվել Ջորաստրի և Բուդդայի վարդապետության և կյանքի մեջ» (VI, 89—90): Նա ողջ կյանքի ընթացքում գրականություն է հավաքել բուդդայականության վերաբերյալ: Հետաքրքիր է նշել, որ այդ շարքին պատկանող որոշ գրքերի անունների մենք պատահում ենք թե՛ Իսահակյանի գրադարանում և թե՛ Տոլս-

տոյի Յասնայա Պոլյանայի գրադարանի ֆոնդերի անվանացանկում:

Բուդդան²⁸ մեկն էր պատմական ու դիցարանական այն հերոսներից, որոնց հավիտյան հառած է եղել իր հայացքը Իսահակյանը:

«Դուք գիտեք, ովքե՛ր են իմ պաշտելիները. Քրիստոսը. Զրադաշտն ու Բուդդան, Լաոտյենն ու Կոնֆուցիոսը, Մովսեսն ու Սոկրատը...»²⁹:

Այս թվարկումից իսկ երևում է, թե որքան լայն ու բազմակողմանի են Իսահակյանի մտավոր ընդգրկումները: Եվ, թեպետ շատ տարբեր են նրա հիշատակած անձինք, սակայն նրանց մոտեցնում է մի հիմնական սկզբունք՝ ներանցից յուրաքանչյուրը իր էպոխայում, իր կարողությունների շահով, ճգնել է պարզաբանել ու վեր հանել մարդ-էակին, օգնել նրան ապրելու:

Ահա այդ հողի վրա է, որ իրար են գալիս ծայրահեղորեն տարբեր այս մեծ անձինք: Այդ է նկատի ունեցել Իսահակյանը, երբ գրել է. «Մահմեդ, Քրիստոս, Մովսես միևնույն մարդն են զանազան դալիպներով, կաղապարներով, ձևերով, բայց նույն մարդ գաղափարից»³⁰:

Հայտնի է, որ Տոլստոյը Քրիստոսի ուսմունքին զուգահեռ խոր հետաքրքրություն է տածել նաև աշխարհի ժողովուրդների այլ կրոնների ու նրանց ծագման պատմությունների հանդեպ: Բուդդայի անունը Տոլստոյն առաջին անգամ հիշատակել է իր նշանավոր «Խոստովանություն» գրքի մեջ («Исповедь», 1879), ուր պատմում է հնդկական մի հին լեզվեն՝ արքայորդի Սաթիա-Մունիի ճակատագրի մասին:

1880-ական թվականներին նա ձեռնամուխ է լինում գրելու հանրամատչելի մի ակնարկ Բուդդայի մասին, որի առաջին անավարտ տարբերակը վերնագրված էր «Сниддарт»,

²⁸ Սերը Բուդդայի նկատմամբ դրդել է Իսահակյանին կազմել անգամ նրա արձանիկների մի հազվագյուտ հավաքածու: Բուդդայի երկու արձանիկներ էլ նրան նվիրել է Եղիշե Զարենցը:

²⁹ Ավ. Իսահակյանի 1896 թ. անտիպ ծոցատետրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

³⁰ Նույն տեղում:

прозванный Буддой, т. е. святым»³¹, իսկ 1905 թ. «Круг чтения» ժողովածուի մեջ առաջին անգամ ղետեղում է իր «Բուդդա»³² ակնարկը:

1910 թվականին Տոլստոյը խմբագրում է Պ. Ա. Բուլան-ժեի «Жизнь и учение Сиддарты Готамы, прозванного Буддой, т. е. совершеннейшим» հոդվածը և առաջաբան գրում նրա համար (հետագայում «Посредник» հրատարակչությունը այն առանձին գրքով 1911 թ. տպագրում է Մոսկվայում):

Դրանից բացի նա գրել է նաև մի հեթաթ-լեզենդ «Կարմա»³³ վերնագրով, որի նյութն առնված է բուդդայականության հատուցման դրույթից, իսկ Բուդդայի ասույթներն ու խոսքերը բազմաթիվ անգամներ հիշատակվում ու մեջ են բերվում նրա երկերում:

Բուդդայի հանդեպ Տոլստոյի մեծ սերն ու հոգեկան հետաքրքրությունն է նկատի ունեցել Իսահակյանը, երբ նրան է ձոնել Բուդդայի կյանքի մի մոտիվով գրված իր լավագույն լեզենդներից մեկը՝ «Բուդդհան» (1908): Ահա այդ ընծայականը. «Մեծ Տոլստոյի ութսունամյա հոբելյանին՝ խոնարհ նվեր» (առաջին անգամ այն տպագրվել է «Վտակ» օրաթերթում, Թիֆլիս, 1908 թ. հուլիսի 3, № 141): Որքան հայտնի է, սա Իսահակյանի միակ ընծայականն է ուղղված այլազգի հեղինակին: Լեզենդի ներքին բովանդակությունից ելնող մի նուրբ զուգահեռ է տեսնում Իսահակյանը առասույլ-լական Բուդդայի և իր մեծ ժամանակակից՝ Տոլստոյի հոգեկան էությունների միջև. դա համապարփակ սերն է մարդու, աշխարհի, յուրաքանչյուր կենդանի էակի հանդեպ:

Արևելքի երկրորդ երկիրը, որի անցյալի մեծահարուստ մշակույթը ժամանակին իր վրա էր սեւեւել Տոլստոյի և Իսահակյանի ուշադրությունը, Հին Զինաստանն էր:

³¹ *Տե՛ս* Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., в 90 т., т. 25, с. 540—543.

³² *Տե՛ս* Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 41, с. 96—111.

³³ *Տե՛ս* Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 31, с. 47—56.

Իսահակյանը Հին Զինաստանի պատմության և գրական-
նության նյութերի հիման վրա գրել է արձակ լեզենդների
ու զրույցների մի շարք՝ «Զինգիդ-խանը», «Շի Հոանդ-Տի
Բողդիխանը», «Թիոն-Յի-Լանգը», «Զինական մեծ պարսպի
երգը», «Զինական մի հին զրույց» և այլն։ Նրա արխիվում
հանդիպում ենք շինական պոեզիայից իր ձեռքով արտագրած
բազմաթիվ նմուշների։ Նրա ուշադրությունը գրավել են հին
շինական բանահյուսական զրույցներն ու առակները, որոնց
բազմաթիվ հրատարակություններ է նա հավաքել։ Իսահակ-
յանի հոգուն մոտ է եղել շինական խոհական քնարերգու-
թյունը, մեծ բանաստեղծ Լի-Թայի-Պոն (Լի-Բոն), որի կյան-
քի մասին նա մի սքանչելի արձակ պոեմ է գրել։

Զին հայտնի բանաստեղծ և իր երկերի թարգմանիչ Գն
Բաո-Յյուանին ուղղված նամակում Իսահակյանը գրել է
(1955, հոկտեմբեր). «Մանուկ օրերից ես հեքիաթների, ճա-
նապարհորդների գործերի և բազմաթիվ նկարների մեջ տե-
սել եմ շինացուն և նրա մեծ արվեստը, սիրել եմ ու հիացել
դրանցով։ Ժողովուրդները պիտի սիրեն իրար, իրար սիրելու
համար պիտի ճանաչեն միմյանց, դրան հասնելու ամենա-
իմաստուն ճանապարհը իրար գրականության և արվեստնե-
րի ճանաչումն է» (VI, 390)։

Զին դասական փիլիսոփայությունը, նրա մեծ ներկա-
յացուցիչներ՝ Կոնֆուցիոսի, Լաո-Թզեի ուսմունքը խոր ար-
ձագանք է գտել Իսահակյանի հոգում։ Նա միշտ, մինչև
կյանքի վերջը, ընթերցել ու հիացել է նրանց իմաստություն-
ամբ, ինքնատիպություն-ամբ։ Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ
չին փիլիսոփաների ուսմունքը Իսահակյանի աշխարհայաց-
քի վրա չի ունեցել այն էական ազդեցությունը, ինչ՝ բուդդա-
յականությունը։

Մինչդեռ, Տոլստոյի աշխարհայացքի վրա չին դասա-
կան փիլիսոփաներ Կոնֆուցիոսի, Լաո-Թզեի, Մեն-Յզեի,
Մո-Տիի ուսմունքը Բուդդայի ուսմունքին հավասարազոր
ազդեցություն է ունեցել։ Տոլստոյի հոգուն համահունչ էին
բարու ու համընդհանուր սիրո, հումանիզմի ու հավասա-
րության նրանց բարձրացրած սկզբունքները։

Տոլստոյը կազմել ու թարգմանել է *Լաո-Քզի* *ասույթներ*ի մի ժողովածու, որը լույս է տեսել *Մոսկվայում*, 1910 թ., հետևյալ խորագրով. «Изречения китайского мудреца Лао-Тзе, избранные Л. Н. Толстым» (Издательство «Посредник»), այդ գրքուկի համար գրել է նաև համառոտ առաջաբան՝ «О сущности учения Лао-Тзе».

Տոլստոյը իր գրվածքներում բազմիցս հիշատակել է Կոնֆուցիոսի անունը, մեջբերումներ կատարել նրա խոհերից: Իր օրագրերում և ծոցատետրերում հաճախ է անգրադարձել նրա ուսմունքին: Այդպիսի օրագրային գրառումներից մեկը՝ արված 1900 թ. նոյեմբերի 12-ին, ասում է.

«Ուշինչ չեմ գրում, զբաղվում եմ Կոնֆուցիոսով և շատ լավ է: Հոգեկան ուժ եմ առնում: Ուզում եմ գրի առնել թե ինչպես եմ այժմ ես հասկանում «Մեծ ուսմունքն» ու «Միջինի ուսմունքը»... Զինական ուսմունքի էությունը հետևյալն է: Ծշմարիտ (Մեծն) ուսմունքը սորվեցնում է մարդկանց բարձրագույն բարուն, բարեգիտման և այդ վիճակում ապրելուն: Տիրապետելու համար բարձրագույն բարօրոժյանը հարկավոր է. 1) որ բարեկարգություն լինի ողջ ժողովրդի մեջ: Իսկ որպեսզի բարեկարգություն լինի ողջ ժողովրդի մեջ, հարկավոր է. 2) որ բարեկարգություն լինի ընտանիքում: Իսկ որպեսզի բարեկարգություն լինի ընտանիքում, հարկավոր է. 3) որ բարեկարգություն լինի մարդու մեջ: Իսկ որպեսզի, բարեկարգություն լինի մարդու մեջ, հարկավոր է. 4) որ սիրտը լինի շիտակ («Փանզի, ուր որ գանձն է ձեր, այնտեղ է և սիրտը ձեր»): Իսկ որպեսզի սիրտը շիտակ լինի, հարկավոր է 5) մտքի գիտակցականություն: Իսկ որպեսզի միտքը լինի գիտակից, հարկավոր է 6) իմացության բարձրագույն աստիճան: Իսկ որպեսզի իմացություն լինի 7) հարկավոր է ինքնազննում (այսպես է բացատրում մի մեկնվոչ)»²⁴:

Կոնֆուցիոսի ուսմունքի մեջ Տոլստոյին առաջին հերթին գրավել են մարդու բարոյական կատարելագործման վերաբերյալ լին փիլիսոփայի հայացքները: Այդ ուսմունքի ան-

²⁴ См. Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 54, с. 54—56.

կյունաբարր ժէն հասկացողութիւնն էր, այսինքն՝ հումանիզմը, մարդկայնութիւնը: Եվ դեպի ժէն-ը տանող միակ ուղին՝ մարդու բարոյական ինքնակատարեալագործումն է: Բնականաբար, Տոլստոյը ողջ էութեամբ ընդունեց Կոնֆուցիոսի ուսմունքի այդ սկզբունքները:

Նա խմբագրել է ոռու արեւելագետ Պ. Ա. Բուլանժեի գրքուկները՝ մեկը Կոնֆուցիոսի մասին. «Жизнь и учение Конфуция» (1903), որի համար գրել է նաև փոքրիկ առաջաբան՝ («Изложение китайского учения»), մյուսը՝ Մո-Տիի (որը լույս է տեսել 1909 թ.):

Ռուս փիլիսոփա Մ. Ա. Տաուբեին (որի «Христианство и международный мир» (1903) բրոշյուրը ինքը գրախոսել էր) ուղղված նամակում (1903) Տոլստոյը մտորում է Հին Արեւելքի փիլիսոփայական ուսմունքների վերաբերյալ. «Բուդդայականութիւնը, ստոիցիզմի և հրեական մարգարեների ուսմունքները, ինչպես և Կոնֆուցիոսի, Լաո-Թզեի և դեռևս քիչ ճանաչված Մի-Տիի շինական ուսմունքները, այս ամենը, որ ծագել են համարյա միաժամանակ՝ մոտ V դարում Քրիստոսի ծննդից առաջ, հավասարապես մարդու էութիւնն են համարում նրա հոգևոր բնութիւնը: Եվ հենց դա է նրանց մեծագույն արժանիքը»³⁵:

Այս տողերը մեզ հիշեցնում են Իսահակյանի գրառումը. «Մահմեդ, Քրիստոս, Մովսես միևնույն մարդն են...»:

Ինչպես երևում է վերը բերված նյութերից, և՛ Տոլստոյը, և՛ Իսահակյանը ճշմարտութեան և մարդու բարոյական իդեալի չափանիշները զարմանալի կերպով որոնել են նույն փիլիսոփայական ուսմունքներում՝ բուդդայականութիւն, շինական դասական փիլիսոփայութիւն, Հին Արեւելքի կրոնի պատմութիւն:

Բուդդայականութեան կամ հին շինական փիլիսոփայութեան մեջ խորամուկ լինելը Տոլստոյի կամ Իսահակյանի համար բնավ չէր նշանակում տուրք տալ դարասկզբին համընդհանուր, մոդայիկ դարձած Արեւելքով (օրինեստալիզմով) տարվածութեանը (որն իր հիմքում կրում էր դեկադենսա-

³⁵ Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 74, с. 261.

կան, մակերեսային ուղղվածություն): Այլ դա յուրօրինակ հոգեկան պահանջ էր՝ Արևելքի իմաստութիւնն հսկա շտեմարանում գտնել ճշմարտութիւնն ու մարդու բարոյական իդեալի իրենց պատկերացումներին համազոր սկզբունքներ, դարավոր իմաստութիւնների օգնությամբ բացահայտել իրենց երկերում մարդու կոշումը, թեթևացնել նրա վիճակը, գծել նրա վաղվա օրվա ճշմարիտ ճամփաները:

Սակայն եթե Իսահակյանի աշխարհայացքի համար բուդդայականութունը եղավ, թեպետ տեական, բայց և անցողիկ մի շրջան, ապա Տոլստոյի համար դա և դրան գումարած Կոնֆուցիոսի ու Լաո-Յեի ուսմունքները հանդիսացան մի կայուն հանգրվան, որոնց օգնությամբ նա վերջնականապես ձևավորեց սեփական քրիստոնեա-բարոյական ուսմունքը:

Իսահակյանի մտքի նավը, պատկերավոր ասած, խառիսխ չգցեց ոչ միայն Տոլստոյի նախասիրած վարդապետութիւնների, այլև նրա ուսմունքի՝ տոլստոյականութիւնն հանգրվանում: Այն շարունակեց իր երթը իր հայրենիքի ճակատագրին զուգահեռ ուղեգծով:

Մինչդեռ Տոլստոյը ենթադրում էր, որ կարելի էր արդեն խառիսխ գցել, քանզի ստեղծել էր իր սեփական ուսմունքը: Նրան մի պահ թվաց, թե ճշմարտութիւնը (գոնե իր համար) հալոսնագործված է, այնինչ դա ևս ավարտը չէր...

Եվ ինչպես իր «Հայր Սերգիյ» պատմվածքում նա հանճարեղորեն մերժում է հոգու փրկութիւնն քրիստոնեական քարոզը, այնպես էլ կյանքի վերջում՝ իր արարիչ փախուստով, եկավ այն մտքին, որ պետք է շարունակել որոնումը, որ չլրկա հանգրվան...

Իսահակյանը Տոլստոյի հոգեբանական հենց այս վիճակն է նկատի ունեցել, երբ նրա փախուստից տարիններ անց, «Հիշատակարանում» գրել է.

«Հայր Սերգիյը՝ Տոլստոյն ինքն է. իր ներքին մարդը, անկեղծ Տոլստոյը: Նա իր առօրյա կյանքում լավ չէր, բայց իր ներքին անկեղծութիւնն մեջ բարձր էր: Հայր Սերգիյը իրական տիպ չէ, բայց նա իրական է, որովհետև Տոլստոյն ինքն է. որովհետև Տոլստոյը հոգեբանորեն պատրաստ էր

Հայր Սերգիյի պես լքելու պալատական շքեղ կյանքը և զրնալու. կորչելու զանգվածի մեջ. կտրելով իր մատը և բուրդը կապերը՝ և՛ փառք, և՛ զանձ, և՛ կին...

Այդպես եմ և ես, որպես Աբու-Լալա Մահարի...» (Հ. 372):

Հայր Սերգիյը հնարավորություն է տալիս Իսահակյանին կռահելու Տոլստոյի ներքին «ես»-ը բնական վիճակում, առանց արտաքին կեղևի: Հայր Սերգիյի մեջ նա զարմանալի խորաթափանցությամբ տեսնում է ընդվզումի պատրաստ Տոլստոյին: Ավելին, նա բացահայտում է նաև ինքն իրեն՝ հիշատակելով Աբու-Լալա Մահարուն:

Հայր Սերգիյը Տոլստոյի համար նույնն էր, ինչ Իսահակյանի համար Աբու-Լալա Մահարին, այսինքն՝ հեղինակի նվիրական իղձերի արտահայտիչը, հեղինակի հոգու հայելին, երկրորդ «ես»-ը:

«Հիշատակարանից»՝ վերը բերված մտորումի տակ Իսահակյանը գրել է. «Մարդ այնքան մեծ է, ինչքան որ նա ընդունակ է ուրիշներին սիրելու»:

Մեզ թվում է, որ այս խոսքը ևս ուղղված է «Մարդասիրության առաքյալին», որի կյանքի նշանաբանն էր՝ «Սիրել ուրիշին»: Այս գաղափարը, իր հերթին, մոտ էր և Իսահակյանին՝ տանջվածին ու ընկածին, աղքատին ու տառապողին միշտ սատար լինելու պատրաստ հայ բանաստեղծին:

Տոլստոյի մասին Իսահակյանի վերջին գրառումները վերաբերում են նրա կյանքի «վերջին ստեղծագործությանը»՝ նրա փախուստին: Ահա ինչպես է այն մեկնաբանում Իսահակյանը.

«Տոլստոյը ծնված չէր գոհ լինելու համար:

— Տոլստոյը գրել է դեռ 1847 թվին... «ավելի հեշտ է 10 փիլիսոփայական հատոր գրել, քան թե մի որևէ սկզբունք պրակտիկայի մեջ մտցնել (իրականացնել)...»:

«Պետք է սովորել ապրել աշխատավոր ժողովրդի պես

և մեռնել նրա պես հանգիստ... նաև մեռնել անասունի պես՝ անմոռունչ, լուռ ու մոռոն:

— Տոլստոյը փախավ իր տնից, տղաներից, կնոջից, մարդկանցից, ժուռնալիստներից... փախավ դեպի Աստված, դեպի ինքն իրեն մոտ»³⁶: Այսինքն, դեպի այն բացառիկ ճշմարտությունը, որ ինքն ամփոփում էր իր մեջ: Նրա աստվածն իր խիղճն էր:

«Մեծ Արդարակյացի» վերջին սխրանքը՝ փախուստը, նրա ազնիվ խղճի մեծագույն արտահայտությունն էր, նրա մեծագույն ընդվզումն իրականության դեմ, ազատություն ձեռք բերելու նրա վերջին, մոլեգին ճիգը:

Տոլստոյը հեռացավ Յասնայա Պոլյանայից ինչպես բոլոր ժամանակների մեծ դժգոհները, գտնելու համար մարդկության փրկության երանելի ուղին, հեռացավ, ինչպես Իսահակյանի Աբու-Լալան՝ Բաղդադից...

Փախուստից երկու ամիս առաջ՝ 1910 թ. օգոստոսի 29-ին, Տոլստոյը գրել է իր ծոցատետրում. «Հարմանալի է իմ ճակատագիրը և զարմանալի իմ կյանքը: Հաղիվ թե գրտնըվի մի այնպիսի հալածված, հարուստների ցոփությունից տառապող աղքատ մարդ, որը իր խեղճ դրության մեջ ըզզար հարստության անարդարությունը, դաժանությունն ու խելահեղությունը այնպես, ինչպես ես եմ զգում. մինչդեռ ես է, որ ապրում եմ և չեմ կարող, չգիտեմ և ուժ չունեմ ազատվելու ինձ տանջող այս սարսափելի շրջապատից:

Ա՛խ, Աստված, միայն թե ուժ տուր ինձ դատապարտելու այս ամենը՝ բարձր ու ուժգին, որ բոլորը լսեին»³⁷:

Նույն՝ 1910 թվականին, Տոլստոյի այս տողերը գրվելուց հինգ ամիս առաջ, Իսահակյանն իր Աբու-Լալայի բերանով ասել է մարդկությանը.

³⁶ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», 1981, № 3, էջ 127—128:

³⁷ Б. Мейлах. Уход и смерть Льва Толстого. М.—Л., 1960, с. 271—272.

Այնքան ժամանակ, որքան ասողներ
 անշեջ թարթում են լուս անապատին,
 Եվ գալարվում են շեղշերն ավազի,
 շուտ ու հիւսում նման օձերին—
 Փախի՛ր, քարավան, այդ պոռնկության
 լպիրշ ու արբշիտ ցփի խնջույքներից,
 Կեղծի, կեղծքման հրապարակներից
 և վաճառանքի պիղծ շուկաներից:
 Համայնքից փախի՛ր, փախի՛ր վրեժից,
 մարդկանց արյունոտ արդարութունից,
 Փախի՛ր կնոջից, սիրուց, բնկերից,
 շնչահեղձ փախի՛ր մարդու ստվերից:
 (II, 72):

Ընդվզման և «անապատ քաշվելու» գաղափարը (որն իր գեղարվեստական մարմնավորումն էր գտել Իսահակյանի Աբու-Լալայի կերպարում) ուներ նույն ծագումը, ինչ որ Տոլստոյի վերջին քայլը:

Կարելի է ասել, որ Իսահակյանը «Աբու-Լալա Մահարին» գրելիս, թերևս, ապրել է իր ժամանակի հանդեպ նույն մարդկային ողբերգությունը, ինչը որ Տոլստոյին բերեց-հասցրեց հեռանալու իր որոշմանը, մի որոշում, որի մեջ այն-քան ժխտում կար՝ և՛ անցյալի, և՛ ներկայի հասարակարգերի ու նրանց ինստիտուտների:

Մեկ անգամ ևս՝ այն, ինչ Իսահակյանի համար երկի գաղափար էր (և կամ հեղինակի քայլ), Տոլստոյի մոտ դարձավ իրականություն, կյանքի քայլ:

Յասնայա Պոլյանայից Տոլստոյի փախուստին կարելի է հազար ու մի անվանում տալ, բայց ո՛չ երբեք՝ հնազանդություն: Փաստորեն, այդ քայլով նա հակառակվում էր շարին, և թեև այդ արվում էր առանց բռնության, սակայն հագեցած էր ոչ պակաս զորեղ լիցքով. դա մարդկային խղճի ձայնն էր: Հակառակման այդ զորեղ ոգով է ստեղծված և Իսահակյանի պոեմը: Իսահակյանը, որ ի սկզբանե չէր բաժանում իր մեծ հոգեհոգվի «չընդդիմանալու» պատգամը, հիացած էր նրա արարքի բացառիկ առաքինությամբ, որը նորովի էր լուսաբանում նրա մեծ կյանքը:

... Աստապովո կայանից հեռու՝ Թիֆլիսում, նա լարված լսում էր օր-օրի ավելի տագնապալից դարձող լուրերը Տոլստոյի առողջական վիճակի մասին:

1910-ի աշնանն է նա գրել.

Ձգիտեմ, թե ո՛ւր
Անհայտ, անավոր
Մի սիրտ կա տխուր,
Մենակ, մենավոր.

Նա է՝ ուշ գիշեր
Իմ դուռը ծեծում,
Նա է՝ միշտ անտես,
Կրծքիս հեծծում...

(I, 256):

Ու, շնայած այս տողերն ուղղված էին վաղուց անդարձ գնացած սիրո էակին, բայց մարդկայնորեն՝ թախծի այս նոկտյուրնի ստեղծման նախերգանքը, գուցե և հանդիսացան հեռավոր Աստապովոյում զարկ առ զարկ ավելի անլսելի դարձող Տոլստոյի սրտի բաբախումները...

Երբ Տոլստոյը վախճանվեց, Իսահակյանը նոր էր բուրել 35 տարին, յոթ ամիս առաջ նա ավարտել էր «Աբու-լալա Մահարի» պոեմը, որը Թիֆլիսի գրաքննությունն արգելում էր տպագրել, որովհետև հեղինակը Մետեխի բանտից գրավականով ազատ թողնված կալանավոր էր, որի անունով արդեն 15 տարուց ի վեր գործ էր բացված ոստիկանության հատուկ բաժանմունքում:

Կես տարի անց, նա կհեռանա Կովկասից, կբռնի քաղաքական վտարանդիի երկար ու ձիգ ճամփան: Բայց Տոլստոյի՝ ճշմարտի ու բարու վսեմ պատգամը կմնա նրա ողջ կյանքի մշտավառ փարոսը:

Ժամանակը, հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը վերափոխեցին Իսահակյանին՝ «երբեմնի տոլստոյականին», նրա առջև սկսեցին ռեալ գծագրվել այն ուղիները, որոնք պետք է իրական ապավեն դառնային մարդկությանը՝ իրականացնելու ազատության, արդարության ու հավասարության դարավոր երազանքը:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ ԲԼՈԿԸ

Սերբն սեր կու բերե...

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ

Ալեքսանդր Բլոկը Հայաստանն ու հայ պոեզիան ճանաչեց այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայ ժողովրդի գլխին դամոկլյան սրի պես կախված էր «լինել-չլինելու» հարցը:

Ճանաչեց այն ժամանակ, երբ ռուս սքանչելի բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը ներգրավեց նրան «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի ստեղծման աշխատանքներին:

Բլոկը՝ պետերբուրգյան հոգևոր կյանքի տիրակալը, գրական աշխարհի կուռքը, որի հոգում թրթռում էին պուշկինյան քնարի արծազանքները, իր կյանքի շրջադարձային հատվածում, երբ ուզում էր «հավերժացնել ամեն գոյություն», հայտնաբերեց իր համար այն ժողովրդի հոգևոր հարստությունը, որն իր իսկ հայրենիքում «քաղաքակիրթ» աշխարհի կողմից մատնված էր իսպառ բնաջնջման: Եվ Բլոկի՝ ազնիվ ու քրիստոնյա մարդու ու հայրենասեր բանաստեղծի սիրտը ցավեց հայ ժողովրդի ճակատագրի համար:

Եվ երբ 1915 թ. սեպտեմբերին Բրյուսովն առաջարկեց Բլոկին մասնակցել հայ պոեզիայի թարգմանական աշխատանքներին, նա սիրով համաձայնվեց և Գորկու ու Բրյուսովի հետ իր լուծման ներդրեց հայ ժողովրդի հոգևոր գանձերը հրատարակելու գործին և դրանով իսկ ասես արթնացնելու մարդկության նիրհած խիղճը: Այս գիրքը կոչված էր պարզելու աշխարհին, թե հոգեկան ինչ կերտվածքի տեր ժողովրդի է այսօր ձգտում բնաջնջել մութն ու վայրագությունը, ժամանակակից ֆաշիզմի նախնին՝ բոլոր ժամանակների պոեզիայի մեծագույն թշնամին:

Պատահական չէր և նրա ընտրությունը՝ թարգմանել Իսահակյանին և այդ ընտրությունը կատարեց ինքը միայնակ, իր հոգու թելադրանքով, առանց որևէ մեկի միջնորդության, քանի որ Բրյուսովը սկզբում առաջարկել էր նրան թարգմանել Վահան Տերյան։ Բրյուսովը գրել էր. «... չէի՞ք ուզենա, արդյոք, Տերյանի այս երկը վերածել ռուսերենի։ Թվում է, թե այդ բանաստեղծությունը արժե Ձեր աշխատանքին և իր ոգով մոտենում է Ձեր պոեզիային» (13 սեպտ. 1915 թ.)¹։

Մինչդեռ Տերյանի «Ոսկի հեքիաթ» շարքի «Գարնան քաղաքում» (1912 թ.) բանաստեղծությունը արձագանք չըգտավ Բլոկի հոգում, մի ժամանակ, երբ նա վերջնականապես հեռացել էր սիմվոլիզմից և բանաստեղծական արվեստում նոր ձևեր էր որոնում՝ առավել մոտ ու հարազատ իր ժողովրդի տարերքին. Բլոկը անվանել էր այն «թույլ նմանություն «սիմվոլիստների» պոեզիային»^{*}։

Եվ ահա՝ Իսահակյանը. ժողովրդի կենսափիլիսոփայության ակունքներից բարձրացող ձայն, խելահեղ սեր առ հայրենիքը, անմնացորդ նվիրում նրա ճակատագրին, բնածին դեմոկրատիզմ և դրա հետ միասին զգացմունքի անմիջականություն, յուրօրինակ, անկրկնելի աշխարհընկալում, բանաստեղծական հինավուրց արվեստի անակնկալ թարմություն,—այս ամենը գրավեցին Բլոկի՝ մտածողի ու բանաստեղծի, ուշադրությունը։

Բրյուսովին ուղղած պատասխան նամակում (1915, 2 նոյեմբերի) Բլոկը գրել էր. «Մենք հիմա խոսում էինք Պավել Նիկիտիչ Մակինցյանի հետ, նա տվեց ինձ մի շարք արժեքավոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ և առաջարկեց մի քանի տեքստեր, որոնցից ես անպայման մի քանիսը կընտրեմ։ Առաջմ մտածում եմ Քուլակի և Իսահակյանի մասին,

¹ Բրյուսովը ուղարկել էր Բլոկին Տերյանից միայն մեկ բանաստեղծություն՝ «Գարնան քաղաքում», տե՛ս այդ մասին— «Литературное наследство», т. 92, Александр Блок. Новые материалы и исследования, кн. 1, «Наука», М., 1980, с. 485, 517—520.

* Նույն տեղում, էջ 519։

երկուսն էլ գերել են ինձ: Շնորհակալ եմ նամակի համար, ես շատ ուրախ եմ մասնակցություն ունենալու այդ աշխատանքին...»²:

Հիրավի, հայրենիքի ոգուն, ժողովրդի նախահիմքերին ձգտող Բլոկը, բնական է, չէր կարող չգերվել ժողովրդական պոեզիայի կենսարար աղբյուրներից եկող Քուչակի և Իսահակյանի պոեզիայով:

Ի վերջո, Բլոկը նախընտրում է միայն Իսահակյանին: Եվ XX դարի մեծագույն բանաստեղծներից առաջինը ձեռնամուխ լինում Իսահակյանի պոեզիայի թարգմանությունը:

Իսահակյանի պոեզիային Բլոկը գուցե և ծանոթացել է առաջին անգամ Մոսկվայում 1907 թ. ուսերեն լույս տեսած «Արագի ծաղիկները» և «Հայկական մուսա» գրքերից, ուր սակայն թարգմանությունները (բացառությամբ Իվան Բունինի մի երկի) մոտավոր չափով էին միայն մոտենում բնագրին:

1915 թվականի հոկտեմբերի վերջերին Բրյուսովն ու Մակինցյանը Բլոկին ծանոթացնում են «Հայաստանի պոեզիա» ժողովածուի համար նախատեսվող Իսահակյանի տողացի թարգմանություններին, ինչպես և հրապարակի վրա եղած բանաստեղծի ուսերեն երկերին: Իսկ նույնմբեր ամսից նա սկսում է թարգմանել Իսահակյանից իր ընտրած բանաստեղծությունները:

Հայտնի է, որ Բլոկը բացառիկ դեպքերում էր զբաղվում թարգմանությամբ: Նա, ի տարբերություն, ասենք, Բրյուսովի և Բալմոնտի (որոնց համար թարգմանելը մշտական զբաղմունք էր՝ հավասարազոր սեփական ստեղծագործական աշխատանքին), թարգմանում էր միայն հոգու պահանջով, համարելով թարգմանությունը ինքնարտահայտման յուրովի ձև և մոտենում էր այդ գործին իրեն հատուկ բացառիկ խրստապահանջությամբ: Բլոկը միայն երեք բանաստեղծ է թարգմանել ամբողջական շարքերով՝ Բայրոն (15 բանաստեղծություն), Հայնե (23 բանաստեղծություն) և Իսահակ-

² Александр Блок, Собр. соч. в 8-ми т., т. 8, ГИХЛ, М.—Л., 1963, с. 449.

յան (20 բանաստեղծութիւնն և երեք սևագիր): Բլոկը դիմել է թարգմանութեան միայն այն դեպքում, երբ իր ընտրած պոետը խորապես համահունչ է եղել իր տրամադրութիւններին և խոհերին: Բլոկի թարգմանական սկզբունքների մասին նրա վաղեմի բարեկամ, գրականագետ Ծ. Կնիպովիչը գրել է. «Բլոկը իսկական բանաստեղծների պես Բլոկը ոչինչ չի թարգմանել պատահականորեն: Նրա բոլոր թարգմանութիւնները իր ստեղծագործութեան լրացումներն էին, յուրաքանչյուր հեղինակից նա վերցնում էր միմիայն իրենը»³:

Եվ ահա Բլոկի առջև դրվում է մի նոր ստեղծագործական խնդիր՝ թարգմանել իրեն համարյա անծանոթ մի գրականութեան ներկայացուցչի, որն իր խառնվածքին ու մտածելակերպին մոտ էր, բայց և հեռու՝ իր խոսքերով ասած՝ «պանդուխտ ու գլուղացի» բանաստեղծի և, վերջապես, թարգմանել իր ժամանակացին ու հասակացին (դա ևս բացառութիւն էր նրա համար): Բայց և այնպես նա խիզախեց և 1915 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին թարգմանեց 20 բանաստեղծութիւն Իսահակյանից:

Այդ օրերին Պոդոս Մակինցյանին գրած նամակում (1915, 1 դեկտեմբեր) Բլոկը խոստովանում է Իսահակյանին թարգմանելու ժամանակ իրեն համակած զգացմունքների մասին. «Ես չէ, որ պիտի ասեմ՝ ինչպես են ստացվել: Բայց պետք է Ձեզ խոստովանեմ, որ ես սիրեցի այդ բանաստեղծին քնքշորեն: Հաղորդեցեք նրան, խնդրեմ, սրտագին ողջույնը թարգմանչի, որը ձգտել է վերածել նրա բանաստեղծութիւնները ուղեւորին լեզվի, որը գուցե և բոլորովին օտար էր նրան»⁴:

Ինչպես ամեն գործ, որ հանձն էր առնում Բլոկը, այս թարգմանութիւնները ևս նա ստանձնեց նվիրումով ու բարձրագույն բարեխղճութեամբ: Այդ են վկայում թարգմանութիւնների (մեկ քառյակի, տողի, բառի) տասնյակ սևագրութիւններն ու տարբերակները (եղել է տող, որ ունեցել է տասնմեկ տարբերակ), ինչպես և ինքնազրերի վրա արված

³ О Блоке. Изд-во «Никитинские субботники», М., 1929, с. 179.

⁴ «Звезда Востока», Тифлис, 1936, № 1 от 15 января.

բազմաթիվ գրառումները: Բլոկը հաշվի է առել մինչև իսկ իր կնոջ՝ Լյուբով Դմիտրիևնայի դիտողությունը՝, իսկ թարգմանությունների սևագրերի առաջին անվանաթերթի վրա Բլոկը գրել է. «Որքա՞ն տողացի թարգմանություններ, խոսակցություններ ու նամակներ եղան»⁶:

«Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ...» («В мире я— дивная тварь...») բանաստեղծության թարգմանության սեփական (այն այդպես էլ մնաց սևագիր, չնայած արված էր երկու տարբերակ՝ 39 տող—Ա. Ի.) առաջին թերթի լուսանցքում Բլոկը գրել է. «Ուժերից վեր աշխատանք. բոլոր բաները այս չափի մեջ չեն տեղադրվի: 1915, 20. XII»⁷:

Այնքան մեծ էր ստանձնած գործի նկատմամբ նրա բժախնդրությունը, որ հանձնելով մի շարք ավարտված թարգմանությունների տեքստերը, Բլոկը խնդրում է, որ իրեն հնարավորություն տրվի տպագրելուց առաջ մեկ անգամ ևս նայելու թարգմանությունները: Նա գրում է Բրյուսովին. (1. XII 1915) «Ահա՛ Իսահակյանի տասներեք բանաստեղծությունների իմ թարգմանությունը: Եթե հաջողվի ինչ-որ բան լրացնել կամ ուղղել, ես այն կանեմ մամուլները կարդալիս, ուստի հատկապես խնդրում եմ դրանք ինձ ուղարկել»⁸:

Ծանոթությունը Ալեքսանդր Բլոկի ծոցստեղծությունների հետ ևս ցույց է տալիս այն լարված աշխատանքի ուժմը, որը համակել էր Բլոկին Իսահակյան թարգմանելու ընթացքում.

«14 նոյեմբերի: Թարգմանում էի Իսահակյան:

Բրյուսովին ուղարկել եմ Իսահակյանի 13 բանաստեղծությունները՝ դեկտեմբերի 2-ին:

1 դեկտեմբերի: Թարգմանում եմ Իսահակյան և Պլուդոն: Ամբողջ օրը թարգմանում եմ և արտագրում:

Բլոկը «ես որ մեռնիմ՝ ինձ կթաղեք...» բանաստեղծության («Схороните, когда я умру...») թարգմանության սևագրում՝ «Распустившие волосы ивы» տողը ընդգծել է և կողքին գրել. «Լյուբան գտնում է, որ դա պրոդայիզմ է»: Տե՛ս ИРЛИ, архив А. Блока, ф. 654, оп. I, № 154, л. 7.

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 654, оп. I, № 154 л. 1.

⁷ Նույն տեղում, л. 2.

⁸ Տե՛ս Александр Блок, Собр. соч. в 8-ми т., т. 8, с. 450—451.

17 զեկեամբերի: Քարգմանում էի Իսահակյան:

21 զեկեամբերի: Քարգմանում էի Իսահակյան (երեկ էլ):

22 զեկեամբերի: Տխրահովին՝ Իսահակյանի 7 բանաստեղծությունները²:

Նույն այդ ծնցատետրերի էջերում մենք բազմիցս հասցիդում ենք Պոլոս Մակինցյանի անվան Հիշատակմանը նշված երեսում է Մակինցյանը մեծապես օգնել է Բլոկի Իսահակյանից թարգմանություններ կատարելիս: Այդ են վեկայում Բրյուսովին գրած Բլոկի նամակի (1915 թ. զեկտեմբերի 1) հետևյալ տողերը. «Պա՛վել Նիկիտիչի արժեքավոր բարեկամական ցուցումներից ես ինչքան որ կարողացա օգտվեցի»³:

Բլոկի խնդրանքով Մակինցյանը հասանկ գրի էր առ Իսահակյանի բանաստեղծությունների առաջադրձումը և սերեն լեզվով, որպեսզի Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչը կարդանար ընկալել բնագրի երաժշտությունը, հնչերանգներ սրին Բլոկը շատ մեծ նշանակություն էր առելիս: Պահելի նրա համար առաջին հերթին երաժշտություն էր՝ «հոգիդ զոչ ևայնների զոչանք»: Այս առումով Իսահակյանը գրել էր նրան, և թարգմաններն նա ջանում էր հնարավոր չափ ամբողջությամբ վերստեղծել նրա մեղեդայնությունը նրա հնչերանգները:

Բանաստեղծի մարտքույրը և նրա առաջին կենսագիր Մ. Ա. Բեկետովան, իր հուշերում պատմում է այն մասին Բլոկը ինչպես է աշխատել Իսահակյանին թարգմանե ժամանակ. «Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչը չէր բավարարվել միայն առկայի թարգմանություններով, նա խնդրում էր համար բարձրաձայն կարգալ բանաստեղծությունները, պեսզի հիշեր նրանց սիթմը: Ըստ որում, նա ցուցաբերում զարմանալի հիշողություն, մտաբերելով ոչ միայն սիթմն ողև ամբողջական համաժաներ իրեն բալորովին տե՛ս!

² Александр Блок. Записные книжки 1901—1920. Составил: подготовка текста, предисловие и примечания Вл. Орлова, 1966. «Художественная литература», с. 277, 279—281.

³ Александр Блок, Собр. соч. в 8-ми т., т. 8, с. 451.

լեզվի բանաստեղծություններից: Նրան դուր էր գալիս արտասանել զրանք՝ ինձ ու մորը: Լեյդ թարգմանություններով նա հափշտակվել էր: Բոլորն էլ լավն էին, բայց բոլորից լավ էին ստացվել հայ բանաստեղծ Իսահակյանի հրաշալի բանաստեղծությունների թարգմանությունները: Երբ լույս տեսավ հայկական ժողովածուն (մայիս, 1916), Լեւքսանդր Լիւքսանդրովիչը Մոսկվայից՝ հայ մտավորականների մի խմբից հեռագիր ստացավ, ուր նրան սրտագին շնորհակալություն էր հայտնվում իր կատարած թարգմանության համար»¹¹:

Իսահակյան թարգմանելիս բանաստեղծություններ ընտրելու հարցում Բլոկն ազատ էր եղել և նա ընտրել էր միայն այն, ինչ հարազատ էր իր մտածելակերպին ու խառնվածքին: Հայրենիքի, սիրած կնոջ և մայրական սիրո թեման առաջնային էին թե՛ Բլոկի, թե՛ Իսահակյանի պոեզիայում: Եվ բնական է, որ ընտրություն կատարելիս Բլոկը ջոկել է հիմնականում այդ թեմաների հետ առնչվող ստեղծագործությունները:

Այն, ինչ Բլոկի համար Ռուսաստանն էր, Իսահակյանի համար Հայաստանն էր: Ինչքան դրամատիկ էր սիրեցյալ էակի կերպարը Բլոկի մոտ, այնքան դրամատիկ ու անհասանելի էր այն նաև Իսահակյանի մոտ: Մայրական սիրո թեման, մոր կերպարը պաշտամունք է եղել երկու բանաստեղծների համար: Հավատարմությունը այս հավերժական թեմաներին, ինչպես և բանաստեղծական արվեստի դասական ավանդներին, ինքնին Բլոկին և Իսահակյանին հակադրում էր ժամանակի մոդայիկ, ֆուտուրիստական գրական ուղղություններին և դեկադենտական տրամադրություններին: Հավատարմությունը պոետական արվեստի բարձր տրորադիցիաներին, համաշխարհային մեծ պոետներին մերձեցնում էր նրանց:

Բլոկը 1915—1916 թթ., պատմական մեծ վերափոխությունների շեմին, երբ իր ողջ էությամբ հակվում էր դեպի

¹¹ М. А. Бекетова, Александр Блок (Биографический очерк), изд. 2-е, Л., 1930, с. 204—205.

ժողովրդի մտածողութիւնը, դեպի ժողովրդի կենսափիլիսոփայութեան ակունքները, հանձինս Իսահակյանի գտաւ մի բանաստեղծի, որը հնարավորութիւն էր տալիս նրան հաղորդակցվելու ժողովրդի տարերքին, ժողովրդի մարդու մը մտածողութեանն ու հայրենասիրութեանը: Իսահակյանը միաժամանակ նրան երևաց որպէս ժողովրդի բանաստեղծի կերպար, մի կերպար, որի մեջ գուցե և ինքը տեսնում էր իսկական բանաստեղծի կոչումը: Նա հանդիպել էր այն պոետին, որը, լինելով տանջված ու տառապալ, բայց հավիտենապէս մաքառող ազգի զավակ, ի զորու էր ներարկել իրեն ժողովրդական կենսազգացողութիւն ու հավատ և դա այն ժամանակ, երբ իր հայրենիքը կանգնած էր պատմական զորեղ շրջադարձի նախաշեմին:

Բլոկը իր պոետական ներունակութեամբ զգաց, որ հայ բանաստեղծի և նրա ժողովրդի մտածողութեան մեջ չկա ոչ մի անջրպետ, և նրան անկեղծ գերեց այդ ներդաշնակութիւնը, հարազատութիւնը հայրենի հողին: Եվ, վերջապէս, Բլոկին՝ մեծ սիրահարին, մարդկայնորեն հուզել և ոգևորել էր Իսահակյանի քնարականութիւնը, որը շրջապատի դեկադենտական քառսի մեջ հնչում էր որպէս մի հազվագիւտ մաքրութեան, անաղարտ մեղեդի: Այս ամենը, բնականաբար, ցանկութիւն առաջացրին Բլոկի մեջ վերստեղծել Իսահակյանի երկերին համահունչ պատկերը իր հարազատ լեզվով, որը մի կատարյալ հայտնութիւն պիտի դառնար ռուս ընթերցողի համար:

Իսահակյան թարգմանելը Բլոկի համար ունեցավ սեփական երկերի ստեղծման համազոր իմաստ և այս թարգմանութիւններում էլ նա հասաւ այն բարձունքներին, որ հատուկ էին իր լավագույն գործերին: Հասաւ ուժերի գերագույն լարման շնորհիվ, քանզի Իսահակյանը ինչքան որ սիրելի բանաստեղծ էր իր համար, այնքան և դժվար թարգմանելի էր:

1915 թ. նոյեմբերի 30-ին Բրյուսովի կնոջը՝ Իովաննա Մատվենային, Բլոկը գրել է. «Շատ ցավում եմ, որ այդքան ուշացնում եմ Իսահակյանի բանաստեղծութիւնները.

չմոռոթեք թե ես նրանցով չեմ զբաղվում, ընդհակառակը, շատ չանք եմ թափում, բայց այդ հրաշալի բանաստեղծը անասելի դժվար է թարգմանություն համար: Մինչև օրս արված է սևագիր՝ մոտ 10 բանաստեղծություն, մինչդեռ ես դժգոհ եմ իմ արածից»¹²:

Լենինգրադի Գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի (Պուշկինյան տուն) ձեռագրատանը, Պուշկինի ձեռագրերի կողքին պահվում է և Ալեքսանդր Բլոկի արխիվը: Այդ արխիվում գտնվում են նաև Իսահակյանից կատարած Բլոկի թարգմանությունների ինքնագրերը՝ վերջնական մաքրագիր ձեռագրերը՝ քսան մեծադիր էջ և դրանց սևագրերը՝ քսանհինգ էջ (վերջիններին թվում են երեք թարգմանություններ՝ բերվում է ըստ Բլոկի անվանումների— «Небо—сердце мое...», «В мире я—дивная тварь...», «—Что над огнем ты варишь, мать?...», որոնք մնացել են անավարտ):

Գրականագետ Լևոն Մկրտչյանը «Ավետիք Իսահակյանը և ռուս գրականությունը» գրքում հանգամանորեն ուսումնասիրել է Բլոկի աշխատանքը Իսահակյանի թարգմանությունների վերաբերյալ, հենվելով նրա արխիվում պահպանվող թարգմանությունների և սևագիր տեքստերի վրա: Կարծում ենք, որ հարկ չկա կրկնելու գրականագետի շնորհակալ աշխատանքը և նորից երևան բերել այդ բազմաթիվ սևագրերի և տարբերակների տեքստերը: Կուզենայինք հույս հայտնել, որ նրանք կգտնեն իրենց վայել տեղը Բլոկի ներկա ժամանակ պատրաստվող ծրկերի ակադեմիական հրատարակության մեջ:

Նրբ մոտիկից ծանոթանում ենք ռուս սքանչելի բանաստեղծի աշխատանքին, կրկին ու կրկին հիացմունք ենք ապրում մեծ արվեստի հավերժ ուղեկցի՝ անբավարարության զգացումով:

Կարդում ես «Ալագյազի մանկների», «Նախերգի» թարգմանությունը՝ «Под алмазным венцом»—12 տող է ընդա-

¹² Александр Блок, Собр. соч., в 8-ми т., т. 8, с. 450.

* См. ИРЛИ, архив А. Блока, ф. 654, оп. 1, № 154.

մենը, թվում է, թե գրված է մեկ շնչով, բայց ահա ծանոթանում ես նրա սեւագրին և տեսնում, որ միայն վերջին քառյակի չորս տողերն ունեն 33 տարբերակ: Հարկ է ասել, որ այդ 33 տողից գրեթե յուրաքանչյուրը կբավարարեր ուզածը բանաստեղծ-թարգմանչին, բայց ո՛չ Բլոկին. բյուրեղացումը նրա արվեստի նշանաբանն էր:

Զկա համարյա մի բանաստեղծության թարգմանություն, որ չունենա յուրաքանչյուր տողի իր տարբերակը. կատարելագործումը արդյունք է եղել վիթխարի ստեղծագործական աշխատանքի, որին Բլոկը նվիրվել է ողջ էությամբ:

*

* * *

Բլոկին, ռուսական դասական պոեզիայի «վերջին երգչին», որի գրչի տակ բառը հասնում էր անհասանելի բարձունքների ու թափանցիկ մաքրության, թվում է, թե թարգմանելու համար ավելի մոտ ու հարազատ պիտի լինեին Իսահակյանի խոհա-քնարական բնույթի երկերը, սակայն նա նույն վարպետությունն է ցուցաբերում նաև ժողովրդա-բանահյուսական պոեզիայի բնույթի նրա երկերի հանդեպ:

Իսահակյանի ժողովրդական երգի բնույթի երկերի վերակերտման միջոցով Բլոկը ձգտում էր շոշափել ժողովրդային պոեզիայի տարերքը, ձևերը և փորձել (թեկուզ թարգմանության միջոցով) իրեն այդ բնագավառում:

Մնացել է Բլոկի մի հետաքրքրագույն նամակը՝ Բրյուսովին (1. XII, 1915), ուր նա բացահայտում է Իսահակյանին թարգմանելու իր որոշ նկատառումները.

«Զգտելով հնարավորին չափ մոտ մնալ բնագրին, ես, սակայն, նկատի եմ ունեցել, որ Իսահակյանի մոտ հանգը չէ զբաղեցնում առաջնային տեղ, ուստի և, ես կամ բաց եմ թողել այն, կամ ինձնից եմ ավելացրել (ի դեպ, ո՛չ հաճախ): Ալիտերացիաները ձգտել եմ պահպանել, ջանալով, սակայն, աչք չգարնել, հիշելով, որ բանաստեղծը պանդուխտ է ու գյուղացի:

«Ջան» բառը, ոչ միայն պահպանել եմ, այլև իմ կող-

մից մի քանի տեղ էլ ավելացրել եմ, ախր շատ լավ բառ է: Իհարկե, ձգտել եմ յուրա գնալ առանց ավելորդ բառերի, սակայն, ցավոք, ոչ միշտ է դա հաջողվել...»¹³:

Բլոկի այս խոստովանությունը յուրահատուկ մի բանալի կարող է հանդիսանալ, որի օգնությամբ բացահայտվում են նրա թարգմանչական աշխատանքի օրինաչափությունները և սկզբունքները: Խոսքն այստեղ հիմնականում վերաբերում է ժողովրդական պոեզիայի բնույթի Իսահակյանի բանաստեղծությունների փոխադրման աշխատանքին, որն (ինչպես երևում է Բլոկի ձեռագրերից) առանձնապես դժվար է նրան տրվել:

Ձգտելով առավել հարազատ մնալ բնագրին, Բլոկը պիտի կարողանար հայկական երգի մեղեդայնությունը պահպանել ուսներեն լեզվով, բայց և խուսափել ավելորդ բառերից, որոնք խորթ կլինեին հայ երգին, և այստեղ Բլոկին օգնության է գալիս ուսական ֆուլկլորային երգը, նրա օրինաչափությամբ կառուցված բանաստեղծությունը: Մեղեդին մի լեզվից անցնում է մյուսը, չկորցնելով երգ լինելու հերաշքը: Աշխարհի ժողովուրդների երգը մի ընդհանրություն ունի՝ այն արտահայտիչն է բարու և արդարության վերաբերյալ տվյալ ժողովրդի ունեցած երազների, հույսերի, տենչերի և նրանց ստեղծման բարոյական չափանիշը մեկն է:

Դիմելով ուսական ֆուլկլորի օգնությանը, Բլոկը վարվել է ճիշտ այնպես, ինչպես երեսուն տարի հետո խորհուրդ կտար իր ժամանակակից թարգմանչին Իսահակյանը (Մոսկվայում 1945 թ. հրատարակված իր պոեզիայի հատընտիրի ներածականում):

«Այս բանաստեղծությունների մի մասը ժողովրդական ձևերով են կերտված, ուստի և դժվար են տրվում թարգմանման՝ հայ բանահյուսության ձևերի ինքնատիպության պատճառով: Ինձ թվում է, սակայն, որ այդ դժվարությունը կա-

¹³ Александр Блок, Собр. соч. в 8-ми т., т. 8, с. 451.

րելի է հաղթահարել ուսական բանահյուսության ձևերին դիմելով»¹⁴։

Բլոկը միաժամանակ ձգտում էր պահպանել հայ ժողովրդական երգի տարրերը, գտնել նրանց համահնչունը, համանիշը ուս Ֆոկլորային խոսքի մեջ, և միայն «անելանելի» դեպքերում էր ուսիղմներից «պատվաստում» կատարում, այն էլ անցկացնելով իր արվեստի քուրայի միջով։

Բլոկի այս իսկական մաքառումը լավ է դիտվում, օրինակ, Իսահակյանի «Բալես ունի հնդու-մաթա...» երգի մեջ, Այս բանաստեղծությունը ամբողջապես կառուցված է ձայնախաղերի, բացականչությունների, ասոնանսների վրա՝ և՛ օրորոցային է, և՛ ազոթք, իսկ միասնության մեջ դիտվում է իբրև մի կատարյալ երգ, որը, թվում է թե բացարձակապես անթարգմանելի է, սակայն Բլոկը խիզախում է.

Ал-злат наряд—мой детка рад,
Индийский лал в ручонке сжал.
Люль-люль, дар-дар, дитя-краса.
Спи, спи, бай-бай, дремли, да-да,
Бровь—полумесяц, спи, дар-дар,
Глазок—звезда, господень дар.

День настает, овца влет,
Дитя все спит и не встает.
Вставай, капризничай. кричи,
Гоп-гоп, на соску, на, соси,
Топ-топ, тиховечко ходи.
Нет, сладкий сон тревожить жаль.
Щека—как сахар, как мнидаль.

Джан, божья мать, молю тебя,
От злого взора, наговора,
Храни, храни мое дитя...

Դարձվաժների, ձայնանմանությունների, բառիկների, հնչյունային կապակցությունների մի ողջ շարք է հայտնաբերում Բլոկը և հասնում իր հիմնական նպատակին՝ ոչ թե երգի թարգմանություն, այլ երգի ստեղծում։ Այս օրորո-

¹⁴ Ав. Исаакян, Избранные стихи, ГИХЛ, М., 1945, с. 3.

ցայինի մեղեդին դեռևս չէր մարել Բլոկի ականջում, ևրր երեք ամիս անց իր «Коршун» («Ուրուրը») բանաստեղծությունում այն վերածեց ռուս մոր օրորոցայինի.

На хлеба, на, на грудь свои,
Расти, покорствуй, крест неси.

Բլոկը գրում է, որ հանգը Իսահակյանի մոտ առաջնային տեղ չի գրավում, ուստի և ինքը որոշ դեպքերում անտեսել է այն, կամ թե ինքն է հանգավորել, ձգտելով պահպանել հնչերանգները, սակայն չի շարաշահել դրանք: Նա ճշմարիտ կռահել էր, որ Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստում տեխնիկան՝ հանգավորումը, վերջընթեր շեշտը էականը չէին: Բարձրագույն բանաստեղծական արվեստը, որը կենդանի կյանքն էր նրա պոեզիայի, հարկ չունեի սովորական չափանիշների, ինչպես որ մի առիթով Իսահակյանը ասել է՝ «կրակը ձև ունի»:

Նույնպես և Բլոկի պոետական արվեստը չի տեղադրվում ոչ մի փեղկերի մեջ և թարգմանելիս էլ նա գնում էր ամենադժվար ճամփով, շարունակում էր իր ազատ ճախրանքը և միայն երաժշտությունն էր, անվերջ երաժշտությունը՝ նրա միակ ուղեկցողն ու ուղեները: Միայն ներքին այրմամբ է պոեզիան մի լեզվից հորդում մյուս լեզուն:

... Սիրուն աստղեր, անուշ հովեր,
Յարես ո՞ւր է՝ էս գիշեր.
Պարզ երկընթի նըխշուն աշեր,
Յարիս տեսա՞ք էս գիշեր:

Լուսը բացվավ, դուրը բացվավ,
Ամպ ու զամպ է,—թոն կուգա.
Ալ ձին եկավ, անտեր եկավ, —
Ա՛խ, յարս ո՞ւր է, տուն չի գա...

(I, 6)։

...О, нежный ветер, звездный свет,
Где яр мой в эту ночь?
О, звезды, вас прекрасней нет,
Где бродит яр всю ночь?

Рассвет настал и в дверь вошел,
Туман, и дождь идет.
Ал-конь пришел, один пришел,
Ах, яр домой нейдет!

Բլոկը հասնում է այն բանին, որ թարգմանական բանաստեղծությունը չի գիտակցվում, որ մի այլ լեզվի նվաճում է:

Բլոկը Իսահակյանի միայն թարգմանիչը չէր, այլ համամիտը, համախոհը, հեղինակակիցը: Բրյուսովին գրած նամակում Բլոկն ակնարկել էր Տերյան թարգմանելու անհրեճարկությունը. «Լեզվի հնչյունները՝ շատ օտար են»: Պոեզիան նրա համար առաջին հերթին երաժշտություն էր, այլ լեզվի պոեզիան նա ընկալում էր միայն այն դեպքում, երբ նրա հնչյունները ձայնակցում էին (ներդաշնակում էին) իր լրսողությունը: Բլոկը գրել է. «Голоса скрипок» (1910) բանաստեղծության մեջ.

Учись вниманью длинных трав,
Разлейся в море зорь беспечных.
Протяжный голос свой послав
В отчизну скрипок запредельных.

Ահա այս տեսակետից Իսահակյանի պոեզիան նրան գերել էր իր երաժշտական կատարելությամբ, երբ յուրաքանչյուր բառի «ձայնը» ներդաշնակում էր բանաստեղծության ընդհանուր հնչյունային համանվագին, ամեն ինչ դառնում էր մեղեդի և միաժամանակ այդ մեղեդին այնքան նոր էր ու անսպասելի, որ ինքը, դյուբված դրանով, ձգտում է իր թարգմանություն-ստեղծագործության մեջ շարունակել այդ երգը:

«Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր» բանաստեղծության մեն-երգը տանում է «չ» տառի հնչյունը.

Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր,—
էն մութ, անծեր գիշեր է.
Մութըն ա՛հ է, շարժեր շա՛տ կան,—
Սև աչերը մի՛ սիրե՛:

Տե՛ս իմ սիրտըս—արուն-ծով է,
 էս շարքերը զարկեցին.
 էն օրվանեն զաղար շունիմ,—
 Սե աշերը մի՛ սիրե...

(I, 77),

Նույն հնչյունը տիրակալն է և Բլոկի թարգմանության մեջ.

Не глядись в черный взор,
 В нем—безбрежность ночей,
 Ужас тьмы, духи гор,—
 Бойся черных очей!

Видишь: сердце—кровавый ручей,
 Нет покоя с тех пор,
 Как сразил чарый взор,—
 Бойся черных очей!

Բլոկը մեծ նշանակություն էր տալիս Իսահակյանից կատարած իր թարգմանություններին և մանավանդ այն գործերին, որոնք ֆուկլորային-ժողովրդական բնույթի էին և ավելի մեծ աշխատանք էին պահանջում: Այդպիսի բանաստեղծություն է համարվում «էն ամպի նրման խուլ որոտումով...»-ը: Բլոկը այս բանաստեղծությունը թարգմանելիս օգտագործել է ռուսական ֆուկլորային երգին հատուկ դարձվածքներ ու պատկերներ, փորձել է առավել դիմադրություն ցույց տվող հայ բանահյուսության տարրերը «սանձել ու վարժեցնել»: Թարգմանության հենց առաջին տողից՝ «Словно молнии луч, словно гром из туч...» զգացվում է երկնի որոտը, որը զարմանալի համահունչ է բանաստեղծության հերոսի՝ կռիվ գնացող ֆիդայու տրամադրությանը: Ինչպես քնազրում, թարգմանության մեջ ևս հերոսի քնարական մենախոսությունը իր ամբողջությամբ ընկալվում է որպես հրաժեշտի մի նոկտյուրն.

Словно молнии луч, словно гром из туч,
 Омрачен душой, я на бой пошел.
 Словно стая туч над зубцами круч,
 Милый друг сестра, брат твой в бой пошел.

А утихнет бой, не ищи меня
В удалой толпе боевых друзей.
Ты ищи, сестра, ворона коня,
Он копытом бьет в тишине полей.

Не ищи, душа, не ищи дружка.
На хмельном пиру, средь товарищей,
Взвоят горный ветер, кинет горсть песка
В твоего дружка, на пожарище.

И чужая мать, неродная мать
Будет слезы лить над могилою,
Не моя сестра—горевать, рыдать,
Рассыпать цветы над могилою...

Ժիշտ է, այստեղ բավական շատ են զուտ ռուսական բառակապակցություններն ու դարձվածքները «над зубцами круч», «милый друг сестра», «в удалой толпе», «ворона коня», «не ищи, душа», «на хмельном пиру», «на пожарище», սակայն դրանք անհրաժեշտ էին Բլոկին: Իսահակյանը ևս բնագրում շատ է օգտագործել զուտ հայկական ժողովրդական (ֆիդայական պոեզիայի) տարրեր, դրանք այդ բանաստեղծության կենդանի կյանքն են, անհրաժեշտությունը: Բլոկը շուններ ուրիշ ճանապարհ: Նույն բանաստեղծությունը թարգմանել է և Վալերի Բրյուսովը՝ թարգմանության վարպետ ստեղծագործողը:

Մի քանի շտրիխով համեմատենք Բլոկի և Բրյուսովի թարգմանությունները: Առաջին տողը Բրյուսովի մոտ՝ «Как с громом тучи выплыли в простор...» գեղեցիկ պատկեր է, բայց զգացվում է այստեղ երկնի որոտը, լսվում է արդյոք նրա ձայնը—ո՛չ, մինչդեռ այն անհրաժեշտ էր բանաստեղծությանը ճշմարիտ ուրիշ հաղորդելու համար:

Երկրորդ տողը Բրյուսովի մոտ. «Так я пошел, с тяжелым сердцем, в бой...» պատմողական է, հանգիստ, սա ևս հարազատ չէ բնագրին: Այնինչ Բլոկի թարգմանությունն, ընդհանուր տրամադրության ճշմարիտ վերարտադրումից բացի, իր ամբողջությամբ՝ ներառյալ և ռուսիզմները, շատ ավելի հարազատ է Իսահակյանի բնագրին:

«էն ամպի նրման ժեռոտ սարերով...» տողը թարգմանված է Բլոկի մոտ՝ «Словно стоя туч над зубцами круч...», Բրյուսովի մոտ՝ «Как облака чрез те уступы гор...».

Բլոկի սարերը հայկական են, Բրյուսովինը՝ ընդհանուր:

«Իմ քաջ սեուկին», — ասում է Իսահակյանը, «ворона коня», — թարգմանում է Բլոկը, իսկ Բրյուսովը՝ «конь с уздой из серебра». բնագրում սանձի մասին խոսք չկա:

Ի դեպ, Բրյուսովի թարգմանությունն էլ ունի իր առավելությունները. նախ, Բրյուսովի մոտ հասկացվում է, որ Իսահակյանի հերոսը «քուրի՛կ ջան» ասելով դիմում է ոչ թե իր քրոջը, այլ սիրած էակին: Բլոկի մոտ այս միտքը չի հասկացվում, մանավանդ առաջին քառյակի վերջին տողը շատ է շփոթեցնում. «Милый друг сестра, брат твой в бой пошел...».

«Ծղբայր» բառը ոչ մի տեղ չի օգտագործված Իսահակյանի մոտ, այլ՝ «քո ազիզ յարին»: Հիանալի է Բրյուսովի մոտ երրորդ քառյակի վերջը.

Повеет ветром черная гора,
Засыплет пылью мой безмолвный прах!

Ծիշտ է նկատել Բրյուսովը՝ Իսահակյանը նկատի ունի հերոսի շիրիմը:

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Բլոկի թարգմանությունը զերծ է պատմողականությունից, նա ոչ թե պատմում է ֆիդայու ճակատագրի մասին, այլ վերապրում է այն:

Այս բանաստեղծության թարգմանությունը, իր մի քանի այլ գործերի հետ, Բլոկը ուղարկում է Մ. Գորկու ծրագրած «Հայ գրականության ժողովածուի» խմբագրությանը: Բլոկը գիտեր, որ այդ գործը թարգմանել էր նաև Բրյուսովը և հուզմունքով սպասում էր, թե ում գործը կտպագրեն: Սակայն խմբագրությունը նախընտրությունը տալիս է Բրյուսովի թարգմանությանը:

Գիրքը ստանալու օրը՝ 1916 թ. մայիսի 17-ին, Բլոկը այդ մասին վրդովված գրառում է թողնում իր ծոցատետ-

րում¹⁵։ Եվ ապա պատվիրված նամակով հարցում անում Ա. Ն. Տիխոնովին (Գորկու օգնականին)։ Վերջինս անմիջապես տեղեկացնում է Բլոկին, որ նրա թարգմանությունը ուղարկված է Մոսկվա՝ Բրյուսովին, «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի համար։

Եվ Բլոկը հաջորդ օրը գրում է իր ծոցատետրում.

«18 մայիսի։ Տիխոնովը ներողություն խնդրելով, սիրալիկ բացատրեց, որ Իսահակյանի իմ թարգմանությունը ինքը ուղարկել է մոսկովյան ժողովածուին, և կարծել, թե հայտնել է ինձ այդ մասին»¹⁶։

Իհարկե, Տիխոնովի պատասխանը չի մեղմացնում դրոշմյունը, բայց ահա «Հայաստանի պոեզիան» անթոլոգիայում «էն ամպի նրման խուլ որոտումով...» բանաստեղծությունը լույս է տեսնում Բլոկի թարգմանությամբ։ Խրմբագիրը՝ Բրյուսովը նախընտրությունը տվել էր ընկերոջը։

Ահա ինչքան անզիջող էր Բլոկը իր թարգմանական երկերի վերաբերյալ։

*

* *

Առավել կատարյալ է դառնում Բլոկ-թարգմանչի ձեռագիրը հայ բանաստեղծի խոհա-քնարական բնույթի երկերը վերակերտելիս։ Այս բնույթի երկերը թարգմանելիս Բլոկը հիրավի հասնում է անմատչելի բարձունքների։ Ժողովրդական բանաստեղծությունը որպես միջնորդ այլևս պետք չէր Բլոկին։ «Այս Իսահակյանը» նրա հետ խոսում էր նույն լեզվով։

Իսահակյանի պոեզիայում մի հազվագեպ քնարական մարգարիտ է հետևյալ բանաստեղծությունը.

Աղբյուրի մեջ մի մարալ
Շուքն է տեսել եղնիկին—
Ու ման կուգա միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին։

¹⁵ Александр Блок, Записные книжки. М., 1965, с. 300.

¹⁶ Նույն տեղում։

Այն եղնիկն էլ խրադին
Մարալի ձայնն է լսել.—
Ու ման կուգա մարալին
Մուրիկ-մուրիկ զօր-զիշեր...
(I, 111):

Բլուկի Թարգմանությունում այս մարգարիտը չի մնացել խեցու մեջ, այլ փայլում ու զմայլում է իր առաջնային գեղեցկությամբ: Եվ սակայն, այն դյուրին չի ընկել Բլուկի ձեռքը ճիշտ այնպես, ինչպես մարգարիտ որոնողը բազում ու տառապալի որոնումներից հետո է միայն (և այն էլ եթե բախտը ժպտա) գտնում երանելի մարգարիտը: Այնպես էլ դժվարին ու համառ որոնումներից հետո է գտնում մարգարիտը Բլուկը: Այդ են վկայում նրա ինքնագրերը. ահա առաջին փորձը.

Увидала лань
Увидала в источнике лань*
Отражение оленя в воде
Как олень отразился в воде*
Жадно ищет лань
Жадно ищет оленя везде

А олень тот услышал во сне, сквозь сон
Голос лани услышал олень—
Жадно ищет он
Жадно ищет всю ночь и весь день.

Սակայն մարգարիտը դեռ չկա: Երկրորդ փորձը.

Видит пугливая лань
Увидела робкая лань*
Образ оленя в воде,
Рыщет дрожащая лань
Трепетно ищет лань*
Ищет оленя везде.

Голос лани сквозь сон
Голосом лани во сне*
встревожен олень

* Աստղանիշով տրվում է ինքնագրում հեղինակի ջնշած տողը:

Страстный встревожен олень*
Ищет пугливую он
Ищет зовущую он*
Рыщет всю ночь и весь день
Ищет всю ночь и весь день*.

Եվ, դարձյալ չկա մարգարիտը: «Որսը» շարունակվում է: Երրորդ փորձը.

Видит лань—в воде
Отражен олень.
Рыщет лань везде,
Ищет, где олень.
Лани зов сквозь сон
Услыхал олень
Слышит тот олень*,
Рыщет, ищет он,
Ищет ночь и день
Рыщет ночь и день*¹⁷.

Մարգարիտը բանաստեղծի ձեռքումն է:

Բլոկին մոտ էին Իսահակյանի փոքր չափի խոհա-քնարական բանաստեղծությունները, դրանք հիշեցնում էին նրան արևելյան դասական պոեզիայի իմաստուն երկերը: Երկքառյակ բանաստեղծության մեջ ավելի խտացված է ասես երևում բանաստեղծի տաղանդը: Այդպիսիք շատ են և՛ Բլոկի, և՛ Իսահակյանի մոտ:

Իսահակյանից Բլոկի կատարած թարգմանությունների կեսը խոհա-քնարական երկքառյակներ են: Բնական է, որ բանաստեղծ-թարգմանիչը դիմում է մի այնպիսի ձևի, որ հարազատ էր իր տարերքին, իր նախասիրած չափին: Սակայն այստեղ իրեն հարազատ էին ոչ միայն չափը (վերջին հաշվով դա չէր վճռողը), այլև աֆորիստիկ, հակիրճ խոհը և նրա արտահայտման արվեստը:

Հայտնի է, որ ինչքան տողը սեղմ է, ինչքան «բեռնավորված» է, այնքան դժվար թարգմանելի է: Ահա նման լակոնիկ ձևերի թարգմանության մեջ (իսկ Բլոկի ողջ թարգ-

¹⁷ Բնագիրը աե՛ս. ИР.ПН, архив А. Блока, ф. 654, оп. 1, № 154, л. 22.

մանական գործունեությունում այդ ձևը առավել հանդիպում է Իսահակյանի պարագայում) առանձնապես փայլում է Բլոկի տաղանդը:

Թարգմանական արվեստի համազորության քրեատոմատիկ օրինակ կարող է հանդիսանալ «Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...» բանաստեղծության թարգմանությունը.

Ամեն գիշեր իմ պարտեզում
կական ուռին, հեզ ուռին
Վշտատու լաց է լինում,
կաց է լինում իմ ուռին:

Ночью в саду у меня
Плачет плакучая ива,
И безутешна она,
Ивушка, грустная ива.

Եվ սրբում է առավոտու
Կույս արևը նազելի
Հուր ծամերով հեզ ուռենու
Արցունքները բյուրեղի...

Раннее утро блеснет—
Нежная девушка-зорька
Ивушке, плачущей горько.
Слезы—кудрями отрет.

(I, 4):

Այս բանաստեղծությունը Իսահակյանը գրել է 1891 թրվականին՝ 16 տարեկան հասակում: Սա այն գործերից է, որով նա մուտք գործեց պոեզիա: Սակայն քնարական մետաֆորի արարումը այստեղ այնքան անմիջական է և նորովի, որ թվում է, թե նրա հեղինակը գրական մեծ վարպետության տեր ստեղծագործող է, այնինչ նա դեռևս բոլորովին պատանի էր: Ահա այստեղ է թաքնված Իսահակյանի պոեզիայի գաղտնիքներից մեկը՝ նրան պետք չէր «վարպետություն» (տեխնիկա, հանգավորում). բարձրագույն պոեզիան թարմ ու անբռնազբոսիկ ի վերուստ տրված էր նրան որպես բնության բացառիկ պարգև:

Բլոկը Իսահակյանին թարգմանելիս ահա այս «անվարպետ վարպետությունը» պիտի կարողանար արտահայտել. հակառակ դեպքում, բանաստեղծությունը չէր ստացվի:

Ի՞նչ է անում Բլոկը (նկատի ունենք ոչ միայն «Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...» բանաստեղծության թարգմանությունը). ոգևորված բնագրի քնարական տարերքով, նա ասես վերանում է բնագրից և ինքն արարում պոեզիա. մի կրակի կողքին բռնկվում է մյուսը...

Հնարավոր է (երբ գործն արդեն ավարտված է) շատ

պարզաբանութիւններ տալ նրա թարգմանական արվեստին, մանրամասն վերլուծել տեքստը, համադրել այն բնագրին և այլն: Սակայն ոչ ոք չէր կարող նախազգալ, ասենք, Բլոկի «Ивушка, грустная ива...» տողի ստեղծման տրամաբանությունը. դա նույնը կլինէր, եթե մի որևէ բանաստեղծության արարումից առաջ կանխատեսել, թե ինչ կստացվի (միայն անտաղանդի գործը կարելի է կանխատեսել): Իսկ Բլոկը ոչ թե թարգմանում էր, այլ պոեզիա էր ստեղծում: Սա թարգմանական արվեստի «բարձրագույն ճախրանքն» է:

«Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...»-ի թարգմանության կապակցությամբ կուզենայինք հիշել մի դրվագ Բլոկի թարգմանական արվեստից: Զորս տարի անց՝ 1919 թ. Բլոկը թարգմանում է Շեքսպիրի «Օթելլո» ողբերգությունից Դեզդեմոնայի երգը: Կարդում ենք այդ թարգմանությունը և ակամա մտաբերում Իսահակյանի «վշտատուշոր ուռու» լացը. նրա մեղեդին չէր մարել Բլոկի հոգում, և ահա այն նորից «արտահայտվում է» մեծ Շեքսպիրի երգի թարգմանության պրոցեսում.

В тени сикоморы душа, изнывая...

Поют про зеленую иву...

Рука на груди, на коленях другая...

Поют про зеленую иву, про иву, про иву...

Бежали ручьи, отвечали томленьям...

Поют про зеленую иву, про иву, про иву...

Солёные слезы смягчали каменья...

Поют про зеленую иву, про иву, про иву...

Բլոկն իր նամակներում (անգամ զուտ գործնական բրնձիսի), գրություններում ուղղված Վ. Բրյուսովին, Ի. Մ. Բրյուսովային, Պ. Մակինցյանին, հրատարակիչ Ա. Ա. Իզմայլովին, Իսահակյանի անունը հիշատակում է միշտ մի առանձին սիրով: Հայ բանաստեղծին թարգմանելու պրոցեսում, ընկղմվելով նրա պոեզիայի մեջ, Բլոկը անկեղծ սիրեց և՛ նրա պոեզիան, և՛ նրա մարդկային անհատականությունը:

Ասենք միանգամից, որ Իսահակյանը որպես պոետ ավելի մոտ եղավ Բլոկին, քան Բլոկը իրեն: Սա չի նշանակում,

որ Իսահակյանին մոտ չէր Բլոկի պոեզիան (կրթման մտածում ես, թե ինչու Իսահակյանը չի թարգմանել Բլոկին): Նա խորապես սիրել է Բլոկի պոեզիան, մեծագույն հարգանք է տածել նրա մարդկային անհատականության հանդեպ, բայց ստեղծագործորեն Բլոկն է, որ անդրադարձել է Իսահակյանին:

Բլոկին առանձնապես հարադատ էին մայրական սիրո թեմայով գրված Իսահակյանի բանաստեղծությունները: Բլոկը, ինչպես և հայ բանաստեղծը, պաշտել է մորը: Մոր՝ Ալեքսանդրա Անդրեևնա Բեկետովայի հետ կապված է եղել նրա կյանքի յուրաքանչյուր օրը և յսպես շարունակ, մինչև վերջ: Մինչդեռ Իսահակյանը կյանքի մեծ մասը ապրել է մորից հեռու, մայրը նրան ավելի հաճախ երևացել է երազներում և հուշերում (այդ պատճառով մոր կերպարը Իսահակյանի պոեզիայում ավելի ռոմանտիկ ու հուզական է, իսկ Բլոկի մոտ՝ իրական ու զուսպ):

Բլոկի մայրը եղել է նրա առաջին խորհրդատուն ու քննադատը, նրա ամենամոտ ընկերը: Տարբեր տարիների ընթացքում Բլոկը մորը ձոնել է մոտ մեկ տասնյակ բանաստեղծություն, նրան է հղել մահամերձ Բլոկն իր վերջին նամակը.

«Շնորհակալ եմ հացի և հավկիթների համար: Հացը անարատ էր, ռուսական, համարյա առանց խառնուրդի, շատ վաղուց ես այդպիսին չէի կերել...»¹⁸:

Այդ նա է՝ պոետի մայրը, պետերբուրգյան նախկին կայսերական համալսարանի ռեկտորի աղջիկը, որդուն հաց հայթայթելու համար սև շուկայում վաճառքի հանում ընտանեկան վերջին մասունքները: Որդու մահվանից հետո նա ապրեց ընդամենը տարիուկես:

Երբ Բլոկը Իսահակյանին ընթերցելիս հասնում է մորը ուղղված նրա տողերին, բնական է, չէր կարող չհուզվել ու չզմայլվել. ինքը թերևս նման կարոտով ու տառապանքով մորը դեռևս չէր ուղղվել. և «Մայրիկիս» բանաստեղծությունը թարգմանելիս, նա ասես տենչում է Իսահակյանի հետ արտահայտել և իր զգացմունքներն ու սերը...

¹⁸ Письма А. Блока к родным, М.—Л., 1932, т. II, с. 409.

От родимой страны удалился
Я, изгнанник, без крова и сна,
С милой матерью я разлучился,
Бедный странник, лишился я сна.

С гор вы, пестрые птицы, летите,
Не пришлось ли вам мать повстречать?
Ветерки, вы с морей шелестите,
Не послала ль привета мне мать?...

Բլոկն անշուշտ գիտեր, որ այդ բանաստեղծության հեղինակը, երբ ինքը թարգմանում էր նրան, պանդուխտ էր, գտնվում էր հայրենիքից ու մորից հեռու՝ «օտար ավերում»։ Այս հանգամանքը մարդկայնորեն ևս հուզում էր նրան, չէ՞ որ վերջին հաշվով աշխարհի բոլոր բանաստեղծները, ինչ-որ մի տեղ հարազատ հոգիներ են։

«Պանդուխտ» բանաստեղծի կերպարը հուզում է նրան և խտացնում բանաստեղծության դրամատիկ հնչեղությունը, որից, վերջին հաշվով, շահում է թարգմանությունը։

Երեք տարի անց, իր կյանքի վերջին, «Հատուցում» անավարտ պոեմի եզրափակիչ տողերում Բլոկը դիմում է մորը՝ անկեղծ ու կարոտագին զգացումով, որպես միակ սրբության, որպես միակ հոգեկան ապավենի։

«Մայրիկիս» երկի կողքին մի բանաստեղծություն ևս թարգմանել է Բլոկը՝ «Կըտեսնեմ ահա,—լուռ երեկոյին...»—որը սակայն դուրս է սոսկ մայրական սիրո թեմայի շրջանակներից. բանաստեղծի մոր կերպարն այստեղ վեր է ածվում հայ մոր հավաքական կերպարի։ Մոր աղոթքի հիմքում ընկած է մի մտածողություն, որը թերևս հատուկ է զուտ հայ մորը, որի զավակները սփռված են աշխարհով մեկ, մորը մի ժողովրդի, որը երբեք բռնությամբ ու ուժով չի հարթել իր ճամփան և որը նույնիսկ աստծո ողորմությանը սովոր է սպասել վերջինը։ Մենք շնորհակալ պիտի լինենք Բլոկին այս բանաստեղծության թարգմանության համար, որովհետև դրանով նա մեր հոգեբանությանը հաղորդակից է դարձրել մի ժողովրդի, որի պատմական ճակատագիրը բախտորոշ դեր պիտի խաղար մեր ազդի ապագայի

**Համար: Ուրեմն թող ոռւս մարդն էլ լսի Ապլայի (Իսահակ-
յանի մոր) աղոթքը.**

Мне грезится: вечер мирен и тих,
Над домом стелется тонкий дым,
Чуть зыблются ветви родных пв,
Сверчок трещит в щели, невидим,
У огня сидит моя старая мать,
Тихонько с ребенком моим грустит.
Сладко-сладко, спокойно дремлет днтя,
И мать моя, молча, молитву творит:

«Пусть прежде всех поможет господь
Всем дальним странникам, всем больным,
Пусть после всех поможет господь
Тебе, мой бедный изгнанник, мой сын».

Над мирным домом струится дым,
Мать над сыном моим молитву творит,
Сверчок трещит в щели, невидим.
Родимая ква едва шелестит.

*Իսահակյանի մոր աղոթքը ունի դարերի խորքից եկած
իմաստութիւն. այն վկայութիւնն է հայ ժողովրդի խաղա-
ղասեր ու արդարամիտ էութեան:*

*Մոր և կյանքից հոգնած ու հիասթափված զավակի երկ-
խոսութիւնն է ընկած «էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ...»
բանաստեղծութեան հիմքում: Գթասիրտ մայրը ջանում է
«դարման» գտնել զավակին, բայց՝ ապարդշուն, «սրտի
վերքին» սպեղանի շկա...*

*Այս բանաստեղծութիւնը ևս Բլոկը փորձել է թարգմա-
նել, սակայն, ցավոք, աշխատանքը մնացել է անավարտ
(թեպետ երկրորդ տունը կարելի է ավարտված համարել).*

— Что над огнем ты варишь, мать?
— Зачем огонь зажгла ты, мать?
— Чтоб боль унять—(тебе)¹⁹..... питье
-- Ах, (рана) боль в сердце,.... мать,
На что мне снадобье твое?

¹⁹ Փակագծով տրված բառերը Բլոկի ինքնադրում ընչված են:

Я тяжело ранен в сердце, мать,
Мне исцеленья нет,
Не тереби мне сердце, мать,
Мне исцеленья нет.

Բլոկին, հիրավի, այս զրույցը հասկանալի էր. ինքը՝ բանաստեղծը, իր կյանքի փորձություններին ու դժվար պահերին մեկ անգամ չէ, որ անկեղծ զրույցի է նստել մոր հետ, իսկ մայրը, ինչպես հայտնի է, ամենատխուր ու ծանր օրերին միշտ նրա կողքին է եղել:

Բայց Իսահակյանի հերոսի դրաման իր մեջ է՝ «Ա՛խ, իմ վերքը սիրտս է, մերի՛կ», այսինքն, այլևս ցանկություն չկա ապրելու:

Բլոկն իր կյանքի վերջին՝ ողբերգական օրերին, թերևս զգաց այդ վիճակը և վերհիշեց իր հին տողերը.

И слышу, мать мне шепчет:
«Мой сын, ты в жизни был силен;
Нажми рукою свод покрепче,
И камень будет отвален».

«Нет, мать. Я задохнулся в гробе.
И больше нет бывалых сил.
Молитесь и просите обе,
Чтоб ангел камень отвалил».

*
* *

Երբեմն Բլոկն է առաջինը կանխազգում, գուշակում մի համահունչ զգացում, տագնապ կամ վիշտ, երբեմն՝ Իսահակյանը: Իհարկե, իրարից անկախ մարդկային որոշ զգացումներ ու ապրումներ, առանձին պատկերներ ու մոտիվներ հաճախակի համընկնում են և՛ Իսահակյանի, և՛ Բլոկի ըստեղծագործություններում, համընկնում են քնարական համանման մտածելակերպի հողի վրա:

Իսահակյանին թարգմանելիս Բլոկը զգացել է այդ համընկնումները և նրբորեն օգտագործել է դրանք նոր պոետական պատկերներ ստեղծելիս: Այստեղ նրան օգնության են եկել և նախկինում իր ստեղծած ու հայտնագործած պատ-

կերները, և Իսահակյանի անհատական պատկերները, որոնք արձագանքում էին իր բանաստեղծական տարերքին և «լր-սելի» էին իրեն:

Անապատը²⁰, որ Իսահակյանի պոեզիայի նախասիրած պատկերներից էր (հիշենք, թեկուզ, «Աբու-լալա Մահարի» պոեմը), ծանոթ էր և Բլոկին: Դեռևս տարիներ առաջ, մինչ Իսահակյանին անդրադառնալը, մենք հանդիպում ենք այդ պատկերին Բլոկի տարբեր բանաստեղծություններում:

«Աբու-լալա Մահարի» պոեմը թարգմանել է Վ. Բրյուսովը, բայց ահա Բլոկը թարգմանել է Իսահակյանից մի բանաստեղծություն, գրված նշանավոր պոեմից յոթ տարի առաջ, ուր զարմանալի սեղմ կերպով դրսևորված են ապագա պոեմի մի շարք առաջնային սաղմերը: Խոսքը «Օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վերա...» բանաստեղծության մասին է: Բլոկն այստեղ զարմանալի ունակությամբ ներթափանցել է բանաստեղծական կտավի յուրաքանչյուր խորանարդիկը և վերարտադրել նրա ոչ թե «գունավոր ու փայլուն» պատճենը, այլ համարձակ վերակերտել կտավի հուժկու վրձնախաղերը, երբ, ասես, շոշափելի է դառնում անգամ այդ կտավի կոշտ ու ծակոտկեն գործվածքը:

Караван мой брэнчит и плетется
Средь чужих и безлюдных песков.
Погоди, караван! Мне сдаётся,
Что из родины слышу я зов...

Այս բանաստեղծությունը Իսահակյանի ողբերգական սիրո արտահայտությունն է հայրենիքի հանդեպ. ըստ որում, հայրենիքի և սիրած կնոջ կերպարը միավորված է այստեղ: Քարավանը սիմվոլիկ բնույթ ունի. դա մարդու կյանքի ուղին է—ճակատագիրը: Պատահական չէ, որ այն ընթանում է «օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վերա» և ոչ թե անապատային ավազուտներով: Իսկ «անապատը» բանաստեղծի հոգու անա-

²⁰ Այս մասին տե՛ս. Տ. Բասադին, Встреча в пустыне, в кн.: Цена гармонии, Ереван, 1976, с. 128—174.

պատային շրջապատն է՝ օտար երկիրը, տարագրությունը: Եվ երբ Իսահակյանն ասում է՝ «Հայրենիքըս ինձ խորթ է հիմա, /Ու քնքուշ սերըս ուրիշի գրկում...», հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը ոչ թե կնոջն է վերաբերում, այլ իր նվաճված, անազատ հայրենիքին: Իսկ՝ «Կընոջ համբույրին է՛լ չեմ հավատա, / Շուտ կըմոռանա նա վառ արցունքներ./ Շարժվի՛ր, քարավանս, ինձ ո՞վ ձայն կըտա, / Գիտցի՛ր, լուսնի տակ չըկա ուխտ և սեր...», «Գընա՛, քարավանս... գըլուխըս վար դիր/ Ժեռ-քարերի մեջ, փըշերի վըրա» տողերը արդեն ակնարկում էին նրա ապագա պոեմի խոհերն ու տրամադրությունները: Ամբողջությամբ այս երկը Իսահակյանի դրամատիկ կյանքի բանաստեղծական մետաֆորն էր: Բայց այս բանաստեղծության հերոսը՝ Իսահակյանը, դեռ Աբու-Նավա Մահարին չէր, նրան հայրենիքը դեռ ձգում էր աներևույթ թելերով. «Կանգնի՛ր, քարավանս, ինձի կըթվա,/ Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկա՛նչե...»: Աբու-Նավան երբեք այդպես չէր մտածի, նրա որոշումը անվերապահ էր: Այնինչ երիտասարդ Իսահակյանի ականջին հնչում են կարոտագին կանչերը հայրենիքից... Եվ նա ձգվում է հայրենիքին, ինչպես արևածաղիկը՝ արևին: Ահա այս ձգտումը, այս ողբերգական կապվածությունը խորապես արձագանքում է Բլոկի հոգուն: Եվ նրա թարգմանությունը ամբողջապես ողողված է այդ հայրենասիրական ոգով և հնչում է նույն վեհ ակկորդով:

Բլոկը մի պահ կարող էր պատկերացնել իրեն պանդուխտ բանաստեղծի կերպարում՝ հեռու հայրենիքից, օտարամայի ճամփեքի վրա, հոգում մերժված ու անիրական սիրո հուշը, հայրենիքի տարաբախտ վիճակի ցավը, — այսինքն այն բոլոր զգացումները, որ թերևս ապրել էր իր կյանքում հայ բանաստեղծը և թերևս ինքը Բլոկը կարող էր ունենալ ու վերապրել, քանի որ 1915 թ. պատերազմի ճիւղանների, սև հարյուրյակային-ռասպուտինյան մոլուցքի մեջ էր Ռուսաստանի իր սիրեցյալ կերպարը, չկար սպասված հավատարմությունն ու ներդաշնակությունը իր պաշտելի էակի կողմից, և իր հոգին ևս տենչում էր քաշվել-հեռանալ կեղծ

իրականությունից, կեղծ բարեկեցությունից, կեղծ շրջապատից: Այս ամենը հիրավի պայմանավորեցին նրա հոգեկան մասնակցությունը թարգմանական գործին:

Վերջապես, չէ՞ որ ինքը ևս 1914-ին խոստովանել է.

Земное сердце стынет вновь,
Но служу я встречаю грудью.
Храю я к людям на безлюдьи
Перазделенную любовь.

Но за любовью- зреет гнев,
Растет презрение и желание
Читать в глазах мужей и дев
Печать забвения, иль избранья.

Пускай зовут: Забудь, поэт!
Вернись в красивые уюты!
Нет! Лучше сгнуться в стуже лютой!
Юта- нет. Покоя- нет.

Երբ ևս ասելիքի նման զորեղ ներդաշնակություն, ըստացվում է և ձևի ներդաշնակությունը:

Ինչպե՞ս է հնչում «Օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վերա...» բանաստեղծությունը ոռւսերեն: Երբ Ավետիք Իսահակյանի ծննդյան 100-ամյակի հոբելյանական երեկոյին այն արտասանվեց Մեծ Թատրոնի բեմից, բոլոր ներկաների հոգին տրոփեց հայրենիքի կարոտի իսահակյանական այրող կանչով, որն արձագանքեց Բլոկի նվիրական ձայնով:

Հայրենիքը սրբություն էր և՛ Բլոկի, և՛ Իսահակյանի համար: Այն նրանց պոեզիայի մշտական թեման էր: Իհարկե, հայրենիքի պատկերը նրանց ստեղծագործություններում տարբեր երանգներ է ստացել, բայց մեկն է եղել հավատարմությունը, տազնապն ու տառապանքը հայրենիքի հանդեպ: Ոչ մի այլ թեմա, գաղափար ու մոտիվ ի վիճակի չի եղել նրանց պոետական ստեղծագործության մեջ ինչ-որ շափով, ինչ-որ ակնթարթ ստվերելու հայրենիքի պատկերը: «Հայրենիք» խորագրով մի մեծ շարք ունի Բլոկը իր 1907—1916 թվականների ստեղծագործությունում. այս շարքի գործերը՝ Բլոկի

հայրենասիրական պոեզիան, առանձնապես մոտ ու սիրելի էին Իսահակյանին: Նա իր ժողատետրերից մեկում արտագրել էր Բլոկի «Ռոսիա» բանաստեղծության հետևյալ տողերը.

Россия, нищая Россия,
Мне избы серые твои,
Твои мне песни ветровые—
Как слезы первые любви!

Բլոկի խոսքերը կարծես գալիս էին ասելու այն, ինչ կուտակվել էր Իսահակյանի հոգում, այդ իր հավանած քառյակի կողքին նա ինքնաբերաբար գրել էր. «Ինչքա՛ն լավ եմ հասկանում այս լեռների, հողմերի, գետերի, աղբյուրների, արտերի լեզուն. նրանք խոսում են հայերեն»:

Հայաստանն ապրում է Իսահակյանի ստեղծագործության բոլոր ատոմներում. հայրենասեր Բլոկը սիրեց հայրենասեր Իսահակյանին: Հայ բանաստեղծի Բլոկի թարգմանած երկերից, թերևս ամենահայրենասիրականը՝ «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...»—ն է: Այստեղ Բլոկը հանդիպում է իր համար բոլորովին նոր տիպի քնարական հերոսի՝ հրացանը ձեռքին ընկած մահամեծ հայ հայդուկը իր վերջին երազում անգամ տեսնում է «Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահո՛ւվ...» և այդ վսեմ պատկերն աչքին մահանում է...

Հայի համար հայրենիքի ազատությունը երազանք էր, և այդ երազանքով էին մահանում հայ ազատամարտիկները: Այս բանաստեղծությունը մի հավերժ անթառամ ծաղկեփունջ է հայ հայրենասեր հերոսների հիշատակին:

Ինչո՞ւ էր Բլոկի համար նոր այս հերոսը. որովհետև նրա միջոցով Բլոկը շփվում էր հայրենասիրության մի նոր աստիճանի հետ, այն էր՝ ինքնազոհություն հանուն երազանքի: Այս հերոսը Բլոկի համար հայտնություն էր, և գերագույն բարեխղճությամբ ու սիրով նա թարգմանում է այդ հայրենասիրական երկը այնպիսի մի ժամանակ, երբ իր հայրենիքը պատերազմի մեջ էր և ռուս զինվորն էլ իր կյանքն էր զոհարելու ռազմի դաշտերում:

Այս բանաստեղծությունը թարգմանելուց մեկ տարի ա-
ռաջ, առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբի օրերին,
Բլոկը գրել էր ռազմաճակատ մեկնող ռուս զինվորների
ուղղված «Պետրոգրադն՝ անձրևոտ երկնքի տակ մթար...»
(«Петроградское небо мутилось дождем...») հայրենա-
սիրական բանաստեղծությունը, ուր վերջին տողում հետևյալ
հոգեցունց պատկերն է գծում.

Ձիերի դոփուներից, հրդեհից հեռավոր

Կարեկցանքը հավետ կլուի:

Թախծն այդ կիսղզվի գոլորշում թռնավոր

Գալիցիո արյունոտ դաշտերի...

(Թարգմ. Արտ. Պողոսյանի)

Սուսկ մի շտրիխով տրված է պատերազմի ողջ ռեալա-
կանությունը:

Իսահակյանի բանաստեղծության մեջ ևս չկա մարտի
տեսարան, այն հիշվում է միայն մեկ պատկերով և ամեն
ինչ պարզ է դառնում.

Արևոտ դաշտերում ծղրիդն է ծղորում:

Բլոկն այս տողը հետևյալ կերպ է թարգմանել.

Запеваet кузнечик в кровавых полях.

Եվ իսկույն հիշում ենք նրա պատկերը՝ «Գալիցիո ար-
յունոտ դաշտերի...», որն օգնության է եկել թարգմանչին
նոր պատկեր կերտելիս, քանի որ հիմքում նույն ասելիքն
էր:

«Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...»-ը չափազանց
դժվար թարգմանելի բանաստեղծություն է, որովհետև նրա
միջով անցնում են երեք ժամանակ և երեք տարածություն՝
ներկա-իրականը, երազ-երազանքը երազի մեջ, ներկա-
մահը, անէություն: Ներկան և մահը իրենց գույներն ունեն.
կարմիրը (ներկան)—«Հայդուկն է ընկել խոր վերքը սըրտին,
/ Վերքը վարդի պես բացված կարմրուն», սևը (մահը)—
«Հայդուկի վըրա արծիվն է գալիս, / Ա՛խ, սև աչքերը ար-
ծիվն է հանում»:

Երազը եթերային է, այն անցնում է ինչպես մեղեդի,
երգ.

Տեսնում է... արտում հողն է շրնկշրնկում,

Փայլուն գերանդին զրնգում է անո՛ւշ.

Ու փոցիս են քաշում սիրուն աղչրկունք՝

Հայդուկի վրա երգելով անո՛ւշ...

(I, 136).

Բլուկի թարգմանությունը «ապրում է» նույն ժամանակի
և տարածության մեջ, ինչ բնագիրը: Նրա աչքին երևում են
նույն գույները՝ ինչ Իսահակյանին. կարմիրը՝ «Рана—
розы раскрытой цветок огневой», սևը՝ «Над долиной
Сално туча хмуро встает.... / И сраженному черные очн
клет / Опустившийся в поле орел...» և երազն էլ հնչում է
իրը մեղեդի.

Запевае кувачик в кровавых полях,

И в объятых предсмертного сна

Видит павший гайдук, видит в сонных мечтах.

Что свободна родная страна...

Снятся ива—колосья под ветром звенят,

Снятся—звякая, блещет коса,

Мирно девушки сено гребут—и звучат,

Все о нем их звенят голоса...

Երկար տարիներ «Սալնո ձորերում, կրովի ձորերում...»
բանաստեղծությունը դուրս էր մնում Իսահակյանի ժողո-
վածուններից: Անհեռատես մարդիկ, չմբռնելով բանաստեղ-
ծության հումանիստական ոգին, հայրենասեր զինվորի կեր-
պարում ուզում էին տեսնել սոսկ նեղ ազգայնական մար-
տիկին. միայն հայդուկ անունն իսկ ահաբեկում էր նրանց,
բայց ահա Իսահակյանի ռուսերեն բոլոր ժողովածուներում,
սկսած 1916 թվականից, այն տպագրվում էր: Մենք երախ-
տապարտ պիտի լինենք Ալեքսանդր Բլուկին, որի զորեղ տա-
ղանդն ու անունը վառ պահեցին հայ ազատամարտերի
հավաքական հերոսի հիշատակը դժվարին ու տխուր ժա-
մանակներում: Այժմ Իսահակյանի բանաստեղծությունը
վերադարձված է իր ժողովրդին և այն հաճախ տպագրվում

է Բլոկի թարգմանության հետ կողք-կողքի: Այնպես որ, թարգմանությանը երբեմն վիճակվում է պահպանել այլադ՝ գի գրական երկի կյանքը:

* * *

Բլոկը և Իսահակյանը մեծ սիրահարներ էին: Իսկական բանաստեղծներին սիրո զգացումը տրված է լինում վերուստ, ինչպես բնության զգացումը, հայրենիքի զգացումը, մայրենի լեզվի զգացումը: Եվ ինչպես որ XX դարի ոուս պոեզիայում մեծագույն սիրերգակը Բլոկն է, այնպես էլ հայ պոեզիայում՝ Իսահակյանը: Նրանց պոեզիայում սերը, ասես մի հրաշալի աղամանդ, շողշողում է բազմերանգ գույներով, հավերժափայլ լույսով: Իհարկե, տարբեր էին նրանց սիրերգության ակունքները. եթե Իսահակյանի մոտ դա հիմնականում հայ միջնադարյան, Հին Արևելքի պոեզիան էր, ապա Բլոկի մոտ՝ եվրոպական վերածննդի պոետները, Շեքսպիրը, Գյոթեն, Պուշկինը... Բլոկի երգած սերը զերծ էր ժողովրդական բանահյուսության տարրերից, այն ավելի շուտ XX դարի մարդու մտածողությունն է, ուր բեկվել են և դարավերջի սիմվոլիստական, ինչպես և ժամանակի դեկադենտական տրամադրությունները: Համաշխարհային դասական (մանավանդ ռոմանտիզմի) քնարերգականերին է դիմում նաև Իսահակյանի սիրային քնարերգությունը, բայց և միշտ կենդանի պահելով ժողովրդա-բանահյուսական և հին Արևելքի պոեզիայի ավանդները:

Իսահակյանից Բլոկի թարգմանած բանաստեղծությունները մի զգալի մասը սիրային քնարերգության նմուշներ են՝ «Արևն իջավ սարի զըլխուն...», «Ա՛խ, ալ վարդի, սիրո վարդի...», «Սև աշերենն շա՛տ վախեցի՛ր...», «Արագի ափին բոստանս լինի...», «Երագիս տեսա՝ օրո՛ր ու շորո՛ր», «Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռավո՛ր...», «Աղբյուրի մեջ մի մա-րալ...»: Այդ բանաստեղծությունների մի մասի թարգմանությունը, պատկերավոր ասած, Բլոկի համար մի նոր երկրամասի յուրացում էր, որովհետև ո՛չ ժողովրդական բանահյուսության սիրո մոտիվը և ո՛չ էլ արևելյան լիրիկային

բնորոշ սիրային բանաստեղծությունը հատուկ չէին Բլոկին։ Բայց նա դիմում է նման գործերի թարգմանությանը և ղեկավարում իսկ ապացուցում, որ այդ բնույթի լիրիկան ևս իր համար հետաքրքիր էր և ուշագրավ։ Նա հիշավի հիշում էր Գյոթեի տաճած մեծ հետաքրքրությունն ու սերը արևելյան պոեզիայի հանդեպ։ Իսահակյանի քնարերգությանը հաղորդակցվելը Բլոկի համար ինչ-որ իմաստով նշանակում էր հաղորդակցվել նաև արևելյան լիրիկային։

Բլոկի սիրակարոտ հոգին ջերմանում էր Իսահակյանի պոեզիայի պայծառ ու անմիջական զգացումով, հուզիչ ու գունեղ քնարական պատկերներով։

Բլոկը սիրել է սև գույնը, սևը՝ սև մազերը, սև աչքերը, սև ղգեստները, սև ագռավը—տարել են նրան սև գիշերների միստիկական ու խորհրդավոր աշխարհները։ Իր բանաստեղծական շարքերից մեկը Բլոկը անվանել էր «Սև արյուն»։ Այնպես որ Իսահակյանի «Սև աչքերն շա՛տ վախեցի՛ր...» բանաստեղծությունը նա ընկալում էր որպես կաթմենյան, հարազատ թեմա։ Բլոկը 1907-ին գրած իր «Она пришла с заката...» բանաստեղծության մեջ ասում է.

...Сияли ярко очи,
И черными змеями
Распуталась коса.

И змен окрутили
Мой ум и дух высокий
Распяли на кресте.

И в вихре снежной пыли
Я верен черноокой
Зменной красоте.

Իր «սևաշային» Բլոկը համեմատում է օձի հետ, Իսահակյանը՝ «մութ, անծեր գիշերի», «շարքերի» հետ։ Երկուսի մոտ էլ սև աչքերը դիվական իմաստ են պարփակում։ «И змен окрутили /Мой ум и дух высокий»—խոստովանում է Բլոկը, «էն օրվանեն դադար շունիմ» ասես ձայնակցում է նրան Իսահակյանը։ Թարգմանության մեջ Բլոկը սինթեզում

է բացարձակապես տարբեր պատկերներ. «Не глядись В
черный взор, / В нем безбрежность ночей» — սա իր ոճն
է, բայց ահա՝ «Видишь: сердце кровавый ручей» — Բլոկը
չէր գրի, դա ներմուծում է Իսահակյանի ոճից: Բայց ահա
այդ ոճերը ներդաշնակում են:

Բլոկին սիրելի էր նաև վարդի հավերժ քնարական պատ-
կերը. հիշենք նրա նշանավոր դրամայի անունը՝ «Վարդ և
հաշ» («Роза и Крест»), «Розы—страшен мне цвет этих
роз... / Это—сердце в плену у Кармен» — գրում է Բլոկը:

«Ախ, ալ վարդի, սիրո վարդի...» բանաստեղծությունը
գերում է Բլոկին պոետական վառ երևակայությամբ, կա-
խարդական խաղով՝ թե վարդի ու փշի սիմվոլները ինչ մե-
տամորֆոզների են ենթարկվում և ինչ դրամատիկ պատ-
կերներ են կերտում: Բանաստեղծական ճկունությամբ նա
գտնում է յուրաքանչյուր տողի վերծանման բանալին: Մի
դեպքում «Կարմիր-կանաչ» զուտ հայկական դարձվածքը
Բլոկը տալիս է բառացի «зеленые, красные», որը բնավ ռու-
սական դարձվածք չէ, սակայն պահպանում է բնագրի տողի
ինքնությունը, մյուս դեպքում՝ «Միրո սգով սևացան» ժո-
ղովրդական երգի տողը հիշեցնող մետաֆորը ներկայաց-
նում է զուտ գրական ռուսերենի «բարձր ոճով»՝ «Повиты
трауром любви» — այստեղ լիովին պահպանված է բնագրի
հնչեղությունը:

От алой розы, розы любви,
Мы — остались одни шипы!

Шипы сухие в сердце впились,
В молодое сердце вошли они,
Мои зеленые, красные дни
Повиты трауром любви.

Все, все, что есть от дней весны, —
Вы, вы, колющие шипы!

Այս բանաստեղծությունը Իսահակյանի համար խոր,
անձնական բնույթ ուներ. այն միտում էր պատանեկության
օրերի իր վառ սերը Շուշիկի հանդեպ և նրա տխուր ավար-
տը, երբ «սիրո վարդի չո՛ր փշերը մնացին»:

Այս թեման հարազատ էր և Բլոկին, ապրված էր նրա անձնական կյանքում: Այսպես, զուտ իսահակյանական պոետական պատկերը (որի հիմքում արևելյան պատկերայնությունն էր), կարող էր առնչվել և Բլոկի մտածողությանը, զգացմունքներին, քեկվել նրա թարգմանական արվեստի մեջ և դառնալ նրա գրելաոճի արդյունքը:

Բլոկի՝ սիրո մանրանկարի վարպետի տաղանդը դրսևորվել է նաև նրա թարգմանական արվեստում: Դրա դասական օրինակ կարող է հանդիսանալ Իսահակյանի «Միշտ զգում եմ ես, որ մի հեռավոր...» բանաստեղծության թարգմանությունը, ուր զուգորդվել են և՛ մտածողությունը, և՛ գրելաոճը: Սա այն Իսահակյանն է, որն ուղղակի խոսում է Բլոկի հոգու հետ: Հայ բանաստեղծի անուրջը, թախիծը, կարոտը Բլոկը, ասես, վերապրել է իր մաշկի վրա: Իսահակյանի զգացածը հաղորդվում է Բլոկին և նրանց միջև կարծես հաստատվում է մի յուրօրինակ հաղորդալար, որով ազատ անցնում է և՛ էմոցիոնալ էներգիան, և՛ հնչյունային տոնայնությունը:

Իսահակյանի «մի հեռավոր, օտար աշխարհը» Երկրի քարտեզի վրա կոնկրետ անուն չունի, նրա անունը պետք է փնտրել յուրաքանչյուր սիրահարված մարդու հոգու քարտեզում...

Да, я знаю всегда—есть чужая страна.
Есть душа в той далекой стране.
И грустна, и, как я, одинока она.
И сгорает, и рвется ко мне.

Даже кажется мне, что к далекой руке
Я прильнул поцелуем святым,
Что рукой провожу в неизбежной тоске
По ее волосам золотым...

Այս զգացումը կարող էր ունենալ, և հիրավի ունեցել է, ինքը՝ Բլոկը. «օտար աշխարհում» գտնվող սիրած էակի զգացումը, որին հավետ՝ արթմնի թե երազում, տեսնում է մարդու հոգին: Հաստատելու համար մեր ասածը, կրկին դիմենք Բլոկի բանաստեղծությունների հատորին:

Ահա 1915 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին (այսինքն Իսահակյանին թարգմանելու շրջանին մոտեցող ժամանակ) գրած բանաստեղծություններից մի քանի հատված.

...В снах печальных тебя узнаю
И сжимаю руками мои
Чародейную руку твою
Повторяя далекое имя.

...О, эти дальние руки!
В тусклое это жите
Очарование свое
Вносишь ты, даже в разлуке!

Այս տողերը Բլոկը ուղղել է իր կնոջը՝ Լյուբով Դմիտրիևնային, որն այդ ժամանակ գթության քույր էր Գալիցիայի ճակատամերձ մի զինվորական հոսպիտալում: Ինքը՝ Բլոկը, Պետերբուրգում էր և ինչպես միշտ, երբ Լյուբան իրենից հեռու է եղել, նրա հոգին ձգտել է իր պաշտելի էակին: Այս շարքի գործերում այդ տենչը առավել տանջող է և տիրական:

Լյուբով Բլոկը համարյա միշտ ներկա է եղել նրա սիրային բանաստեղծություններում (կնոջն ուղղված բանաստեղծությունների թիվը հասնում է ութ հարյուրի): Տարերայնորեն նա ներկա է նաև «Да, я знаю всегда—есть чужая страна...» թարգմանության տողերում:

Իսահակյանի տենչած սիրո էակին Բլոկը իր թարգմանության ողուսական տեքստում օժտում է իր կնոջը՝ Լյուբային հատուկ իրական գծերով: Ահա բնագրի երկրորդ քառյակը.

Եվ թվում է ինձ, որ սուրբ համբույրով
Դա փայփայում եմ ձեռները նրա.
Եվ գուրգուրում եմ, զրգվում կարոտով՝
Քնքուշ զրույսը իմ կրթքի վրա...

(I, 210).

Եվ՝ Բլոկի թարգմանությունը.

Даже кажется мне, что к далекой руке
Я прильнул поцелуем святым,

Что рукой провожу в неисходной тоске
По ее волосам золотым...

«Քնքուշ գրլուխը իմ կրրծքի վրա» տողը դարձել է՝ «По ее ВОЛОСАМ ЗОЛОТЫМ», Բլոկը այստեղ նկատի ունի Լյուբայի ոսկեգույն մազերը: Գալիցիայում գտնվող Լյուբային ուղղված մեզ ծանոթ շարքում Բլոկն այսպիսի տողեր ունի («Перед СУДОМ» բանաստեղծությունում).

Эта прядь—такая золотая
Разве не от старого огня?—

Ինչքան հարազատ պիտի լիներ Իսահակյանի այս բանաստեղծությունը Բլոկին, որ նա Իսահակյանի առաջին հայացքից վերացական թվացող սիրո էակի մեջ տեսնում է իր Լյուբային, և որպեսզի իր պատկերացրածին հաղորդի կոնկրետ հատկանիշ, գուցե և անկախ իրենից, Լյուբայի մազերի գույնն է վերագրում բանաստեղծության հերոսուհուն:

Բլոկի և Իսահակյանի պոեզիայում կա նույն վերնագիրը կրող մի բանաստեղծություն՝ «Ռավեննայում»: Խորագրի զուգադրիպոթյամբ չի ավարտվում նրանց կապը (Ռավեննան մի գողտրիկ քաղաք է Ադրիատիկի ափերին, ուր 1909-ին, Իտալիա կատարած ճամփորդության ժամանակ այցելել էր Բլոկը, իսկ 1926-ին՝ Իսահակյանը, երբ բնակվում էր Վենետիկում): Այն խորհրդածությունների հիմք է հանդիսացել երկու բանաստեղծների համար: Իրարից անկախ և տարբեր ժամանակներում, նրանք գրել են բանաստեղծություններ, որոնք, սակայն, առնչվում են համանման գաղափարի արտահայտմամբ: Բանն այն է, որ գողտրիկ ու համեստ այս քաղաքը նախկինում մեծ համբավ է ունեցել որպես հարավային գոթերի արքա Թեոդորիք Մեծի հիմնած արևմտահռոմեական կայսրության հզոր մայրաքաղաք: Վաղ քրիստոնեության շրջանում այնտեղ կառուցվել են բազմաթիվ հույակապ եկեղեցիներ, այնտեղ իր կյանքի վերջին տարիներն է անցկացրել վտարանդի Դանթեն: Սակայն, հետագայում, այն անկում է ապրել և կամաջ-կամաց վերածվել մի փոքրիկ ծայրագավառի:

եվ ահա, հայ և ոռւս բանաստեղծները, կանգնած երբեմնի այդ փառահեղ մայրաքաղաքի ավերակների առաջ, խորհում են փառքի, իշխանության և մարդկային կյանքի անցողիկության ու աշխարհի հավիտենականության մասին:

Բլոկի փիլիսոփայական միտքը արտահայտվում է անմիջական կապվածությամբ Ռավեննայի պատմական անցյալի հետ: Նա վերհիշում է և՛ Թեոդորիք Մեծին, և՛ Գալլու Պլացիդիային (արևմտա-հռոմեական կայսրության թագուհուն), և՛ Դանթեին: Բլոկը ընդհանրապես սիրում էր պատմությունը արտացոլել կոնկրետ, տիպական պատկերներով ու կերպարներով: Նրա՝ «Ռավեննայում» բանաստեղծության ենթատեքստը ինչ-որ չափով վերծանում է բանաստեղծության բնաբանը (որը վերցված է Ֆլորենցիայի Santa Maria Novella եկեղեցու ժամացույցի տակ փորագրված արձանագրությունից)։

Так незаметно многих уничтожают годы,
Так приходит к концу все сущее в мире;
Увы, увы, невосвратимо минувшее время,
Увы, торопитесь смертью неслышным шагом.

Իսահակյանի մտածողությանը մոտ էին և՛ այս բնաբանը, և՛ Բլոկի բանաստեղծությունը, մանավանդ նրա առաջին քառատողը.

Все, что минутно, все, что бrenно,
Похоронила ты в веках.
Ты, как младенец, спишь, Равенна,
У сонной вечности в руках.

Իսահակյանի «Ռավեննայում» բանաստեղծությունը վերելնելով բուն Ռավեննայում նրա զգացածից (որը նրա ստեղծագործական երևակայության մեջ վերափոխվել էր Արարատի հավերժ պատկերի) ուղղված է սակայն համայն մարդկությանը և սրբափափում է իր հերթին հավերժական իմաստ.

Ռավեննայում

Արարատի ծեր կատարին
Դար է եկել, վայրկյանի պես,
Ու անցել:

Անհուն թվով կայծակներ
Սուրն է բեկվել աղամանդիւ,
Ու անցել:

Մահախուճապ սերունդների
Աչքն է դիպել լույս գազաթիւ,
Ու անցել:

Հերթը հիմա քոնն է մի պահ:
Իսկ էլ նայիր սեզ ճակատին,
Ու անցիր...

(I, 328):

Թե՛ Բլոկի, թե՛ Իսահակյանի գրքերում Ռավեննան (և
Արարատը) մնում են մարդու կյանքի ու աշխարհի ունայ-
նության ըմբռնման բարձր բանաստեղծական արտահայտու-
թյուն:

* *

1915 թվականի դեկտեմբերի վերջին Բլոկն ավարտեց
Իսահակյան թարգմանելը: Թարգմանված էր քսան բանաս-
տեղծություն, մի ամբողջական շարք, որը վերջիններից մեկը
եղավ նրա ստեղծագործական կյանքի բանաստեղծական
շարքերից: Թեև Բլոկը զգում էր իր կատարածի որակը, բայց
և ինչպես իսկական ստեղծագործող, երկյուղել է. «Գուցե և
քիչ բան է հաջողվել, բայց և այնպես, թարգմանիչը սիրել
և զգացել է բանաստեղծին ինչպես որ կարողացել է» (Պ. Ն.
Մակինցյանին գրած նամակից, 1 դեկտեմբերի 1915)²¹:

Մեծ բանաստեղծը հարկ չի համարել իր կատարած գոր-
ծըն արժեքավորել, թողնելով այդ գրաքննադատությանը,
բայց ահա իր թարգմանած բանաստեղծին նա հարկ համա-
րեց զնահատել, աշխարհի մեծ բանաստեղծներից առաջինը
վավերացնելով Իսահակյանի տեղն ու նշանակությունը
XX դարի պոեզիայում, պատմությանը թողնելով իր թեկա-
վոր գնահատականը. «...Իսահակյանը առաջնակարգ բանաս-
տեղծ է, թերևս, այդպիսի թարմ ու անմիջական տաղանդ

²¹ «Звезда Востока», Тифлис, 1936, № 1.

այժմ ամբողջ Եվրոպայում չկա» (գրաքննադատ Ա. Ա. Իլմայնովին գրած նամակից, 28 հունվարի 1916)²²:

Ծայր աստիճան ճշմարտախոս, մարդկային հարաբերություններում պուսպ և, նույնիսկ, սառը, ամեն տեսակ գովք ու գովասանք արհամարհող Բլոկը նման խոսքեր իր ողջ կյանքում չէր ասել որևէ հեղինակի մասին:

Այս խոսքերը նաև վկայությունն են այն ներգործության, որ թողել է Բլոկի վրա Իսահակյանի պոեզիան: Դա Իսահակյանի պոեզիայի բացառիկ ժողովրդայնությունն էր, որը ոգևորեց մեծ հայրենասեր Բլոկին, և գուցե ինչ-որ չափով, նրան՝ վսեմ իդեալների, «Անծանոթուհու» և Պետերբուրգի երգչին հաղորդեց ժողովրդական տարերքի զգացողություն: Հարկ է ասել, որ Իսահակյանի ազդեցությունը նրկատելի է ավելի շուտ ոչ թե Բլոկի որևէ կոնկրետ ստեղծագործության վրա, այլ նրա մտածողության, 1916-ից հետո եկող տարիների նրա աշխարհայեցողության վրա: Պոետական մեծ սխրանքի նախաշեմին կանգնած բանաստեղծը հոգու բոլոր ելևէջներով ընկալեց Իսահակյանի պոեզիայի ժողովրդական, դեմոկրատական էությունը, ընկալեց Իսահակյանի կերպարը՝ որպես հարազատ ժողովրդի ազատամարտի պայքարին զորագրված մարտիկի, և այդ կերպարը ոգևորեց ու խանդավառեց նրան: Բլոկի ճակատագրում, ինչպես և Իսահակյանի, պետք է կայանար այդ հանդիպումը. մեկին այն հաղորդեց նոր ուժ ու հավատ, մյուսին՝ եղեռնի արհավիրքներն ապրած բանաստեղծին՝ ստեղծագործելու կամք ու եռանդ:

Գրականագետ Վլադիմիր Օուլովը, մեր ժամանակի մեծագույն բլոկագետը, տողերիս հեղինակի հետ զրույցի ժամանակ, Մոսկվայում, 1980 թ. դեկտեմբերին, մասնավորապես ասաց.

«Բլոկին, երբ նա Իսահակյան էր թարգմանում, գերեց նրա քնարականությունը, նրա ժողովրդայնությունն ու հայրենասիրությունը: Նա խորապես սիրեց Իսահակյանին: Եվ

²² А. Блок, Собр. соч., в 8-ми т., т. 8, с. 455—456.

Իսահակյանն անշուշտ հետք թողեց նրա ստեղծագործության վրա»:

Իսկ իմ խնդրանքին՝ անդրադառնալու Բլոկ-Իսահակյան աղերսներին, Վ. Օռլովն ինձ ուղարկած պատասխան-նամակում (1981, հունվարի 7, Լենինգրադ) գրել է.

«Ցավոք, ինձ այժմ դժվար է կատարել Ձեր խնդրանքը՝ Բլոկի և Իսահակյանի վերաբերյալ: Սահմանափակվել մի քանի խոսքով այս դեպքում չի կարելի: Ավելի լավ կլինի, երբ որ Դուք գտնվեք Լենինգրադում, ես Ձեզ թելադրեմ ասելիքս...»:

1916-ի մարտի 22-ին է գրված Բլոկի «Коршун» («Ուրուր») բանաստեղծությունը.

Чертя за кругом плавный круг,
Над сонным лугом коршун кружит
И смотрит на пустынный луг.—
В избушке мать над сыном тужит:
«На́ хлеба, на́, на́ грудь, соси,
Расти, покорствуй, крест неси».

Идут века, шумит война,
Встает мятеж, горят деревни,
А ты все та ж, моя страна,
В красе заплаканной и древней.—
Доколе матери тужить?
Доколе коршуну кружить?

Ռուս մոր աղոթքը, ինչպես արդեն ասացինք, ինքնաբերաբար արձագանքում է Իսահակյանի «Բալաս ունի հնդումաթա...» բանաստեղծության մոր աղոթքին: Սակայն սրանից բացի էական ընդհանրություն է ընկած երկու բանաստեղծների համանման մտածողության մեջ: «Ուրուրը» արձագանքում է Իսահակյանի և՛ «Կրտեսներեմ ահա,—լուռ երեկոյին...», և՛ «Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...» բանաստեղծություններին. արձագանքում է և՛ մայրական սիրո ու անհուն տազնապի զգացողությամբ, երբ ոռու մայրը օրորում է որդուն՝ ապագա զինվորին, իսկ ուրուրը՝ պատերազմի սիմվոլը, գեղջկուհու խրճիթի վրա շարագուշակ պտույտներ է գործում, և՛ երբ հայ մայրը օրհնում է հայրենիքից հեռու, օտար

ճամփաների վրա թափառող պանդուխտ որդուն. «Ամենն առաջ թո՛ղ ինքը հասնի /Ամեն հիվանդի, հեռո՛ւ ճամփորդի- /Ամենն չետո թո՛ղ ինքը հասնի /Քեզ, իմ խեղճ որդի՛, իմ պանդուխտ որդի»: Վերջին հաշվով նույն բանն են ասում և՛ հայ, և՛ ռուս մայրերը: Խաչաձևվում են այստեղ բանաստեղծների հումանիստական և հակապատերազմական գաղափարները. մեկը գրել է հարազատ ժողովրդի ջարդերի ու տեղահանությունների ազդեցության ներքո, մյուսը՝ պատերազմի ներգործության տակ, որն արյունոտ ճիրանները ուղղել էր հափշտակելու իր հայրենիքի զավակներին:

Պատահական չէ, որ «Ուրուրը» Բլոկի պոեզիայից Իսահակյանի ամենասիրած բանաստեղծությունն էր, Բլոկի բոլոր իր ունեցած գրքերում Իսահակյանը «Ուրուրի» դիմաց մատիտանշան է արել, քանիցս մտադրվել է այն հայերեն թարգմանել, որպես մի երկ, որը խորապես համահունչ էր իր և՛ մտածելակերպին, և՛ բանաստեղծական ոճին, սակայն այդ մտահղացումը չի իրագործվել:

Մայրական սիրո, որդուն կորցնելու մայրական տագնապի և մոր ողբի մոտիվները՝ քնարական պոեզիայի այս հավերժ ուղեկիցները մշտապես առկա են Բլոկի և Իսահակյանի պոեզիայում: Այս թեմայով մենք հանդիպում ենք ևս երկու երկ, որոնք նույնպես արձագանքում են իրար: Բլոկի բանաստեղծությունը գրված է 1906 թվականին, Իսահակյանինը՝ 1919-ին: Այստեղ ևս պետք չէ որոնել մակերեսային նմանություններ, բառային համընկնումներ (որպիսիք կարող են երբեմն լինել էապես իրարից տարբեր բանաստեղծություններում): Այս դեպքում մերձեցնողը ասելիքն է, նրա մարդասիրական ուղղվածությունը:

Բլոկի «Ուրդին և մայրը» («Сын и мать») բանաստեղծությունում մայրը ռազմաճակատ մեկնած որդու ետևից ուրախ երգում է, ուրախ, որպեսզի ինքն իրեն հավաստիացնի, թե որդին հեռու կմնա աղետից, կվերադառնա հաղթանակած ու փառաբանված, ուրախ, որովհետև այլ կերպ չի պատկերացնում նրա սիրտը.

Որդին ահա խաչ է հանում,
Իր պապական տունը թողնում:
Երգերի մեջ կարոտած մոր
Ուրախություն կա մի ոսկյա:
Միայն որդիս տուն զա փառքով,
Միայն թե սիրտս դիմանա:

.

Ա՛յ, իմ որդին լույս ամպերում,
Սաղավարտով այգաբացի:
Սուր նեղեր է նա արձակում
Սև անտառում, դաշտում անծիր...

Սակայն ինչպես մարտի դաշտում առավոտյան մառա-
խուղների խորհրդավոր լուսթյան մեջ թեւածում է մահվան
ուրվականը, այնպես էլ իսկական քնարական բանաստեղ-
ծության մայրական երգ-աղոթքի լարերին մշտապես թըր-
թըռում է ողբի նախազգացումը:

Որդին զոհվում է.

Սրտի խորքում կարոտած մոր
Ուրախություն կա մի ոսկյա,
Ահա որդին իմ վիրավոր,
Միայն թե սիրտս դիմանա:

Որդին մորը չի՝ մոռանա,
Որդին եկավ, որ մահանա:

(Թարգմ. Արտ. Պողոսյանի)

Իսահակյանի՝ «Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...»
բանաստեղծության մեջ մայրը, իմանալով որդու ռազմա-
ճակատ մեկնելու լուրը, նրան հրաժեշտ տալիս, ուշագնաց
է լինում և երբ սթափվում է ու դիմացը տեսնում իր որդուն,
նրան մի պահ թվում է, թե որդին արդեն ողջ-առողջ ետ է
եկել պատերազմից: Ուշագնացության այդ մի քանի վայր-
կյաններին նա վերապրում է և՛ որդու մեկնումը, և՛ կոխվր,
և՛ վերադարձը: Եվ տարաբախտ մայրը օրհնում է աստծուն,
որ պահեց իր զավակին, սակայն արդեն այդ օրհնանքի մեջ
ողբերգականորեն հնչում են ապագա կորստյան ղողանջ-
ները... Պատերազմը դեռևս առջևում է.

Զորաձափ էր: Շտապ տուն եկավ
Զինվորի զգեստ ձագած մի տղա.
— Մայրի՛կ, ինձ օրհնի՛ր,— պատանին ասավ,—
ես էլ կովի դաշտ գնալու եղա...

Ուշաթափ ընկավ խեղճ մայրը թշվառ,
Եվ երբ ուշքն եկավ նորեն իր վրան,
Գրկեց զափակին պինդ, կարոտավառ,
Որպես թե վաղուց չէր տեսել նրան:

— Ա՛խ, ի՛նչ ուրախ եմ, փա՛ռք քեզ, աստված իմ,
Որ ողջ ետ դարձավ իմ անուշ որդին...

(I, 303):

Բլոկի մոր երգը և Իսահակյանի մոր օրհնանքը նույն իմաստն ունեն, նրանք բխում են աշխարհի ամենաբարի սրտից: Բլոկն ու Իսահակյանը նույն գույնն ու կարեկցանքն են տաժում մայրական սուրբ հոգու առաջ և նույն ատելությունը՝ պատերազմների, բռնությունների, դարիս խելահեղությունների հանդեպ: Նրանց փխրուն բանաստեղծական հոգիները, սակայն, կրում են մեծագույն տառապանքը և, միաժամանակ, մեծագույն բողոքը մարդու ճակատագրի հանդեպ: Նրանք նայում են ժամանակակից աշխարհին նույն հայացքով: Ռուս բանաստեղծի վիշտն ու տառապանքը մարդու հանդեպ, պաշտամունքը մոր և հայրենիքի հանդեպ մոտ ու հարազատ էր Իսահակյանին, այնպես, ինչպես հայ բանաստեղծի պայծառ հայրենասիրությունը և անմիջական քրնսրականությունը մոտ ու հարազատ էր Բլոկին: XX դարի գրականության պատմության խաչողիներում նրանք պետք է հանդիպեին: Եվ նրանք ոչ միայն հանդիպեցին, այլև եղբայրացան՝ հուր հավիտյան:

*
* *

1916 թվականի գարնանը Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ Պետերբուրգում լույս է տեսնում «Հայ գրականության ժողովածուն», ուր Բլոկի թարգմանությամբ հրատարակվել էին Իսահակյանից հինգ բանաստեղծություն: Մինչ այդ Բլոկը մի քանի թարգմանություն տպագրել էր «Биржевые ведомости» թերթում (1916, մարտի 20, Սանկտ-Պե-

տւրբուրգ) և Գորկու հիմնադրած «Летопись» գրական ամսագրում (1916, № 1): Նույն թվականի աշնանը, Վալերի Բրյուսովի խմբագրությամբ Մոսկվայում լույս տեսավ «Հասագանի պոեզիան. հնագույն ժամանակներից մինչ մեր օրերը» ժողովածուն, ուր տեղ էին գտել Բլոկի թարգմանությամբ Իսահակյանի 14 բանաստեղծություն (ի դեպ Բլոկը թե՛ Գորկուն, թե՛ Բրյուսովին հանձնել էր տարբեր թարգմանություններ, այնպես որ այդ երկու ժողովածուներում նրա ոչ մի թարգմանություն չի կրկնվում):

Եվ այդ ժամանակից սկսած Բլոկի կատարած թարգմանությունները դարձան հայ-ռուսական գրական կապերի ոսկե օղակներից մեկը:

Ժողովածուն լույս տեսնելուց դեռևս կես տարի առաջ, Բլոկի ստեղծագործական հաղթանակը առաջիններից մեկը ողջունեց հայ անվանի գրականագետ Պողոս Մակինցյանը, որը մեծ ծառայություններ ուներ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի իրականացման գործում: Մակինցյանը Բլոկի թարգմանությունները կարդացել էր դեռևս ձեռագիր վիճակում, նա էր կատարել Իսահակյանի բանաստեղծությունների տողացի թարգմանությունները և լավ ծանոթ էր նրանց ըստեղծագործական պատմությանը:

Մակինցյանից ստացած ողջույնի նամակի վրա Բլոկն իր ձեռքով գրել էր. «Ստացա 1916 թվի փետրվարի 3-ին»:

Մակինցյանը գրում էր. «Սիրելի Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ... Այն խոհուն վերաբերմունքը, որ Դուք հանդես բերեցիք մեր գործի նկատմամբ, այն դիպուկ դիտողությունները, որ Դուք անում էիք իմ տողացի թարգմանությունները կարդալիս, ինձ հիմք էին տալիս ենթադրելու, որ Ձեր թարգմանություններն էլ արժանի կլինեն Ձեր գրչին: Եվ այժմ, ուրախությամբ պիտի ասեմ, որ ես կրկնակի շնորհակալ եմ Ձեզ թարգմանությունների համար, քանզի Իսահակյանն իմ մոտ ընկերն է և սիրելի բանաստեղծը: Իսկ ժողովածուում, ինչպես Դուք էլ համոզվեցիք, հենց Իսահակյանի բախտը չէր բերել:

Մենում է միայն ափսոսալ, որ Դուք քիչ նյութ բաժին վերցրեցիք: Ձեր թարգմանությունները, այստեղ ես շատերին եմ կարդացել և այդպիսով ստուգել ինքս ինձ: Քանի որ Իսահակյանին այստեղ բերանացի դիտեն: Ուստի, առանձնապես դժվար է թարգմանել նրա բանաստեղծությունները: Բրյուսովը կարդաց Թումանյանին, նրա «Անուշ» պոեմի թարգմանությունը: Թարգմանությունն արել էր Վյաչ. Իվանովը: Թումանյանը լսեց, լսեց և ասաց. «Այո՛, ես ճանաչում եմ իմ Անուշին, սակայն նա շիկահեր է դարձել»:

Եթե մեծ պոեմների ռուսիֆիկացիան դեռևս նրանց չի դարձնում անճանաչելի, թեպետ և շատ վերափոխում է, ապա փոքր քնարական գործերը ուղղակի անճանաչելի են դառնում, ինչպես օրինակ նույն Իսահակյանից արված Վյաչ. Իվանովի թարգմանությունները:

Մինչդեռ Ձեր թարգմանություններում Իսահակյանն այնպիսին է, ինչպիսին որ կա իրականում: Լավ է նա թե՞ վատ, դուր կգա ընթերցողին թե՞ չէ—դա արդեն ուրիշ հարց է:

Ըստ իս՝ Ձեր շնորհիվ Իսահակյանի պոեզիան նոր կյանք առավ ուսւ ընթերցողի համար: Դրա համար ես երջանիկ կլինեի, եթե թույլ տայիք սեղմել Ձեր ձեռքը և կրկին հայտնել շնորհակալություններս, երբ որ լինեմ Պետերբուրգում:

Ձեր անձնվեր Պավել Մավկինցյան»²³:

Բլոկի թարգմանությունները մեծ արձագանք գտան ուսւ իրականությունում. թերևս առաջին անգամն էր, որ ուսւ ընթերցողին Իսահակյանը ներկայանում էր իր տաղանդի ողջ զորությամբ, պոետական նախաստեղծ գեղեցկությամբ: Բլոկը բացեց Իսահակյանին ուսւ ընթերցողի համար:

Թարգմանչական աշխատանքներն ավարտելուց հետո Բլոկը ներքին մի սիրով է անդրադարձել և՛ հայ պոեզիային, և՛ Իսահակյանին: Այս մասին մենք կարդում ենք Բլոկի ժամանակակցի և ընկերոջ, ուսւ անվանի արվեստաբան Միխայիլ Բաբենչիկովի հուշերում. «... Լինելով ուսւներին հատուկ լայնասիրտ հոգու տեր մարդ, Ալ. Ալ.-ը իր զրույց-

²³ ЦГАЛИ, ф. 55, оп. 1, ед. хр. 318.

ներում սիրով էր անդրադառնում ուրիշ ժողովուրդների հոգևոր մշակույթին: Նրան հետաքրքրում էր հայկական պոեզիան, և նա հիացմունքով էր խոսում Ավետիք Իսահակյանի տաղանդի մասին»²⁴:

Հայտնի է, որ ռուս մեծ կոմպոզիտոր Սերգեյ Ռախմանինովը Բլոկի թարգմանած «Ночью в саду у меня...» Իսահակյանի բանաստեղծության հիման վրա գրել է իր նըշանավոր «Ивушка» ռոմանսը, որը 1910-ական թվականներին սկսած մինչև այսօր էլ ռուսական ամենատարածված և ժողովրդականություն վայելող ռոմանսներից մեկն է, որի հեղինակությունը երբեմն իսկ վերագրում են Բլոկին: Եվ դա բնական է, ինչպես որ Հայաստանում, «Սիրեցի, յարքս տա-րան» երգի խոսքերը հաճախ վերագրում են ժողովրդին:

Ռախմանինովը զմայլվել էր Իսահակյանի բանաստեղծության մեղեդայնությամբ, նրա գրելաոճով: Նշանավոր ռոմանսը ստեղծելուց հետո, նա իրեն համակած զգացմունքներն է հայտնում իր վաղեմի բարեկամ Մարիետա Շահինյանին.

«Ամենից հեշտ ստացվեց Իսահակյանի «Ուռին»: Զգիտեմ, ում վաստակն է այդ, թարգմանչի՝ Ալեքսանդր Բլոկի, թե իր՝ հայ բանաստեղծի, սակայն «Ուռին» զարմանալի մեղոդիկ է, մեղեդին ներդրած է բուն բանաստեղծության մեջ, և ինձ մնում էր միայն վերծանել այն...

Այդպես կարող են գրել միայն իսկական ժողովրդական բանաստեղծները»²⁵:

Երբ լույս տեսան Գորկու և Բրյուսովի խմբագրությամբ հայ գրականության անթոլոգիաները, Իսահակյանը գտնվում էր էմիգրացիայում՝ Ժնևում: Վտարանդի բանաստեղծը չէր էլ ենթադրում, որ իրեն թարգմանել էին XX դարի ռուս մեծագույն բանաստեղծներ Բլոկը և Բրյուսովը: Եվ երբ առավելուրդ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի լույս ընծայման

²⁴ «Александр Блок в воспоминаниях современников», в 2-х т., т. 2, М., 1980, с. 164.

²⁵ «Слово об Аветике Исаакяне». Изд-во ЕГУ, 1975, с. 72.

մասին, կարող ենք պատկերացնել, թե ուրախության ինչ պահեր ապրեց:

Նա անհամբերությամբ սպասում էր այդ գրքին և միայն 1917 թ. փետրվարի վերջերին է ստանում այն՝ մոսկովյան հայկական կոմիտեի կողմից: Ահա ինչ է գրում այդ գրքի մասին Իսահակյանը իր ընկերոջը՝ Գարեգին Լևոնյանին (1917 թ. մարտի 28-ին ժնկից). «Ստացա վերջապես. այո՛, հոյակապ գիրք է. մեծ ջանք, մեծ ճաշակ...» (VI, 170):

Անշուշտ գրքի վերաբերյալ իր կարծիքն ու տպավորությունները նա ավելի մանրամասն գրած կլինի Մոսկվայի կոմիտեին, քանզի Կարեն Միքայելյանին գրած 1917 թ. մարտի 18-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ Իսահակյանը գրել է կոմիտեին, սակայն այդ նամակը դեռևս չի հայտնաբերվել:

Ժնևում ստացած «Հայաստանի պոեզիան» այժմ պահպանվում է բանաստեղծի անձնական գրադարանում:

Իսահակյանն անձամբ ծանոթ չէր Բլոկին. 1904—1905 թվականներին, երբ նա լինում էր Մոսկվայում, Բլոկը դեռ նոր էր երևում գրական աշխարհում, իսկ երբ Իսահակյանը վերադարձավ Եվրոպայից, Բլոկն այլևս չկար... Սակայն նա ծանոթ էր Բլոկի ստեղծագործությանը դեռևս շատ առաջ և մինչև իսկ գրել էր նրա մասին: Խոսքը վերաբերում է 1908 թ. Թիֆլիսի «Վտակ» (X 10) հայկական օրաթերթում Իսահակյանի տպագրած «Ռուսաց գրականությունը 1907 թվին» գրախոսականին:

1917 թ. Ժնևի ռուսական գրախանութում Իսահակյանը ձեռք է բերում Բլոկի հետևյալ գրքերը՝ Стихотворения. Книга вторая (1904—1907), Стихотворения. Книга третья (1905—1914) և «Театр», որոնք 1916-ին լույս էր ընծայել «Мусагетъ» պետերբուրգյան հրատարակչությունը: Սրանք Բլոկի կենդանության օրոք լույս տեսած ամենակատարյալ և ամբողջական հրատարակչություններն էին: Իսահակյանի գրադարանում պահպանված Բլոկի ամենահին գրքերն են դրանք: Բանաստեղծն այդ գրքերը պահում էր իր գրասեղանի դիմաց գտնվող ապակեպատ գրապահարանում,

միշտ աչքի առաջ: Զարմանալի գրքեր են դրանք՝ արտաքին տեսքով՝ համեստ ու մաքուր, բլոկյան ճաշակով կազմված, առանց որևէ ավելորդ մասնիկի, բայց առաքինի իրենց զուսպ պարզությամբ:

Այս գրքերի էջերում Իսահակյանը, համաձայն իր սովորության, արել է մի շարք մատիտանշումներ:

«Театр» գրքում «Незнакомка» պիեսից ընդգծել է մի հատված (էջ 110—111). դա Բլոկի բանաստեղծական սիմվոլիկ երկվորյակի՝ Երկնագույնի հանդիպման տեսարանն է երկնքից իջած կին-աստղի՝ Անժանոթուհու հետ.

Голубой
Протекали столетья, как сны.
Долго ждал я тебя на земле,
Незнакомка
Протекали столетья, как миги.
Я звездою в пространстве текла.

Այս երկու էակները, հանդիպելով իրար զգում են, որ ճանաչել և սիրել են միմյանց դեռևս դարեր առաջ. այս մոտիվը մոտ է և Իսահակյանին, մեր միտքն է գալիս նրա «Հավերժություն» (1919) արձակ պոեմը, ուր ստեղծված է նման իրավիճակ՝ «հարափոփոխ մարմնառումներից մեկում» հանդիպել են հավերժ սիրահար երկու էակ՝ Նա և Նե, որոնք վերհիշում են իրենց անցյալ վիճակներն ու հանդիպումները՝ սկսյալ այն վիճակից, երբ նրանք մի անբաժան էություն էին: Ահա մի հատված նրանց զրույց-վերհուշից.

«... հիշո՞ւմ ես... մենք հյուլե էինք մի զգացումով, մի կամքով, հավերժության սկզբից ծնված միասին, ձուլված մի հոգու մեջ: Անհամար դարեր դեգերում էինք խավար տիեզերքի անհայտ ոլորտներում, մենակ և երերուն, բյուրաբյուր հյուլեններից հեռու և մեկուսի:

— Այո՛, մտերիմ ընկեր, մենք իրար գրկած թափառում էինք տարածության անեզրության մեջ՝ միլիոն, միլիոն տարիներ, միլիոն դարեր, որոնք անցան մի վայրկյանի պես, որովհետև մենք երջանիկ էինք» (III, 57):

Իսահակյանի բլոկյան գրադարանի պարթանքն է կադմուս «Տասներկուսը» պոեմի առաջին հրատարակությունը (Պետերբուրգ, հրատ. «Ալկոնոստ», 1918), նկարիչ՝ Յու. Աննենկովի պատկերազարդումներով (500 օրինակ տպաքանակով):

Մի առանձին սիրով Իսահակյանը պահպանում էր իննգրադի գրողների հրատարակչության լույս ընծայած Բլոկի երկերի 12-հատորյակի յոթերորդ հատորը²⁶ պոետի թարգմանությունների հավաքածուն (լույս էր տեսել 1932-ին):

Այստեղ առաջին անգամ Բլոկի երկերի ժողովածուների մեջ զետեղված էին նրա թարգմանությունները Իսահակյանից: Գրքում տպագրված էր նաև «Я увидел во сне: колы-хаясь и внясь...» թարգմանության ձեռագրի ֆոտո պատճենը:

Ինչ խոսք, որ երբ այդ հատորն անցավ Եվրոպայից նոր վերադարձած բանաստեղծի ձեռքը, նրան պարզեց հոգեկան ուրախության հազվագյուտ պահեր: Անվանաթերթից Իսահակյանին էր նայում պետերբուրգյան իր բնակարանի պատըզամբում ողջ հասակով մեկ կանգնած, այնքան հազվագյուտ փայտացող Բլոկը, մահվանից մեկ տարի առաջ:

Յոթերորդ հատորի բովանդակության ցանկում Իսահակյանը նշել է Բլոկի թարգմանած Բայրոնի «Встревожен мертвых сон—могу ли спать?» (Из дневника в Кефалонии) բանաստեղծությունը: Ահա այն.

Из дневника в Кефалонии
Встревожен мертвых сон—могу ли спать?
Тираны лавят мир—я-ль уступлю?
Созрела жатва—мне ли медлить жать?
На ложе колкий терн; я не дремлю;
В моих ушах, что день, поет труба,
Ей вторит сердце...

²⁶ Գիրքը Իսահակյանին էր նվիրել երիտասարդ բանաստեղծ Սուրեն Բարյանը, 1937 թ. հունվարին: Նույն գրքի վրա ինքնաբերական կապարտություն է արել բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը. «Վիթխարի Ավետիք բանաստեղծին—իր ժողովրդի նման անմահին: Շիրազ, 1937 թ., Երևան»:

Բոլորովին վերջերս մենք հայտնաբերեցինք մեկը Իսահակյանի այն հազվագյուտ ինքնագրերից, ուր խոսքը գնում է Բլոկի մասին.

«Պատերնակը խոշոր բանաստեղծ է: Իսկ Ծանինը խոշոր տաղանդ ուներ, բայց զարգացում չուներ: Մշակված չէր: Ինչպես Բլոկն է: Սա փառավոր կերպով մշակեց, օգտագործեց իր շնորհքը, իր տաղանդը:

— Բանաստեղծ կարող է լինել նա, ով հմտորեն, օրգանիկորեն տիրապետում է լեզվին: Բանաստեղծությունը լեզվի արվեստ է»²⁷:

Իսահակյանին թանկ էր այն փաստը, որ Ալեքսանդր Բլոկը իր կարճատև, բայց հերոսական կյանքում հասցրեց նվիրումով ու խորն ակնածանքով թարգմանել իր բանաստեղծությունները:

Բլոկի կատարած թարգմանությունների հանդեպ նա ուներ նույն վերաբերմունքը, ինչ իր բնագրերի: Ռուսերեն իր նոր գրքերում նա ցանկանում էր տեսնել, և միշտ ամբողջությամբ, բլոկյան շարքը: Իսկ երբ որևէ մեկը խիզախում էր թարգմանել բլոկյան շարքից որևէ գործ, Իսահակյանը տարակուսում էր. «Ինչ կարիք կար, չէ՞ որ նրանից լավ չեն թարգմանի»: Ռուսերեն իր նոր թարգմանությունների որակը որոշելու նրա մշտական չափանիշը Բլոկն էր:

Բլոկի կատարած գործը կատարյալ դպրոց հանդիսացավ Իսահակյանի հետագա թարգմանիչների համար:

Բանաստեղծուհի Վերա Զվյագինցևան այսպիսի տողեր ունի Բլոկին և Իսահակյանին ձոնած բանաստեղծության մեջ.

Обратались в стихах два поэта,
Чтоб остаться в родстве навсегда...

Ռուս մեկ այլ անվանի բանաստեղծ Միխայիլ Դուդինը, որը 1978 թ. առանձին գրքով՝ «С жаворонком на плече» հրատարակեց Իսահակյանից կատարած իր թարգմանություն-

²⁷ Գրի է առել Սոշիում, 1948 թ. հոկտեմբերին: Տպագրվում է առաջին անգամ: Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 76—1:

ների ծավալուն շարքը, այդ գրքի առաջաբանում գրել է. «Ինձ առանձնապես հաճելի է հիշել, որ Նեայի ափին գրտնըվող իմ հարազատ քաղաքում, Ռուսաստանի հանճարեղ բանաստեղծ Ալեքսանդր Բլոկը մեծագույն սիրով թարգմանել է իր եղբայր Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունները, դրանք առաջինը մերձեցնելով համաշխարհային մշակույթին... Ձգտելով ճշգրտության, նա այդ թարգմանությունների մեջ ներդրել է իր ողջ հոգին»²⁸:

*
* *
*

Ալեքսանդր Բլոկը իր հանճարեղ բանաստեղծություններից մեկում ասել է.

Օ՛ր, ես ուզում եմ խենթորեն ապրել
 Եվ հավերժացնել ամեն գոյություն,
 Տալ անդամ իրին մարդկային պատկեր,
 Այն, ինչ չի եղել, հաստատել կյանքում:
 (Թարգմ. էդ. Ջրբաշյանի)

Ավետիք Իսահակյանը ևս իր մեծ կյանքի վերջում հայտնեց իր տենչանքը, որն եղավ նրա բանաստեղծական վերջին խոսքը.

Մարդու տենչանքն է՝ հավիտյան ապրել
 Եվ լինել աստված տիեզերաշեն,
 Ամենակարող, ամենահզոր
 Եվ ամենազեռու:

(I, 382):

²⁸ Ав. Исаакян, С жаворонком на плече. Перевод и предисловие М. Дудина. Л., 1978, с. 10.

ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Երիտասարդ Իսահակյանը լինելով ժամանակակիցը դարասկզբի ռուս գրականության նոր ուղղությունների ու հոսանքների ձևավորման, միշտ մեծ հետաքրքրություն է տածել այդ արգասավոր պրոցեսի հանդեպ: Լինի նա ռուս մըշակույթի հետ ավանդական ու հին կապեր ունեցող մի այնպիսի քաղաքում, ինչպիսին դարասկզբի Թիֆլիսն էր, թե բուն եվրոպական կենտրոններում՝ Վիեննայում կամ Փնևում, միևնույն է՝ երբեք և ոչ մի տեղ չեն մարել նրա հոգևոր պահանջները ռուս գրականության նկատմամբ:

Ահա Իսահակյանի 1907 թ. ծոցատետրային գրառումներից մեկում կարդում ենք.

«Ո՛չ մի երկրում, ոչ մի ազգի մեջ գրականության միջոցով (Դոստոևսկի, Տոլստոյ, Գարշին և այլն) այնքան սեր չի քարոզվել, ինչքան Ռուսաստանում»:

Հիանալի է գտնված «քարոզվել» բառը: Իրոք, ռուս գրականության համար բնորոշ է այն, որ սերը ոչ թե նկարագրվել և կամ, ասենք, երգվել ու փառաբանվել է, այլ՝ քարոզվել: Այս բառն իր մեջ հոգեկան սկիզբ է ամփոփում՝ проповедь, проповедовать—նշանակում է ավետել, ավետարանել: Ահա այս իմաստով է օգտագործում Իսահակյանը «քարոզել»-ը:

Անդրկովկասում և հատկապես Թիֆլիսում, որը 1905—1910 թթ. Ալեքսանդրապոլի հետ հանդիսացավ Իսահակյանի հիմնական բնակավայրը, նա հնարավորություն ուներ

ժամանակին և բավարար չափով հետևելու Ռուսաստանի գրական կյանքին, տեղյակ լինելու գրական նորույթներին: Թիֆլիսը, որ այդ տարիներին Կովկասի հիմնական մշակութային կենտրոնն էր, սերտ կապեր ուներ Մոսկվայի և Պետերբուրգի հետ, առանց հապաղման Թիֆլիս էին հասնում ռուսական պարբերականներն ու նոր հրատարակությունները: Թիֆլիսի մամուլն էլ իր հերթին հաճախ հրապարակում էր այն ռուս գրողների երկերը, որոնք կամ մշտապես ապրում էին Կովկասում, կամ այս ու այն պատճառով գտնվում էին այնտեղ (հիշենք, թեկուզ, Մ. Գորկու անդրանիկ «Մակար Զուլդրա» պատմվածքի հրատարակման պատմությունը): Թիֆլիսում գործում էին նշանավոր ռուսական թատրոնը և մի շարք ռուսական հրատարակչություններ: Այնպես որ, Թիֆլիսում ապրող Իսահակյանը քաջատեղյակ էր Մոսկվայի և Պետերբուրգի գրական կյանքին ու հոսանքներին: Իսահակյանը առանձնահատուկ ուշադրությամբ հետևում էր Ռուսաստանում երևացող գրական նոր անուններին, ջանում հրնարավորին չափ ծանոթանալ նրանց ստեղծագործությանը:

Ռուս ժամանակակից գրականության հանդեպ տաժած հոգեկան հետաքրքրությունը դրդել է Իսահակյանին՝ կիսելու իր մտքերը ընթերցողի հետ, հանդես գալով հայ մամուլի էջերում իր համար փոքր-ինչ անսովոր գրաքննադատի դերում: Մեզ հայտնի են երիտասարդ Իսահակյանի այդ շրջանում գրած երեք ծավալուն հոգված-գրախոսականները, որոնք լույս են տեսել 1908 թ., Թիֆլիսի հայ մամուլում:

Իսահակյանի գրաքննադատական հոգվածները մի հետաքրքիր էջ են կազմում դարասկզբի հայ-ռուսական գրական կապերը հետազոտողների համար:

Դրանք մի կողմից բացահայտում են երիտասարդ բանաստեղծի խոհերն ու նախասիրությունները ռուս գրականության մի հետաքրքրագույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, մյուս կողմից վեր են հանում նրա մի շարք տեսական հայացքներն ու գեղագիտական սկզբունքները:

Բանաստեղծի առաջին հոդվածը, վերնագրված՝ «Խուսաց գրականությունը 1907 թվին», լույս է տեսել «Վտակ» հայկական օրաթերթում (Թիֆլիս, 1908, հունվարի 15, № 10): Սա մի փորձ է՝ ընդհանուր ակնարկի ձևով ներկայացնել 1907 թվականի ռուսական գրական նորույթները և նրանց զուգահեռ առաջացած գրական նոր հոսանքները: Հոդվածի սկզբում Իսահակյանը, շթաքցնելով իր ստանձնած գործի ծանրությունը, անկեղծորեն գրում է.

«Խոսել մի տարվա ռուս գրականության մասին, այդ կնշանակե խոսել մի անուպարունակելի քանակի մասին. ռուսերեն մի տարվա ընթացքում այնքան գիրք է լույս տեսնում, որ մի քանի մարդու ամբողջ կյանք հազիվ բավե բոլորը կարդալու»:

Եվ, այդուհանդերձ, Իսահակյանը փորձել է գրել եթե ոչ կոնկրետ բոլոր գործերի մասին, որոնք աշխարհ էին եկել 1907 թվականին, ապա, գոնե, այն էական ու հիմնական ուղղությունների ու միտումների վերաբերյալ, որոնք երևան էին եկել 1904—1906 թթ. «հեղափոխական վերիվայրումների» (Իսահակյանի խոսքերն են—Ա. Ի.) ժամանակաշրջանից հետո, երբ խաղաղվել էին կրքերը և հասել էր ժամանակը իմաստավորելու այդ ոչ հեռավոր պատմական երևույթները: Սակայն խաղաղ օրերի ստեղծագործողները, ինչպես նկատում է Իսահակյանը, հարկ եղած չափով չեն լուսաբանում իրենց ժամանակը, երևան չեն բերում մնայուն գեղարվեստական գործեր: Հեղափոխության բուռն վերելքը տեղատվության շրջան էր ապրում նաև գրականության մեջ, ուր մտքերի ու զգացմունքների ծայրահեղ անհատապաշտական տենդենցն էր տիրողը. կոնկրետ սոցիալական գաղափարները փոխարինվում էին միստիկ ու անկումային գաղափարներով:

Իսահակյանը կարողանում է իր բանաստեղծական ներգգայության շնորհիվ ճշմարիտ ներկայացնել գրական իրականության այս «անբարձունք ու անհրաբուխ» համայնա-

պատկերը: Նա գրում է. «Այս տարվա ուս գրականությունը գերազանցորեն մողերնիստական-դեկադենտական է, գեղարանցորեն իմպրեսիոնիստ, ինդիվիդուալիստական է, և ներկա ուս ինտելիգենցիայի, որպիսինի հոգեբանությունը բոլոր ազգերի մեջ միշտ ջերմաշափն է ամբողջ ազգի, հոգեբանության արտահայտիչը ոչ թե Տոլստոյն է կամ Կորոլենկոն, կամ Գորկին և Նույնիսկ Անդրեևը, այլ բոլորովին նոր ոգիներ Արցիբաշև, Սերգեև-Յենսկի, Չուլկով, Գորոդեցկի, Կամենսկի և ուրիշները»: Եվ ինչպես երևում է «ոգիների նոր տիրակալները» Իսահակյանի սրտով չէին. այդ նոր անունների մեջ նա դեռևս չէր տեսնում գրական մնայուն մեծությունների. «Սակայն այդ նոր ոգիները դեռ չեն տվել իրենց, այսպես ասած, ոգու լեռնագագաթը—իրենց Տոլստոյը, որոնք դեռ ռահվիրաներ են, ճանապարհ հարթողներ մեծը, գերագույնը ամբողջովին արտահայտողի համար, որը երևի գալու է»:

Խոսելով այդ «նորերի» առաջնորդներ Մ. Արցիբաշևի «Սանին» և Ֆեոդոր Սոլոգուբի «Փոքր սասանան», «Ստեղծվող լեգենդը» վեպերի, ինչպես նաև Սերգեև-Յենսկու, Մուլոմեյի և Կուզմինի պատմվածքների մասին, Իսահակյանը ցավով նկատում է, որ այդ գրվածքներում քարոզվում է մարմնի պաշտամունք, սեռական անարխիզմ, բարոյական իդեալներից զուրկ նրանց հերոսների միակ ձգտումն է, նպատակը. «Մարմնի ազատագրությունը, զգայական երջանկությունը, բացույլուտ ինդիվիդուալիզմը», նրանց համար կա միայն մի աստված, մի ճշմարտություն՝ սեփական «ես»-ը: Նման գրականությունը, գրում է Իսահակյանը, զուրկ է բարոյական սկզբունքներից, նա բնավ չի հավակնում ասենք հետազոտելու մարդկային բնության շարի ու բարու սկզբունքները, այդ բնույթի գործերի համար հիմնականը ասելիքի արտաքին, ձևական կողմն է, պատկերների զգայականությունը, սիրունությունը: Միաժամանակ Իսահակյանը նրկատում է, որ ներկայիս շատ հրատարակիչներ, եվրոպական գրականությունից թարգմանական գործեր ընտրելիս, դեկա-

վարվում են նույն այս դեկադենտական տրամադրություններով:

Գալով արդեն անուն ձեռք բերած հեղինակներին՝ Գորկուն, Անդրեևին, Կուպրինին, Իսահակյանը գտնում է, որ 1907 թ. առավել բարյացակամ է եղել Լեոնիդ Անդրեևի հանդեպ. գրական շրջաններում մեծ աղմուկ հանեցին նրա «Հուդա Իսկարովտացին», «Մարդու կյանքը», «Խավարը» պատմվածքները:

Կուպրինի երկերից, որպես առավել հաջողվածների, Իսահակյանն անդրադառնում է «Զմրուխտ» և «Գամբրինուս» պատմվածքներին: Միաժամանակ Իսահակյանը չի ընդունում Մ. Գորկու «Մայրը» վեպը, տակավին չպարզաբանելով իր գնահատականը. ըստ երևութին, նրան՝ քնարերգու-ռոմանտիկ ստեղծագործողին, թերևս խորթ էր «Մայրը» վեպի արվեստը, գրեկաոճը:

Իսահակյանի՝ պոեզիային վերաբերող մեկնաբանություններից երևում է, որ հիշյալ տարվա բանաստեղծական երկերը մեծապես հետաքրքրել են նրան և պարզեցել բարձր արվեստի հետ շփման երջանիկ պահեր: Գրչի մի շարժումով, հակիրճ, բայց դիպուկ, նա գծում է ժամանակակից պոետների բնութագրերը:

Ահա «հին ու նոր մոդերնիստների գլխավոր Ոգին»՝ Կոնստանտին Բալմոնտը, որ «մշտական թարմ և անթառամ փառք է վայելում». «... սքանչելի են նրա լիրիկական ոտանավորները,—գրում է Իսահակյանը,—սահուն և շողշողուն լեզվով. նա լույս ընծայեց այս տարի երկու նոր ժողովածուներ՝ «Птицы в воздухе» և «Жар-Птица»:

Իսահակյանը սիրում էր Բալմոնտի դասական հնչեղություն ունեցող բանաստեղծական լեզուն, նրա երաժշտական կատարելագործությունը:

Կամ՝ Իվան Բունինը, որ «... տվեց մի քանի սիրուն բանաստեղծություններ և երկու պատմվածք՝ «Астма» և «У истока дней»:

Իսահակյանը գտնում է, որ անցած տարում՝ «Հաջողություն ունեցան բոլորովին նոր բանաստեղծները՝ Ա. Բլոկը,

որ ծայրահեղ իմպրեսիոնիստ է, երևեցավ «Ձյունն դիմակ» ժողովածուով, Վ. Իվանովը, որ գործ է ածում հին ստիլ՝ իր «էրոս» ժողովածուով...»: Սա Բլոկի անվան առաջին հիշատակումն է Իսահակյանի և ընդհանրապես հայ գրողի կողմից: «Ձյունն դիմակը» («Снежная маска») Բլոկի երրորդ գիրքն էր, որ լույս էր տեսել 1907 թվականի ապրիլին, Պետերբուրգում: Գուցե և հենց այս գրքով էլ սկսվել է Իսահակյանի ծանոթությունը Բլոկի պոեզիային (այստեղից էլ՝ Բլոկին բոլորովին նոր բանաստեղծներից մեկը համարելը): «Ձյունն դիմակը» պոեզիայում Բլոկի նախասիրած «քնարական տարերքի» և «անորսալի երաժշտության» («лирическая стихия» և «темная музыка» Բլոկի խոսքերն են—Ա. Ի.) միասնության լավագույն արտահայտությունն էր:

Գրքում արտացոլվել են պետերբուրգյան ձմռան գիշերվա թատերական մի դիմակահանդեսի հետ կապված երիտասարդ բանաստեղծի կրքոտ ու ֆանտաստիկ տպավորությունները (այստեղից էլ՝ Իսահակյանի բնորոշումը—«ծայրահեղ իմպրեսիոնիստ»): «Ձյունն դիմակը» հանդիսացավ Բլոկի «անհատական լիրիկայի» վերջին գիրքը, որից հետո սկսվում է նրա պոեզիայի մի նոր, շրջադարձային փուլը:

«Բայց ամենից մեծ աղմուկ հանեց Ս. Գորոդեցկին,—գրում է Իսահակյանը,—իր «Яр» (գարնան աստված) և «Перун» (սլավոնների աստվածը) ժողովածուներով»: Գորոդեցկու ինքնատիպ արվեստի մասին Իսահակյանը նկատում է. «Այս ինքնուրույն տաղանդը գործ է ածում սլավոնական հին ոճերը կատարելագործված մի ստիլով, որը շատ ճաճանչագեղ է և խրթին, կարծես, լսում եք մի հեթանոս Սարմատի, որը ուժեղ լեզվով խոսում է և կյանքն ու արևը վայելում»:

Սակայն Գորոդեցկին Իսահակյանի «պոետը» չէր և հետագա տարիներին նա այլևս նրան չի անդրադառնում:

Հետաքրքիր է Իսահակյանի կարծիքը այդ տարիների Քրյուսովի մասին, որին նա անվանում է «գերազանցապես մոդերնիստ», իսկ այդ ժամանակաշրջանում նրա հրատարակած «Երկրի առանցքը» գրքի և «Հուր հրեշտակ» վեպի մա-

սին նկատում է. «որքան որ ոճով կատարյալ են, բայց նույնքան էլ սառն են, մտածված, առանց ոգևորովթյան»:

Պետք է ասել, որ Իսահակյանի կարծիքը հիմնականում վերաբերում էր Բրյուսովի մոդեռնիստական որոնումներին, որոնք նրա սրտովը չէին:

Դարասկզբի ռուս բանաստեղծներին Իսահակյանի տված բնութագրումներից հստակ երևում է, որ նրա համակրանքը դասական պոեզիայի ավանդները շարունակող, ճշմարիտ ու բարձր արվեստով օժտված ստեղծագործողների կողմն է, որոնք հետագայում կազմեցին XX դարի մինչհոկտեմբերյան շրջանի ռուսական պոեզիայի փառքը: Եվ, դրա հետ մեկտեղ, աներկբայորեն երևում են նրա՝ իսկական ժողովրդական բանաստեղծի նախասիրությունները. նա չի թաքցնում իր հակակրանքը թվարկված բանաստեղծների որոշ գործերում ի հայտ եկած մոդեռնիստական-արհեստական ոճերի, պսևդո-ժողովրդական զարդարումների, եկեղեցա-սլավոնական սեթևեթանքների ու անմիտ «խորհմաստությունների» հանդեպ:

Պետք է նշել, որ ռուս առաջադեմ քննադատական միտքը ևս իր հերթին ժամանակին անդրադարձել է վերոհիշյալ բանաստեղծների՝ Իսահակյանի նկատած «աքիլլեսյան գարշապարին»:

Իսահակյանի հոգվածը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ նա իր գեղագիտական հայացքներում ևս հավատարիմ էր արվեստի ժողովրդայնության ու դեմոկրատականության ըսկզբունքներին:

Իսահակյանն առաջիններից մեկն էր, որ հայ քննադատության ասպարեզում խոսք է բացել դարասկզբի ռուս գրականության, նոր հեղինակների ու նրանց գործերի վերաբերյալ, ուստի և ինքը ինչ-որ չափով առաջինը պիտի ձևավորեր հայ ընթերցողի կարծիքն ու ճաշակը այդ շրջանի ռուս գրականության հանդեպ:

Դարասկզբի ուս գրականության նկատմամբ Իսահակ-
յանի հետաքրքրությունների շրջանը, բնական է, չի սահմա-
նափակվում սոսկ 1907 թվականի գրական «հունձքով»: Նը-
րան հետաքրքրում է նաև, թե ժամանակակից գրողները ինչ
բարեփոխություններ էին ուզում կատարել արվեստում և գը-
րական կյանքում: Այս կապակցությամբ Իսահակյանը նը-
կատում է, որ նոր երկերին համապատասխան վերափոխ-
վում են, իսկ հաճախ և ծնունդ առնում գրական-գեղարվես-
տական նոր պարբերականներ ու ժողովածուներ. «Ռուս տը-
րամադրության արտահայտությունները,—գրում է Իսահակ-
յանը,—այլևս չէին «Мир божий» կամ «Русское богат-
ство» և այլ ծանոթ հաստ ամսագրերը, այլ «Весы», «Пере-
вал», «Золотое Руно», «Шиповник...»:

Պարբերաբար հրատարակվող այս նոր ժողովածուներն
առաջադիմական երևույթ էին ուս գրականության պատմու-
թյան մեջ, նրանք ուղղված էին ընթերցող լայն խավերին.
նյութը հիմնականում ժամանակակից կյանքն էր՝ նրան հա-
տուկ սոցիալական հակասություններով: Շուտով դրանք և-
տին պլան մղեցին նախկին մեծ ու շքեղ ամսագրերը, որոնք
ըստ էության դարձել էին ցարական իշխանությունների
պաշտոնական ձայնափողը:

Այս նորաստեղծ գրական-գեղարվեստական ժողովա-
ծուներից մեկին՝ «Շիպովնիկ» ալմանախին (գիրք հինգե-
րորդ, ՍՊԲ, 1908) է վերաբերում Իսահակյանի երկրորդ
հոդված-գրախոսականը, որը լույս տեսավ Թիֆլիսի հայ-
կական «Զնանգակ» օրաթերթում (1908, հուլիսի 24 և 25,
№ 15, 16): Այն սկսվում է հենց Մ. Գորկու «Զնանիկ» մա-
տենաշարի ժողովածուների հիշատակումով. «1904 թ. Մաք-
սիմ Գորկու նախաձեռնությամբ սկսվեց հրատարակվել
Сборник «Знание» հայտնի ժողովածուների շարքը: Նոր
գրականագետները և հեղափոխական շրջանի գեղարվեստա-
կան գրողները բոլորն այդտեղ էին աշխատակցում»: «Զնա-
նիկ» ժողովածուները (1904—1913 թթ.՝ 40 գիրք) մեծ դեր

խաղացին Ռուսաստանի հասարակական կյանքում: Նրանցում տպագրված շատ ստեղծագործություններ տոգորված էին հեղափոխական պայքարի գաղափարներով, ունեին առաջադեմ ու դեմոկրատական ուղղվածություն:

«Զնանիե»-ում են առաջին անգամ տպագրվել այնպիսի նշանավոր գործեր, ինչպիսիք են Մ. Գորկու «Մայրը», «Մարդը», «Մատվեյ Կոժեմյակինը», Ա. Չեխովի «Բալենու այգին», Լ. Անդրեևի «Կարմիր ծիծաղը», «Հուգա Իսկարով-տացին», Ա. Կուպրինի «Մենամարտը», Վ. Վերեսաևի «Պատերազմում» և այլն:

«Զնանիեն» բուռն ծաղկում ապրեց մինչհեղափոխական և հեղափոխության շրջանում: Ժիշտ է, 1905—1907 թթ. հեղափոխության պարտությունից հետո էլ ժողովածուն շարունակում էր հրատարակվել, բայց նրա ձայնն այլևս չունեին նախկին հնչեղությունն ու հանդգնությունը և, դրանից բացի, նրա ընթերցողների որոշ մասը, մանավանդ լիբերալ մտավորականությունը, տեղատվության շրջանում որոնում էին միստիկ, դեկադենտական գաղափարներ ու տրամադրություններ արտահայտող հանդեսներ և ժողովածուներ:

Այդպիսիներից մեկը դարձավ «Շիպովնիկ» գրական-գեղարվեստական ամսանախը (1907—1917 թթ. ունեցել է 26 գիրք), որը ստեղծվել էր, մասամբ, ի հակակշիռ գորկիական «Զնանիեի»: Ալմանախի հիմնական հեղինակներից էին՝ Ա. Բելին, Ա. Բլոկը, Կ. Բալմոնտը, Վ. Բրյուսովը: Նրա աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Լեոնիդ Անդրեևը (1907—1909 թթ. եղել է նաև խմբագիրը):

Ալմանախի լավագույն համարներից մեկն էր հինգերորդ գիրքը (1908): Պատահական չէ, որ հենց այդ թողարկումն էլ գրավել էր Իսահակյանի ուշադրությունը: Գիրքը լույս էր տեսել 1908 թ. մայիսին, իր ժամանակի համար անսովոր մեծ տպաքանակով՝ 23 հազար օրինակ և ակնթարթորեն սպառվել: Ժողովածուի արտակարգ հաջողության պատճառը Լեոնիդ Անդրեևի «Յոթը կախվածների պատմությունը» պատմվածքն էր, որը դարձավ ռուս ընթերցողի ամենասիրելի երկերից մեկը (պատմվածքը 1908—1918 թթ. ընթացքում

ունեցաւ ռուսերեն 28 առանձին հրատարակութիւն): 1909-ին այն թարգմանվեց նաև հայերեն:

Մարքսիստական քննադատութիւնը «Յոթը կախվածների պատմութիւնը» համարեց կրքոտ բողոք հակահեղափոխական տեոորի ու մահապատիժների դեմ, իսկ սևհարչուր-յակային մամուլը հեղինակին մեղադրեց հեղափոխութեան հերոսների հիշատակին «ներբողներ ձոնելու» մեջ (տե՛ս «Братский листок» 1909, № 167):

Հայ քննադատութեան մեջ Անդրեևի այս պատմվածքի մասին առաջինը գրեց Իսահակյանը. «Վաղուց է Անդրեևը այսպիսի հաջողված բան չէր տվել: Նրա դրամաները—թերևս բացառությամբ «Սավվայի»—մտացածին, շինծու բաներ էին, որոնք միայն ցավակցութիւն էին հարուցանում Անդրեևի տաղանդի հարգողների մեջ՝ դեպի այդ երիտասարդ գրողը, որը ռուս նոր գրողների մեջ ամենախորն է, եթե չասենք ամենաառաջինը»:

Պետք է ասել, որ ժամանակի ռուս առաջագեմ քննադատական միտքը ևս «Յոթը կախվածների պատմութիւնը» համարել է Անդրեևի ստեղծագործութեան լավագույն գործը: Այս երկը մեծ արձագանք գտավ թե՛ Ռուսաստանի կենտրոնում ու ժայրամասերում, թե՛ Արևմտեան Եվրոպայի երկրներում: Այն լույս տեսավ մի ժամանակաշրջանում, երբ միապետական ուժերը օգտվելով «բարենպաստ» իրադրութիւնից, հաշվեհարդար էին տեսնում Ռուսաստանի առաջագեմ, դեմոկրատ զավակների հետ, երբ առանց դատ ու դատաստանի, միայն զինվորական սրիբունալների հապճեպ կայացրած վճիռներով կախաղան էին բարձրացվում ազնիվ ու հայրենասեր գործիչներ, երբ աճում ու անհատնում էր դառնում Սիրիոյ արքայութեան երթը...

Անդրեևի պատմվածքի փաստագրական հիմքը հեղափոխական «մարտական թուղիկ» ջոկատի անդամների հետ ցարական իշխանութիւնների տեսած արյունոտ հաշվեհարդարի պատմութիւնն էր, երբ մի խումբ հեղափոխականներ էսէռ պրովոկատոր Եվնո Ազեֆի մատնութեամբ ընկան ռուսիկանութեան ձեռքը՝ արդարադատութեան մինիստր Շչեգ-

լուսնի տոմարի դեմ նախապատրաստվող մահափորձի համար, Յարական զինվորական տրիբունալի որոշմամբ այդ խմբից յոթ հոգի 1908 թ. փետրվարի 7-ին կախաղան բարձրացվեցին: Ահա այդ ոճիրի դեմ էր գրիչ բարձրացնում Լեոնիդ Անդրեևը: Նա նկարագրում է մահապարտների կյանքի վերջին օրը՝ մի ցերեկ և մի գիշեր: Իսահակյանը Անդրեևի նախընտրած իրավիճակի մասին գրում է. «Բովանդակություն այստեղ երկրորդական տեղ է բռնում: Գլխավոր և կարգինալ հարցը հոգեբանական, նրբին, խոր վերլուծությունն է. հոգեկան այն դրուժյան՝ մահվան նախօրյակի, մահվան րուպեին զգացածների, որ ոչ թե միայն դժվար է արտահայտել, այլև համարյա անկարելի է, որովհետև այդ դրուժյունը չի ենթարկվում ոչ մի փորձառություն»:

Այս տեսակետից՝ մարդու անսովոր, խոր դրամատիզմով հագեցած ապրումների հոգեբանական վերլուծությունների արվեստի մեջ, թերևս, Անդրեևը չունի իրեն հավասարը, ընդգծում է Իսահակյանը:

Այստեղ հարկ է նշել 1897—1902 թթ. գրած Իսահակյանի «Մի շաբաթ մահապարտի հետ» պատմվածքը, որի հիմքում 1896—1897 թվականներին Երևանի բանտում անցկացրած օրերի հուշն էր: Մարդու հոգեկան վիճակը օրհասի դիմաց, — սա էր Իսահակյանի պատմվածքի առանցքը, երբ կարծես խախտվում է կյանքի ու մահվան միջև ընկած սահմանը, երբ իրականն սկսում են ընկալել որպես անիրական, երբ մարդն ընկնում է յուրատեսակ ինքնամոռացության, ցնորքների գիրկը: «Ինչքան դյուրահավատ է օրհասին դրացի մարդը, — գրում է Իսահակյանը, — երեսալից ավելի դյուրահավատ, պատահաբար արտասանած մի խոսք նրանց կամ վերստեղծում է, կամ ոչնչացնում. սեփական դատողություն չունեն և երբեք իրականի ճիշտ ըմբռնում» (III, 295):

Իհարկե, Իսահակյանի հերոսը՝ ականա հանցագործ ու մարդասպան դարձած մահապարտ Սեդրակը, պրիմիտիվ և միամիտ անձնավորություն էր, որն իր մտավոր զարգացմամբ հեռու էր կանգնած Անդրեևի պատկերած մահապարտ

Տեղափոխականներին: Խերևս նա իր բնազդական խառնվածքով հիշեցնում է յոթնյակից քրեական հանցագործ էստոնացի Յանսոնին, նույնպես անգրագետ ու մութ մի մարդու, սակայն թե՛ Իսահակյանը և թե՛ Անդրեևը կարծես ցանկունում են շեշտել այն միտքը, որ ինչքան էլ պրիմիտիվ ու միամիտ լինի մարդ, միևնույն է, նրա մեջ զորեղ է ապրելու կամքը և այն ոչ ոք իրավունք չունի խլելու: Սեդրակը արժանանում է Իսահակյանի խոր կարեկցանքին. ահա նա վերջին անգամ, մահապատժից առաջ, փաթաթվում, հրաժեշտ է տալիս Իսահակյանին. «...«Մեռնող մարդը կառնել է ապրող մարդուն... ապրողի հետ ինքն էլ կապի», այդպիսի մի միտք անցավ գլխովս... Բաժանեցին ինձ նրանից. ես նայեցի նրա աչքերին. երբեք սարսափը այդպես մարմնացած չէի տեսել: Լեյդ աչքերը նայում էին միայն ինձ, միայն ինձնից փրկություն հուսալով, մի անհույս հուսով նայում էին ինձ: Ա՛խ, եթե հնար ունենայի, կխորտակեի ամեն վճիռ ու շղթա, կգրկեի ու կտանեի նրան, ուր որ անմատույց էր և ամենից ապահով» (III, 299): Մարդկային նույնպիսի կարեկցանք են առաջացնում նաև Անդրեևի մահապարտները: Իսահակյանի, ինչպես և Անդրեևի՝ հումանիստ-ստեղծագործողների, հոգում մահապատիժը չէր կարող բողբոջվել չարթնացնել. չէ՞ որ դա էլ մի տեսակ մարդասպանություն է:

Մենք հիշատակեցինք Իսահակյանի վաղ շրջանի այս պատմվածքը, ցույց տալու համար, որ Անդրեևի շոշափած թեման (իհարկե, անհամեմատ ավելի բարձր քաղաքացիական հնչեղություն) հոգեբանական տեսանկյունից ծանոթ էր Իսահակյանին և ժամանակին արտացոլվել էր նրա ստեղծագործության մեջ: Անդրեևի պատմվածքը չէր կարող անարձագանք մնալ Իսահակյանի հոգում: Չմոռանանք, որ Իսահակյանը ևս, դեռ 1906-ին, պատկերել էր հեղափոխական Շաքրո Վալիշվիլու հերոսական կերպարը, որին ցարական ոստիկանությունը մահապատժի է ենթարկում 1905 թրվականին: Ճիշտ է, Իսահակյանի քնարա-փիլիսոփայական արձակն իր ոճով շատ է տարբերվում Անդրեևի անողորմ ուն-

լիստական արձակից, սակայն նրան՝ պրոֆեսիոնալ գրողին, հայտնի էին նման պատմվածքի ստեղծման հոգեկան ապ-րումները, ստեղծագործական դժվարությունները և այդ ա-ռումով նրան հիացմունք էր պատճառում դժվարագույն նյու-թի հաղթահարման Անդրեեի կարողությունը, մարդկային հոգու լաբիրինթոսները հետամուտ անելու նրա հաջվագուտ ձիրքը. «Իր տաղանդի առանձնակի հատկությամբ, որը միշտ տրամադիր է հիվանդագին, աննորմալ, անսովոր ապրում-ները վերլուծելու, Անդրեեի երևակայությունը այս գրվածքի մեջ, մեզ թվում է, կարողացել է մասամբ լուսավորել այն անթափանց խավարը, որ տիրում է մարդկային հոգում ի-րական, անխուսափելի մահվան առաջ»:

Ինքը՝ Անդրեեը, այսպես է խոստովանել պատմվածքի ստեղծման ժամանակ ունեցած իր հոգեկան ապրումների մասին.

«... Եվ միայն մտածելով մահապատժի մասին, և ինքս ինձ դնելով այդ դժբախտներից մեկի տեղը, ես հասցրի իմ մարդկային բանականությունը այն վիճակի, որ սոսկ մի ան-տեսանելի գիծ էր մնացել, որ ինձ բաժանում էր խելագա-րությունից (...) Եվ երբ, ըստ պատմվածքի, ես մոտեցամա-հապատժի վայրկյանին, ապա ինձ՝ ուսաստանյան լիիրավ քաղաքացիիս, որին ողջունում է թաղային ոստիկանը, հար-կըն էր արդեն ուղարկել բուժարան, քանզի այդ աստիճան խելքս կորցրել էի»¹:

Անդրեեին հաջողվել էր հեղափոխականներից յուրա-քանչյուրին ներկայացնել իր անկրկնելի ներաշխարհով, որ-սալ ամեն մեկի հոգու ամենանուրբ ելևէջները և, միաժամա-նակ, երևան բերել մարդկանց, որոնք գույզն իսկ չեն նա-հանջում իրենց սուրբ պարտքից, իրենց դավանանքից: Կանգ-նած մահվան դեմ-հանդիման, նրանք բնավ չեն կառչում կյանքից և հերոսաբար, հոգեկան ուժերի գերագույն լարու-մով ընդունում են մահը:

Ժամանակի առաջադեմ քննադատությունը որոշ առու-մով հանդիմանել է Անդրեեին՝ իր պատկերած հեղափոխա-

¹ Л. Андреев, Из письма, «Эпоха», 1908, 15 сентября, № 1.

կաններին ոչ պատմական կերպարներ դուրս բերելու մեջ, իբր նրանք դուրս են ընկած ստույգ իրականությունից, շունեն անցյալ և այլն, և այլն:

Իսահակյանը համամիտ չէ այդ տեսակետին: Ըստ նրա, Լևոնը պատկերելով իր հերոսներին մահվանից ընդամենը մի քայլի վրա, տարրալուծել է անցյալի և իրականի ժամանակի հասկացողությունը, և դա նրա նվաճումն է, քանի որ Լևոնը երկի հերոսների ժամանակը ապագա շունի, իսկ նրանց ներկա իրադրության ժամանակի և տարածության յուրաքանչյուր խորանարդիկը նույնն է՝ ինչ անսահմանությունը: Այս է նրանց ժամանակի ընթացքը. «Նրանք մեռնելու են անպայման մի օր հետո, բայց դեռ քնում են, խոսում են, ուտում են. կախաղան գնալիս դիտում են ճանապարհը, նկատում են, որ լապտերը մուր է արձակում, մրսում են և ծածկվում, իրար են դիպչում և ներողություն խնդրում. կրկնակոշիկի մեկը կորել է ձյան մեջ, որոնում են հենց կախաղանի մոտ—այս ամենը մեքենայաբար. որ սակայն մեզ համար մնում է միշտ գերբնական և գերմարդկային: Նրանց ուղեղը այնպիսի դրություն մեջ է գործում, որ միանգամայն մեր մտածողության սահմաններից դուրս է և կարծեք այդ պրոբլեմատիկ դրությամբ նրանք ապրում են ժամանակից ու տարածությունից դուրս, մի տրանսգենդենտալ (վերազանցական—Ա. Ի.) աշխարհում, բայց և ապրում են...»:

Որպես հմուտ գեղագետ, Իսահակյանն ուշադրությունը սևեռել էր երկի հենց նման բարդ իրավիճակի ստեղծման վրա, երբ ստեղծագործության ժամանակը, ասես ատոմի տրոհված մաս, իր վայրկենական կեցությամբ իսկ ձեռք է բերում հավիտենականության իմաստ...

Այս իրավիճակում գործող անդրեկյան կերպարներն այն աստիճան ամբողջական են և մասնիկն են ընթացող ժամանակի, որ նրանց դեպի անցյալը տանելը կխախտեր երկի ամբողջական ընթացքը, ավելին՝ թույլ չէր տա Լևոնը երկի իրականացնել իր նպատակը:

Խիղիղաբանական մտածողությամբ նա առաջ էր ան-

ցել ժամանակից և այդ նորն էր, որ որոշ քննադատներ չէին կարողացել նկատել, այնինչ հենց դա էր գնահատելին իսահակյանի համար:

Ըստ էության սա նվաճում էր նաև մեր դարի արձակի (ինչպես նաև կինեմատոգրաֆիայի) հետագա զարգացման համար: Ֆրանսիացի նշանավոր արձակագիր Ալբեր Կամյուի «Օտարականը» վիպակի հերոսը գտնվում է նույն իրավիճակի մեջ. երբ վեպի ռեալականությունից մինչև մահվան դատավճիռը սահող ժամանակի տրոհված յուրաքանչյուր վայրկյանը հերոսի համար նույնն է, ինչ հավիտենականությունը: Մեզ հայտնի չէ, ծանոթ էր, արդո՞ք, Կամյուին Անդրեեի պատմվածքը (հավանաբար, այո, քանի որ Անդրեեը բազմիցս թարգմանվել է ֆրանսերեն), սակայն Կամյուն, որպես XX դարի երկրորդ կեսի մտածող, արտահայտում է այնպիսի մտքեր, վերստեղծում հոգեբանական այնպիսի իրավիճակներ, որոնք մեծ վարպետությամբ դարասկզբին երևան բերեց Լեոնիդ Անդրեեը, դրանով նոր արահետ բանալով ժամանակակից հոգեբանական արձակի զարգացման ասպարեզում, որի նախահայրն էր ռուս գրականության մեջ Ֆեոդոր Դոստոևսկին:

Իսահակյանի գրադարանում պահպանվել է Լ. Անդրեեի «Յոթը կախվածների պատմությունը» գրքի 1909 թ. հրատարակությունը: Ի դեպ, Անդրեեը իր պատմվածքի առաջին գրքային հրատարակությունը ձոնել էր Լև Տոլստոյին:

Լ. Անդրեեի պատմվածքին Իսահակյանի տված բարձր գնահատականը լայն արձագանք գտավ հայ հասարակության առաջադեմ շրջաններում: Մեկ անգամ ևս, թող որ որպես քննադատ, Իսահակյանը երևաց տեղատվության դրժվարին ժամանակներում որպես այլախոհ տրամադրված մրտաժող:

*

* *

1908 թվականի օգոստոսի 22-ին Թիֆլիսում հրատարակվող «Զանգակ» օրաթերթում (№ 39) լույս է տեսնում Իսահակյանի երրորդ գրախոսականը, որը վերաբերում էր

«Զեմլյա»² գրական ամսանախի առաջին գրքին: Գրական այս ամսանախը լույս էր ընծայում «Մոսկովյան գրողների գրահրատարակչությունը» (1908—1917 թթ. ընթացքում լույս է տեսել 20 գիրք):

«Զեմլյան» մրցում էր ոչ միայն «Զնանիեի», այլև անկումային շրջանում մեծ համբավ վայելող՝ «Շիպովնիկ» ամսանախի հետ: Սակայն, ի տարբերություն «Զնանիեի» ժողովածուների, «Զեմլյան» նպատակ ուներ «ազատել» մարդուն հասարակական խնդիրներից և վերադարձնել նրան «հողին», այսինքն՝ հավիտենական նախահիմքերին: Ամսանախը բարոգում էր ծայրահեղ անհատապաշտություն, ազատագրում բարոյական նորմաներից: «Զեմլյայի» հիմնական հեղինակներն էին Մ. Արցիբաշևը, Վ. Վիննիչենկոն, Ֆ. Սոլոգուբը, Ե. Զիրիկովը, Ս. Յուզկիչը, Ն. Կրաչեննիկովը՝ բելետրիստի տաղանդից ոչ զուրկ ստեղծագործողներ, որոնց հետաքրքրությունների ոլորտը, սակայն, մոդայիկ, այսպես կոչված՝ «սեռի պրոբլեմն» էր, նրանց երկերի հիմնական բովանդակությունն էր՝ անհատի ինտիմ կյանքը, նրա էրոտիկ ապրումներն ու իղձերը:

«Զեմլյայի» որոշ համարներում ժամանակ առ ժամանակ տպագրվում էին նաև այնպիսի անվանի ստեղծագործողներ, ինչպես Ա. Կուպրինը (այստեղ է տպագրվել նրա «Կարկեսանե ապարանջան» վիպակը), Լ. Անդրեևը, Ի. Բունինը, Ա. Սերաֆիմովիչը և ուրիշներ:

Իսահակյանի գրախոսած «Զեմլյայի» առաջին գիրքը կարելի է համարել այդ մատենաշարի առավել ուշագրավ համարներից մեկը, թեպետ այն շատ խայտաբղետ էր բովանդակությամբ:

Իսահակյանն իրավացիորեն նկատում է, որ ամսանախում Ա. Կուպրինի «Սուլամիթի» նման բարձրորակ երկի կողքին տեղ էին գտել նաև «զվարճալի ընթերցանության» նմուշներ՝ ֆրանսիացի հեղինակ Մարսել Շվոբի «Խաչակիր մանուկների արշավանքը», հրեա արձակագիր Շոլոմ Աշի

² «Земля», сборник первый, «Московского книгоиздательства писателей», М., 1908.

«Մեղքը»: Այս գրվածքների հիմքում ընկած էին միջնադարյան առասպելներ, որոնք տողորված էին մռայլ սիմվոլիկայով, վերացական դատողություններով: Նման երկերի վերամբարձ դրամատիզմը, միստիկական պատկերները, ինչ-որ տեղ արձագանքում էին ժամանակի դեկադենտական ճաշակներին:

Իսահակյանին չէին հուզել նաև բանաստեղծ Ալեքսանդր Ֆեոդորովի «Հանգույցը», Ա. Սերաֆիմովիչի «Աղջիկը» պատմվածքը. վերջինիս մասին նա նկատում է. «Մի սրտառուչ պատմվածք է, կարդացվում է սիրով, բայց մի առանձին արժեք ունեցող բան չէ»:

Բնական է, որ առավել պահանջկոտ էր Իսահակյանը և. Անդրեեի նման տաղանդի հանդեպ: Ալմանախում հրատարակված էր նրա «Գազանի անեծքը» պատմվածքը, որը, սակայն, Իսահակյանը սկզբունքորեն չի ընդունում. «Անդրեեի «Գազանի անեծքը» ի՞նչ սեռի գրվածք է, դժվար է որոշելը, բայց հարցը դա չէ—այլ այն, թե դրանով ի՞նչ է ուզում ասել Անդրեեը: Իսկ որ զարմանալի տաղանդ է Անդրեեը. հանկարծ մի խորին գրվածքի հետ արտադրում է միանգամայն իրեն պատիվ չբերող բան.—այս գրվածքը վերջին տեսակիցն է, անորոշ, անհեթեթ, մի սումբուր, հիվանդագին զառանցանքներ, զուրկ որևէ գեղարվեստական արժեքից: Տոլստոյը այս և սրա նման գրվածքների մասին ասել է, թե Անդրեեը ուզում է ընթերցողին վախեցնել, այն-ինչ միայն ձանձրացնել կարող է»³:

Ալմանախի միակ գործը, որ արժանացել է Իսահակյանի համակրանքին, Ա. Կուպրինի «Սուլամիթ» վիպակն է: Իսահակյանը բնութագրում է Կուպրինին որպես մի արձակագրի, որը խիստ ազդված էր Տոլստոյից, Տուրգենևից ու Զեխովից. իսկ նրա «Մենամարտ» վիպակի մասին գրում է. «... կարծեք Տոլստոյի նախկին վեպերի շարունակությունն եք կարդում»: Նույն տեղում, հաստատելու համար իր գնահատականը, նա մեջ է բերում Տոլստոյի կարծիքը. «Ի միջի այլոց,

³ Իսահակյանը փոքր-ինչ շեղվել է. Տոլստոյի մոտ հետևյալ կերպ է. «Он пугает, а мне не страшно».

Տուլստոյը նրան շա՛տ է հավանում և ուրիշ կերպ չի կոչում նրան, այլ միայն «օֆիցեր Կուպրին»:

Կուպրինի ոճը Իսահակյանը գտնում է պարզ, որոշ ու սեղմ, իսկ նրա ստեղծագործական սկզբունքները՝ «առողջ և զերծ մոդերն հիվանդություններից»:

«Սուլամիթը» գրավել էր Իսահակյանի ուշադրությունը, քանի որ դեկադիսի ժամանակաշրջանի մոդայիկ «սեռի պրոբլեմը» քննող ծով գրականության մեջ (ըստ որում, հենց «Զեմլյա» ավանսախը հետագայում դարձավ նման գրականության հիմնական ջատագույններից մեկը) այն կարծես վերածնում է բարձր ու մաքուր սիրո ղգացմունքը: Այս առիթով Իսահակյանը գրում է. «... շափազանց գեղարվեստական գրվածքում սերը՝ հավերժական այս ձգտումը երկու սեռերի միջև, ներկայանում է այնպես պլաստիկ, բանաստեղծական և միանգամայն բնականոն, որ զգում ես խորագին՝ սիրո սրբազան ուժը ազնվացնող և ներդաշնակ, առողջ և ստեղծագործող»:

... Այս շքեղ գրվածքի մեջ հավասարաշափ պաշտվում է և՛ մարդկային հոգին, և՛ մարդկային մարմինը. հոգու և մարմնի այս շքնաղ ներդաշնակությունը հնչում է այս երկի ամեն մի տողը»:

Վիպակի նյութը՝ Հին եբրայական դիցաբանության գըլուխգործոց՝ «Երգ երգոցից» վերցրած Սուլամիթի և Սողոմոն թագավորի սիրո պատմությունը, վաղ երիտասարդական տարիներից բանաստեղծի սիրելի երկերից էր: Դեռևս տասնիննամյա Իսահակյանը գրել է իր «Հիշատակարանում»՝ 1894 թվականի դեկտեմբերի 31-ին. «Ես մի օրատեսոր պիտի ունենամ հատուկ իմ հոգու տատանմունքների համար. դրանցից պիտի ես կազմեմ իմ հերոսին: Դ՛Ամիշիսի «Սիրտը» գիրքը, ինչպես և Դավթի Սաղմոսը կամ Սողոմոնի Երգ երգոցը կամ մեր Նարեկը, որոնք մի-մի օրինակներ են իմ գրվածքի համար ծառայելու» (Հ. 149): Իր հերթին, Իսահակյանը «Աստվածաշնչի» ոճից օգտվել է «Լիլիթը» ըստեղծելիս:

Իսկ իր ծոցատետրերից մեկում Իսահակյանը գրել է, որ համաշխարհային սիրային քնարերգության լավագույն տողերը դա «Երգ երգոցի» Սոմնացու (կամ Սուլամիթի) գեղեցկությունը գովերգող տողերն են: Իսահակյանը միշտ հոգու խորքում փայփայել է այդ առասպելը: «Ուստա Կարո» անավարտ վեպում, երկրորդ հիմնական հերոսին՝ Հարութին, վերաբերող գլուխներում մենք հանդիպում ենք և՛ Սողոմոն իմաստունին (որը, որպես խորհրդատու, երևում է Հարութին երազում), և՛ Սուլամիթին (որին Իսահակյանը հայացի կոչում է Սոմնացի): Սոմնացին սիրո և կնոջ վերաբերյալ Հարութի իդեալական ձգտումների մարմնացումն էր, նրա եթերային և միակ սերը, որ այցի է գալիս Հարութին անուրջների մեջ և ամեն անգամ ցնորում նրան. «Մի օր էլ, երբ նա (Հարութը—Ա. Ի.) ջաղացի պարտեզում, առվակի ափին, պառկել էր ծաղիկների մեջ ստվերաշատ ծառի տակ, կարդում էր հարյուր անգամ կարդացած «Երգ երգոցը», թռչունները երգում էին նրա գլխի վերևը, այնպես անո՛ղ, ասես, «Երգ երգոցի» անուշ խոսքերն էին թոթովում. Հարութը գիրքը ծալեց, դրեց գլխի տակ, աչքերը փակեց և ուզում էր պատկերացնել իր հոգու առջև գեղեցիկ ու մանկատի Սոմնացին, որ կարողացել էր հափշտակել սիրուց հագեցած Սողոմոնին, որ հազար կին է վայելել: Տարված սաղարթի օրորուն ու քնաբեր շրշյունով, թռչունների երգով և իր մտքերով, քուն մտավ Հարութը և մեկ էլ հա՛ն՝ երևցավ մի շա՛տ գեղեցիկ աղջիկ, հազար անգամ գեղեցիկ, քան Սոմնացին, լուսաշող երեսով, վարդեր հագած, անուշ ժպիտով, մի հրեղեն աղջիկ. մոտեցավ Հարութին այնքան, որ Հարութը հազիվ թե հասներ նրա զեփյուռի պես շղարշներին...» (IV, 450):

Վեպում այնուհետև ևս բազմիցս հանդիպում ենք Սոմնացուն, որի անըջային կերպարին խենթորեն սիրահարված էր Հարութը...

Իհարկե, Իսահակյանի վեպի և Կուպրինի վիպակի միջև չպիտի որոնել ընդհանուր սյուժետային գիծ կամ մոտիվ: Կուպրինը փոքր-ինչ ոճավորել է հին հրեական լեգենդը,

դարձրել գեղարվեստական երկի նյութ. նրա Սուլամիթն ու Սողոմոնը դարձել են գործող կերպարներ, այնինչ Իսահակյանը նրանց, որպես դիցաբանական սիմվոլների, օգնության մերժում է բացահայտել իր հերոսի ներաշխարհը. նրանք հանդես են գալիս «Ուստա Կարոյում» անուրջի, տեսիլքի ձևով: Սակայն. Կուպրինի գրվածքը գուցե և ինչ-որ չափով օգնել է Իսահակյանին՝ տեսնել այդ լեգենդի հերոսներին ավելի հյուսիսում ու կենսալից: Պատահական չէ, որ Կուպրինի երգած Սուլամիթի և Սողոմոնի սիրո պատմությունը մեկնաբանելիս Իսահակյանը խանդավառված գրել է. «... այնուհետև սկսվում է «Երգ երգոցի» լիրիզմը. ամբողջ երեսներ գրված են աննման և անմահ «Երգ երգոցի» տողերով»: Իսահակյանին զմայլել էր Կուպրինի վարպետությունը՝ հազարամյակներ առաջ անցած իրականության վերարտադրման կարողությունը, լեգենդար անձերին մարդկային հավաստի կրթերով օժտելու ձիրքը: Հին Արևելքի կենցաղի, արվեստի յուրաքանչյուր մասնիկ, յուրաքանչյուր շտրիխ տրված է նյութի փայլուն իմացություն մեջ լինի դա Սողոմոնի հեքիաթաստեղծ ապարանքի նկարագրությունը, թե որևէ թանկարժեք քարի մոգական հատկությունների մեկնությունը: Նա հիանալի գիտեր հին Սբրայաստանի կենցաղը, ծեսերն ու ավանդույթները:

Իսահակյանին զմայլել էր Կուպրինի՝ նյութի մեջ խորամուկ լինելու ունակությունը: Կուպրինն իր ընկերոջը գրած մի նամակում պատմել է, թե ինչպես է աշխատում «Սուլամիթի» վրա.

«Այժմ Աստվածաշունչն եմ պրպտում, ինչպես նաև Ռենանի, Վեսելովսկու և Պիլյակի հատորները, քանի որ գրում եմ մի բան՝ պատմական պոեմ ասեմ թե լեգենդ... Սողոմոնի և Սուլամիթի սիրո մասին՝ Սողոմոնի վարագույրների և Կիդարյան վրանների պես սքանչելի նադավդոսի աղչկա մասին: Ի՞նչ կստացվի, դեռ չգիտեմ, բայց մտածված են բազում վառ կրքեր, հոլանի մարմիններ և ալյն: «Քո շրթերի բույրը ասես խնձորի բուրմունք լինի: Հայացքդ ինձնից մի փախցրու, քանզի նա ինձ հուզում է»... Եվ էլի այս

բնույթի... Եթե քեզ մի ինչ-որ բան հետաքրքրի թանկարժեք քարերի, հնադարյան արդուլարդի ու զգեստնեղի, Եգիպտոսի և Տիրոսի պերճանքների մասին ապա դիմիր իմ «դեղարկըդիկին»⁴:

Վիպակից մի շարք հատվածներ Իսահակյանը մեջ է բերում գրախոսականում հայերեն՝ իր թարգմանությունում, որոնք չափազանց բանաստեղծական են և միանգամայն համահունչ բնագրի ումանտիկ ոճին: Ակամա ափսոսում ես, որ Իսահակյանը ամբողջությամբ չի թարգմանել վիպակը, մանավանդ, որ գրախոսականի վերջում առաջարկում է. «Այս սքանչելի գրվածքը, իբրև նմուշ իսկական գեղարվեստի, խորհուրդ կտանք անպատճառ թարգմանել»:

Իսահակյանին խորապես մոտ էր Կուպրինի երկի սիրո հավիտենականության գաղափարը: Բանաստեղծի «Հավերժական սերը» պոեմը, որ գրված է 1914-ին, թերևս սիրո անվախճանության իր գաղափարով առնչվում է «Սուլամիթին»:⁵ Սողոմոնը Սուլամիթից հետո հավատարիմ է մնում նրա սիրուն այնպես, ինչպես և Իսահակյանի էլ-Սամանը իր բամբիշին:

Այս երկն իր էությունը շատ մոտ է Իսահակյանի սիրո փիլիսոփայությանը, «Սուլամիթին» վերաբերող Իսահակյանի մտորումների եզրափակիչ տողերը ամբողջապես համահունչ էին սիրո իր սեփական պատկերացումներին: Նման տողեր Իսահակյանը կարող էր գրել և՛ իր «Հավերժական սերը», և՛ «Հավերժություն», և՛ «Լիլիթ» լեգենդների վերաբերյալ:

«Անցել են շա՛տ դարեր այդ օրից, թագավորություններ են անցել և նրանցից չէ մնացել ո՛չ մի հետք անապատում, բայց «Երգ երգոցի» աղբատ աղջկա սերը երբեք չի մոռացվի, որովհետև սերը հզոր է ինչպես մահը, որովհետև յուրաքանչյուր կին, որ սիրում է, աստվածուհի է, որովհետև սերը ամենաշքնաղ երգն է աշխարհում»:

⁴ А. Куприк, Собр. соч., в 9-и т., т. 5, М., 1964, с. 403.

Դարասկզբի ռուս գրականության մասին Իսահակյանի հոգովածներն ուսումնասիրելիս, նկատվում է մի ընդհանուր օրինաչափություն. գրական մի որևէ նոր ուղղություն կամ գրական ժողովածու զննելիս Իսահակյանն առանձնացնում է տվյալ ուղղության առավել ցայտուն գծերը համախմբող ու բնորոշող ստեղծագործություն, ինչպես, ասենք, Լեոնիդ Անդրեևի «Յոթը կախվածների պատմությունը», կամ Կուպրինի «Սուլամիթը» և դիտում այն ոչ թե սոսկ գրական համակարգի մեջ, այլ փորձում է նրա միջոցով պատկերել նաև ժամանակաշրջանի հասարակական տրամադրություններն ու հոգեկան պահանջները: Եվ երկը մեկնաբանելիս, իր հերթին, գուցե և իրենից անկախ, ի հայտ է բերում իր աշխարհայեցողությանը բնորոշ տարրեր, քանի որ նրա մոտեցումը նյութին ու հեղինակին, նրա քննադատական մեթոդը ինչ-որ շափով նաև իր անհատականության արտացոլումն է: Այսպիսին է Իսահակյանը թե՛ 1907 թվականի ռուս գրականությանը, թե՛ «Շիպովնիկ» և «Զեմլյա» գրական ժողովածուներին, թե՛, համարյա նույն ժամանակաշրջանում գրված, Կնուտ Համսունի «Պանը» և «Վիկտորիա» վեպերին վերաբերող գրախոսականներում: Սրանք մեզ հնարավորություն են ընձեռում որոշակի իմաստով ծանոթանալ նրա սեփական փիլիսոփայական հայացքներին և գեղարվեստական սկզբունքներին:

Ահա ինչու այս գրախոսականները սոսկ այդպիսիք լինելուց զատ, մի յուրատեսակ բանալի են, որի օգնությամբ մեր առջև բացահայտվում են բանաստեղծի խոհերն ու գեղագիտական պատկերացումները XX դարի առաջին տասնամյակի մի հետաքրքրագույն, դրամատիկ իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանի մասին:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Թարգմանական արվեստը յուրահատուկ կամուրջ է տարբեր ազգերի մշակույթների միջև, որը կապում, փոխըմբռնելի է դարձնում հեռու ու մոտիկ ազգերին:

Եվ ինչքան հին են կամուրջները Հայաստանի ճամփաների, այնքան էլ հին են հայոց թարգմանչական կամուրջները: Անցումն էլ այդ կամուրջով ի սկզբանե եղել է երկկողմանի, աշխարհը՝ մեզ, մենք՝ աշխարհին: Եվ ի սկզբանե լուսավորության այդ կամուրջը մեզանում գցել են բանաստեղծները: Նրանք ուղղել են մեզ աշխարհի բանն ու էությունը և իր հերթին հղել են աշխարհին մեր միտքն ու ոգին:

Հայ գրականության պատմության մեջ խոյացած է ժողովուրդներ բարեկամացնող այդ կամուրջը, որի սյուներից մեկը Ավետիք Իսահակյանն է:

Հայ բանաստեղծի երկերը թարգմանվել են աշխարհի բազում լեզուներով. ինքը՝ Իսահակյանը, իր ժողովրդին է պարգևել թարգմանություններ՝ աշխարհի շուրջ երեսուն երկրների գրականություններից:

Թարգմանել Իսահակյանը սկսել է պատանեկության տարիներից, թարգմանել է «Իր համար», համարյա զուգահեռ իր ստեղծագործական առաջին քայլերին, ասես դրդված ներքին հոգեկան պահանջից՝ տալ մայրենի լեզվով այն երկերը, որոնք ողջակիզել են իր զգայուն հոգին, այն երկերը, որոնք ասես ինքը պիտի գրած լիներ և որոնք հարազատ էին ոչ միայն իրեն, այլև իր ժողովրդի ձակատագրին, ուսանելի էին, անհրաժեշտ ու ազգօգուտ:

Թարգմանությունը Իսահակյանի համար երբեք չի եղել «պարապ վախտի խաղալիք», այլ սեփական երկերի ըս-

ստեղծմանը համարժեք ստեղծագործական պրոցես: Այնպիսի
թարգմանություններ, ինչպիսիք Հովհ. Հովհաննիսյանի
«Դաշտի վարդը» (Գյոթեից), Ալ. Մատուրյանի «Մարգարեն»
(Պուշկինից), Հովհ. Թումանյանի «Լերանց շարքերը...»
(Գյոթեից) և «Զմեռվա իրիկունը» (Պուշկինից), Ավ. Իսա-
հակյանի «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» (Լեր-
մոնտովից), Զարենցի «Մորկահավի երգը» (Գորկուց),—կա-
րող են ստեղծել միայն մեծ բանաստեղծները, քանի որ
պոեզիայի մեծ թարգմանիչ լինելու համար առաջին հերթին
պետք է լինել մեծ բանաստեղծ: Այնպես որ, ուսումնասիրել
Իսահակյանի թարգմանությունները, նշանակում է ուսում-
նասիրել նրա սեփական ստեղծագործության անբակտելի
մի մասը: Դա փաստորեն ինքնաբացահայտման մի նոր ձև
էր:

Մեր առջև է բազմերանգ ու բազմաձայն ստեղծագոր-
ծողը՝ մեկ Արևելքի, մեկ Արևմուտքի բնորոշ մեղեդիներով
պարուրված, բայց մի մեղեդին՝ բանաստեղծական բարձր
արվեստի մեղեդին, միշտ իր բարձունքին...

Հին խոսք է՝ թարգմանիչը պիտի զոհվի հանուն հեղի-
նակի և՛ հակառակը, որպեսզի նոր լեզվով հարուստն առնի
բնագիրը:

Մեր ուսումնասիրած դեպքում ո՛չ թարգմանիչն է զոհ-
վում և ո՛չ էլ հեղինակն է «հարուստն առնում» ուրիշի քո-
ղով:

Չկա զոհողություն, այլ կա ծնունդ:

Չկա բաժանում, այլ կա հանդիպում:

Չկա խզում, այլ կա շարունակություն:

Նոր լեզվով, բայց նույն ոգով:

Կամուրջը մնում է իր բարձունքին:

Ամեն ճամփա (նաև գրականության մեջ) ունի իր նը-
պատակը, ունի իր ուղենիշը, իսկ գրողի համար (և նաև
թարգմանի) իր խոսքը գրելիս լինի, թե իրեն հոգեկից այլ-
ազգիի թարգմանելիս, միակ ճշմարիտ ուղենիշը ժողովրդի
ճակատագիրն է:

Այս սկզբունքն է տիրապետում Իսահակյանի թարգմանական աշխատանքի մեջ:

Ոչինչ պատահական նա չի թարգմանել. XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին կեսի հայոց ճակատագիրը, — ահա նրա թարգմանչաց գործի ուղենիշը: Սակայն և միաժամանակ, ոչ մի գործ ստեղծված չէ պաղարյուն պրոֆեսիոնալությամբ, նախօրոք պատվերով, այլ միայն ներշնչանքով, սրտի ու մտքի ներդաշնակ թելադրանքով: Եվ եթե կազմելու լինենք նրա թարգմանությունների ընդհանուր անթուղգիան, ապա նրա յուրաքանչյուր հատվածի մեջ կարող ենք գտնել մի-մի բեկոր Իսահակյան:

Ստորև ուսումնասիրված է Իսահակյանի թարգմանական ստեղծագործության միայն մի հատվածը՝ նրա թարգմանությունները ռուսական դասական պոեզիայից:

*

* *

Իսահակյանի անդրանիկ թարգմանությունը եղել է ռուսական պոեզիայից, որին այնուհետև իր կյանքի ընթացքում նա բազմիցս ու մշտապես անդրադարձել է, նրա կյանքի վերջին թարգմանական գործը նույնպես եղավ ռուսական պոեզիայից: Իսահակյանի առաջին կատարյալ թարգմանությունը թերևս պիտի համարել XIX դարավերջի ռուս «ներքին քնարերգու» Սեմյոն Նադսոնից կատարած «նորից մենակ եմ...» («Над свежей могилой»)¹ բանաստեղծությունը:

Այդ թարգմանությունն ունի իր ստեղծագործական պատմությունը՝ կապված հայ բանաստեղծի կենսագրության հետ, որը բացահայտում է, թե ինչու պատանի Իսահակյանը դիմել էր Նադսոնին և, հատկապես, նրա «նորից մենակ եմ...» բանաստեղծությանը: Այդ երկում տասնյոթամ-

¹ Իսահակյանի այս թարգմանությունը՝ «նադսոնից» խորագրով առաջին անգամ տպագրվել է «Տարազ», 1893, № 3, էջ 39—41:

յա Նադսոնը ողբում էր իր կյանքի առաջին ու վերջին սիրո՝
Նատալյա Դեշնովայի անժամանակ վախճանը, երբ միակ
սլաշտամունքին կորցնելուց հետո, հետագա կյանքն այլևս
անիմաստ է դառնում: Ծրիտասարգ, սիրակորույս Նադսոնի
այս հոգեկան վիճակն ու տրամադրությունը յուրօրինակ
կերպով ձայնակցում է նույնպես տասնյոթամյա Իսահակ-
յանի ապրումներին, որը, ճիշտ է, դեռ չէր կորցրել իր
պաշտելի էակին, սակայն արդեն անխուսափելիորեն ղգում
էր մոտալուտ հոգեկան (Շուշիկին կորցնելու) տագնապը:

Նույն՝ 1893 թվականի մարտի 28-ին, Գերմանիա մեկ-
նելուց առաջ, Շուշանիկ Մատակյանին ուղղած հրաժեշտի
նամակում Իսահակյանն ասում է.

«Սիրելի՛ քույրիկ.

Ի՞նչ գրեմ—արցունք, տանջանք, վիշտ, հեծծանք... Թա-
ռամեցան ծաղիկները, հանգան կայծերը, ձմեռն եկավ. բուր-
բորան, մառախուղ, մռայլ, անապատ, անապա՛տ առանց
օազիսի. ո՛ւր է երկինքը, աստղերը, ծիածանը, արշալույ-
սը. ո՛ւր է, ո՛ւր է անդրանիկ սերը, սերը պղատոնական, մաքո՛ւր,
անարա՛տ, կուսակա՛ն... Ո՛ւր է, ո՛ւր է...

Նս լալիս եմ, ես տանջվում.

Я вновь один—и вновь кругом
Все та же ночь и мрак унылый,
И я в раздумье роковом
Стою над свежеею могиллой:

Чего мне ждать, к чему мне жить,
К чему бороться и трудиться—
Мне больше некого любить,
Мне больше некому молиться!..

Այո՛, քույրի՛կ, այո՛ ես էլ ո՛չ ոքին չեմ սիրում, ո՛չ ոքի
համար էլ չեմ աղոթում...» (VI, 12—13):

Ինչքան պիտի Նադսոնի բանաստեղծությունը հարազատ
լիներ Իսահակյանին, որ նրա միջոցով արտահայտեր իր
զգացմունքները անձնական ճակատագրի համար նման նը-
շանակալից նամակում: Այստեղից էլ ծագում է բնական

անհրաժեշտութիւնը (ինչպես և պոետական ինքնասիրութիւն պահանջը)՝ տեսնել Նադսոնի բանաստեղծութիւնը հայերեն, գտնելով, թերեւ, որ նման մի երկ ինքը ևս պիտի գրած լիներ, բայց ահա՛, այն կա, այն օգնել է հասկանալու իր հոգեկան վիճակը, սփոփել է իրեն և ինքն արդեն ծարավի է այդ երկն արտահայտելու մայրենի լեզվով, իր գրչով: Եվ նա դիմում է թարգմանութեան.

Նորից ճենակ եմ, և շուրջս նորից
Ամեն ինչ գիշեր է, մոռալ, թախծալի,
Եվ օրհասական երկբայութեան մեջ
Կանգնած եմ ես մերձ թարմ գերեզմանի:

Ի՞նչ եմ սպասում, ինչո՞ւ եմ ապրում,
Ինչո՞ւ եմ կովում, ինչո՞ւ տանջւում—
Մինչդեռ ոչ ոքի ես է՛լ չեմ սիրում,
Մինչդեռ ոչ ոքի է՛լ չեմ աղոթում:

(II, 271):

Թարգմանութեան նման բարձր որակը ցույց է տալիս, որ Իսահակյանը ոչ թե սոսկ Նադսոնի գործը փոխադրել է հայերենի, այլ և այդ սքանչելի գործի օգնութեամբ ինքնարտահայտվել է:

«Ականակ» թարգմանիչը պոետական իր ինտուիցիայի շնորհիվ կռահել էր թարգմանական գործի հիմնական պահանջը, այն է՝ վերստեղծել ոչ թե բառի պատկերը, այլ բառի ոգին, այն, ինչի վրա խարսխվում է իսկական պոեզիան: Եվ թարգմանել ոչ թե սեփական ձեռագիրը «մոռանալու» տրամադրութեամբ, վախենալով մագաչափ անգամ շեղվել բնագրից, այլ թարգմանել բնագրի հեղինակի ներշնչանքին համազոր ստեղծագործական շիկացմամբ և նորովի՝ պոեզիա արարել:

*

* *

Կյանքի վերջին տարիներին, գրականագետ Գուրգեն Հովնանի հետ ունեցած զրույցներից մեկում, Վարպետը հետեյալ միտքն է հայտնել. «Ազնիվ ու երախտավոր գրակա-

նություն է ուս գրականությունը, թվում է, թե ոչ մի ժողովրդի գրականություն այնպես ազնիվ կերպով չի ծառայել իր ժողովրդին, ինչպես ուս գրականությունը: Այդպես չէ Եվրոպայում: Այնտեղ ժողովրդականն էլ այլ բնույթ ունի, նման չէ ռուսականին»²:

Եվ, կարծես, ի հաստատումն իր ասածի, այդ խոսքերից հետո արտասանել է Ի. Ս. Նիկիտինի «Տերը» («Хозяин») բանաստեղծությունից «Հին կուրգանի վրա, դաշտում ամայի...» հատվածը, որն ինքը թարգմանել էր շատ տարիներ առաջ՝ դեռևս 1905 թվականին:

Պատահական չէ, որ խոսքը հիմնավորելու համար Իսահակյանը դիմում է Նիկիտինին: Իվան Նիկիտինի ողջ կյանքը ժողովրդին անձնազոհ ծառայելու բարձր օրինակ էր, իսկ նրա «Հին կուրգանի վրա, դաշտում ամայի...» երգը, ասես, խտացումն էր ուս ժողովրդի հազար տարվա փափազած ազատության, խտացումը հազար տարվա կուտակված վշտի ու սպասումի:

На старом кургане, в широкой степи,
Прикованный сокол сидит на цепи,
Сидит он уже тысячу лет,
Все нет ему волн, все нет!
И грудь он когтями с досады терзает,
И каплями кровь из груди вытекает,
Летят в синеве облака,
И степь широка, широка...

«Շղթայազարկ բազեի» խորհրդանշան-կերպարին մենք հանդիպում ենք նաև ռուսական բանահյուսական երգերում, ինչպես և Նիկիտինի այնքան սիրելի ժողովրդական բանաստեղծ Միխայիլ Կուլցովի պոեզիայում: Ահա ժողովրդական բանահյուսությունից եկող այդ ումանտիկ կերպարն էր ընկած Նիկիտինի խոհական երկի հիմքում: Եթե հիշենք, որ նրա բանաստեղծությունը ստեղծվել էր 1861 թվականին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում աղմկալից

² Տե՛ս Գ. Հովնան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1976, էջ 114:

նշվում էր ցարական կայսրության հազարամյակը, ակնառու կդառնա և Նիկիտինի երգի քաղաքական ուղղվածությունը:

Բազեի խորհրդանիշ-կերպարի տակ աներկբայորեն գծագրվում է անազատ Ռուսաստանը, ժողովրդի ցավն ու տառապանքը:

Ինչքան մոտ է ու տեղին այդ խորհրդանիշ-կերպարը նաև Իսահակյանի հարազատ ժողովրդին: Եվ ահա ժողովրդի ճակատագրի համար մի կարևոր ժամանակ էլ՝ 1905 թվականին, Իսահակյանը թարգմանել է այդ երկը:

Հայրենասեր բանաստեղծի նվիրական խոհերին արձագանքող այդ երգը յուրօրինակ սփոփանք էր նրա հոգուն: Իսահակյանը այդ թարգմանությունը անց է կացրել իր սև մոմլաթե մեծ ծոցատետրի մեջ (որը նրա նվիրական ձեռագրերից մեկն էր), համարելով այն հավետ իրեն «որդեգր-րած»:

Եվ Նիկիտինյան անծայրածիր դաշտերի վրայից Իսահակյանի հայացքը գնացել է Հայաստանի չոր ու տառասկոտ երկիրը ու նրա ժայռերին գամված բազեին: Եվ նրա հոգին նույնպես փոթորկվել է ազատության տենչով, որովհետև աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մոտ մեկ է ազատության ու արդարության ծարավը.

Հին կուրգանի վրա, դաշտում ամայի
Նստել է բազեն՝ զարկված շղթայի:
Նստել է արդեն հազար տարի նա,
Եվ ազատություն չկա՝ նրան, չկա՝
Զայրույթից կուրծքն է պատռում ճանկերով,
Արյունն է ծորում կրծքից շիթ առ շիթ...
Ամպերն են թռչում կապույտ երկնքով,
Իսկ շուրջը—դաշտերն՝ անծիր ու անծիր...

(II, 274):

Այդպես էլ քառորդ դարից ավելի, առանց տպագրելու, պահել է նա իր ծոցատետրում Նիկիտինյան երգը, որպես սեփական զգացմունքների՝ վշտի ու նաև հույսի արտահայտություն և հոգեկան մխիթարում:

Պատահական չէ նաև այն փաստը, որ Իսահակյանն իր թարգմանությունն առաջին անգամ հրապարակում է ոչ թե

թարգմանությունների հավաքածուններում, այլ իր դեղարվեստական երկում՝ «Ռոտմիստր Պավլովիչի երազը»³ պատմելով ծագումնաբերական ներկայությունների երգում է պատմվածքի հերոսը՝ ռուս վտարանդին։ Եվ դա այնքան տեղին է ու դիպուկ, այն հագեցնում է պատմվածքը խոր դրամատիզմով և կիզող կարոտով դեպի Ռուսաստանը։

Ընդամենը երկու տող է, բայց ինչքան ռուսական է հետևյալ բնապատկերը.

Ամպերն են թռում կապույտ երկերով.

Իսկ շուրջը—դաշտերն՝ անծիր ու անծիր...

Նիկիտինի վարպետության մասին Իսահակյանն ասել է. «Նիկիտինը, իհարկե, Պուշկին չէ, ոչ էլ Լերմոնտով, բայց տես ինչպես է երևում Ռուսաստանը, ինչպես ես զգում երկրի հողն ու օդը»⁴։ Եվ, իհարկե, ոչ մի խոսք այն մասին, թե ինչպես է կարողացել այդ երկրի «հողի և օդի» զգացողությունը հաղորդել հայերեն։

«Հին կուրգանի վրա, դաշտում ամայի...» երգի խորհուրդն ու միտքը մոտ համարելով իրեն և իր ժողովրդի ճակատագրին, միաժամանակ, Իսահակյանը թարգմանության մեջ վարպետորեն կարողացել է պահպանել նրան բերող ռուսական ոգին։ Թարգմանության ու բնագրի հենց առաջին զուգորդումը, համեմատությունը տալիս է գործի ամբողջականության, զգացմունքների ներդաշնակության և բնագրի բանաստեղծական ռիթմի պահպանման այնպիսի ավարտուն տպավորություն, որ ավելորդ է դառնում որևէ մասնակի վերլուծություն։

Կատարած գործի մասին վերը հիշատակած զրույցում վարպետն արել է մի խոստովանություն, որը, ըստ մեզ, յուրատեսակ բանալի կարող է հանդիսանալ ըմբռնելու ընդհանրապես նրա մոտեցումը թարգմանական գործին, այն պարզ է ու հակիրճ՝ «Այնքան եմ սիրում այս բանաստեղծու-

³ «204», Փարիզ, 1933, № 3, էջ 22։

⁴ Գ. Հովնան, Ավետիք Իսահակյան, էջ 115։

թյունը, որ երբեմն նույնիսկ մոռանում եմ, որ թարգմանու-
թյուն է, թվում է, թե ես եմ հեղինակը»:

*
* *

Ռուս բանաստեղծներից Իսահակյանին ամենից սիրելի
ու նվիրական էին երկու անուն՝ Պուշկին և Լերմոնտով:

«Առանց խորին վշտի և ներքին արցունքի ես չեմ կա-
րող հիշել այդ անկրկնելի հանճարի այնքա՛ն ողբալի վա-
ղահաս կորուստը»,—գրել է նա Լերմոնտովի մասին: Վաղ
երիտասարդության օրերից մինչև կյանքի վերջը Իսահակ-
յանից անբաժան էր Լերմոնտովի բանաստեղծությունների
գրքույկը: Պահպանվել է մի լուսանկար⁵ Իսահակյանը Պյա-
տիգորսկում, Լերմոնտովի մենամարտի վայրում, միայնակ
կանգնած նրա արձանի տակ: Բանաստեղծի դեմքն անչափ
թախծոտ է, ձեռքը՝ ծանրորեն գամած ձեռնափայտին:
Տողերիս հեղինակը (այն ժամանակ պատանի) հիշում է ա-
մառային այդ օրը՝ Վարպետի այցելությունը Լերմոնտովի
մենամարտի վայրը՝ Մաշուկ լեռան ստորոտին: Նա ասես
այցի էր եկել իր եղբոր ընկած վայրը: Արձանից մեզ էր
նայում բանաստեղծը, որը հիսուն տարով երիտասարդ էր
իրեն այցի եկած հայ բանաստեղծից: Իսահակյանը մանրա-
զնին դիտում էր շրջակայքի ամեն ժայռ ու թուփ, ձեռնա-
փայտով տնտղում գետինը, ինքնամփոփ հատ ու կենտ բա-
ռեր մրմնջում: Զէր, ուզում նկարվել, բայց նկարեցին հան-
կարծակի. հետո ինձ էլ կանչեց, նկարվեցինք միասին: Ես
հարցրի. «Այստե՞ղ է նա թաղված»: Ասաց՝ «Ո՛չ, այստեղ նա
սպանվեց. թաղված է այստեղից շատ հեռու, իրենց պապե-
նական կալվածքի այգում, տատն է թաղել, հայր ու մայր
արդեն չունեն: Երանի երբեք Կովկաս եկած չլինեն, երանի
երբեք այս ստորոտը ոտք չդնեն»: Եվ հետո հարցրեց ինձ.
«Գիտե՞ս քանի տարեկանում սպանվեց: Քսանյոթ»:

«Քսանյոթ», դարմացա ես: Մահը և քսանյոթ տարին իմ
մանկական գիտակցության համար անհամատեղելի էին:

⁵ Լուսանկարի հեղինակն է Գ. Խանդանյը:

«Այո՛, քսանյոթ, բոլորովին պատանի»։ Եվ հետո ասաց կարծես, ինքն իր համար. «Բանաստեղծները երիտասարդ են մահանում, դու ինձ մի՛ նայիր»,—կոհհեղ իմ հայացքը, շարունակեց. «Ես պապ եմ, իմն ուրիշ է, բայց իմն էլ վաղուց է անցել...»:

Հիշում եմ, այնտեղ՝ բանաստեղծի ընկած վայրի մոտ մի գրոտ կար, որի մուտքը փակված էր ծանր պղնձե շղթայով: Գրոտի ջրերը սև էին և սառը: Այնտեղ երկար կանգնեցինք, հետո նա ասաց. «Ոչի՛նչ չի փոխվել, գնա՛նք, այստեղ սարսափելի է»:

Հիմա, երբ իրերի բերումով գրում եմ լերմոնտովից Իսահակյանի արած թարգմանությունն մասին ու աչքիս առջև են «Սակայն ո՛չ երբեք ցուրտ քնով շիրմի» տողերը, ակամա մտաբերում եմ «լերմոնտովյան» այդ գրոտի սև ու սառը ջրերը...

Այնտեղ, Մաշուկ լեռան փեշերին, իր կյանքի վերջին ամռանը, պյատիգորսկյան մի գիշեր, գրել է լերմոնտովը «Выхожу один я на дорогу...» բանաստեղծությունը: Այս բանաստեղծության իսահակյանական թարգմանությունը սոսկ զեղարվեստական երկի թարգմանություն չէ, այլ յուրօրինակ մի պսակ՝ պաշտելի բանաստեղծի շիրմին: Դա մի պարզ է հայ ընթերցողին, և մի հայ մարդ, որը երբևիցե ոչինչ չի կարդացել լերմոնտովից (ո՛չ ռուսերեն, ո՛չ հայերեն), սոսկ այս թարգմանությունը կարդալով կզգա, թե ով է լերմոնտովը:

Այսպիսին է լինում բանաստեղծի պսակը:

«Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ»-ը Իսահակյանը թարգմանել է լերմոնտովի մահից (ինչպես և այդ գրչության գործոցի ստեղծումից) ուղիղ հարյուր տարի հետո՝ 1941 թվականին:

Կարդում ես թարգմանությունը և խորհում, թե քանիքանի գիշերներ իր կյանքի տարբեր հասակներում Իսահակյանը քսանյոթամյա լերմոնտովի հետ «դուրս է ելել» մենակ ճանապարհ, երբ «աստղ աստղի հետ խոսում է հեռվից», հուսացել ու ողբացել անցյալը, փափագել անքուն գիշերին

հոգու ազատութիւնն ու անդորր, որ գիշեր-ցերեկ սիրո մասին՝ «սրտաբուխ մի երգ քաղցրաձայն հնչեր»:

Գիշերային այդ պահերին նրա հոգով (ինչպես և Լերմոնտովի) անցել են այն բոլոր հույզերն ու տենչերը, ողբերն ու երազները, ինչից հլուսվում է իսկական բանաստեղծութեան հրաշքը:

Այս թարգմանութիւնը որքան որ մոտ է լերմոնտովյան բնագրին, այնքան էլ մոտ է Իսահակյանի լիրիկայի ողջ էութեանը:

Թարգմանութեան յուրաքանչյուր խորհրդանշ-պատկերը կարծես գալիս է Իսահակյանի պոեզիայից: Լերմոնտովյան յուրաքանչյուր խոհ ու ղգացմունք գտել է իր արձագանքը Իսահակյանի հոգում և շաղախվել նրա համանման խոհին ու զգացմունքին:

Մեծ բանաստեղծների ստեղծագործական կյանքում լինում են նման հանդիպումներ, այսպես, Լերմոնտովի «Ես դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» բանաստեղծութիւնն էլ իր հերթին արձագանքում է Հայնրիխ Հայնեի՝ «Երգերի գիրք» («Buch der Lieder», 1827) ժողովածուի «Der Tod, das ist die kühle Nacht»—երկբառյակ բանաստեղծութեանը, ուր ասվում է (բերում ենք տողացի թարգմանութեամբ). «Մահը՝ զով գիշեր է, կյանքը՝ տոթ օր: Մթնում է, ննջել եմ ուզում, օրը հոգնեցրել է ինձ: Մահճիս վրա բարձրացող ծառին ջահել սոխակն է երգում, բարձր երգում է սիրո մասին, և նիրհիս մեջ անգամ լսում եմ այդ երգը»:

Լերմոնտովի մոտ ասելիքն ավելի բարդացված է և ունի ավելի փրկիսոփայական հնչեղութիւն:

Լերմոնտովին (ինչպես ամեն մեծ բանաստեղծի) թարգմանելը չափազանց դժվար է: Նրա յուրաքանչյուր գործը ստեղծված է ոգու գերագույն ու զորեղ ներշնչանքով: Առանց վերգգալու ու վերապրելու այդ ներշնչանքը, արարման սուրբ պահը, անկարելի է ձեռք մեկնել ռուս հանճարին:

Եվ պատահական չէ, որ Իսահակյանն իր թարգմանութիւնն արել է բանաստեղծի մահվան հարյուրամյակի նախօրեին, երբ մթնոլորտը բռնկված էր հարյուր տարի առաջ կատարված ողբերգութեամբ: Եվ պատահական չէ, որ նա

ձեռք է մեկնում հենց «Սա դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...» բանաստեղծությունը, որը, ինչպես վերն ասացինք, չափազանց հարազատ էր իր հոգուն և իր բանաստեղծական տարերքին:

Իսահակյանն այդ Թարգմանության վրա տարել է մեծ ու նվիրական աշխատանք: Թարգմանել է բանաստեղծությունը երեք տարբերակով, անընդհատ կատարելագործել ու մշակել և նոր միայն կանգնել վերջին տարբերակի վրա, որը և հրապարակեց բանաստեղծի մահվան հարյուրամյակի օրերին:

Թարգմանության՝ մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագիր երեք տարբերակներից երկուսն է, որ առավել դժվարությամբ է ստեղծվել բանաստեղծության առաջին տողը՝ «Выхожу один я на дорогу».

Իսահակյանը առաջին տարբերակում Թարգմանել է.

Գիշերով մենակ ճամփա եմ ելնում...

Այսուամ է գիշերից, բայց տողն այս փոքր-ինչ հեռացված է բնագրից. գիշերը Լերմոնտովի մոտ երևան է գալիս միայն երրորդ տողում:

Երկրորդ տարբերակի առաջին տողը հետևյալն է.

Դուրս եկա մենակ ճամփա գիշերով...

Այս տողն ավելի մոտ է բնագրին, սակայն դեռ չունի բանաստեղծությունը սկսող լերմոնտովյան տողի թափը և էլի կարծես Իսահակյանը դեմ է «գիշերով» բառին և, վերջապես, երրորդ՝ վերջին տարբերակը.

Սա դուրս եմ ելնում մենակ ճանապարհ...

Սա արդեն բացարձակ համահունչ է բնագրին և հայերեն էլ հնչում է զարմանալի ներքին տխրությամբ:

Բանաստեղծության առաջին բառյակի հաջորդ երեք տողերը Իսահակյանի երեք տարբերակներում հիմնականում նույնն են.

Փայլում է ուղին մշուշի միջից.

Լսում է աստծուն անապատը լուռ,

նվ ասող աստղի հետ խոսում է հեռվից:

Ինչպես տեսնում ենք «գիշեր» բառը այլևս չկա. այն տարրալուծվել է Իսահակյանի կերտած պատկերների մեջ և սակայն տալիս է գիշերվա ավելի շեշտված զգացողություն, քան եթե լիներ ընդգծված կոնկրետ բառով:

Բանաստեղծության առաջին քառատողը տալիս է մեզ լերմոնտովյան հանդիսավոր խորհրդավորության այն զգացումը, որով պարուրված է ողջ ստեղծագործությունը:

Երկրորդ քառյակը՝ երեք տարբերակում էլ համարյա նույնն է: Այդ քառյակի վերջին տողը՝ «Жду ль чего? жалею ли о чем?» Իսահակյանը թարգմանել է հետևյալ կերպ.

1. Դեռ հույս ունեմ թե՛ անցածն եմ ողբում:
2. Դեռ հույս ունեմ թե անցածն եմ ավստում:
3. Սպասո՞ւմ եմ մի բան, անցա՞ծն եմ ողբում:

Ինչպես տեսնում ենք, Իսահակյանի մոտ հարցումն ավելի է դրամատիզացված. Լերմոնտովի մոտ չկա «անցածն եմ ողբում» հարցադրումը.

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? жалею ли о чем?

Սակայն անցածի ողբը ներմուծում չէ Իսահակյանի կողմից. այն գալիս է բանաստեղծության ընդհանուր ոգուց, որը խոր ողբերգական իմաստ ունի: Այն բխում է Լերմոնտովի հարցումի տրամաբանությունից, բացահայտում է մեզ Լերմոնտովի հերոսի հոգեկան վիճակը, որին տենչում է հաղորդվել նաև հայ բանաստեղծը:

Կատարյալ բյուրեղացման է հասցնում Իսահակյանը թարգմանության երրորդ քառյակը:

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!—

Ահա նրա առաջին տարբերակը.

կյանքից հուսալու արդեն (ոչ մի)⁶ բան չունեմ,
հնավ չեմ ուզում անցածին ցավել.
Իս ազատություն և հանդիստ կուզեմ,
ես կուզեի (կուզենայի) քնել, մոռացվել:

Չնայած այս տարբերակը բովանդակությամբ մոտ է
բնագրին, բայց հայերենի իր բանաստեղծական հնչեղու-
թյամբ չի բավարարում Իսահակյանին: Երկրորդ տարբերա-
կում մշակումը շարունակվում է, փոխվում է երկու տող:
Վերջին տարբերակը հետևյալն է.

ես կյանքից արդեն հուսալիք չունեմ,
եվ չեմ ափսոսում օրերս անցյալ,
ես ազատություն և հանդիստ կուզեմ,
ես կուզեմ քնել և ինձ մոռանալ:

Բանաստեղծության շորրորդ քառյակը, ուր բացահայտ-
վում է երկի կենսասեր գաղափարը, վճռական իմաստ ունի
բանաստեղծի խոհը ճիշտ ըմբռնելու համար.⁷

Но не тем холодным сном могли...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб, дыша, вздымалась тихо грудь;

Այս քառյակի առաջին շրջադարձային տողը Իսահակ-
յանը թարգմանում է.

Սակայն ո՛չ երբեք ցուրտ քնով շիրմի...

Երեք տարբերակում էլ այս տողը նույնն է, համահունչ
լերմոնտովի խոսուն ու խտացված մտքին: Քառյակի մյուս
երեք տողերը հետևյալ կերպ են թարգմանված.

1. Կուզեի հավերժ ես այնպես ննջել,
Որ կյանքը արթուն մնար իմ սրտում
եվ կուրծքս մեղմով բարձրանար, շնչեր:
2. Կուզեի հավերժ ես այնպես ննջել,
Որ կյանքի ուժը նիրհեր իմ սրտում,
եվ կուրծքս մեղմով բարձրանար, շնչեր:

⁶ Փակագծերում տրված է բնագրում չնշած բառը:

3. Կուզեի հավերժ ես այնպես ննջել,
Որ կյանքը արթուն մնար իմ սրտում,
Եվ կուրծքս մեղմով բարձրանար, ինչեր:

Ինչպես տեսնում ենք, երրորդ տարբերակում դեռևս Իսահակյանը հրաժարվում է երկրորդ տարբերակում գտած «Որ կյանքի ուժը նիրհներ իմ սրտում» տողից: Նա դարձյալ որոշել է պահել «Որ կյանքը արթուն մնար իմ սրտում» տողը:

Լերմոնտովի միտքը՝ «Чтоб в груди дремали жизни силы» Իսահակյանը փորձում է առավել ընդգծելի դարձնել, սակայն վերջնական մաքրագրում Իսահակյանը վերստին կանգնում է «Որ կյանքի ուժը նիրհներ իմ սրտում» տարբերակի վրա, ըստ երևույթին գտնելով, որ կյանքի ուժը («ЖИЗНИ СИЛЫ») հասկացությունը արդեն իր մեջ ամփոփում է կենդանի մնալու գաղափարը և, վերջապես, այն և՛ բառով, և՛ ոգով ավելի համահունչ է բնագրին:

Լեզվի շարահյուսության, զուտ ուսական կայուն դարձվածքների իմաստով հիրավի ամենադժվար թարգմանելի քառյակը վերջինն է, որը թերևս ամենաքնարականն է.

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея
Темный дуб склонялся и шумел.

Քառյակի առաջին երկու տողերի թարգմանությունը գտնված է մեկ թափով. այն նույնն է բոլոր երեք տարբերակներում: Այլ է պատկերը վերջին տողերի դեպքում. այստեղ փնտրված է զրեթե յուրաքանչյուր բառը, աստիճան առ աստիճան փոխվում են Իսահակյանի բանաստեղծական մետաֆորները և բաղադրիչները:

Հետևենք բանաստեղծի այս ստեղծագործական աշխատանքի ընթացքին.

1. Եվ մշտադալար, մթամած կաղնին
Նոնարհվեր վրաս և հավերժ շառաչեր:
2. Եվ սաղարթախիտ մթամած կաղնին
Հավերժ դալարուն՝ վերաս շառաչեր:

3. Եվ սաղարթախիտ, մթագին կաղնին
Հավերժ դալարուն՝ (միշտ կանաչելով) վերաս շառաչելու

Իրեք տարբերակն էլ հաջող են և պոետական: Սակայն
Իսահակյանը, հավատարիմ մնալով շափաժո խոսքը զուլա-
լելու, բյուրեղացնելու իր սկզբունքին, թարգմանելիս էլ
ձգտում է առավել ճշմարիտ, պատկերավոր ու հնչեղ բառը
երևան բերել և նվաճելով բանաստեղծական նոր որակ, միա-
ժամանակ, չհեռանալ բնագրից:

Եվ այնքան ուռսական, և այնքան քնարական լերմոն-
տովյան խոսքը հայերեն հնչում է նույն ոգով ու տրամա-
դրությամբ, բնագրի մեղեդայնությամբ ներդաշնակ:

Որ գիշեր-ցերեկ ինձ սիրո մասին
Սրտարուխ մի երգ քաղցրաձայն հնչեր,
Եվ սաղարթախիտ, մթագին կաղնին
Հավերժ դալարուն՝ վրաս շառաչելու
(II, 297):

Լերմոնտովյան մթագին կաղնին «հավերժ դալարուն»
շառաչում է Իսահակյանի թարգմանությունում, ասես ի հաս-
տատումն այն բանի, որ մեծ բանաստեղծները մեկը մյուս-
ի մեջ ապրում են և իրենց ժողովուրդների սեփականությու-
նը դարձնում գրական անմահ երկերը:

*

* *

Պուշկինի պոեզիան եղել է Իսահակյանի կյանքի մըշ-
տական ուղեկիցը:

Իսահակյանի համար Պուշկինը եղել է Ռուսաստանի
խորհրդանիշը, ուսս ժողովրդի ոգու և խղճի ձայնը:

Իսահակյանը մանրազնին ուսումնասիրել է Պուշկինի
դրվածքները, առանձին սիրով հավաքել նրա երկերի տար-
բեր հրատարակությունները, նրան նվիրված ուսումնասիրու-
թյունները, ժամանակակիցների հուշերը, խորացել նրա դը-
րամատիկ կյանքի պատմության մեջ, ձգտել թափանցել
պոետի ներաշխարհը: Նա հանդես է եկել հայկական և ուս-
սական մամուլում՝ Պուշկինին նվիրված մի շարք հոդված-

ներով: Համաշխարհային գրականության մեծերին տարբեր առիթներով հիշատակելիս միշտ խոսքը բացել է Պուշկինի անունով: Առանձին երկյուղածություն ունեւ նրա վերջին շրջանի քնարերգության հանդեպ, համարելով այն մարդու ստեղծագործ մտքի բարձունքներից մեկը:

Գրքիս տվյալ հատվածի վրա աշխատելիս մշտապես ցավում էի, որ Իսահակյանի թարգմանած գոհարների շարքում բացակայում է նրա այնքան պաշտելի Պուշկինի անունը, և ուսումնասիրելիս բանաստեղծի արխիվը, անհանգիստ մի կարոտով սպասում էի Պուշկինի հետ մի որևէ հանդիպման: Եվ ահա, Իսահակյանի 30-ական թվականների ծոցատետրերից մեկում հայտնաբերվեց մի հետաքրքրագույն ինքնագիր: Իսահակյանը իր ձեռքով ուսեսերեն արտագրել էր Պուշկինի նշանավոր «Демон» բանաստեղծությունը և ապա ծոցատետրի հաջորդ էջում այն արձակ թարգմանել:

Դ Լ

Այն օրերում, երբ ինձ համար կյանքի բոլոր տպավորությունները նոր էին—և աղջիկների հայացքները և անտառի շառաշը, և սոխակի երգը գիշերին,— երբ վսեմ զգացմունքները, ազատություն, փառք և սեր և գեղարվեստները այնպե՛ս հուզում էին իմ արյունը, հույսերի և հաճույքների պահերը հանկարծակի մի վշտով ստվերված, այն ժամանակ մի ինչ-որ շար ոգի սկսեց զաղտնի այլցել ինձ:

Տխուր էին մեր հանդիպումները. նրա ժպիտը, հրաշալի հայացքը, նրա խոցող-ծաղրող խոսքերը սառը թույն էին թափում իմ հոգու<ց> ներս:

Անսպառ բամբասանքով նախախնամությունն էր փորձում նա. զեղեցիկը նա ցնորք էր համարում, և արհամարհում էր ոգևորությունը. չէր հավատում ո՛չ սիրուն, ո՛չ ազատությունը. ծաղրով, հեգնանքով էր նայում կյանքին, և ո՛չ մի բան ամբողջ բնության մեջ չէր ուզում նա օրհնել: (Պահպանված է Իսահակյանի ինքնագրի տողերի դասավորությունը):

Երբ կարդում ես այս թարգմանությունը, մի պահ մոռանում ես, որ դա արձակ թարգմանություն է:

Իսահակյանի թարգմանությունը հնչում է ավելի շուտ

որպես անհանգ բանաստեղծություն. ավելին, եթե մենք փորձենք այն աստիճանավորել ըստ բնագրի տողերի կառուցվածքի, ապա դժվար չի լինի նկատել, որ առանց ներքին դիմադրության այն կարող է վերածվել համարյա ավարտված անհանգ բանաստեղծության: Դիմենք նման էքսպերիմենտի, պահպանելով ուսերեն բնագրի 24 տողի հերթականությունը:

Դ և

Այն օրերում, երբ ինձ համար
կյանքի բոլոր տպավորությունները նոր էին—
և աղջիկների հայացքները և անտառի շառաչը,
և սոխակի երգը գիշերին,—
երբ վսեմ զգացմունքները,
ազատություն, փառք և սեր
և զեղարվեստները
այնպե՛ս հուզում էին իմ արյունը.
հույսերի և հաճույքների պահերը
հանկարծակի մի վշտով ստվերված,
այն ժամանակ մի ինչ-որ շար ոգի
սկսեց զաղտնի այցելել ինձ:
Տխուր էին մեր հանդիպումները.
ներա ժպիտը, հրաշալի հայացքը,
ներա խոցող-ծաղրող խոսքերը
սառը թույն էին թափում իմ հոգու<ց> ներս:
Անսպառ բամբասանքով
նախախնամությունն էր փորձում նա.
զեղեցիկը նա ցնորք էր համարում,
և արհամարհում էր ոգևորությունը,
չէր հավատում ո՛չ սիրուն, ո՛չ ազատությանը.
ծաղրով, հեգնանքով էր նայում կյանքին,
և ո՛չ մի բան ամբողջ բնության մեջ
չէր ուզում նա օրհնել:

Սակայն այս անհանգ բանաստեղծության մեջ կբացակայեր ամենաէականը՝ Պուշկինի երկի մեղեդայնությունը և նման մոտեցումը կխախտեր երկի բանաստեղծական հոգին:

Իսահակյանը ազատ թարգմանելով «Դևը», արել է, սակայն, գործի միայն մի մասը: Հարկավոր էր իմաստի վերակերտման կողքին վերակերտել և պուշկինյան բառի ու հանգի մեղեդին, «շունչ» տալ երկին, առանց ինչի բանաստեղծու-

թյունը չէր կայանա: Այս թարգմանությունը վկայում է, որ աշխատանքի ավարտը մեղ կարող էր տալ մի ինքնատիպ նմուշ Իսահակյանի թարգմանական արվեստից: Լեփսոս, որ գործը կիսատ է մնացել: Սակայն և այս վիճակում այն իմաստային ու շարահյուսական տեսակետից զարմանալի համահունչ է Պուշկինի բնագրին: Պահպանված է անգամ բընագրի ներքին ինտոնացիան, որը մոռացնել է տալիս թարգմանության անավարտությունն ու արձակ ձևը: Ամենայն նրբությամբ որսված են Պուշկինի մետաֆորներն, ասելիքի նրբերանգները: Իվ թարգմանությունն իր հուզական ներգործությամբ մոտ է բնագրին:

Այս ամենը արդյունք են ոչ միայն Իսահակյան-թարգմանչի վարպետության, այլև Իսահակյանի խոհերի ու մտորումների զուգակցման՝ մեծ Պուշկինի հետ: Հիրավի, ինչո՞ւ էր Իսահակյանը նախընտրել «Դևը», որովհետև այն խորապես հարազատ էր իր պոետական խառնվածքին, իր մրտաժելակերպին: Անշո՞ւշտ, Իսահակյանը ոգևորվել է «Դևով» դեռևս շատ տարիներ առաջ, երբ երիտասարդ բանաստեղծը (ինչպես և ժամանակին երիտասարդ Պուշկինը) կյանքը ընկալել է որպես հովվերգություն, և երբ այդ շրջանում նրան հանկարծ սկսել են «այցի գալ» սկեպտիցիզմի ու իրերի ունայնության դասցոդոլության առաջին դեպպանները, և երբ խաթարվում է այդ կարծեցյալ հովվերգության ներդաշնակությունը ու այդ պահից արդեն նա այլ հայացքով է դիտում կյանքն ու աշխարհը:

Ինքը Պուշկինը «Դևի» ստեղծման կապակցությամբ հետևյալն է գրել.

«... Կյանքի լավագույն տարիներին մեր սիրտը, դեռևս չսառցակաված կենսափորձով, մատչելի է գեղեցիկի համար: Այն դուրահավատ է և քնքուշ: Քայլ առ քայլ, իրականության հավիտենական հակասությունները մեր սրտում առաջ են բերում կասկածներ՝ զգացմունքներ չարաբող, բայց ոչ տևական: Նրանք անհայտանում են, սակայն և հավիտյանս ոչնչացնելով մեր հոգու լավագույն հույսերն ու բանաստեղծական նախապաշարումները: Իզուր չէ մեծն

Գյոթենն՝ ժխտման ոգին անվանում մարդկության հավետ թըշնամի: Եվ Պուշկինն արդյոք չէր սւղում իր Դևի մեջ մարմնավորել ժխտման կամ կասկածի այդ ոգին և սեղմ պատկերի մեջ դժել նրա բնորոշ հատկություններն ու նրա տխուր ազդեցությունը մեր դարի բարոյականության վրա»⁷:

Այն փաստը, որ Իսահակյանը ձեռք է մեկնել «Դևին» բավական պատկառելի հասակում (1937 թվականին), վրկայում է, որ նրա հոգին «հավերժ կրժող ոգին»՝ դևը, սոսկ երիտասարդ տարիքի հյուր չէ, այլ մարդու կյանքի այս կամ այն հատվածում այն կրկին աննկատելիորեն հայտնվում է Գյոթենի՝ «Ժխտման ոգու» թիկնոցն ուսերին և աշխարհի ու մարդկային հոգու «նախախնամությունն է փորձում»:

Պրոբլեմն ալելի շուտ գրողի և գրականության բարոյական փոխհարաբերությանն է հարում: Ինչպես Պուշկինն է ասել. «... համենայն դեպս, ես «Դևի» մեջ տեսնում եմ այլ նպատակ, ալելի բարոյական»⁸:

Իսահակյանին մոտ ու սիրելի էր խոհական Պուշկինը, և «Դևը», որ Պուշկինի քնարերգության ամենափիլիսոփայական երկերից մեկն էր, Իսահակյանի ներաշխարհում ըզբաղեցնում է յուրահատուկ տեղ: Իսահակյանը կարողում էր այս շեղերի իմաստուն տողերը և ամեն անգամ (մանավանդ ծանր տարիներին) զմայլվում Պուշկինի մարդկային հոգեբանության իմացությամբ, մարդու ներաշխարհի հակասությունների բացահայտման տաղանդով: Պուշկինի «Դևը» արձագանքել էր Իսահակյանի նվիրական խոհերին, նրա մտածելակերպին: Ուստի և Իսահակյանը փորձել էր թարգմանել Պուշկինի «Դևը» ալելի շուտ «Իր համար», որպեսզի իր գրչով զգար Պուշկինի խոհը: Եվ երբեմն, «Իր համար» կատարած նման թարգմանությունները բացահայտում են նաև թարգմանչին ու նրա տրամադրությունները: Ահա նման տեսանկյունից պիտի դիտել Իսահակյանի մոտեցումը Պուշկինի «Դև» բանաստեղծությանը:

⁷ А. С. Пушкин, Собр. соч., в 10-ти т., т. 6. М., 1976, с. 233.

⁸ Նույն տեղում:

Մաքսիմ Գորկին ու Ավետիք Իսահակյանը ստեղծագործել են պատմական նույն ժամանակաշրջանում: Նրանք Տյուտչևի խոսքով ասած, այս աշխարհը եկան նրա ճակատագրական ըոպեններին: Այս երկու ստեղծագործողների համար իրենց հայրենիքների ճակատագիրը դարձավ սեփական ճակատագիրը: Որքան սիրել է Գորկին Ռուսաստանը, այնքան սիրել է Իսահակյանը Հայաստանը: Որքան երգել է ուս հեղափոխությունը Գորկին, այնքան երգել է հայ ազգային-ազատագրական պայքարը Իսահակյանը: Երկու գրողի համար էլ չի եղել ավելի սուրբ խնդիր, քան մարդու և հայրենիքի ազատությունը: Եվ երկուսի երգն էլ հնչել է թե՛ չարազատ ժողովրդի, թե՛ մարդկության սրտում:

Իսահակյանը 1900-ական թթ. լինելով Մոսկվա, Պետերբուրգ, Օդեսա, Ռոստով և բավականին լավ ճանաչելով նախահեղափոխական Ռուսաստանի կյանքը, ականատեսի աչքով դիտել էր քաղաքական խմորումները, որոնք հետագայում պիտի վերածվեին զորեղ համաժողովրդական ելույթի: Նա ծարավի էր ներթափանցել ուս մարդու հոգին, ըմբռնելու նրա հոգեկան ապրումները պատմական էնթոփործությունների նախաշեմին:

Երիտասարդ Իսահակյանի այս ծարավն ասես հագեցնում է Գորկու ստեղծագործությունը, որովհետև դարասկզբի ուս գրականության մեջ չկար մի այլ հեղինակ, որ Մաքսիմ Գորկուց լավ պատկերեր հեղափոխական գիտակցության ձևավորումը ուս մարդու հոգում: Գորկին օգնում է Իսահակյանին՝ ըմբռնելու դարի դեմքը, ուս մարդու դեմքը, որն այլևս չէր ուզում ապրել հին ձևով:

Իսահակյանը գրում է. «Երիտասարդ ուսական պրոլետարիատի գրոհի և փոթորկի ահեղ շրջանն էր ծայր առնում: Այստեղ էր, որ 1900—1901 թվերից պրոլետարիատը հանեց Գորկուն ...քաշեց դեպի իրեն, զինվորագրեց իր նրպատակներին և պայքարին: Դարձրեց նրան մոտալուտ մըրրիկի նախագուշակ, մարգարեական մրրկահավը» (V, 150):

եվ հենց այդ շրջանում Գորկին ստեղծում է «Մրրկահավի երգը» (1901), որը Խուսաստանի հասարակական կյանքի մթամած երկնակամարում պայթեց գարնանային ամպրոպի նման և շառաչը նրա իսկույն արձագանքեց Իսահակյանի հոգում: Նա իմաստնաբար կռահում է, որ մարտական զարթոնքի կոչող Գորկու այդ երկը շատ արդիական էր նաև հայ ազատամարտի զորավիգների համար և նա նույն՝ 1901 թվականին, հեռավոր Գերմանիայում, առաջինը հայ իրականության մեջ, թարգմանում է «Մրրկահավի երգը»: Այն առաջին անգամ հրատարակվում է ժնկում («Դրոշակ», 1901, № 6)՝ արևմտահայերեն, Իսահակյանի հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Մաքսիմ Գորկին երիտասարդ գրողներու մեջ ամենափայլուն տաղանդներեն մեկը, իսկ իր ուղղութիւնով անուշաման ամենահամակրելին է: Մոտիկ անցյալի մեջ այլևայլ պատճառներով քանի-քանի անգամ բանտարկված և աքսորված է: Վերջերս ալ ռուսական ուսանողական ու բանվորական շարժումներուն արձագանք տվալ «Մրրկահավ» («Բուրեվետնիկ») իր այլաբանական գրվածքով, որի մեկ մասը միայն կթարգմանենք: Չնայելով իր հիվանդ դրության, Գորկին կրկին բանտարկվեցաւ բարբառոս կառավարութեան կողմէ, բայց իր ժողովրդականութեան շնորհիւ և համակրողներու միջամտութեամբ բանտէն հանվելով, վառառողջ վիճակի մեջ քշվեցաւ Հյուսիսային Կովկաս»:

Սա երիտասարդ Իսահակյանի առաջին խոսքն էր Գորկու մասին: Ողջունելով Գորկու քաղաքացիական դիրքորոշումը, նա միաժամանակ արտահայտում է իր համակրանքը Գորկու ընտրած գրական ուղղութեան հանդեպ, որի տակ նրկատի ունեւ հեղափոխական ռոմանտիզմը, մի ուղղութիւն, որը ծիւեր էր արձակում նաև այդ տարիների իր քնարերգութեան մեջ:

Տարիներ անց՝ 1941 թվականի տարեսկզբին Իսահակյանը անդրադառնում է «Մրրկահավի երգի» իր առաջին թարգմանութեանը⁹: Թարգմանութեանն այդ, որ արված էր քա-

⁹ Թարգմանութեան պատմութեան վերաբերյալ տե՛ս Գ. Հովհան, «Ավետիք Իսահակյան», էջ 25—32:

ռասուն տարի առաջ և ինչպես ինքը գրել էր՝ «որի մեկ մասը միայն կթարգմանենք», շատ տեղերում հեռու էր բնագրից, բացի այդ հրատարակված էր արևմտահայերեն: Բրնական է, որ ներկա ժամանակ այն չէր կարող բավարարել Իսահակյանին և նա ձեռնամուխ է լինում այդ թարգմանության հիմնովին մշակմանը: «Մրրկահավի երգը» նոր խմբագրմամբ լույս է տեսնում 1941 թվականին, «Սովետական գրականություն» հանդեսի 5—6 համարներում¹⁰:

Այսպիսին է «Մրրկահավի երգի» երկրորդ հրատարակության պատմությունը:

Գորկու «Մրրկահավի երգը» մեզանում թարգմանել են տասնմեկ հեղինակ. երկուսը՝ Հ. Համբարձումյանը և Եղիշե Չարենցը, չափածո: Չարենցի թարգմանությունը նրա պոետական տաղանդի մի նոր փայլատակումն էր, արձակ բանաստեղծությունը չափածոյի վերածելու մի դասական օրինակ:

Իսահակյանը «Մրրկահավի երգը» թարգմանել է հարազատ մնալով Գորկու նախընտրած արձակ բանաստեղծության ձևին:

Սակայն Գորկու բնագիրը հնչում է որպես բանաստեղծություն, հանգավորած արձակ. այնտեղ պահպանված են չափածոյի վերջընթեր շեշտով հանգերը.

«Буревестник с криком реет, черной молнии подобный, как стрела пронзает тучи, пену волн крылом сры-
вает.

Вот он носится, как демон,—гордый, черный демон бури,— и смеется и рыдает... Он над тучами смеется, он от радости рыдает!

В гневе грома,—чуткий демон,—он давно усталость слышит, он уверен, что не скроют тучи солнца,—нет, не скроют!»

¹⁰ Թարգմանությանը կցված էր հետևյալ ծանուցումը. «Ընկ. Ա. Իսահակյանի Մ. Գորկու «Մրրկահավը» թարգմանել և տպագրել է 1901 թվականին արտասահմանում: Վերջին տարիներս ընկ. Իսահակյանը նորից համեմատել է բնագրի հետ և խմբագրել»:

Այս հատվածի թարգմանությունը հետևյալ կերպ է հըն-
չում Իսահակյանի մոտ.

«Մրկահավը՝ սև կայծակի նման, սպառնում է ճշալով,
սլաքի պես ճեղքում է ամպերը և իր թևերով ալիքներից փր-
փուր է կորզում:

Ահա անցնում է նա դևի պես—մրրկի սև, գոռ դևը—և
ծիծաղում է նա ու հեկեկում... Նա ծիծաղում է ամպերի վը-
րա, նա ուրախությունից է, որ հեկեկում է:

Ամպրոպի ցասման մեջ վաղուց է նրբազգաց դևը հոգ-
նություն լսում: Նա հավատացած է, որ ամպերը չեն ծած-
կի արևը, ո՛չ, չե՛ն ծածկի»:

Այդ հատվածը շունի Գորկու ընդգծված բանաստեղծա-
կան հանգը արձակում և փոքր-ինչ հնչում է բնագրի համե-
մատ այլ տոնայնությամբ: Այն ավելի շատ ասես հարում է
Գորկու ասելիքին, քան երկի ուրիշին: Այնուհանդերձ, Իսա-
հակյանի թարգմանությունը զարմանալի ամբողջականու-
թյամբ արտացոլում է Գորկու լեզվի ճոխությունը, մետա-
ֆոր-պատկերները, երկի դինամիկ տրամադրությունը՝ փո-
թորկի շունը: Առկա է և ումանտիկ արվեստին հատուկ ոճի
վերամբարձությունը, ճիշտ է, փոքր-ինչ ավելի մեղմացված:

Տեղ առ տեղ ողջ հասակով երևում է բանաստեղծ Իսա-
հակյանը և այդ մասերում թարգմանությունը փայլուն է և՛
հնչեղությամբ, և՛ պատկերների կառուցվածքով:

«Որոտում է ամպրոպը: Զայրույթից փրփրած ալիքնե-
րը մոնչում են՝ հողմի հետ մարտնչելով:

Ահա հողմը պինդ ուժով գրկում է ալիքների խուրձեր և
վայրենի զայրույթով խփում է ժայռերին՝ զմրուխտե վիթ-
խարի կույտեր փշուր-փռչի անելով:

... Հողմը ոռնում է, շանթը որոտում է...

Մովի անդունդի վրա բռնկվում են կապույտ բոցով ամ-
պերի երամները: Մովը որսում է կայծակների սլաքները և
իր խորքի մեջ նրանց մարում:

Ինչպես հրեղեն օձեր՝ շանթերի ցուլքերը շողում են ծո-
վում և կորչում անհետ:

— Մրրի՛կ: Շուտով պիտի պայթի մրրիկը»:

Եթե բանաստեղծական ներշնչանքի այս աստիճանի վերապահյանվեր ողջ թարգմանությունը, ապա անկասկածնաւ իր հնչեղութեամբ, եւ մեղեդայնութեամբ համահունչ կլինեն Գորկու բնագրին եւ չէր զգացվի բնագրի ու թարգմանության բանաստեղծական ինտոնացիայի որոշակի տարածայնությունը:

Իսահակյանի համար կարեւորը եղել է Գորկու ասելիքը շուտ եւ հրատապ հասցնել հայ հասարակայնութեանը, տարածել նրա մարտական կոչը: Պատահական չէ, որ Իսահակյանը «Մրկահավի երգի» թարգմանությունը մի առիթով անվանել է «հեղափոխական ծառայություն»:

Հայերեն «Մրկահավի երգը» լայն տարածում է գտնում, այդ մասին Իսահակյանը գրում է. «Այդ հիասքանչ երգը մեծ արձագանք գտավ հայ հասարակայնութեան մեջ, ես խանդավառ նամակներ ստացա. հայ գրական երեկոներին ամենուրեք կարդում էին «Մրկահավի երգը»:

Իսկ տարիներ հետո, Գորկու մահվան 10-ամյակի առթիվ Իսահակյանը միութենական «Լիտերատուրնայա գազետա» թերթում հանդես է գալիս «Մեծ բարեկամը»¹¹ հոգովածով, ուր կարդում ենք. «1901 թվականին ես գտնվում էի Արևմուտքում, երբ իմ ձեռքն ընկավ «Մրկահավի երգը», Գորկու այդ սքանչելի ստեղծագործությունը, որը հենց նոր էր լույս տեսել: Ես անմիջապէս թարգմանեցի եւ այն տպագրվեց արտասահմանյան հայկական թերթերում: Այսպիսով, առաջին անգամ ես պատիվ ունեցա թարգմանելու հայերեն «Մրկահավի երգը» եւ այդ փաստը ես հատուկ հպարտութեամբ եմ նշում»:

*

* *

Ռուս գրականությունից վերջին եւ ընդհանրապէս իր ստեղծագործական կյանքի վերջին թարգմանությունը Իսահակյանն արել է 1956 թվականին՝ Ն. Ա. Նեկրասովից: Այդ թարգմանությունն առաջին անգամ լույս է տեսել Գ. Հովնանի «Ն. Ա. Նեկրասովը եւ հայ պոեզիան» գրքում:

¹¹ *SLU* «Литературная газета», 1946, № 25, 15 июля.

1956-ին: Երկու խոսք այդ թարգմանության ստեղծման պատմությունից:

Գրականագետ Գուրգեն Հովնանը, Նեկրասովի մահվան 75-ամյակի առթիվ, «Ն. Ա. Նեկրասովը և հայ պոեզիան» գիրքը պատրաստելիս դիմում է Վարպետին՝ Նեկրասովի րատեղծագործություններից որևէ մեկը թարգմանելու խընդրանքով, քանի որ շատ տեղին կլիներ Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ալ. Մատուրյանի, Զարենցի նեկրասովյան թարգմանությունների համաստեղության մեջ՝ նաև Իսահակյանի թարգմանությունը: Բանաստեղծը համաձայնվում է ու թարգմանության համար ընտրում Նեկրասովի «Вчерашний день, часу в шестом...» և «В столицах шум, гремят витии...» բանաստեղծությունները:

Պատահական չէր Իսահակյանի ընտրությունը: Նեկրասովի փոքր կտավի այս աֆորիստիկ երկերի կիզիչ լիրիզմը, հումանիստական ոգին շատ մոտ էին Իսահակյանին: Եվ 81-ամյա բանաստեղծը ձեռնամուխ է լինում թարգմանության երիտասարդական ավյունով ու ներշնչումով, քանզի Նեկրասովի հերոսուհու վրա իջած մտրակի հարվածը պաշարում է և իր հոգին նույն ցավով, ինչ որ վերապրել էր 100 տարի առաջ ռուս բանաստեղծը, հաստատելով, որ ուրիշի վիշտ գոյություն չունի...

Вчерашний день, часу в шестом,
Зашел я на Сенную,
Там били женщину кнутом,
Крестьянку молодую.

Ни звука из ее груди,
Лишь бич свистал, играя...
И Музе я сказал: «Гляди!
Сестра твоя родная!»

Երեկ ժամը վեցին, մենակ,
Անցնում էի ես Սեննայով,
Այնտեղ մատաղ մի գեղջկուհու
Մեծում էին խարազանով:

Զայն չէր ելնում խեղճի կրծքից,
Լոկ մտրակն էր շաշում ազատ...

ես ասացի իմ մուսային.—
«Տե՛ս, սա քույրն է քո հարազատ»:

(II, 304):

Հիրավի, Իսահակյանի համար ևս այդ հպարտ գեղջկուհին, որն իրեն հասած հարվածներից չէր ճշում, իր մուսայի քույրն էր, իր տառապած մուսայի խորհրդանիշը: Եվ Իսահակյանի գրչի տակ նեկրասովի պոետական մարգարիտը փայլում է նույն նախաստեղծ գեղեցկությամբ:

«В столицах шум, гремят витии...» բանաստեղծությունը նեկրասովը գրել է 1857 թվականին: Մայրաքաղաքներում ամենուրեք լսվող դատարկ ու սին ճառերին, մոտալուտ պետական «մեծ ռեֆորմներին» վերաբերյալ լիբերալ մտավորականության բարձրացրած բանակովին ու աղմուկին նեկրասովը հակադրում է նահապետական Ռուսիայի խորքի դարավոր խաղաղությունը:

Լե Տոլստոյը այդ շրջանը՝ 1861 թվականի ռեֆորմի նախօրեն, դիպուկ բնութագրել է իր մի նամակում.

«Պետերբուրգում, Մոսկվայում բոլորն ինչ-որ աղմկում են, վրդովվում, սպասում են ինչ-որ մի բանի, իսկ ծայրամասերում կրկին նահապետական բարբարոսություն է, ավաղակություն ու անօրինություն»¹²:

Մայրաքաղաքային լիբերալների պատրանքների ու նահապետական Ռուսաստանի դարավոր քարացածության միջև ընկած հենց այդ խոր վիճն է մատնանշում նեկրասովի բանաստեղծությունը, որը կրում է խոր այլաբանական միտում (պատահական չէ, որ 1857 թ. նրա հրատարակումը «Современник» ամսագրի էջերում գրաքննիչը արգելել է):

Այդ երկի մասին Իսահակյանն ասել է. «Այս բանաստեղծությունը շատ եմ սիրում, շատ է ուսական, երիտասարդ ժամանակ անգիր գիտեի»¹³:

Սիրով և խանդավառությամբ էլ թարգմանել է այն՝ երկի ստեղծումից ուղիղ մեկ դար անց:

¹² Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 60. М., 1949, с. 222.

¹³ Տե՛ս Գ. Հովնան, Ավետիք Իսահակյան, էջ 127:

Մարաբադաբներում ճառեր շնորհից,
Բանակով է բռնեմ, կատաղի,
Իսկ այնտեղ հիմա, Թուսիայի խորքում,
Խաղաղություն է դարավոր այնտեղ,
Միայն հողմն է, որ հանդիստ չի տալիս
Ճամփու կզերթի ուռնիներին,
Եվ կորանում են աղեղի նման
Հասկերը անծայր, անվերջ արտերի,
Եվ համբուրվում են մեր մայր հողի հետ:
(II, 304):

Իսահակյանը խորապես զգալով բանաստեղծության
չայրենասիրական ոգին, կարողացել է վերստեղծել նրա հա-
մարժեքը: Այստեղ ոչինչ չես ավելացնի և ոչինչ չես պակ-
սեցնի՝ յուրաքանչյուր խոհ ու պատկեր, ձայն ու հնչյուն
ճիշտ է գտնված, բնագրին նման է անգամ բանաստեղծու-
թյան արտաքին պատկերը: Կատարյալ նվաճում է նաև ռու-
սական բնության անկրկնելի պատկերների հաղորդումը:

Աշխարհի ունայն ու սին խառնաշփոթությունը անդոր
ու անկարող է դիտվում մայրենի հողի կայուն ու անսասա-
նելի ուժի դիմաց,—նեկրասովի այս մոտիվը տիրական է
նաև հայ բանաստեղծի մոտ:

Իսահակյանի թարգմանական վերջին անդրադարձումը
ռուս պոեզիային ստեղծագործական պատկառելի հասակում,
ևս պսակվում է գրական անմահ գոհարի ստեղծմամբ:

*

* *

Կես դարից ավելի (1893—1956 թթ.) Իսահակյանը
թարգմանել է ռուս գրականությունից, իր հանճարի ուժով
վերստեղծել հոգու նվիրական լարերին արձագանքած պոե-
զիայի վսեմ բառը:

Եվ Իսահակյանի ստեղծագործության շարքում այսօր
հայ ընթերցողը կգտնի նախաստեղծ բույրով ու գեղեցկու-
թյամբ զմայլող մի փոքրիկ, բայց անմահ փունջ՝ Վարպետի
թարգմանությունների հավաքածուն ռուս դասական պոե-
զիայից:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԾՐՋԱՆԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԸ ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ յուրահատուկ տեղ ունեն նրա գրաքննադատական հոգվածները:

Նման բնույթի հոգվածներ Իսահակյանը քիչ չի գրել և գրել է իր ստեղծագործական կյանքի համարյա բոլոր փուլերում՝ թե՛ երիտասարդ տարիներին, թե՛ կյանքի վերջին շրջանում:

Զարմանալի լայն են նրա հոգվածների ընդգրկումները՝ Արևելքի դիցաբանություն և արևմտյան գրականության մեծ կոթողներ, էպոս և համաշխարհային պոեզիա, ճարտարապետություն և կրոնի պատմություն...

Բանաստեղծի գրչով են ստեղծված նրա լավագույն հոգվածները՝ ինքնատիպ, հուզիչ և մարդկային: Ծվ միաժամանակ այդ հոգվածների բոլոր դրույթները պատմականորեն ճիշտ են և ստույգ, գրված նյութի փայլուն իմացությունով:

Բանաստեղծի «կրիտիկան» ասես նրա յուրահատուկ վերաբերմունքն էր թե՛ իր տեսած պատմական մեծ դարաշրջանի երևույթների ու իրադարձությունների, թե՛ իր նախասիրած, իր գուրգուրած համաշխարհային և հայ՝ գրականության ու արվեստի վսեմ կոթողների հանդեպ:

Մտորելով Իսահակյանի բնույթի արվեստագետի ստեղծագործության մեջ տեսական-քննադատական հոգվածի խաղացած դերի մասին, գրականագետ էզվարդ Զրբաշյանը գրում է. «Դրանք ոչ միայն ամբողջացնում են արվեստագետի թողած ժառանգության պատկերը, այլև մեծապես օգնում ա-

վելի խոր հասկանալու նրա բուն ստեղծագործության էությունն ու գեղագիտական սկզբունքները: Բայց ոչ միայն այդ. մեծ արվեստագետի (ուրեմն նաև՝ ինքնատիպ և խոր մտածողի) տված գնահատականներն ու ասույթները լուսավորում և ընդլայնում են արվեստի ըմբռնման մեր ոլորտը, օգնում են ճիշտ կողմնորոշվելու գեղարվեստական երևույթների բարդության և բազմազանության մեջ: Իհարկե, գերողը կամ նկարիչն արվեստի փաստերին մոտենում է իր գեղագիտական սկզբունքների, ճաշակի և նախասիրությունների տեսանկյունից, և դա կարող է որոշ միակողմանիության կնիք դնել նրա դատողությունների վրա: Բայց այդ հնարավոր միակողմանիությունը, գնահատականների սուբյեկտիվությունն անգամ յուրովի հետաքրքիր և ուսանելի են ընթերցողի համար: Զէ՞ որ մենք գործ ունենք մեծ արվեստագետի և մեծ անհատականության հետ, որի մտքի ընթացքին ու ելևէջներին հաղորդակից լինելն ինքնին հոգեկան հարստացման ու բավականության աղբյուր է»¹:

Գրականությունը, նրա տեսությունն ու պատմությունը եղել են պոետի մշտական սերը: Ինչպես մեծ գրողի ստեղծագործական կյանքում յուրաքանչյուր ժանր ունենում է իր աստղային ժամը (երբ հասնում է իր զենիթին), այնպես էլ Խաչակյան-հուշագրի, Խաչակյան-գրաքննադատի հիմնական ժամանակը եղավ նրա կյանքի վերջին երկու տասնամյակը, երբ, ինչպես ինքն է խոստովանել իր նամակներից մեկում. «... ես վաղուց էլ ոտանավոր, բանաստեղծություն չեմ գրում. այդ տեսակ ապրումներ չունիմ, երևի ծերացա, ահա բանալիքը»²:

Իհարկե, տարիքը չէր այն միակ պատճառը, որ դրոց Խաչակյանին վերցնել հոգվածագրի կամ հուշագրի գրիչը: Վերածնված հայրենիքի իրականությունը, ժողովրդի անցած

¹ Ավետիք Խաչակյան, Արվեստի մասին (կազմեց Արամ Ինճիկյան), Նրան, 1977, էջ 5 («Նմաբարի կողմից» ներածականից):

² Ավետիք Խաչակյան, Նամակներ, էջ 116:

դժվարին ուղին, նրա հոգևոր սխրանքները ոգեկոչեցին նոր՝ հրապարակախոսական խոսքի:

Եվ պատահական չէ նաև, որ Իսահակյանը դիմեց քննադատությանը հիմնականում մի ժամանակ, երբ ինքն արդեն կյանքի բովով անցած, իմաստնացած ու բազմափորձ ստեղծագործող էր և հանճարին տրված բարոյական իրավունք ուներ դատելու, գնահատելու ու մեկնաբանելու գրականության մեծ երևույթները:

Հարկ է ասել, որ Իսահակյանը իր հոգվածները չի գրել ստույգ հաջորդականությամբ, նախօրոք մշակված որևէ ծրարագրով, այլ գրել է հաճախ ըստ տրամադրության, ըստ որևէ ներքին դրդապատճառի. հաճախ այդպիսի դրդապատճառ է հանդիսացել այս կամ այն հեղինակի կյանքի հետ կապված որևէ նշանակալից տարեթիվը, երբ մթնոլորտը «բռնկված» էր այդ մեծ անհատով, և հոբելյանը առիթ էր դառնում վերստին անդրադառնալու վաղուց սիրելի անվանը:

Ինչ խոսք, Իսահակյանն իր առաջ խնդիր չի գրել գրել բոլոր սիրելի հեղինակների մասին, թեկուզև ամենասիրելիների: Մեզ, անշուշտ, կարող է զարմացնել, որ նրա մոտ մենք չենք հանդիպում որևէ հոգվածի լեռմոնտովի կամ Դոստոևսկու, Հայնեի կամ Սերվանտեսի մասին: Անուններ, որ նա պաշտում էր և որոնց գրքերը մշտապես նրա գրասեղանին էին:

Ըստ երևույթին, բավարարվել նրանց մասին մի սեղմ խոսքով, Իսահակյանը չէր կարող, իսկ գրել լայն, հանգամանորեն հարկ չէր համարում, քանի որ այդ հեղինակները ապրում էին նրա ներաշխարհում, նրա մարդկային ցավերում, տենչերում, տագնապներում, նրանք պատկանում էին իր ամենանմիրական զգացմունքներին ու խոհերին...

Սա իհարկե «չգրելու» հնարավոր պատճառներից մեկն էր:

Մեծ գրողները, սիրելի ստեղծագործողները, որոնց գործերը նրա կյանքի անբաժան ուղեկիցներն էին, հոգվածով չէ միայն, որ պիտի գտնեին Իսահակյանի վերաբերմունքը կամ

գնահատականը, նրանց կնիքը բանաստեղծի աշխարհայացքի, նրա գեղարվեստական ստեղծագործության վրա էր:

Ընդ որում, ճիշտ չէր լինի Իսահակյանի գրաքննադատական ստեղծագործությունը չափել միայն նրա հայտնի և երկերի հատորներում տեղ գտած հոդվածներով: Դրանց կողքին բաղմաթիվ են նրա անտիպ կամ անավարտ (սեագիր), ինչպես և կյանքի տարբեր փուլերում գրած, նախահեղափոխական տարիների և սփյուռքի հայ մամուլում հրապարակած հոդվածները, որոնք հետագայում չեն վերահրատարակվել և ժամանակակից ընթերցողին հայտնի չեն:

Բացի դրանից, բաղմաթիվ են նաև նրա առանձին ասույթները գրականության և արվեստի վերաբերյալ, որոնք սփռված են նրա տարբեր շրջանի օրագրերի և ծոցատետրերի էջերում: Նման գրառումները արդյունք են Իսահակյանի ըստեղծագործ մտքի փայլատակումների, նրանք խտացված ձևով ի հայտ են բերում բանաստեղծի խոհերն ու մտորումները, ստեղծագործական նախասիրություններն ու հետաքրքրությունները, ինչպես և հաճախ հենց իրենք ունեն միկրո-գրախոսականի, տֆորիզմի իմաստ, և ինչ խոսք, որ այս բնույթի գրառումները (խտացումները) պիտի դասվեն Իսահակյանի գրաքննադատության շարքը:

Ահա, օրինակ, նման բնույթի մի մտորում. «Երազների մեջ, այդ մեր ներքին անկեղծության մեջ, մենք տեսնում ենք մեզ մեր հոգեկան հայելու մեջ: Մենք մերկանում ենք մեր արտաքին ձևերից ու պայմանականներից և միանում ենք մեր իսկական հոգու, մեր ես-ի հետ:

Տենչանքը ստեղծում է երազ. երազը տենչանքի իրականացումն է և երազը սուտն է»:

Եվ կամ թե հետևյալ խտացումը Տուրգենևի վերաբերյալ. «Տուրգենևի վեպերը իր գիտակցության պրոեկցիան է և ոչ թե իրականության արտացոլումը»:

Իսահակյանի քննադատության թեմատիկան, հիրավի, եզակի հնարավորություն է տալիս առնչվելու նրա էնցիկլոպեդիկ բնույթի մտորումներին ու դատողություններին: Նրա գրվածքներից հառնում են Հին Արևելքի դասականները՝

Ֆիրդուսի և Նիզամի, աշխարհի ժողովուրդների էպոսներ և դիցաբանություն՝ «Սասունցի Դավիթ» և «Կալեալա», արևմբտանվորապական հին ու նոր դասականներ՝ Շեքսպիր, Գյոթե, Շարլ դը Կոստեր, Ռոստան, Շնիցլեր և Համսուն, հայ գրականությունը՝ ազգային էպոսից մինչև Զարենց, Բակունց, ռուս և սովետական ժողովուրդների դասականներն ու ֆոլկլորային կոթողները, Ռուսթավելի, Կոիլով, Պուշկին, Շևչենկո, Զեխով, Դորկի, Բրյուսով...

Այս մեծ ստեղծագործություններն ու ստեղծագործողները Իսահակյանի գրվածքներում ասես միավորվում են մեկ ընդհանուր սկզբունքով՝ արվեստի ժողովրդայնության ըսկզբունքով, մի սկզբունք, որը եղել է նրանց դավանանքը և որը ամեն ինչից վեր է դասում նաև ինքը՝ Իսահակյանը:

Իր խտացումներից մեկում Իսահակյանը գրել է. «Ոչ մի գրականություն չի կարող ստեղծվել և գոյություն ունենալ իր ժողովրդից անկախ, մեկուսի: Եվ ամենից առաջ բանաստեղծը իր ժողովրդի սիրտը պիտի լինի»:

Գրական այս կամ այն մեծություն՝ Իսահակյանի մոտեցման երկրորդ պայմանը նրա տաղանդի զորությունն էր. դեռևս երիտասարդության տարիներից Իսահակյանը մեծ պաշտամունք է ունեցել հանճարեղ անհատի հանդեպ: Նրա ուսումնասիրած բոլոր գրողները, այս կամ այն չափով, իրենց ժողովրդի հանճարեղ դավակներն են, գրականության մեծ տաղանդները:

Առանձին, ծավալուն ուսումնասիրության նյութ է Իսահակյանի հոգվածների յուրաքանչյուր խումբը՝ լինի դա հայ, ռուս կամ համաշխարհային գրականության մասին: Այսպես, օրինակ, եթե հայ գրողներին վերաբերող հոգվածներում կարելի է դիտել Իսահակյանի պատկերացումները մայրենի գրականության զարգացման ուղիների վերաբերյալ, զգալ նրա մոտեցումը մեր ժողովրդի պատմությանը, ապա համաշխարհային գրականությանը վերաբերող հոգվածներում կարելի է դիտել Արևելքի և Արևմուտքի ըմբռնման Իսահակյանի կոնցեպցիան, ծանոթանալ նրա գեղագիտական սկզբունքներին և գրական նախասիրություններին:

Սույն գրքում մեր խնդիրն է ուսումնասիրել Իսահակյանի հողվածները ռուս գրականության վերաբերյալ՝ գրված նրա կյանքի վերջին երկու տասնամյակներում:

Իրերի բերումով, հենց ռուս գրականությանն է վերաբերել Իսահակյանի անդրանիկ գրաքննադատական հոդվածը՝ «Ռուսաց գրականությունը 1907 թվին» (1908), և նաև վերջինը՝ Միխայիլ Շոլխովի մասին (1956):

Առանց չափազանցման կարող ենք ասել, որ ոչ մի այլազգի գրականության մասին Իսահակյանն այնքան չի գրել, ինչքան ռուս գրականություն: Եվ ոչ մի գրականություն, հայ գրականությունից հետո, նրա հոգուն այնքան չի արձագանքել, որքան ռուսականը:

*

* *

Պուշկինից հետո, ռուս հեղինակի մասին Իսահակյանի երկրորդ հոդվածը վերաբերում էր Մաքսիմ Գորկուն:

Գորկին Իսահակյանի համար ամենանվիրական անուններից մեկն էր: Գորկին այլազգի այն բացառիկ գործիչներից էր, որ իր ձայնը բարձրացրեց ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի դատի: Առաջիններից մեկը նա դատապարտեց ի լուր աշխարհի Թուրքիայի ոճրագործությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ և եղավ մեր մեծ բարեկամը մեր պատմության ամենածանր, ամենաողբերգական օրերին:

1928 թ. Գորկին իր «Սովետների երկրում» հողվածաշարում, Հայաստանին վերաբերող ակնարկում, ցավով վերհիշում է հայոց նորագույն պատմության արյունոտ էջը. «Դիլիջանի քնարական, չքնաղ կիրճը ամենից քիչ պիտի շրջանակ ծառայեր մղձավանջային, արնաշաղախ ոճիրների հետ կապված հուշերի համար: Բայց հիշողությանդ մեջ ապամահարություն է առնում Հայաստանի XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը, Կոստանդնուպոլսի ջարդը, Սասունի ջարդը, «Մեծ մարդասպանը», «Կուլտուրական եվրոպայի» քրիստոնյաների նոկկալի անտարբերությունը իրենց «քրիստոնյա եղբայրների» բնաջնջման նկատմամբ, ինքնակալ կառավարության կողմից Հա-

յաստանի եկեղեցական գույքը թալանելու խայտառակ փաստը, վերջին տարիների թուրքական ասպատակությունների սարսափը, դժվար է վերհիշել այդ եռանդուն ժողովրդի ապրած բոլոր ողբերգությունները»³։

Իսահակյանը հիանալի գիտեր, որ դեռևս 1915 թ. Մաքսիմ Գորկին Պետրոգրադում հիմնել էր «Լետոպիս»⁴ (1915—1917 թթ.) ամենամսյա գրական-քաղաքական ամսագիրը, ուր հետևողականորեն տպագրվում էին նյութեր ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի արդար դատի։ Այդպիսի նյութերից էին, օրինակ, Վ. Վոլգինի «Պատերազմը և Մերձավոր Արևելքը», Լ. Զուրաբովի «Գերմանական իմպերիալիզմը Թուրքիայում» հոդվածները, իսկ 1916 թ. հունվարյան համարում հրապարակվեցին, առաջին անգամ Բլոկի թարգմանությամբ, հինգ բանաստեղծություն Իսահակյանից։

Եվ, վերջապես՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին, երբ մեծագույն վտանգի տակ էր դրված հայ ժողովրդի գոյության հարցը, Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ ու անձնվեր ջանքերով լույս տեսավ Պետերբուրգում 1916 թ. գարնանը «Հայ գրականության ժողովածուն»⁵։

«Հայ գրականության ժողովածուն» երբ լույս տեսավ՝ Իսահակյանը վտարանդության մեջ էր, բնակվում էր Ժնևում։

Իմանալով այդ, նա իսկույն նամակ է գրում Մոսկվա իր ընկերոջը՝ Կարեն Միքայելյանին. «Մի՞թե Մ. Գորկու ժողովածուի մեջ ինձնից կտորներ կան, ոնց անենք, որ մի օրինակ ստանանք (1916, 12 օգոստոսի, Ժնևից)»⁶։ Իսկ ավելի ուշ, երբ լույս էր տեսել և Վ. Բրյուսովի կազմած «Հայաստանի

³ «30թ գարունների երկրում» (ժողովածու), կազմող Բ. Ավագյան, Երևան, 1975, էջ 303։ Առաջին անգամ տպագրվել է. «Наша достижения», М., 1929, № 1։

⁴ «Летопись» — ежемесячный литературно-политический журнал, издававшийся в Петрограде в 1915—17 А. Н. Тихоновым.

⁵ Книгоиздательство «Парус» А. Н. Тихонова, Петроград, 1916. Իսահակյանի գրադարանում պահպանվում է այդ գրքի մի օրինակը, որի անվանաթերթին բանաստեղծի ինքնագիրն է, առաջաբանների տեքստերում կատարված են մի շարք ընդգծումներ։

⁶ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 234։

տանի պոեզիան» ժողովածուն, Իսահակյանը այդ գրքի կապակցությամբ դարձյալ դիմում է Կ. Միքայելյանին և կրրկին հիշեցնում Գորկու խմբագրած ժողովածուի մասին. «Խնդրում եմ մի քանի (4—5) օրինակ ուղարկեք ինձ՝ ծախելու, շատերն են ուզում, և մի օրինակ էլ «Արձակ գրողները» Մ. Գորկու հրատարակությամբ* (1917, 18 մարտի, Ժնևից)»⁷:

Հայանվեր ու հայանպաստ Գորկու այս գործունեությունը միշտ կենդանի է եղել Իսահակյանի հոգում և պարուրել է նրա անունը մի առանձին նվիրական ղզացումով:

Ավետիք Իսահակյանը ճանաչել է Գորկու ստեղծագործությունները դեռևս XIX դարի վերջում՝ Օդեսայում, ուր աքսորված էր ինքը՝ 1898 թ. մայիսից: Գորկու անվան հետ իր առաջին ծանոթության հետաքրքիր պատմությունը Իսահակյանը ներկայացնում է՝ «Մաքսիմ Գորկի» (Ժնևդյան 70-ամյակին) հոդվածում.

«1898 թվին Օդեսայի հսկա նավահանգստի ժխորի մեջ Թափառելիս հանկարծ առջևս հպարտ կանգնեց մի բոսյակ՝ ինտելիգենտ դեմքով, և ձեռքը մեկնելով դեպի ինձ, ասաց.

— Շնորհեցե՛ք հանուն Մաքսիմ Գորկու:

Առաջին անգամն եմ լսում Մ. Գորկու անունը: «Արդյոք ի՞նչ նոր սուրբ է»,—մտածում եմ ես:

Հարցնում եմ նրան.—Ո՞վ է Մաքսիմ Գորկին:

— Նա մեր բանաստեղծն է, մեր ընկերը, մեր փիլիսոփան,—պատասխանում է նա:

Նույն օրը գնում եմ Գորկու պատմվածքների երկու հատորը, և սկսում եմ կարդալ. հափշտակված կարդում եմ և նորից կարդում: Կարծես Գորկին ինձ համար էր գրել» (V, 148):

Իսահակյանը նկատի ունի Մ. Գորկու հետևյալ հրատարակությունը՝ Максим Горький, Очерки и рассказы, т.т. I и II. Издание С. Дороватовского и А. Чарушникова, Петербург, 1898.

* Իսահակյանը նկատի ունի «Сборник армянской литературы» գիրքը:

⁷ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 235:

Յավոք, այդ երկհատորյակը չի պահպանվել. այն, ըստ երևույթին, կորսվել է 1918—1920 թթ., Ալեքսանդրապոլում, Իսահակյանի գրադարանի ավերման ժամանակ:

Այս առաջին ծանոթությունից երեք տարի անց, 1901 թ. Իսահակյանը թարգմանում է Գորկու նոր լույս տեսած «Մրրկահավի երգը» («Դրոշակ», Ժնև, 1901, № 6): Այդ թըվականներին Գորկու անունը դեռ նոր էր մուտք գործում Եվրոպա, և Իսահակյանը առաջինն էր հայ մեծ գրողներից, որ արձագանքեց նրա ստեղծագործությանը:

«Մրրկահավի երգից» բացի Իսահակյանին սիրելի էր նաև «Բազեի երգը». ռոմանտիկ ընդվզման ոգով հագեցված այս պոեմներն ընկալվում էին նրա կողմից որպես հեղափոխական ռոմանտիզմի արվեստի դասական օրինակներ:

Իսահակյանի սրտովն էր Գորկու աֆորիզմը՝ «Բազեի երգից». «Рожденный ползать—летать не может»: Նույնիմաստ մի միտք էլ ինքն էր հայտնել իր բանաստեղծություններից մեկում.

Բարձր լեռների արծիվը մեկ-մեկ
Ազա՜ ազոավից ցածր կըթռնի,
Սակայն դաշտերի ազոավը երբեք
Հզոր թռչքին նրա չի հասնի:
(I, 231):

Իսահակյանի գրադարանում պահպանվել է Գորկու «Պառավ Իզերգիլը»⁸ գրքի 1903 թ. պետրոգրադյան մի գողտրիկ հրատարակությունը:

Իսահակյանի ստեղծագործությանը հարազատ էր խոհա-աղեգորիկ զրույցի, լեզենդի ժանրը, այն թերևս նրա արձակի ամենաբնորոշ ժանրերից էր: Նրան մոտ էր նաև պառավ Իզերգիլի իմաստուն և գունեղ կերպարը: Բայց նրան առավել համակրելի ու հարազատ էին «Իզերգիլի» ռոմանտիկ հերոսները:

Ե՛վ առաջին հեքիաթի հերոսը՝ Լարրան, արծվի հպարտ դավակը, և՛ վերջին հեքիաթի հերոսը՝ Դանկոն, հիշեցնում

⁸ М. Горький, Старуха Изергиль, СПб., Тип. т-ва «Общественная польза», 1903.

են մեղ Իսահակյանի արձակի հերոսներից՝ Արծվամանուկին և Շաքրո Վալիշվիլուն—նույն բնածին հպարտությունը, ազատության գերբնական ձգտումը, անձնազոհության պատրաստակամությունը: Գորկու կարրան և Իսահակյանի Արծվամանուկը շեն հաշտվում մարդու ստորացուցիչ, ստրկացած վիճակի հետ, ձգտում են ինքնիշխանության և ազատության, և երկուսին էլ չի ըմբռնում շրջապատը, ծաղրում է և մերժում նրանց պատգամները:

Ու թեպետ այս լեգենդներն սյուժեները տարբեր են և ստանում են այլ զարգացում, սակայն հիմնականը այստեղ կերպարի էությունն է. կարրան և Արծվամանուկը նոր ու հրապարտ մարդիկ են, հերոսներ, որոնք իրենց ետևից պիտի տանեին մարդկությանը, նրանք խորհրդանշին էին՝ ընդվզման և անհաշտության: Նույնը կարելի էր ասել Դանկոյի և Վալիշվիլու վերաբերյալ: Դանկոն տանում է ժողովրդին խավարի և ստրկության աշխարհից դեպի լուսավոր, ազատ կյանքը, տանում է անձնազոհությամբ, իր կյանքի զրնով: Վալիշվիլին տենչում է ազատել հայրենի հողը, իր ժողովրդին բռնակալության լծից, և այդ վեհ նպատակի համար նա հերոսաբար զոհում է իր կյանքը: Եվ ինչպես Դանկոն, այնպես էլ Վալիշվիլին իրենց մահով ձեռք են բերում անմահություն:

Մարդկության առաջընթացը, պատմության նոր, հեղափոխական զարգացումը հնարավոր չէր լինի առանց նման հերոսների—ահա այս միտքն են հաստատում Գորկու և Իսահակյանի լեգենդները:

«Պառավ իզերգիլից» հետո Իսահակյանին առանձնապես թանկ էին «Իտալական հեքիաթները»: Գորկու ողմանտիկական այս երկը, իր հումանիստական ու վեհ գաղափարներով, խորապես արձագանքում էր Իսահակյանի մտածողությանը:

Հայրենի քաղաքը պաշարած թշնամու զորքերը գլխավորող, հայրենուրաց որդուն սպանող իտալուհի մոր կերպարը Իսահակյանի մշտական հիացմունքի առարկան էր:

Նա ևս, Գորկու նման, ամեն բանից վեր, անգամ իր.

պաշտած մայրական սիրուց էլ վեր էր դասում հայրենիքը— դա նրա առաջին սրբությունն էր: Բնական է, որ այս խոր- իմաստ հեքիաթը նրա սրտին այնպես պիտի արձագան- քեր, ինչպես Րաֆֆու «Սամվելը», ինչպես Պրոսպեր Մերի- մեի «Մաթեո Ֆալկոնեն» (որն ինքը թարգմանել էր հայե- րեն)—հայրենիքի վսեմ գիտակցությունը ավետող այս ըս- տեղծագործությունները:

Գորկու պիեսներից Իսահակյանի համար ամենանշանա- կալիցը՝ «Հատակումն» էր, որի 1927 թ. մի հրատարակու- թյունը⁹ պահպանվել է Իսահակյանի գրադարանում, գրքի է- ջերին արված են բանաստեղծի շուրջ 50 մատիտանշումներ:

Իսահակյանին շատ մոտ էր Գորկու պիեսի հերոսների աֆորիստիկ խոսքը, նրա ընդգծումների մի հիմնական մա- սը վերաբերում է նման իմաստուն մտորումներին: «Հատա- կում» պիեսը այդ առումով իմաստուն մտքի մի շտեմարան է, և ոչ մի աֆորիզմ կամ թեմա խոսք այստեղ արհեստա- կան, ներմուծված չէր, այլ հերոսների մտածելակերպի ճշը- մարիտ արտահայտումն էր:

«Հատակի» մարդկանց խորհրդածությունները կյանքի ու մահվան, կեղծիքի ու ճշմարտության, սիրո և հավատար- մության վերաբերյալ, ինչպես և նրանց ներքին, անբեկա- նելի հավատը կյանքի վերափոխության հանդեպ խորապես ձայնակցում են հայ բանաստեղծի մտածողությանը:

«Հատակումը» Իսահակյանը, առաջին հերթին, դիտում էր ոչ թե որպես ներկայացում, այլ որպես կյանքին ու մարդ անհատին ուղղված մի դարմանալի ու ինքնատիպ փիլիսո- փայություն:

Գորկու անձը, դրամատիկ կյանքը շատ են հետաքրքրել Իսահակյանին: Նրա 1926 թ. ծոցատետրերից մեկում մենք հանդիպում ենք հետևյալ գրառմանը.

«Մ. Գորկին իր մանուկ ժամանակ իր քեռիների մա- սին, որոնք շատ դաժան մարդիկ էին, ասել է մեծ մորը թե՛ չար մարդիկ են (злые), մեծ մայրը ասել է՝ չար չեն, այլ

⁹ М. Горький, На дне, Дешевая библиотека классиков, ГИЗ, М.-Л., 1927.

անասուններ են: Դրանից հետո Գորկին՝ շար մարդիկ չի ճանաչել, չի անվանել՝ այլ—անասուններ: Այս իմաստով թուրքերը շար մարդիկ չեն, այլ անասուններ են»:

Մեծ գրողի մասին նրա կարգացած զրքերից պահպանվել է ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ, գրականագետ: Ե. Մ. Վոգյունի՝ «Մաքսիմ Գորկի. գրողը և մարդը» մենագրությունը՝ ֆրանսերեն (բանաստեղծի նշումներով). գիրքը լույս էր տեսել Փարիզում դեռևս 1905 թ.:

Երբ Իսահակյանը բնակվում էր Իտալիայում (1920—26 թթ. Վենետիկ), Գորկին 1924 թ. գտնվում էր Սորբենտոյում: Եվ թեպետ մեկ անգամ Իսահակյանը տեսել էր Դորկուն Իտալիայում, սակայն պատե՛հ առիթ չէր ունեցել ծանոթանալու նրա հետ:

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցների հուշերը, երկու օտարացի գրողներն էլ մեծ սեր ու հարգանք են վայելել Իտալիայի հասարակ ժողովրդի կողմից թե՛ Սորբենտոյում, թե՛ Վենետիկում: Եվ իր հերթին հյուրասեր, բացսիրտ ու կենսուրախ իտալացին, ինչպես և Իտալիայի հեքիաթային, ռոմանտիկ բնությունը, սիրելի էին Գորկուն և Իսահակյանին: (այդ մասին բազմաթիվ են վկայությունները նրանց երկերում ու գրառումներում):

Երբ լրանում է Գորկու ծննդյան 60-ամյակը 1928 թ. ապրիլին, Իսահակյանը, որն այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանում էր, իր և հայ գրողների անունից շնորհակալական հեռագիր է ուղարկում Գորկուն՝ Սորբենտո.

«Վառ ու համարձակ կերպարների ստեղծողին, բազեի և մրկահավի երգչին, հիանալի արձակագրին և ոճաբանին՝ ծննդյան 60-ամյակի օրը իր սրտագին շնորհավորանքներն է հղում Հայաստանի գրական ընկերությունը: Ավետիք Իսահակյան» (VI, 225), . (բնագիրը ռուսերեն է, լատինական տառադարձությամբ):

Նրանք անձամբ ծանոթանում են նույն 1928 թ. և ոչ թե Իտալիայում կամ Ռուսաստանում, այլ ճակատագրի բերումով հենց հայ բանաստեղծի հայրենիքում:

Դա 1928 թ. հուլիսին էր, երբ Գորկին շրջագայելով Ան-

դրրկովկասյան հանրապետությունները, գալիս է Հայաստան, Իսահակյանն այդ մասին հուշեր է գրել՝ «Հանդիպում Մաքսիմ Գորկու հետ» (հրատարակվել է հոմահու, 1961 թ.), Իհարկե, այդ հուշերը գրված էին ավելի շուտ «իր համար», որպես փաստական նյութ, հետագայում անդրադառնալու հույսով, սակայն այս վիճակում էլ դրանք փաստական կարևոր արժեք ունեն։ Այդ գրառումներում մեզ ներկայանում է կենդանի մարդը իր ուրույն խառնվածքով, տեմպերամենտով, իմաստուն խոսքով ու զրույցով։ Իսահակյանը գրքի է առել մի հատված Գորկու հետ ունեցած խոսակցությունից, ինչպես նաև նրա ելույթը գրողների հետ հանդիպման ժամանակ։ Ի դեպ հենց այս հուշից ենք մենք իմանում, որ Իսահակյանը հանդիպել է Գորկուն Իտալիայում. «Ես Մ. Գորկուն տեսել էի տարիներ առաջ, Իտալիայում։ Գրեթե չէր փոխված այն օրից ի վեր. միայն բարձր հասակը ավելի կոացել էր»։ Առավել արժեքավոր է այս հուշերում Գորկու և Իսահակյանի առաջին խոսակցությունը. «Երբ ինձ ներկայացրին նրան, ասաց.

— Անունով ճանաչում եմ ձեզ։ Իմ ժողովածուի¹⁰ մեջ գետեղել եմ ձեր բանաստեղծություններից։ Ա. Բլոկը, Վ. Բրյուսովը շատ էին սիրում ձեզ։ Ի դեպ՝ հանձարեղ Թումանյանը գրել է «Քաջ Նազար» հեքիաթը. նույնը՝ ընկեր Դեմիրճյանը և դուք։ Շատ եմ հետաքրքրվում ձեր այդ հեքիաթով. մարդկային մտքի հանձարեղ ստեղծագործություններից մեկն է, խնդրում եմ ձեր վերսիսն ինձ տաք... Ես էլ մտածում եմ... Գիտե՞ք, ռուսներս էլ ունենք այդ հեքիաթի տարրերը...» (V, 152)։

Ներքին ուրախությամբ և հպարտությամբ է Իսահակյանը գրել՝ թե ինչպես են ոգևորել Գորկուն մեր ազգային պարերը.

«Երբ սկսեցին պարերը, Գորկին խանդավառվեց, երբ ազգային տարազի մեջ սասունցիների վայրագ և տարերային, լեռնաշունչ պաթը մրրիկի պես դոփեց և խելահեղ պը-

¹⁰ Խոսքը վերաբերում է Մ. Գորկու խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածուին»։

սույստ եկավ և փոթորկեց բեմը, Գորկին ոգևորված, ընդոստ ոտքի կանգնեց... Հազարավոր հանդիսականների հայացքը բեկեռվեց Գորկու բարձր և հսկա հասակի վրա: Նա երկար ձեռքերը տարածեց դեպի բեմը, ծափահարեց, անվերջ կրկնելով «Ա՛յդ, ա՛յդ, ա՛յդ, ա՛յդ», և խնդրեց կրկնել» (V, 153):

Իսահակյանը գրի է առել Գորկու ասածները նաև հայկական ազգային երգ ու պարի վերաբերյալ. «...ինձ համար մինչև այսօր անծանոթ մշակույթը հուզեց, խանդավառեց ինձ, ապրեցրեց, երազել տվեց, համակեց, որովհետև նրա խորքը մարդկային էր—աշխատանք, սեր, վիշտ, տենչանք. բայց այդ ամենը հայկական զգեստ հագած, հայկական ձև ու ոճ, որ գեղեցիկ էր, ինքնուրույն... Եվ երևակայում եմ, թե այդ ինչքան հաճելի, խենթացնող ուժ ունի հայ ժողովրդի համար» (V, 154):

Երևի նույն այդ ժամանակ էր Գորկին հայտնել հետևյալ միտքը, որ մենք քաղել ենք Իսահակյանի 1928 թ. մի ծոցատետրից. «Մ. Գորկին ասել է հայերի մասին, որ այդ սարսափելի պայմանների մեջ ապրող մարդիկ ի՛նչ մեծ սեռական պոտենցիա պիտի ունենային, և ունեն, որ կարողացել են ապրել»¹¹:

Ի դեպ հայկական պարերի վերաբերյալ իր տպավորությունները Գորկին գրի է առել Հայաստանին նվիրված ակնարկում. ահա մի հատված նրա նկարագրածից.

«Սասունցիների պարերը չեն զարմացնում շարժումների հնարամտությամբ ու բազմազանությամբ և չեն էլ ձրգտում դրան: Նրանց մեջ մի ուրիշ բան կա, ավելի նշանակալից ու խորունկ... Իդեալական ուրթմը, շարժումների թեթևություն ու սահունությունը ավելի ու ավելի են ամրապնդում միասնականության, միաձուլության թուվիչ պատրասնքը...

Իս երբեք չէի տեսել և չէի կարող պատկերացնել մարդկանց միասնական գործողության մեջ այդպիսի կատարյալ

¹¹ Ավ. Իսահակյանի 1926—1929 թթ. ծոցատետրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

միաձուլութիւնն և կատարյալ ղողմածութիւնն: Այս, երեւի շատ հին պարի մեջ, անշուշտ, խորհրդանշական մի բան է թաքնւած...»¹²:

Գորկու վերաբերյալ Իսահակյանի տպավորութիւնները պատկերը լրիվ չի լինի, եթե մեջ չբերենք Իսահակյանի նըկատած հետեւյալ շտրիխը. «Բայց չեմ մոռանում մի բան, Գորկին այս թափառումների ընթացքում իր խոհուն, աշխարհ, մարդիկ և պատմութիւն տեսած հայացքը գրեթե չէր հեռացնում Արարատից: Հափշտակված նայում էր կապույտ անհունի մեջ սուզված նրա գագաթին, որ իր հավերժական ձևերը անսպասելիորեն բոցավառել էր ամառվա արևի տակ: Գորկին իր ներքին տրամախոսութիւնը պատասխանում էր անընդհատ քթի տակ մրմնջալով. «Այո՛, հոյակապ է... նմանը չկա... հրաշալի է...» (V, 153):

Անձնական ծանոթութիւնը Գորկու հետ հետագայում նպաստեց, որ Իսահակյանը ավելի ամբողջական կերտի նըրա դիմանկարը (գրողին նվիրված—1938 թ. հոգվածում): Իսկ մինչ այդ, նա «1934 թվի գրական հունձը խորհրդային Հայաստանում» գրախոսութիւն մեջ, հակիրճ անդրադարձել էր Գորկու անվանը, նրա երկերի՝ Զարենցի կատարած թարգմանութիւնների առիթով. «Հանրածանոթ «Մրկահաւի երգը» և «Բազեի երգը» վաղուց դարձել են հեղափոխական ըմբոստութիւն և անվեհերութիւն սիմբոլներ: Նրանց մեջ խտացած է թե՛ Մ. Գորկու և թե՛ ժամանակի երիտասարդութիւն մրկատեսնչ ռազմական ոգին: Երգված են հզոր շնչով, որը և Ե. Զարենցը շա՛տ գեղեցիկ վերարտադրել է: Զքնաղ պոեմներ են «Աղջիկն ու մահը», «Խանը և նրա որդին»¹³:

1938 թ. հունիսին, երբ լրանում է Մաքսիմ Գորկու ծննդյան յոթանասունամյակը, Իսահակյանը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի հիշատակին գրում է «Մաքսիմ Գորկի» (Ծննդյան 70-ամյակին) հոգվածը: Բանաստեղծը ձգտում է

¹² «3րթ գարունների երկրում», էջ 306—308: Ռուսերեն բնագիրը տե՛ս М. Горький, Собр. соч., т. 17, М., 1952.

¹³ «204» Հանդես, Փարիզ, 1934 թ., № 11:

այստեղ հանրագումարի բերել Գորկու վերաբերյալ տարիների ընթացքում կուտակված իր խոհերն ու մտքերը: Ըստ դրում նրա նպատակն էր մեկնաբանել ոչ թե նրա այս կամ այն երկը, այլ նրա ողջ ստեղծագործական դեմքը:

Գորկին պարզում է երիտասարդ Իսահակյանին ժամանակակից Ռուսաստանի ազատածուփ համայնապատկերը և նրա ուսմանտիկ հոգին սիրով է լցվում դեպի այդ վառ երկիրը. «Թափառելու պոեզիան իմ սրտի սերն է,—գրում է Իսահակյանը: ... Մ. Գորկու հետ, նրա բոսյակների հետ թափառում եմ մեծ Ռուսաստանի լայնքն ու երկայնքը՝ Վոլգա, Սև ծովի ափերը, Մոլդավիա: Մանավանդ Վոլգան, անտուն, ընչազուրկ բոսյակների իսկական Մայր Վոլգան, որի լիաշունչ տափաստաններում, դարերի ընթացքին ապաստան են գտել <...> ըմբոստ, ազատատենչ ոգիները... Վոլգան՝ ազատության, ընդվզումի էպիկական օրորանք, ուր շառաչել են անսանձ կամքի հզոր երգերը, հերոսական արկածները, Ստենկա Խալինը, Պուգաչովը...» (V, 148):

Այս հոգվածի արխիվային նյութերում մենք հայտնաբերել ենք Իսահակյանի հետևյալ անտիպ գրառումը. «Մաքսիմ Գորկի—ըմբոստություն հասարակության դեմ. բողոք, կոիվ՝ վերափոխելու կյանքը, իրականությունը. մարդու փառաբանումը, պաշտամունքը, իրականությունը դասավորել նրան երջանկացնելու, ուժեղացնելու համար:

Սիրել քաջ, հանդուգն, հպարտ ուժեղ մարդկանց:

Բռնատարներ, երազողներ, բոսյակներ, ատողներ հանդիստ քաղբենի կյանքը, արկածախնդիրներ»¹⁴:

Հետագայում ևս երկու անգամ Իսահակյանը ոչ մեծ հոգվածներով անդրադարձել է Գորկուն. առաջինը՝ «Լիտերատուրնայա գազետա»-ի համար գրված «Մեծ բարեկամը» հոգվածն էր, որը հրապարակվեց Գորկու մահվան տասներորդ տարվա նախօրյակին, իսկ երկրորդը՝ «Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը» (լույս տեսավ «Սովետական Հայաստան» թերթում, 1951, 17 հունիսի):

¹⁴ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Պատահական չէին հողավածների նույնիմաստ վերնագրերը. Իսահակյանն այստեղ կրկին նկատի ունի Գորկու հայանպաստ գործունեությունը, այն, ինչը երբեք չէր ջնջվի ո՛չ իր, և ո՛չ էլ հայ ժողովրդի հիշողությունից. «... հայ ժողովրդի պատմության ահավոր, ամենադառն օրերին, մեծ հումանիստ Մ. Գորկին խմբագրեց հայ անցյալի գրականության և արվեստի մի ժողովածու, որով նա ցույց տվեց աշխարհին, թե բարբարոս Թուրքիան ինչպիսի մի արժեքավոր, կուլտուրական ժողովրդի է բնաջնջում իր քաղաքական տրամադրի նպատակների և իր անասնական բնազդների հագեցման համար...»:

1949 թ. օգոստոսին, երբ Իսահակյանը Մոսկվայում էր, որպես խաղաղության կողմնակիցների համամիութենական կոնֆերանսի պատգամավոր, նա այցելում է Գրողների միության վարչության շենքից ոչ հեռու, նույն՝ Վորովսկի փողոցի վրա գտնվող Մաքսիմ Գորկու թանգարանը, ծանոթանում նրա ինքնագրերի նմուշների հետ, դիտում նրա գրքերը, անձնական իրերը, մոտիկից հաղորդակից լինում մեծ գրողի գրական ժառանգությանը, ստեղծագործական լաբորատորիային:

Եվ այդ ժամանակաշրջանի իր ծոցատետրերից մեկում գրի է առնում հետևյալը. «Մաքսիմ Գորկու հույակապ տաղանդի հետ միասին ինձ հմայում է շատ նաև նրա մեծ, մարդկային սիրտը: Նա սիրում է բնությունը, գեղարվեստը, գիտությունը, բայց ամենից շա՛տ մարդուն: Ամեն լավ բան — բնությունը, գեղարվեստը, գիտությունը պիտի լինեն միայն մարդու համար...»¹⁵:

Բազմաթիվ են Իսահակյանի գրադարանում Գորկու գրքերը, այդ թվում նաև որոշ օրինակներ Գորկու հրատարակած «Ջնանիե» մատենաշարից, ուր կան Գորկու ստեղծագործությունները, նրա երկերի առանձին հազվագյուտ հրատարակությունները և 1948 թ. նրա հոբելյանական պատկառելի մեկ հատորյակը:

¹⁵ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 77—1: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Մենք կուզենայինք առանձնացնել մի փոքրիկ, բայց հազվագյուտ հավաքածո՝ խորհրդային ժամանակաշրջանի Գորկու առաջին հրատարակություններից, որ լույս էր բն-
ծայել «Պետրոգրադի բանվորների և կարմիրբանակայիննե-
րի դեպուտատների սովետի հրատարակությունը»՝ 1919 թ.:
Լրագրային կոշտ թղթի վրա տպագրած այդ գրքերը աչքի
էին ընկնում կազմի ճաշակավոր պատկերադարդումով, որ
կատարել էին նկարիչներ ն. Սիմակովը և Վալենտինա հո-
դասևիչը (բանաստեղծ Վլադիսլավ հոդասևիչի քույրը և
Գորկու լավ բարեկամը): Դրանք թվով յոթն էին՝ յուրաքան-
չյուրը պարունակում էր մեկական պատմվածք—«Челкаш»,
«Васька Красный», «Скуки ради», «Дело с застёжками»,
«Двадцать шесть и одна», «Тюрьма», «Коновалов».

Ինչպե՞ս էին այդ գրքերն ընկել Իսահակյանի ձեռքը:
1942 թվականի հունվարին, երբ Իսահակյանը գտնվելիս է
Եղել Մոսկվայում, այցելել է իր կնոջ եղբոր՝ Պավել Քոշար-
յանցի տունը (Կիրովսկի պրոեկտի վրա) և նրա միջոցով ծա-
նոթացել հենց նույն մուտքում բնակվող նկարչուհի Վալեն-
տինա հոդասևիչին, որն Իսահակյանի պոեզիայի վաղնիմի
երկրպագուներից էր: Եվ նկարչուհին, ի նշան հարգանքի,
բանաստեղծին է նվիրում Գորկու այդ յոթ գրքերը...

Իր կյանքի վերջին տարիներին Իսահակյանը հաճախ
էր անդրադառնում Գորկու «Կլիմ Սամգինի կյանքը» վեպին:
Նրան զարմացնում էին վեպի էպիկական ընդգրկումները,
կառուցվածքի բազմաձայնությունը, կերպարների շարքը և,
խհարկե, Գորկու վիթխարի աշխատասիրությունը: Բանաս-
տեղծը նկատում էր, որ այս վեպը Գորկու համար նույնն
էր, ինչ իր համար «Ուստա Կարոն» (մինչև իր կյանքի վեր-
ջին օրերը Գորկին աշխատել է վեպի վրա), և միաժամանակ
մտորում, որ ինքը ևս հասցնեի Գորկու արածի չափ ի մի
բերել իր վիթխարի աշխատանքը, որ հնարավոր լինեի գոնե
իրենից հետո հրատարակել այն, ինչպես որ դա եղավ «Կլիմ
Սամգինի կյանքը» վեպի հետ:

Պուշկինից և Գորկուց հետո հաջորդ ռուս հեղինակը, որի մասին գրել է Իսահակյանը՝ Չեխովն էր։ Դա 1940 թ. էր, մեծ արձակագրի ծննդյան ութսունամյակի նախօրեին։ Իսկ 1944 թ. Իսահակյանը հիմնովին վերամշակեց իր «Անտոն Չեխով»¹⁵ հոդվածը, ավելացրեց մի շարք նոր հատվածներ, և վերջին խմբագրմամբ այն հետագայում զետեղվեց բանաստեղծի երկերի հատորներում։

Չեխովը բանաստեղծի «թաքուն» սերն էր, որը հայտնի դարձավ մեզ, առաջին հերթին, միայն այդ հոդվածի շնորհիվ։ Եվ անհայտ է, թե քանի այդպիսի «թաքուն» սերեր մնացին բանաստեղծի հոգում... Եվ, իրոք, մինչև այդ հոդվածը, Իսահակյանը ոչ մի խոսքով, ոչ մի ձևով չէր հայտնել իր վերաբերմունքը Չեխովի հանդեպ։

Ի դեպ նաև այդ հոդվածում, որը բանաստեղծի ամբողջական մտորումն էր Չեխով մարդու և Չեխով ստեղծագործողի վերաբերյալ, բարձրագույն նրբանկատությունը բացակայում է Իսահակյանի անհատական ներկայությունը։ Հեղինակային «ես»-ը, որ Իսահակյանի մի շարք հոդվածներում քիչ թե շատ զգացվում է, այստեղ բացակայում է։ Կարծես ինքն էլ է գրել Չեխովի կանոնով.

«Սեփական եսը չիտթել վեպի հերոսի տեղ, գոնե կես ժամով հրաժարվել ինքն իրենից»։

Թեև ստույգ չի հիշատակվում Չեխովի «մուտքը» իր կյանքն ու ստեղծագործական աշխարհը, բայց հոդվածի բազմաթիվ հատվածներում Իսահակյանը ներկա է։ Երբ խոսվում է Չեխովի գրական վարպետության, աշխարհայացքի և ճակատագրի վերաբերյալ, մենք որոշակիորեն զգում ենք, որ այդ ամենը թելադրված է Իսահակյանի մտածողությամբ, դիտվում է նրա տեսանկյունից, և այս հանգամանքը առա-

¹⁵ «Անտոն Չեխով» հոդվածը լույս տեսավ առաջին անգամ «Սովետական Հայաստան» թերթում, 1940 թ. հունվարի 29 (№ 24), իսկ երկրորդ խմբագրությամբ՝ «Սովետական Հայաստան», 1944, 15. VII:

վել հետաքրքիր է դարձնում գրվածքը, քանզի մենք գործ ունենք Իսահակյանի ընկալած **Զեխովի** հետ:

Զեխովի ստեղծագործությունը վաղուց և տեականորեն հիացմունք է պատճառել Իսահակյանին: Մոտ կես դար, սկսած 1890-ական թվականներից, Իսահակյանն իր հետաքրքրությունների կենտրոնում է պահել **Զեխովի** ստեղծագործությունը, մշտապես համարել է այն մի «ոսկե բանալի»՝ ըմբռնելու մարդու հոգին, մի ափ կենարար ջուր հումանիզմի հավիտյան ակունքներից:

«Ավելի քան 60 տարի է,—գրել է Իսահակյանը,—որ **Զեխովի** հանճարը ծիծաղեցնում և տխրեցնում է, փրկիսովայական խորհումների մղում բովանդակ Ռուսաստանը և կուլտուրական մարդկությունը:

Զեխովի հմայքը ապրեց երկու մեծ պատերազմ և պատմության մեծագույն հեղափոխությունը՝ առանց դունատվելու, նսեմանալու, մնալով միշտ վառ, առինքնող, ներշնչող» (V, 208): Իսահակյանը ծանոթացել էր **Զեխովի** ստեղծագործությանը դեռևս 1890-ական թթ. վերջերին: Այդ են վկայում և՛ նրա հոդվածը, և՛ նրա անձնական գրադարանում պահվող **Զեխովի** կենդանության օրոք լույս տեսած մի շարք գրքերը¹⁷—բանաստեղծի ինքնագրերով և նշումներով:

Իսահակյանի վաղ շրջանի ծոցատետրերից մեկում ևս հանդիպում ենք **Զեխովի** անվան հիշատակմանը. «**Զեխովյան** պեյզաժը՝ լեհիտանականն է. հոգեկան պեյզաժը», ապա՝ «Տոլստոյը **Զեխովի** օրինակով լեզվի խտացման մասին. «չըլկա ոչ մի նրբագիծ, որ շծառայի գործին, և դա գեղարվեստականության նշանն է»: Այս դրառումները, ինչպես և **Զեխովի** գրքերում արված մի շարք նշումները, վերաբերում են

¹⁷ В сумерках, очерки и рассказы, СПб., Издание А. С. Суворина 1889; Хмурые люди, рассказы, СПб., Издание А. С. Суворина 1890; Рассказы, СПб., Издание А. С. Суворина 1899; Сочинения А. П. Чехова, том 3, Берлин, книгоиздательство «Слово»; Дядя Ваня, Берлин, 1921, Издательство П. П. Ладыжникова; Три сестры, Берлин, 1921, Издательство П. П. Ладыжникова; Мужики—Человек в футляре—Невеста, Государственное издательство, М.—Л., 1927.

մեծ արձակագրի ինքնատիպ ու բարձր արվեստին: Իսահակյանին հիացրել էին Չեխովի արվեստը, նրա նորամուծությունները արձակում՝ պատմեւածեմ մեջ հեղինակալին ինտոնացիայի բացակայումը, բացարձակ օբյեկտիվությունը, սթափ ու խիստ հայացքը, վերամբարձ, ռոմանտիկ պաթետիկության մերժումը և, իհարկե, ամենից առաջ հակիրճ, լակոնիկ գրելաձևը: Իսահակյանի ոճին արձագանքում էր Չեխովի խոսքը. «Հակիրճությունը տաղանդի քույրն է», ինքը ևս այդ առթիվ ասել է. «Բանաստեղծության ուժը խրտացման մեջ է»: Նա Չեխովի նվաճումներից մեկն էր համարում փոքր ծավալի՝ «թուլունի կտուցի չափ» պատմվածքի ժանրի կատարելագործումը, բյուրեղացումը, որը տարբերվում էր այդ ժանրի հին ձևերից. «Նա փոքր պատմվածքները հասցրեց ձևի հնարավոր կատարելության. նա կարողացավ քիչ բառերով շատ բան ասել. վարպետ նկարիչների պես մի երկու շտրիխով տրամադրություն և կոլորիտ ստեղծել. նյարդային վրձինի մի հպումով տալ էականը, տպավորիչը, կերպարների բնորոշողը և անհրաժեշտը, իրականության զգացումը» (V, 209):

Իսահակյանի հոգուն շատ հարազատ էր Չեխովի արվեստի «թաքնված լիրիզմը»: Իսահակյանը զմայլված էր Չեխովի հայտնաբերած արձակի հեղաշրջման հնարավորություններով, երբ պատումի իրականության մեջ, աննկատ, առանց ավելորդ զեղումների ու խոստովանությունների, հորդում է քնարական երանգը, զգացումը, և շուրջ բոլոր բերրեցնվում է չեխովյան անկրկնելի մթնոլորտի ոգով: Չեխովյան այս ձիրքին, ունակությանը նույնպես համահունչ է Իսահակյանի խոսքը. «Արձակին կարելի է տալ պոեզիայի ձև, որով նա համառոտվում է, սեղմվում»: Եվ, իհարկե, «թաքնված լիրիզմը» Չեխովը կատարելության հասցրեց իր դրամաներում՝ «Ճայը», «Բալենու ալգին», «Քեռի վանյան», «Իրեք քույրեր»: Ի դեպ, չեխովյան ներքին «թաքնված լիրիզմի» երանգները նկատելի են Իսահակյանի «Կարոտ», «Իրազանք», «Մեկուսի բուսած...», «Սրտի դատողություն»

նր», «Ինչո՞ւմն է սփոփանքը» և «Գերեզմանի վրա» արձակ դորժերում:

Իսահակյանին թանկ էր Չեխովի արվեստը և որպես առնական արվեստ՝ նա «կարողացավ տալ իրականության ճշգրիտ հայելացումը գեղարվեստական վերակառուցումով», ստեղծեց «Պալատ № 6»-ը, «Սախալին» գիրքը՝ «անհերքելի փաստերով կոփված մի հզոր մեղադրական ակտ ցարական բռնապետության դեմ» (V, 211):

Չեխովի ստեղծագործությունը հնչեց որպես XX դարի արձակի արվեստի նախանշանակ:

Չեխովի արվեստի բազմաձայնությունը, հեռագրային սեղմությունն ու հստակությունը, հեղինակի անաչառությունը, ճշմարիտ փաստագրումը, կիսատոնների օգտագործումը նոր հորիզոններ բաց արեցին ոչ միայն ռուս, այլև համաշխարհային արձակի համար: «Չեխովից հետո այլևս կարելի չէր գրել հին ձևով» (V, 209). ահա ինչի է հանգում Իսահակյանը:

Նրա ստեղծագործությունը սիրելի էր և մեծապես ուսանելի նաև հայ գրողների համար. «Մեր սերնդի (90—900-ական թվականների),—գրել է Իսահակյանը,—սիրելագույն հեղինակն էր նա և մնաց նույնը: Նա մեր հոգու անմեկին ընկերն էր» (V, 208):

1904 թ. ամռանը Իսահակյանը նոր էր վերադարձել Թուսաստանից, երբ գերմանական հեռավոր Բադենվելլեր առողջավայրից եկավ Չեխովի մահվան բոթը. «Այսօրվա պես հիշում եմ,—գրել է բանաստեղծը,—թե ինչպես խորին կրակի զրկման հետևանքով նրա վաղահաս մահը ռուս հասարակությանը և մանավանդ ինտելիգենցիային, մեր սերունդին: Մրտավորականությունը կորցրեց իր հարազատին, իր քնքուշ, բարի, ազնիվ մարգարեին, մեծ հումանիստին: Ողջ Ռուսաստանը ողբաց այդ թանկագին կորուստը, որ սրտաբուխ արտահայտվեց բազմաթիվ ոտանավորների և հոգվածների մեջ՝ նվիրված նրան, մի երևույթ, որ գրեթե աննախընթաց էր ռուս գրականության պատմության մեջ» (V, 208):

Այս տողերը գրված են ժամանակակցի գրչով: Այո՛,

Իսահակյանը եղել է նաև Զեխովի ժամանակակիցը: Նրա առաջին գիրքը լույս տեսավ Զեխովի առաջին գրքից ընդամենը տասներկու տարի հետո: Զեխովի սիրած սեփական ափերը հմայել են և երիտասարդ պոետին, դեռևս 1898 թ. Օդեսա ապրած ժամանակ: Իսկ երկու անգամ նրանք նույն ժամանակ գտնվել են Եվրոպայում և նույն քաղաքում, 1894 թ. սեպտեմբերին՝ Վիեննայում, երբ Զեխովը Վիեննայի վերայով մեկնել է բուժման՝ Ֆրանսիայի հարավը, իսկ Իսահակյանը բնակվում էր լայպցիգում և եկել էր Վիեննա՝ Մըխիթարյանների մոտ, ապա 1900 թ. դեկտեմբերին, նույնպես՝ Վիեննայում, ուր Իսահակյանը ապրելիս է եղել 1900-ի դեկտեմբերից մինչև 1901-ի ապրիլը, իսկ Զեխովը Վիեննայով դարձյալ ուղևորվում էր Ֆրանսիա և Իտալիա:

Ի դեպ, Իտալիայից Զեխովի մեկնումից մեկ ամիս անց՝ 1901 թ. ապրիլին Իսահակյանը գալիս է Իտալիա և ողջ ամառը ապրում նույն բնակավայրերում, ուր Զեխովն էր եղել՝ Վենետիկ, Ճենովա, Ֆլորենցիա: Իրավամբ կարելի է ասել, որ նրանք շնչել են նույն օդը:

Եվրոպայում, ինչպես վկայում են Զեխովի նամակները և Իսահակյանի ծոցատետրային-օրագրային գրառումները, նրանց հիացրել ու հուզել են նույն քաղաքները՝ Վիեննա, Վենետիկ, Հռոմ, Ֆլորենցիա, արվեստի նույն հրաշալիքները՝ Սուրբ Մարկոսի տաճարն ու հրապարակը, Դոժերի պալատը, Պոմպեյը...

Զեխովը գրել է Վենետիկի մասին.

«... Վենետիկից հրաշալի քաղաք ես իմ կյանքում չեմ տեսել: Դա համատարած դյութանք է, ցուք ու ուրախություն: Փողոցների և նրբանցքների փոխարեն ջրանցքներ են, կառքերի փոխարեն՝ գոնդոլներ. ճարտարապետությունը սքանչելի է, չկա մի այնպիսի հատված, որ չարթնացնի պատմական կամ գեղագիտական հետաքրքրություն: Նավարկում ես գոնդոլով և տեսնում Դոժերի պալատը, տունը, ուր ապրել է Դեզդեմոնան, հայտնի նկարիչների տներ, եկեղեցիներ...

Այստեղ է Սուրբ Մարկոսի տաճարը, մի երևույթ, որ

նկարագրելն անհնար է, Դոժեբի պալատը և այնպիսի շենքեր, որոնք այնպես եմ զգում, կարծես թե երգում են նոտաներով, զգում եմ հիասքանչ գեղեցկությունն ու հրճվում եմ:

... Ամենալավ պահը Վենետիկում՝ երեկոն է: Առաջին հերթին աստղերը, երկրորդ՝ երկար ջրանցքները, ուր արտացոլվում են աստղերն ու կրակները, երրորդ՝ գոնդոլները, գոնդոլները ու գոնդոլները, երբ մութ է, թվում է թե նրանք կենդանի են: Չորրորդ՝ ուզում ես լաց լինել, որովհետև ամենուստ լսվում է երաժշտություն և սքանչելի երգեցողություն...»¹⁸:

Ոգեշունչ տողեր ունի Վենետիկի և նրա հրաշալիքների մասին նաև Իսահակյանը, որը նույն 1901 թ. եղել է Վենետիկում, իսկ 1920—1926 թթ. ապրել է այդ քաղաքում: Բնական է, որ գեղեցիկի իսկական երկրպագուներին՝ Չեխովին ու Իսահակյանին, Վենետիկը՝ աշխարհի ամենաբանաստեղծական վայրերից մեկը, պետք է ոգևորած լիներ ասելու իրենց խոսքը գեղեցիկի իդեալի մասին:

Պոետի «Հիշատակարանում» կարդում ենք Վենետիկի մասին.

«Վենետիկ—միայն երեակայության մեջ աշխարհքը կարող է այսքան գեղեցիկ լինել: Իրականություն չէ, կարծես, մեր տեսածը, այլ անուրջ, երազ, հեքիաթ, կախարդական տեսիլ, պատկեր... Իրականացած երազ...

Լիզո. գիշերը, բոլորովին անդորր, նիրհած ջրերի վրա արտացոլված շենքերը, ծառերը, լապտերները ավելի գեղեցիկ էին, ավելի հրապուրիչ, բանաստեղծական, քան իրական տները, քան իրերը, որոնց պատկերն էին...

Վենետիկն այնքա՛ն գեղեցիկ է, այնքա՛ն խոր, անսպառ գեղեցկություն, որ ամեն օր թվում է, թե նոր ես տեսնում և այնքա՛ն ծալքեր ունի, հարստություններ, փարթամ, ճոխ, որ ամեն օր նոր բան ես գտնում: Նոր մի պալատ, մի դուռ, քանդակ, սյուն, երկաթե լուսամուտների ցանց, դուռ, քանդակ...

¹⁸ А. П. Чехов, Полн. собр. соч., т. XV, М., 1949, с. 176—177, 179.

Անմերձենալի Երազ էր Վենետիկ նորեն գալը» (Հ. 398—401):

Նույնիմաստ արձագանք է գտել նրանց հոգիներում նաև Փարիզը:

«Եռուզեռ է: Փողոցները փոթորկվում են ու եռում: Ուր փողոցն էլ վերցնես, ասես կատաղի Թերեքը լինի: Աղմուկ, աղաղակ: Մայթերը զբաղեցված են սեղաններով, նրանց շուրջ՝ ֆրանսիացիք են, որոնք փողոցում իրենց տան պես են զգում: Հիանալի ժողովուրդ են»¹⁹,—գրել է Փարիզի մասին քորջը իր նամակում Չեխովը:

«Որոտում էր հսկայամարմին քաղաքը, հեռում, փնչում: Կառքերի, մեքենաների աղաղակը, խոսքերի ժխորը, մանուկների զվարթ կանչերը, ծերունիների հոգոցները զանգել են, շաղախել են այս վիթխարի, խռովկած որոտը: Բախտավորների քրքիչները, հուսահատների ողբերը... զանգել են այս ամեհի որոտը, քաղաքի հրեշային ձայնը...» (IV, 96),—գրել է «Նրանք դրոշակ ունին» պատմվածքում Իսահակյանը:

Մանկույթյան օրերից Չեխովին լավ ծանոթ մերձդոնյան տափաստանները, ուր նա շրջագայել է դեռևս իր պապի հետ, և այդ տափաստաններում տեղ առ տեղ կազակական ստանիցանների կողքին հանդիպող հայկական գյուղերը և նաև հայ գյուղացիները (որոնց կերպարներին մենք հանդիպում ենք Չեխովի հոյակապ՝ «Գեղեցկուհիները» («Красавицы») · պատմվածքում), հիանալի ծանոթ էին և Իսահակյանին, որը նույնպես (1899 և 1904 թթ.) թափառել է Դոնի ափերով, Նախիջևանի, Բախչի-Սալախի շրջակայքում ծանոթացել կազակական ստանիցանների և Դոնի գոտու հայ բընակավայրերի հետ:

Միջին գոտու Ռուսաստանի հարավը՝ անժայրածիր տափաստանները, շքեղ երկինքը՝ խորհրդավոր անդորրությամբ և ներքին բանաստեղծականությամբ սիրելի էին Իսահակյանին և այդ երկրամասի բանաստեղծական պատկերը նա գտավ Չեխովի աննման «Տափաստան» վիպակում: Չեխովի այդ երկը Իսահակյանը մեկ անգամ ևս վերընթերցել է 1947

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 194:

թ. և թողել իր բազմաթիվ մատիտանշումները (Չեխովի երկերի լիակատար ժողովածուի 7-րդ հատորում):

Այս նշումներով մենք կարող ենք անսխալ կերպով որոշել, թե Չեխովի վիպակում ինչն էր մոտ ու հարազատ Իսահակյանին, ինչն էր արձագանքել նրա հոգուն, որ նա տարիներ առաջ իր հողվածում սիրով գրել էր «Տափաստանի» մասին:

Նախ և առաջ տափաստանի զավակների՝ «անցյալ մարդկանց» թափառաշրջիկների և անանուն փիլիսոփաների աշխարհը, խոհերն ու հոգեբանությունը:

Գիշերները տափաստանում, խարույկի շուրջը խմբված Չեխովի հերոսների՝ ձիապանների, սալլորդների, թափառաշրջիկների անհաշիվ զրույցներն ու պատմությունները, հիրավի տանում էին 72-ամյա Իսահակյանին դեպի իր երիտասարդությունը, դեպի իր ազատ թափառումների օրերը, և այն ժամանակ լսած ռոմանտիկ պատմությունները՝ համեմված ժողովրդական իմաստովթյամբ, հումորով և անսպառ երեակայությամբ, հիշեցնում էին և իր սիրելի հերոս Ուստա Կարոյի պատմություններն ու զրույցները: Կարելի է ասել, որ գիշերային այդ զրույցների ռոմանտիկան Իսահակյանի «սրտի սերն էր» դեռ մանկության օրերից: Ինչքան այդպիսի գիշերներ է անցկացրել նա Շիրակի դաշտերում և Ալազյազի հովիտներում հովիվների հետ, Օդեսայի դաշտերում և մերձդոնյան տափաստաններում թափառաշրջիկների, գնչուների ու բախտախնդիր՝ «ճշմարտություն որոնողների» հետ: Չեխովի պեյզաժները Իսահակյանը անվանում է «հոգեկան վիճակի թարգմանիչներ, լիրիկական ըզրագամունքով թաթախուն պեյզաժներ»: Եվ դա, իրոք, այդպես էր. «Տափաստան» վիպակի անկրկնելի բնանկարները՝ ինքնին հաստատում են նրա ասածը:

Չեխովը մի հոյակապ դարձվածք ունի՝ «Եվ ինչքան շատ էր նա մտածում, այնքան թախծալից էր երգում ջութակը», որը հատկանշական է նրա ոճին: Իսահակյանը բանաստեղծին հատուկ ներգգայությամբ ըմբռնել է Չեխովի ոճի այդ նրբերանգը՝ «նրա լեզուն, նրա ոճը բարեհնչուն, ըն-

տրված բառերի, գույների, արտահայտությունների մի սըրտագին երաժշտություն է, որ թվում է, թե նա չի պատմում, այլ նվագում է մի նուրբ գործիքի վրա, մի նվագ, որով տոգորված են նրա բոլոր երկերը մեծ կամ փոքր» (V, 209)։

Իսահակյանին խորապես արձագանքում է ժողովրդական բանավոր խոսքի, բառի, շեշտի արժեքն իմացող ու գրնահատող Չեխով-ստեղծագործողը։ Բանաստեղծը գտնում էր, որ ժողովրդական խոսքը, բանահյուսությունը, հորինած պատմությունը, սուտը, հեքիաթն ու առակը գեղարվեստական երկին տալիս են կյանք ու ավյուն, հարստացնում են նրա իմաստը, թարմացնում։ Այդ տեսակետից Իսահակյանին մոտ էր Չեխովի հերոսների լեզուն, որը կարծես ժամանակակից ուս լեզվի համաբարբառը լիներ։

Բանաստեղծին մոտ էին և Չեխովի խոհերը կյանքի ու մահվան մասին։ Ահա «Տափաստանի» հերոսի՝ Եգորուշկայի համոզմունքը.

«Եվ ինչքան էլ նա ջանում էր պատկերացնել իրեն գերեզմանում, տնից հեռու, լքված, անպաշտպան ու անշնչացած, այդ իրեն չէր հաջողվում, անձամբ իր համար նա բացառում էր մահվան հնարավորությունը, և զգում էր, որ ինքը երբեք չի մահանա...»²⁰։

Արդյոք այս միտքը մեզ չի՞ հիշեցնում Իսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի հերոսներից՝ Հարութի մտորումը. «Հարութը մահի հետ չէր հաշտվում... չէր հաշտվում նույնիսկ երևակայության մեջ թաղվելով գերեզմանում»։ Եվ կամ թե Չեխովի հետևյալ խորիմաստ մտորումը տափաստանում ընկած անանուն ու մենավոր գերեզմանաքարի վերաբերյալ.

«Ամենքն էլ թիկն էին տվել, մտածում էին լուիկ, և ստեպ առ ստեպ հայացք էին նետում գերեզմանախաչի վրա, որի երեսին կայծկլտում էին խարույկի կարմիր ստվերները։ Մենավոր գերեզմանն ունի մի ինչ-որ տխուր, երազային ու բարձր բանաստեղծական խորհուրդ...»

Լսելի է և նրա լուսությունը, և այդ լուսության մեջ ըզզացվում է խաչի տակ մենակ պառկած, անհայտ մարդու

²⁰ А. П. Чехов, Полн. собр. соч., т. VII, с. 73.

հոգու ներկայութիւնը... Իսկ տափաստանը գերեզմանի շուրջ թվում է ավելի տխուր, տրտում ու մտախոհ, խոտն էլ մալուկ և ծղրիղներն էլ կարծես երգում են ավելի ցածր»²¹։

Հիրավի, այս զգացմունքը վերապրել է և Իսահակյանը, հիշենք նրա բանաստեղծութեան տողերը.

Գերեզմանըս անհայտ լինի,
Վերաս քամին շառաչե.
Վերաս խա՛չ, քա՛ր թող չըլինի,
Մենակ ուտին հառաչե։

(I, 106)։

Եվ, իհարկե, Իսահակյանին գրել էր «Տափաստանի» ու նրա զավակների «աշխարհի» կերտման շեխովյան վարպետութիւնը։ Իր նամակներից մեկում Զեխովը «Տափաստանի» մտահղացման վերաբերյալ գրել է հետևյալը.

«... Տափաստանի գեղարվեստական, ամբողջական ներկարգրի փոխարեն ես ներկայացնում եմ ընթերցողին «տափաստանային էնցիկլոպեդիան»... Թերևս այն պետք գաւ։ Միգուցե այն բանա իմ ժամանակակիցների աչքերը և ցույց տա, թե, դեռևս, գեղեցիկի ինչ հանածոներ էր մնում անխնամ վիճակում, և որ դեռ ունւս արվեստագետի տեղը նեղ չէ»²²։

Մեզ հայտնի չէ, ծանոթ էր արդյոք Իսահակյանը Զեխովի այս նամակին, սակայն ասես կռահելով հենց նրա մրտահղացման նպատակը, իր հոգվածում հայտնում է հետևյալ դրույթը Զեխովի վերաբերյալ. «Այդպիսի հարուստ, բազմակողմանի հատկութիւնների շնորհիվ Զեխովը հանդիսանում է ուսումնական կյանքի էնցիկլոպեդիան և առհասարակ մարդու ներաշխարհը թափանցելու անգնահատելի միջնորդ» (V, 213)։

Կարելի է համարձակ ասել, որ «Տափաստանը» մեծապես նպաստեց Իսահակյանին՝ զգալու ու տեսնելու իր Զեխովին։

Իսահակյանի սիրած շեխովյան հաջորդ գործը «Ծայր»

²¹ Նույն տեղում, էջ 74։

²² А. И. Чехов, Полн. собр. соч., т. XIV, с. 14.

պիեսն էր: Մի զրույցի ժամանակ Իսահակյանը նկատել էր, որ «Ճայը», դա ուսական «Համլետն» էր: Եվ իրոք, ինքը՝ Զեխովը, թերևս նկատել է այդպիսի մի համլետյան մոտիվ իր հերոսի՝ Տրեպլեի և նրա մոր՝ Արկադինայի փոխհարաբերությունների միջև: «Ճայի» մի տեսարանում՝ մոր ու որդու խոսակցության մի հատված ամբողջությամբ փոխ է առնված Համլետի և Գերտրուդի նշանավոր երկխոսությունից.

Արկադինա (կարդում է «Համլետից»):

Օ՛, Համլետ, լուր. աչքերս ուղղում ես դեպ հոգուս խորքը
Որտեղ տեսնում եմ՝ սև, խո՛րը բիծեր,
Որոնք չեն ուզում գունաթափ լինել:

Տրեպլե («Համլետից»):

Եվ ի՞նչ, և ապրել մի ճարպոտ մահճի գարշ բրտինքի մեջ,
Աղտի մեջ խաշված՝ իրար գգվելով սիրվելուով
Մի խղանոցի աղբյուսի վրա:

Տրեպլեը նույն ցավն է զգում իր մոր՝ ինքնակամ պախարակած պատվի համար, ինչ և Համլետը:

«Ճայի» ներքին բովանդակության վրա նույնպես ճախրում է Համլետի ուրվականը:

Իհարկե, Տրեպլեը, դա «մթնշաղի Համլետն էր», որ ընդունակ էր ինքնասպանության, սակայն նա ևս ուղղված էր «բարու ծառայությանը» և նրա դրաման էլ դուրս է գալիս սոսկ տեղայնական դրամայի շրջանակներից—վերածվելով առաջագեմ, անժամանակ մարդու ու քաղթենիական աշխարհի բախման դրամայի:

Այնպես, ինչպես «Համլետից» բխում է թե՛ «Դանեմարքան—բանտ է», «Ճայի» միկրոաշխարհից էլ կարելի է զգալ Ռուսաստանի բարոյական մթնոլորտը, այստեղ ևս երկի «փոքր հայրենիքը» վերաճում է «մարդկության հայրենիքի»: Իսահակյանը շեշտում է այդ մոմենտը.

«...«Ճայը», «Երեք քույրերը»—դրանց մեջ Ռուսաստանը խտացած է, հավաքված և սիմվոլած» (V, 214):

Չեխովի կյանքի և ստեղծագործության արձագանքները հասել էին երիտասարդ Իսահակյանին ոչ միայն նրա գրքերից, այլև Ռուսաստանի ոեալ կյանքից. նրան ծանոթ էին և՛ Մոսկվայի էժան հյուրանոցների «կահավորված սենյակները», և՛ ռուսաստանյան կայարաններում հավետ հավաքված մտահոգ ամբոխը, և՛ շինովնիկների բյուրոկրատիան, և՛ ոստիկանական ապարատի բութ էությունը. բանաստեղծը տեսել էր և՛ ռուսական մայրաքաղաքները, և՛ բանտերը, և՛ աքսորը—այս հանգամանքը, ինչ խոսք, ավելի կոնկրետ ու ճշմարիտ են դարձնում նրա մտորումները Չեխովի ստեղծագործության ու աշխարհայացքի վերաբերյալ:

Չեխովի ուղեորությունը Սախալին՝ «կալանավորների երկրամասը» և նրա ուսումնասիրության արդյունքը՝ «Սախալին» գիրքը, բարոյական մեծ նշանակություն ունեցավ Իսահակյանի համար: Չէ՞ որ ինքը ևս մշտապես եղել է վշտակիցն ու կարեկիցը՝ տանջվող ու տառապյալ մարդու: Նրան հիանալի հասկանալի էր Չեխովի ազնիվ մղումը՝ ըսթափեցնել հասարակայնությանը «հոգեկան ներհից»: Նու չէր կարող հաշտվել այն իրականության հետ, որ մարդը կարող էր հանգիստ ու անվրդով ապրել ուրիշի ցավի, տառապանքի կողքին:

Չեխովին նվիրված Իսահակյանի հոգվածի սևագրերում մենք հայտնաբերել ենք մի շարք գրառումներ, որոնք թույլ են տալիս մեզ հետևելու բանաստեղծի «մտքի աշխատանքը». իրեն հատուկ հայեցողական ճանապարհով նա ձգտել է պարզել «իր համար» Չեխովի ստեղծագործության գաղափարական էությունը.

«Բնությունն էլ, որ հերոսների տրամադրությունների թարգման է հանդիսանում, բնության պատկերներն էլ, նույն թախիծի գծերն ունեն—հերոսների պես:

— Պատմվածքները... թողնում են մի ընդհանուր տպավորություն (տրամադրություն) կյանքի տառապալից, շարձարող միակերպության՝ որ հիմնվում է մարդկային անելանելի տանջանքի վրա:

— Նրա ինտելիգենտները ապրում են կես մեռած, կեն-

դանի դիակներ և կենդանի մահի միջից զառանցում են կյանքի մասին. բախտավորության, երիտասարդության մասին, կոռնկների, ուր թոնում են երկնքով, ապագա երկրային դրախտի մասին, որ պիտի գա «երկու հարյուր, երեք հարյուր տարի հետո, այն ժամանակ ինչ կյանք պիտի լինի, ի՞նչ կյանք»²³: Եվ անմիջապես այդ գրառման տակ նա ավելացնում է.

«Զեխովը իր մի հերոսի բերանով խոսում է գրողի էության, կոշման մասին. «Եթե ես գրող եմ,—ասում է Տրիգորինը,—պարտավոր եմ խոսել ժողովրդի մասին, նրա տանջանքների մասին, նրա ապագայի մասին, գիտության, մարդու իրավունքների մասին և այլն և այլն* ...Բայց ես վախենում եմ, որ ինձ բռնեն և տանեն գծանոց Պոպրիշինի նման»: Ապա և հետևյալ հարցադրումը. «Ռուս ինտելիգենցիան հարց է տալիս. «Ի՞նչ անել»—և ստանում պատասխան՝ «Ճշմարիտն ասած՝ չգիտեմ»²⁴:

Խորանալով Զեխովի ստեղծագործության, նրա գաղափարների մեջ, Իսահակյանը ըմբռնում է, որ նրա հերոսների անհուսալիցությունը, կյանքի և իրերի ունայնության գաղափարը (ունայնություն ունայնությանց), նրանց նիհիլիզմը, թախիծն ու անվստահությունը միջոց են ժխտելու և՛ նրանց կյանքն ու մտածելակերպը, և՛ նրանց շրջապատը.

«Զեխովի պեսիմիզմը բխում է ռուսական մոռյլ իրականությունից, նրա հոգեկան աղջամուղջը երեկոյի աղջամուղջը չէ, որին հետևում է գիշերվա անթափանց խավարը, այլ առավոտու աղջամուղջը, որին պիտի հաջորդի լույսը, արեգակը: Զեխովը հավատարիմ է լույսին և արևին՝ ազատության, պրոգրեսի, կուլտուրայի արևին, որ անպատճառ պիտի ծագի» (V, 215):

^{23, 24} Բնագիրը՝ ԻԸԱ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

* Ի դեպ այս սկզբունքը բնորոշ էր նաև Իսահակյանին, որն իր ինքնակենսագրական խոսացումներից մեկում գրել էր. «Ամեն բան անցնում է իմ սրտի միջով: Ես անտարբեր չեմ կարող կանգնել աշխարհի առաջ, անարձագանք, անանդադարձ»:

Իսահակյանը ըմբռնում է, որ Չեխովի թախիժն անդամ կոչված էր վերափոխել մարդուն, և նա իր ստեղծագործության մեջ դարձավ բոլոր ժամանակների մարդու մեծագույն բարեկամը:

Նվ բնավ պատահական չէ, որ Իսահակյանը Չեխովին կոչում է «ազնիվ մարգարե», «ներքին և արտաքին ազատության ջատագով»:

Գրողի մեծություն չափանիշը Իսահակյանը մշտապես համարել է ժողովրդի ոգու արտահայտիչը դառնալու կարողությունը: Տրիգորինի խոսքերը գրողի կոչման վերաբերյալ սոսկ սկզբունք չէր Չեխովի համար, այլ նրա իրական կյանքը և ամենօրյա գործունեությունը:

Չեխովն ասել է. «Մենք ամենքս ժողովուրդ ենք, և այն ամեն լավը ինչ որ մենք անում ենք՝ դա ժողովրդական գործ է»:

Չեխովի ժողովրդասիրությունը նրա հայրենասիրության մեծագույն արտահայտությունն էր, գրողի բարոյական ինքնության բարձրագույն դրսևորումը. և այդ առթիվ Իսահակյանը իրավամբ ասում է. «...նա դարձավ ուսական իրականության արձագանքը, սակայն ո՛չ լերկ ժայռին դիպչող անզգա արձագանքը... Նա դարձավ տառապող մարդկության կարեկիցն ու սփոփիչը» (V, 212—213):

Չեխովի «կարապի երգի»՝ «Հարսնացուն» պատմվածքի հերոսուհու վերաբերյալ Իսահակյանը գրել էր. «...ստեղծված, ընդմիշտ երես դարձնելով քարացած անցյալից թրուշում է դեպի ապագան, ուր զինվելով գիտություններով, անձնվեր աշխատանքով պիտի իրագործե իր լուսավոր, ալտրուիստ երազները» (V, 214):

Մեզ թվում է, որ այս խոսքերը վերաբերում են և Անտոն Պավլովիչ Չեխովին, քանզի նա, ինչպես իմաստնորեն բնութագրել էր Իսահակյանը՝ «գալիք ժամանակների մարդըն է, ապագասակարգային իրավակարգի քաղաքացին, գիտության, աշխատանքի և պրոգրեսի խանդավառ մոնետիկը» (V, 216):

Առակի, ասույթի, զրույցի ժանրը, որ սկիզբ է ունում ժողովրդական բանահյուսությունից իր խոհա-ալեգորիկ բընույթով, աֆորիստիկ սեղմությամբ շատ սիրելի ու հարազատ էր Իսահակյանին: «Առակները, բանյանները, գիտական տերմիններով՝ ֆաբլները մարդկային հանճարի ամենահին ստեղծագործություններն են» (V, 200),—գրել է Իսահակյանը: Սկսած 1900-ական թվականներից մինչև իր կյանքի վերջը առակը, զրույցը մշտապես եղել են Իսահակյանի նախասիրած գրական ժանրերից, ըստ որում առակ նա գրել է և՛ չափածո, և՛ արձակ:

Գուցե և թվով շատ չեն նրա առակները (ամբողջությամբ՝ մոտ չորս տասնյակ), սակայն անվիճելի է նրանց դասական կատարելությունը: Հայ առակագրության փայլուն էջերին են պատկանում Իսահակյանի՝ «Արջն ու օձը», «Գայլն ու սոխակը», «էշն ու գյուղացին», «Մի մկան պատմությունը», «Սատանան ու իր աղջիկները», «Ահմեդի ուղտը», «Այդ ոչինչը ես եմ» առակները:

Իսահակյանի իմաստուն ու սրամիտ խառնվածքին զարմանալիորեն համահունչ էր առակը, նա սիրում էր կարդալ առակներ, իսկ զրույցի ժամանակ տեղն եկած պահին միշտ հիշատակում էր իր սիրած այս կամ այն առակը (որոնց իմացածների թիվը ի դեպ անսպառ էր): Նրա խոսքը միշտ համեմատված էր հայկական կամ աշխարհի որևէ այլ ժողովրդի առակներով, ասույթներով:

«Ժողովուրդները շատ են սիրել առակները, դրանք նըրանց իմացության ֆորմուլաներն են հանդիսացել... Ժողովուրդը իր մտքի ճշմարտության վկա է բերում դրանց» (V, 201),—գրել է Իսահակյանը: Այնպես որ, երբ Իվան Կոիլովի մահվան հարյուրամյակի առթիվ Հայաստանում որոշվեց հրատարակել նրա առակների հատընտիրը, Իսահակյանը սիրով հանձն առավ գրելու նրա առաջաբանը:

Եվ դա եղավ մի կողմից հայ բանաստեղծի առաջին խոսքը ուսման մեծ առակագրի մասին, մյուս կողմից՝ առակի

մեծ սիրահարի խորհրդածությունների հանրագումարը զբոսական այդ ժանրի վերաբերյալ: Համաշխարհային բանահյուսական ակունքների՝ առակի «հայրենիքների» և «կենսագրություն» փայլուն իմացությունը է տողորված Խսահայանի հողվածք: Նա տալիս է առակի ծագման իր մեկնակետը, որն աչքի է ընկնում ընդգրկումների համապարփակությամբ, դեմոկրատիկ ու ինտերնացիոնալ համոզմունքներով:

«Գիտություն մեջ վեճ կա, թե առակները ամենից առաջ որտե՞ղ են ծագել՝ Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, թե՞ Հունաստանում... Ճշմարտությունն այն է, որ բոլոր ժողովուրդները ստեղծել են առակներ, որոնք երկրագնդի հետ միասին թավալվել են նրա առանցքի շուրջը: Հազարների է հասնում դրանց թիվը: Դրանք թափառել են մի ժողովրդից մյուսի մոտ: Փարավանները, պատերազմներն ու գերիները տարածել են դրանց: Այդպիսով, առակները ժողովրդից-ժողովուրդ անցնելով, ընդունել են տեղական կոլորիտ, համ ու հոտ, ազդայնացել են՝ հարմարվելով կենցաղին, վարքերին ու բարքերին, տեղական ֆլորային ու ֆաունային: Ընդունել են բաղմաթիվ մոծումներ՝ ինտերպոլացիաներ: Եվ թափառելով, շրջելով, նորից եկել են իրենց հայրենիքները, իբրև նորություններ, վարիանտներ: Այս խաչաձևումների շնորհիվ ժողովուրդներն ազդել են միմյանց վրա, հարստացրել են մարդկային հոգեկան գանձերը, դարձրել են առակները միջազգային, բոլոր ժողովուրդների հարազատ սեփականություն» (V, 201—202):

Իվան Կոիլովը հայերեն նոր գրքի հրապարակումից (1944 թ.) դեռևս մեկ դար առաջ սիրելի և ճանաչված առևտու էր հայ ընթերցողի համար:

Կոիլովի առակների առաջին թարգմանությունը կատարել էր մեծ լուսավորիչ խաչատուր Աբովյանը՝ իր հիմնադրած դպրոցի աշակերտությանը ընթերցելու համար:

Կոիլովի առաջին հայերեն գիրքը հրատարակվել է Վենետիկում՝ Մխիթարյան միաբանության կողմից 1843 թ., թարգմանությամբ Հ. Տեր-Ջաքարյանի: 1849 թ. Մոսկվայում

լույս է տեսել Կոիլովի, Դմիտրիևի և Խեմնիցների առակաների ժողովածուն²⁵—Հրատարակումն սարկավագ Կեոքչեյանի թարգմանությամբ, բոլոր այդ հրատարակությունները դրաբար էին։ Աշխարհաբար Կոիլովի առակաների առաջին թարգմանությունները կատարեց 1860-ական թվականներին Գաբրիել եպիսկոպոս Այվազյանը։ Սկզբնական շրջանում այդ առակաները նա տպագրեց «Բազմավեպում», «Միածանում» և իր խմբագրած «Մասյաց աղավնիում», իսկ 1870 թ. բոլոր 197 առակաները իր թարգմանությամբ հրատարակեց առանձին գրքով՝ «Առակք Քոիլովի յինն գիրս» խորագրով (Կոստանդնուպոլսի Արամյան տպարան)։

«Թարգմանչի կողմից» առաջաբանում Գաբրիել Այվազյանը գրում է. «Ինչպես որ Լաֆոնթենին առակաները գաղղիացիք անմաման և աննմանելի կանվանեն իրենց լեզվին մեջ, ռուսներն ևս իրավունք ունին իրենց Քոիլովի առականերեն շատին նույն գովասանքը տալու, մանավանդ այս պատճառով, որ անոնց մեջ ստեպ կտեսնվին ռուսաց ազգային բնավորության և սովորությանց կենդանի ու գեղեցիկ նկարագրություններ՝ սուր և բնական խոսքերով։ Այնպիսի առականեր ալ կան, որ վարպետ ու ճարտարվեստ ակնարկություններ ունին հեղինակին ժամանակակից անձանց ու դիպվածոցը»։

Այդ ժողովածուն Իսահակյանի սիրելի գրքերից մեկն էր։ Նրա կողքին խնամքով պահվում էր և երկրորդ՝ 1896 թ. հրատարակությունը, որը լույս էր ընծայել էջմիածնի Մայր Աթոռի տպարանը։ Սա 1870 թվականի գրքի անփոփոխ տպագրությունն էր, ավելացված էր միայն «Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազյան. Կենսագրություն թարգմանչի» հոգվածը՝ նիկ. Քարամյանցի հեղինակությամբ։

Այս երկրորդ հրատարակության էջերում մենք հանդիպում ենք Իսահակյանի մի շարք նշումներին, մանավանդ «Վարք Յովհաննու Քոիլովի» առաջաբանի տեքստում, որի

²⁵ Մաղկաբաղ Յառակացն Քոիլովի, Տմիթրիևի և Խեմնիցների, ի Մոսկվա ի տպագրատան Վլադիմիր Կոտեկ, 1849 թ.։

հեղինակն էր ոռուս գրականագետ Պ. Ա. Պլետնեը (1792—1865)։

Իսահակյանի՝ Կոիլովից ընթերցած առաջին գիրքը ներառեց բացեց իմաստուն մտորումի, ժպիտի ու ցասման մի նոր աշխարհ՝ Կոիլովի աշխարհը։ Այստեղ Իսահակյանը իրեն ազատ ու անկաշկանդ էր «զգում»։ այլաբանական սատումը, ալեգորիայի պայմանականությունները, որոնք վարպետորեն սքողում էին համարձակ գաղափարներն ու քաղաքական միտումները, ստեղծագործողի մտքի ճախրումների համար բազում հնարավորություններ էին ընձեռում։ Առակի իրականությունը, հերավի, միակ իրականությունն էր, որ չէր ենթարկվում ժամանակի դաժան գրաքննության ըստուգումներին։ Ինչքան էլ խոցող լինեք ասելիքը, սակայն գրաքննության պահապանները չէին «հաճենում» ո՛չ իրենց տեսնել, ասենք, աղվեսի դիմակի տակ և ո՛չ էլ իրենց բարձրաստիճան ղեկավարներին՝ կենդանական ֆաունայի մի այլ ներկայացուցչի կերպարի մեջ։

Մեծ արվեստագետը ստեղծեց իր աշխարհը՝ ուր յուրաքանչյուր գործող անձ ընդօրինակված էր Ռուսաստանի ռեալ՝ պետական ու իշխանական գործիչներից։ Եվ հարյուր հիստմ տարվա հեռավորությունից նա Իսահակյանին երևում էր անբիծ, հավերժ երիտասարդ, միշտ անհրաժեշտ մարդուն։

«Ամբողջ մի դար Կոիլովի առակների անմահ գիրքը եղել է ոռուս ժողովրդի և կուլտուրական մարդկության համար իմաստուն ուղեկից՝ մանուկ օրերից մինչև ծերություն» (V, 200)։

Իս հողվածի սկզբում Իսահակյանը գրել էր այն մասին, որ առակների սյուժեները թափառող բնույթ ունեն։ Նրանց հայրենիքը և՛ Հնդկաստանն է («Ջակաթա» գիրքը), և՛ Հին Հունաստանը (Եղդպոսը), և՛ Արաբիան («Կալիլա և Դիմնան»), և՛ Պարսկաստանը («Թուրթի-Նամենը»)։ Նույն իմաստությունը տարբեր ժողովուրդների մոտ ի հայտ է գալիս տարբեր երանգավորումներով՝ բնորոշ տվյալ երկրի ինքնատիպությունը։ Այդպես են ստեղծվել հայ առակագիրներ Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու գործերից շատերը։ Նրանց

ինքնուրույն առականների կողքին կարելի է հանդիպել և ներմոծված սյուսեններ, բայց ազգայնացված և համեմված հայ բանաստեղծության տարրերով: Նույն ձևով է ստեղծվել նաև XVIII դարի վրաց նշանավոր առակագիր Սուխան Սաբա Օրբելիանու «Իմաստություն ստի» գիրքը և Կոխլովի «Բասնյաները»: Ահա ինչ է գրում նրա սյուսենների ծագման ու մշակման վերաբերյալ Իսահակյանը. «Կոխլովը իր առականների սյուսենների մի մասը վերցրել է համաշխարհային, աշխարհասփյուռ ֆոլկլորից, ինչպես Եզոպոսից և Լաֆոնտենից, նաև ռուսական ֆոլկլորից, մի մասն էլ ստեղծել է իր երևակայությամբ: Սակայն նա չի կրկնել փոխառած հին առականները: Նա վերստեղծել է: Նա ազգայնացրեց, ռուսացրեց փոխառումները: Գեղարվեստականացման իսկական ճանապարհը սա է, որով ազգային հանճարն ու ազգային արվեստներն ընթանալով հասնում են համաշխարհայնության» (V, 205)—Իսահակյանի այս դրույթը արձագանքում է պատմական պոետիկայի վերաբերյալ ռուս մեծ գրականագետ Ալեքսանդր Վեսելովսկու տեսակետին:

Եվ իսկապես, դա և՛ ազգային, և՛ ազգայինից դեպի համաշխարհային գրականությունը տանող ուղիներից մեկն է: Այդ տեսակետը վերաբերում է նաև Իսահակյանի ստեղծագործությանը՝ Հին Արևելքի բանաստեղծության և պատմության մոտիվներով գրված նրա բազում երկերին:

Կոխլովի մասին Իսահակյանը գրել է 1944 թ. աշնանը, Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին և իր գրվածքում բանաստեղծը վերհիշում է Ռուսաստանի վրա հարձակված մի այլ ոսոխին հասած դառն դատը: Խոսքը վերաբերում է Նապոլեոնին և Կոխլովի «Волк на псарне» («Գայլը շնաբրնում») առակին, որի իմաստուն խորհուրդը այդ օրերին ուներ խիստ արդիական բնույթ. Նապոլեոնի բախտին է արժանանում նաև Հիտլերը: Կոխլովի առակները վեր են ժամանակի և տարածության պայմանականություններից, նրանք հավերժական կատեգորիաներ են: Այս եզրակացության է գալիս Իսահակյանը:

Իսահակյանը հոգևածում անդրադառնում է նաև Կոխլով-

վի երկերի հայերեն թարգմանությանը. «Հայ ժողովուրդը միշտ սիրել է առականների գրականությունը, այդ է պատճառը, որ Կոիլովի կենդանության ժամանակ իսկ սկսվեցին ներառականների հայերեն թարգմանությունները» (V, 206): Իսահակյանը հիշատակում է Մխիթարյանների կատարած հայերեն գրաբար թարգմանությունները, Կոիլովի առաջին թարգմանչին՝ Խաչատուր Աբովյանին և, իհարկե, Գաբրիել Այվազյանին. «Առակների լիակատար թարգմանությունը տվեց 60-ական թվականներին Գ. Այվազյանը Ղրիմի հայերի բարբառով, կենդանի, աշխույժ ոճով ու կոլորիտով» (V, 207):

Կոիլովի նոր ժամանակների թարգմանիչներից նա առանձնացնում է Խնկո-Ապորը:

Ի դեպ, Իսահակյանը ևս իր առականներից մեկում մշակել է գրական մի «թափառող սյուժե»՝ գայլի և արագիլի մասին, որն ունի հզոպոսյան ակունք, իսկ հետագայում այն մշակել են Լաֆոնտենը, Գյոթեն, Կոիլովը. վերջինիս տարբերակին, հիրավի, առավել մոտ է Իսահակյանի զբրվաճքը:

Ահա Կոիլովի առակը.

Волк и журавль

Что волки жадны, всякий знает:

Волк, евши, никогда

Костей не разбирает.

Зато на одного из них пришла беда:

Он костью чуть не подавился.

Не может Волк ни охнуть, ни вздохнуть;

Пришло хоть ноги протянуть!

По счастью, близко здесь Журавль случился.

Вот кой-как знаками стал Волк его манить

И просит горю пособить.

Журавль свой нос по шею

Засунул к Волку в пасть и с трудностью большею

Кость вытащил и стал за труд просить.

«Ты шутишь!—зверь вскричал коварный,—

Тебе за труд? Ах ты, неблагодарный!

А это ничего, что свой ты долгий нос

II с глупой головой из горла цел унес!
Поди ж, приятель, убирайся,
Да берегись: вперед ты мне не попадайся».

Իսահակյանի առակը կոչվում է «Գայլը և արագիլը»²⁶:

Գայլը մի օր գնաց հացի
Մտեր իր մեկ ճոխ ազգակցի.
Անտեղ այնպես անկարգ կերավ ու խմեց,
Որ կոկորդում վերջը մի ոսկոր խրվեց:

Գայլն ոռնում էր, հառաչում,
Եվ օգնություն էր կանչում:

Իրեն բախտից մեկ միամիտ արագիլ,
Որ անցնում էր այդ տեղով,
Հսեց կոծը խեղճ գայլի,
Ու նրա վրա՝ գթալով,
Իր կտուցով երկարուն
Դուրս քաշեց ոսկորն իսկույն:

Եվ հասկացրեց լակ-լակով,
Որ գայլն իրեն մի վարձ տա:

— Ի՞նչ վարձ, ի՞նչ փող, ա՛յ տղա,—
Գոռաց գայլը նրա վրա,—
Եվ դեռ գո՛չ չես, որ վիզդ ամբողջ
Իմ կոկորդից դուրս հանեցիր ողջ-առողջ:

Գնա՛ բանիդ, ա՛յ ապերախտ երկայնվիզ,
Ու զգուշ՝ կաց, որ մեկ էլ ճանկըս չընկնիս:

Ինչպես հստակ երևում է, սա նույն առակն է գայլի (ու-
ժեղի) ապերախտության մասին, որը հիանալի բնորոշում
է՝ ուտող-ուրացող, անշնորհակալ ու անպատկառ մարդ-
կանց:

Առակի սյուժեն երկուսի մոտ էլ ունի նույն հիմքը,
միայն թե Իսահակյանը սկզբի մասում պատմում է, թե ինչ-

²⁶ Տպագրվել է առաջին անգամ, Ավ. Իսահակյանի, Ա. Զիլինկարյանի
և Տ. Ռաժմաճյանի կազմած՝ «Դասընկեր» այբբենարան-ընթերցարանում,
Թիֆլիս, 1911 թ.:

պես գալլի կոկորդը ոսկոր խրվեց, իսկ Կոիլովը մեղ ուղղակի տանում է պատումի ոլորտը:

Իսահակյանն, անշուշտ, ծանոթ էր Կոիլովի առակին, ինչպես և Եղոպոսի «Գայլ և կոունկն»²⁷, Լաֆոնտենի «Գայլ և արագիլ»²⁸: ու Գյոթեի հայերեն տարբերակներին:

Այդ առակները ինչ խոսք որ հետաքրքրել էին նրան և իր ստեղծած «Դասընկեր» ալբերենարան-ընթերցարանի համար նա վճռում է գրել դրա հայերեն տարբերակը, իհարկե, անցկացնելով իր սեփական ստեղծագործական քուրալի միջով:

Շատ էր սիրում Իսահակյանը և Կոիլովի «Գայլն ու գառը» առակը. նա ցանկացել է թարգմանել այն հայերեն, ներառյալ միտումը գտնելով հայերիս ճակատագրին շատ տեղին՝ «У сильного всегда бессильный виноват» («Ուժեղի մոտ միշտ էլ թույլն է մեղավոր»):

Իսահակյանի գրադարանում պահպանվում են մեծ առակագրի ուսեսերեն մի շարք գրքեր՝ 1894 թ. Երկերի մեկ հատորյակը²⁹, տպագրված ս. Պետերբուրգում, Վարշավյան 1913 թ. Նրատարակությունը³⁰—այս գրքի կազմի ետևին Իսահակյանը մակագրել էր «Ավ. Իսահակյան 17 հոկտեմբեր, 1932 թիվ, Փարիզ»:

Քառասնական թվականների սկզբներին է պատկանում նաև Իսահակյանի արխիվում մեր հայտնաբերած բանաստեղծի մի ինքնագիր թերթիկը Կոիլովի մասին.

«Կոիլովի նախաառակային գրականությունը իր կոմեդիաները, սատիրական գրվածքները՝ որոնք լի են սրախոսություններով, կծու ծաղրով. իր ժամանակի խարակտերիկ, բնորոշ վարք-բարքի և տիպերի ծաղրով նպաստեցին, հող պատրաստեցին առակներին: Նա իր կոշումը գտավ շատ ուշ՝

²⁷ Առակը Եզովբոսի (Ի պետս մանկանց), թարգմ. Հ. Մինաս, Վ. Բժշկյան, Վենետիկի վասն սրբոյն Ղազար- 1886, էջ 95—96:

²⁸ Առակը Լաֆոնթենի (Թարգմ. Մեսրոպ Նուպարյանց), Թիֆլիսի հայոց Նրատարակական ընկերություն, Թիֆլիս, 1899, էջ 71:

²⁹ Н. А. Крылов, Басни, Полн. собр. в 4-х частях, СПб., тип. П. П. Сойкина, 1894.

³⁰ Басни Крылова, Полн. собр., изд. книгоиздательства «Орос», Варшава, 1913.

միայն 38 տարեկան հասակում, և նվիրվեց առակաների ըստեղծման, թարգմանություն և մշակման: 38 տարեկանից սկսած նա գրել է միմիայն առականեր, բացառակի, և 30 տարվա ընթացքում նա գրել է 197 առակ»³¹:

Կռիլովի նկատմամբ Իսահակյանի հետաքրքրությունը երբեք չի թուլացել: Նա սիրել է նրան որպես մեծ իմաստունի, որն առակի բարդ ժանրի պոետիկան միահյուսեց ժողովրդական մտածողության ձևերի հետ, կարողացավ մարդկային պատմության բազմադարյան իմաստությունները (հունական, հռոմեական, արաբական, հնդկական և այլն) «սազեցնել» ռուս իրականությանը, հաղորդել նրանց ազգային հոգեբանության և մտածողության բնորոշ տարրեր ու դրանով իսկ ազգային առակը հասցնել համաշխարհային գրականության բարձունքներին: Ահա Կռիլովի իրականացրած այս փոխադարձումը՝ համաշխարհայինը ազգայինի քուրայի միջով՝ կրկին համաշխարհայինին (և ոչ միայն առակի դեպքում) դասական օրինակ հանդիսացավ Իսահակյանի համար:

*

* *

Ռուս գրականությանը Իսահակյանի վերջին անդրադարձումը եղավ նրա խոսքը Միխայիլ Շոլոխովի մասին, գրի առած՝ 1956 թ. հունվարի 18-ին:

Երիտասարդության օրերից բանաստեղծին սիրելի էր խաղաղ Դոնի, հարավային Ռուսիայի անեզր ստեպաների, լուսադեմի մառախուղների մեջ կորած, ջերմ ու թուփիչ երգերով ողողված, այրվող խոտի բույրով բռնկված՝ հպարտ ու ազատատենչ կազակների երկիրը:

Խորհրդային Հայաստանից Եվրոպա մեկնելիս, 1930 թ. մայիսին Իսահակյանը Մոսկվայում ձեռք է բերում Միխայիլ Շոլոխովի նոր լույս տեսած «խաղաղ Դոն» վեպի առա-

³¹ Բնագիրը՝ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, № 644—II: Տպագրվում է առաջին անգամ:

չին հատորը³²։ Եվ հենց նույն թվականին Փարիզում իր «Bloc-steno» ծոցատետրում գրի է առնում խոհերն ու տպավորութիւնները վեպի մասին։ «Խաղաղ Դոնի» այդ հատորը ամբողջապէս ծածկված է բանաստեղծի մատիտանը-շումներով, գրքի էջերի միջև դրված են թերթի առանձին կտրոններ, որոնցից մեկի վրա պահպանվել է տարեթիվը՝ 1957։ Այս ամենը վկայում է, որ Իսահակյանը տարբեր ժամանակներ հաճախ ձեռքն է վերցրել այդ գիրքը և որ «Խաղաղ Դոնի» չորս հատորներից նրա համար ամենասիրելին առաջինն էր։

Բանաստեղծը ընդգծել էր նաև Շոլոխովի վեպի առաջին հատորի բնաբանները, որոնք վերցված էին կազակական հին երգերից։ Հարավային սլավոնների, կազակների ու ուկրաինացիների երգերի հանդեպ Իսահակյանը հին, հոգեկան ըզ-գացմունքներ է տածել։ Մի առիթով նա գրել է.

«Եվ հիշողությանս մեջ իմ ժողովրդի երգերի հետ մեկ-տեղ ցայսօր ապրում և հնչում են այդ երգերը, որ ես լսել եմ շատ տարիներ առաջ» (V, 404)։

Ահա «Խաղաղ Դոնի» առաջին հատորի առաջին բնաբանը.

Не сохами-то славная землюшка распахана...
 Распахана наша землюшка лошадиными копытами,
 А засеяна славная землюшка казацкими головами,
 Украшен-то наш тихий Дон молодыми вдовами,
 Цветен наш батюшка тихий Дон сиротами,
 Неполнена волна в тихом Дону отцовскими,
 материнскими слезами.

Եվ միթե այս հին կազակական երգի՝ հայրենիքի տխուր ու տառապած պատկերը չէր հիշեցնում Իսահակյանին իր հայրենիքը, հենց իր տողերը.

... Արորները արյունազանգ՝ արդարության ցորեն արտի.
 երգիկներիդ ծուխն են անուշ՝ նվիրական նավասարդի,
 Հին օրերի երգ սրբազան, սեղան զոհի, ի՛մ Հայաստան։

³² М. Шолохов, Тихий Дон, кн. первая (изд. 2-е), Дешевая библиотека Госиздата, ГИЗ, М.-Л., 1929.

... Դստրիկներդ քո փափկասուն՝ անապատի գայլերին կեր,
Որբուկներդ՝ մերկ ու ծարավ, սովալլուկ, մա՛ի բնկեր.

... Ոսոխներիդ կրունկի տակ աճերակված ո՛րը յայրենիք,
Սարսափներով, եղեռներով յաճերժացած ի՛նչ յայրենիք...
(I, 310):

Ահա և մյուս բնաբանը.

Ох ты, наш батюшка тихой Дон!
Ой, что же ты тихой Дон, мутнехонек течешь?
Ах, как мне, тиху Дону, не мутну течи!
Со дна меня, тиха Дона, студены ключи бьют.
Посредь меня, тиха Дона, бела рыбаца мутит.

**Այս երգն էլ «արյունակիցն» է Իսահակյանի նշանավոր
«Արագին» բանաստեղծության.**

Մեր սարերեն, խո՛ր ձորերեն
Պըղտո՛ր-պըղտո՛ր կուգաս, Արա՛գ,
Մեր սրտերեն, խո՛ր աչքերեն
Արուն քամեր, կերթա՛ս, Արա՛գ...

... Քա՛նի հարուր-հարուր տարի
Մեր սրտերեն ելեր, կերթաս.
Մեր դարդերով, մեր ցավերով,
Խոլո՛ր-մոլո՛ր կերթաս, Արա՛գ...

(I, 139):

Իսահակյանը ընկալել էր Շոլոխովի վեպի գլխավոր չիղը՝ հայրենասիրությունը: Կազակության բնատուր ձգտումը ազատության մեծ գրողը կարողացել էր բնականորեն կապել դարիս ամենաառաջագեմ պատմական օրինաչափության՝ հեղափոխության հետ: Իսկ Գրիգորի Մելեխովի՝ ազնիվ ու հայրենասեր մարդու ճշմարտության ողբերգական որոնումները այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայրենիքը քաղաքացիական կռիվների բոցերի մեջ էր, Իսահակյանին հիշեցնում էին իր Ուստա Կարոյին—նույնպես մի հայրենասեր մարդու, որը ձգտում էր հայրենիքի ազատության, անկախության: Մելեխովը մոտ էր Ուստա Կարոյին նաև մարդկայրն խառնվածքով՝ սիրատենչ, կրքոտ, շիտակ ու առաքի-

նի մի այր, որը սովոր էր միայն իր խղճի թելադրանքով ապրել ու ծառայել հայրենիքին, այլ ոչ թե ենթարկվել վերը կանգնած իշխանավորներին: Հայրենիքը նա հենց ինքն էր, իր Աբսինյան ու իր զավակը. այսպես էլ Իսահակյանն էր միաձուլվել Ուստա Կարոյին իր երկրի հետ:

Այս վեպի և «Ուստա Կարոյի» միջև ուղղակի զուգահեռներ չի տարել Իսահակյանը, սակայն «Խաղաղ Դոնը» հոգու հաղար ու մեկ թելերով կապված էր Իսահակյանի երկի հետ: Մարդկային զգացմունքների ու խոհերի իսկական փոթորիկ է բարձրացնում «Խաղաղ Դոնը» Իսահակյանի հոգում: Եվ երբ նայում ես վեպի էջերում նրա արած հարյուրավոր մատիտանշաններին, ասես աչքիդ առջև գծագրվում է «Խաղաղ Դոնի» ընթերցման բանաստեղծի հոգու յուրօրինակ «կարդիոգրաման»: Յուրաքանչյուր ընդգծված հատված ունի իր արյունակից կույր Իսահակյանի մտածողության, տրամադրության ու ճաշակի հետ: Դեռևս փարիզյան «Bloc-sten»-ի էջերում բանաստեղծը թողել է այդպիսի հատվածներից մի երկուսի իր բնորոշումը: Ահա թե ինչ է գրել բանաստեղծը վեպի ընթերցման անմիջական տպավորության տակ.

«— Մարդկային է սիրելը, ատելը, դավաճանելը, զղջալը, տոփալը, ցանկալը, զգվելը, բարկանալը, կասկածելը, պարծենալը, վախենալը, ատելը, կեղծելը, ոգևորվելը, խանդավառվելը, հուսալը, հուսահատվելը, ազահուլթյունը, ժլատությունը, շռայլությունը... միայն հերոսն է, որ կարող է հաղթել վատ բաներին, վատ զգացումներին, ոչ թե նա զերծ է, զուրկ է դրանցից, այլ ունի և կարող է դրանց խեղդել, ընկճել և հայտ բերել, հաղթանակել տալ լավ զգացումներին—չվախենալ, չբարկանալ, չտոփալ, չատել, չսիրել (երբ պետք է) չդավել, չզղջալ...

Բայց ամեն մարդ հերոս չէ:

Шолохов-ի հերոսները շատ մարդկային են, նրանք կըլասիկ հերոսներ չեն, այլ միս ու արյունով մարդիկ են. բայց կարող են զսպել՝ երբ պետք լինի:

Աքսիւնիան խաբեց Գրիգորին, բայց երբ Գրիգորին եկավ, նա գրկեց նրա ոտները և լաց եղավ, մարդկային է: Աքսիւնիան լաց եղավ իր աղջկա վրա, երբ պանի որդին նրա մոտ եկավ գիշերը և խոսեց, մխիթարեց, բայց և լալուց հետո հանձնվեց: Բնական էր, մարդկային: Հետո, անմիջապես զղջաց, բայց մյուս գիշերը հանձնվեց նորից... բնական էին...

Ամբողջ գիրքը գրված է անկեղծ, բնական, ճիշտ մարդկային: Դիվենսի վեպերի պես չեն՝ որ վատ մարդը մինչև տակը վատ է. առանց մի լավ զգացումի, և լավ մարդը լավ է, անծակ լավ է, առանց մի վատ զգացումի, դրանք շինծու, մտածին մարդիկ են, գոյություն չունեն իրականության մեջ»³³:

Ի դեպ, ինչպես երևում է թե՛ գրքի Աքսիւնիային վերաբերող հատվածների բազմաթիվ ընդգծումներից, թե՛ իր գերադուռների մեջ նրա անվան հիշատակումից Աքսիւնիան առանձնապես սիրելի կերպար էր Իսահակյանին. նրա մեջ նա տեսնում էր կնոջ մարդկային բնության ճշմարիտ մարմնացումը:

Անձամբ ծանոթ չէին Իսահակյանը և Շոլոխովը, սակայն երկուսն էլ փոխադարձ մեծ պատկառանք էին տածում: 1955 թվականը հոբելյանական տարի էր նրանց համար. մայիսին լրանում էր Շոլոխովի հիսուն, իսկ հոկտեմբերին՝ Իսահակյանի ութսուն ամյակները:

Շոլոխովի ծննդյան նախօրյակին Իսահակյանը նրան ուղարկում է ուսերեն 1952 թ. Գոսլիտիզդատի հրատարակած իր «Ընտիր երկերը» հետևյալ մակագրությամբ՝ «Սիրելի Միխայիլ Շոլոխովին «Խաղաղ Դոնի» անմահ հեղինակին»:

Նվ դրան զուգահեռ շալիս է շնորհավորական հեռագիր. Շոլոխովը, իր հերթին, չսպասելով բանաստեղծի ութսունամյակի օրերին (իր հիսնամյակից տասը օր առաջ) ուղարկում է «Խաղաղ Դոնի» շորս հատորները, հետևյալ մակագր-

³³ Ավ. Իսահակյանի 1930—33 թթ. փարիզյան «Bloc steno» անտիպ ծոցատետրից: Տպագրվում է առաջին անգամ:

ըուծյամբ. «Սիրելի Ավետիք Իսահակյանին: Սրտագին սիրով և խորին հարգանքով: Մ. Շուրխով. 30.4.55»:

Եվ այսպես, 1930 թ. Մոսկվայում գնած «Խաղաղ Դոնի» առաջին հատորի կողքին, որը «ակոսված էր» բանաստեղծի ավելի քան 200 մատիտանշումներով, դրվում են աշխարհահռչակ գրողի փառակազմ հատորները հեղինակային ընծայագրով: Իսկ 1956 թ. հունվարին, ութսունամյա բանաստեղծը հոգու պարտքն է համարում գրել Շուրխովի մասին: Իսահակյանի գրածը հիրավի հնչում է որպես XX դարի մի մեծ ստեղծագործողի սրտաբուխ խոսքը մյուսի վերաբերյալ:

«Միխայիլ Շուրխով

Շուրխովը, իմ կարծիքով, Հոկտեմբերյան հեղափոխության մեծ էպոխայի ամենից փայլուն գրողն է: Նա գունագեղ լեզվով դրսևորեց Դոնի կազակների դասակարգային կոիվները:

Նրա տաղանդավոր գրչի տակից պլաստիկորեն երևացին կազակական բազմաթիվ կերպարներ: Նրա գրիչը անաչառ, անկաշկանդ և համարձակ է: Շուրխովը մեծ արվեստագետի հատկություններ գրում է վստահ, անկեղծ, իր խղճմտանքին չդավաճանելով:

Նա ռեալիստ գրող է՝ բառիս ազնիվ իմաստով: Նա սիրում է Դոնի կազակությանը և երկիրն իր չքնաղ կոլորիտով: Նա, կարծես, տեսել է և ճանաչում է ամեն մի կազակի և ամեն մի կտոր հողը հայրենի երկրի: Այսպիսով, մեր մեծ էպոխան ներկայացնող նրա հանճարեղ էպիկական վեպը՝ «Խաղաղ Դոնը» բոլոր ժամանակների ամենանշանավոր երկերից մեկն է, որն առանց չափազանցնելու դնում ենք Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպի կողքին: Ինչ որ նա ստեղծագործել է՝ «Հերկած խոպանը» և բազմաթիվ պատմվածքներ, և դեռևս չավարտված «Նրանք պայքարել են հայրենիքի համար» վեպի հատվածները, կրում են մեծ արվեստագետի կնիքը: Հենց միայն Գրիգորի Մելեխո-

վի կերպարը բավական է, որ անմահության պսակ դնե իմ
շատ սիրելի Միխայիլ Շոլոխովի գլխին:

18 հունվարի, 1956, Երևան»:

Բանաստեղծի այս խոսքը առաջին անգամ տպագրվեց
հայ և ռուս ժողովուրդների եղբայրությունը խորհրդանշող
«Բարեկամություն»³⁴ ժողովածուում: Իսկ 1957 թ. գրքի կազ-
մողը՝ Աշոտ Արզումանյանը հատկապես այցելում է Վե-
նեսկայա ստանիցան և ժողովածուն նվիրում Շոլոխովին:
Գիրքը մեծ տպավորություն է թողնում Շոլոխովի վրա և
ինչպես վկայում է Ա. Արզումանյանը, Շոլոխովը անկեղծ
զգացվում է, որ իր մասին այդպիսի իմաստուն խոսք է ասել
Ավետիք Իսահակյանը:

Դա 1957 թվականի ամռանն էր, իսկ 1957 թ. հոկտեմ-
բերին պոետը վախճանվեց:

Վենեսկայայից եկավ հեռագիր.

«Խոնարհում եմ գլուխս մեծ բանաստեղծի՝ Ավետիք Ի-
սահակյանի աճյունի առաջ: Միխայիլ Շոլոխով»:

Շոլոխովը մի առիթով ասել է. «Տղամարդկանց բարե-
կամությունը լուսկյաց է լինում»: Մեզ թվում է, որ այս
խոսքերը կարելի է վերագրել հայ և ռուս գրականության նա-
հապետների բարեկամությանը:

*

* *

Ահա այստեղ կուզենայինք դնել վերջակետ: Հիանալի
գիտակցելով, որ «Իսահակյանը և Ռուսաստանը» հիրավի
անսպառ թեմայի գեթ մի մասը մենք ուսումնասիրեցինք:

Իսահակյանի պես մեծությունը, նրա ստեղծագործու-
թյանը, նրա կյանքի խորհրդին բնավ չի կարելի տալ սպա-
ռիչ գնահատական: Յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան, յու-
րաքանչյուր նոր սերունդ գտնում է այնտեղ այժմեական,
իր հոգևոր պահանջներին արձագանքող խորություններ: Նա
մարդկության հավերժ ուղեկիցներից է:

³⁴ «Дружба» (составитель и автор вступительного очерка
Лшот: Арзуманян), Ереван, 1956, с. 96.

Ընդամենը քառորդ դար է՝ անցել, որ չկա բանաստեղծը, սակայն, ինչպես ասել է Լուի Արագոնը, «մահն անզոր է մթագնել նրա պոեզիայի անմար լույսը»։ Հենց միայն այդ ժամանակաշրջանում նրա պոեզիայի թարգմանությանն է դիմել ուսումնասիրողների մի ամբողջ սերունդ՝ Միխայիլ Դուդին, Դավիդ Սամոյլով, Բելա Ախմադովինա, Օլեգ Շեստոյսկի, Յուննա Մորից, Վլադիմիր Սոկոլով։ Նրա երկերը անվանի բանաստեղծների նոր թարգմանություններով հրատարակվել են Եվրոպայի բազում երկրներում։ Նրա մասին գրվել են տասնյակ նոր ուսումնասիրություններ, նրա գրքերը լույս են տեսել հարյուր հազարավոր տպաքանակներով։ Իսկ բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակը վերածվեց համամիութենական մշակութային տոնի...

Իսահակյանը հավիտյան շարժման մեջ է։ Եվ նրա կապերն էլ, ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ ուսումնասիրության հետ, հավիտյան զարգացման մեջ են։

Մենք փորձեցինք որսալ այդ պրոցեսի սոսկ մեկ ակերն-թարթը։

Հեղինակի կողմից	5
Մաս առաջին	
Բանաստեղծի ճակատագիրը և Ռուսաստանը	9
Մաս երկրորդ	
Իսահակյանի ստեղծագործությունը և ռուս գրականությունը	
Իսահակյանը և Պուշկինը	165
Իսահակյանը և Լերմոնտովը	212
Իսահակյանը և Տոլստոյը	266
Իսահակյանը և Բլոկը	325
Դարասկզբի ռուս գրականությունը Իսահակյանի գնահատմամբ	378
Իսահակյանը ռուսական պոեզիայի թարգմանիչ	400
Իսահակյանի վերջին շրջանի հոգվածները ռուս գրականության մասին	428

ԱՎԻԿ ՎԻԳԵՆԻ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԸ ԵՎ
ԻՌԻՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. ՄԱԴԱՆՑԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆԻՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ է. Գ. ՎԱՍԻԼՅԱՆ

ИБ № 834

Հանձնված է շարվածքի 27.07.1983թ., Ստորագրված է տպագրության
3.01.1984թ., ՎՖ 07026: Զափը $84 \times 108^{1/32}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ
«գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 24,99 մամ.,
տպագր. 29,75+1 ներդ. մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ 21,3 մամուլ:
Տպաքանակ 3000: Պատվեր № 619: Հրատ. № 5996: Գինը 3 ռ. 50 կոպ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի
պող., 24գ:

Издательство АН Арм.ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:
Типография Издательства АН Арм.ССР, 378310, г. Эчмиадзин.

